

E.M.Hacıadə Z.S.Abdullayev

**NEFT TƏSƏRRÜFATININ İQTİSADI
STRUKTURUNUN MODERNİZASİYASI**

Bakı - Elm - 2003

UOST 336.2.622.276

Elmi redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü A.F.Musayev

Rezenzəntlər: iqtisad elmləri doktoru, professor A.B.Abbasov.
 texnika elmləri doktoru, professor C.M.Mahmudov

Hacızadə E.M. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası Bakı, Elm, 2003, 512 səh.

ISBN 5-8066-1577-4

Dünya və milli neft industriyasının texniki-iqtisadi strukturu və tərəqqi meylləri kontekstində səmərəli təsərrüfat quruculuğunun dinamik inkişaf amillərini səciyyələndirən monoqrafiyada, neft strategiyasının sosial-iqtisadi aspektləri, sahəvi sferada islahatların təkmilləşməsi, dərinləşməsi, dövlət tənzimlənməsi, idarəetmə konsepsiyası və istehsalın rəşional təşkil problemləri sistemli və situasiya yanaşma diapazonunda tədqiq və təhlili edilmiş, verifikasiya prinsiplərinə müvafiq olaraq neft-qaz sektorunun iqtisadi strukturunun modernizasiyasının alternativ bazar mexanizmlərinin prioritetləri təqdim olunmuşdur.

Kolleqial elmi-tədqiqat araşdırmalarını əks etdirən monoqrafiya təhsil sferası, enerji kompleksinin mütəxəssisləri, iqtisadçılar və habelə geniş peşəkar oxucu kütləsinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulur.

$H \frac{0605010407}{655 (07) - 2003}$ qrifli nəşr

© «ELM»

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	04
--------------	----

I HİSSƏ KARBOHİDROGEN EPOXASI VƏ MÜASİR İNDUSTRIAL İQTİSADİYYAT

I FƏSİL *Azərbaycanın karbohidrogen pesurslari və hasilatin inkişaf mərhələləri*

1.1.Maddi istehsal sahələri və onların Azərbaycanda təşəkkül prinsipləri	06
1.2.Karbohidrogenlərin və energetik resursların təsnifatı	11
1.3.Azərbaycanda karbohidrogenlər hasilatı və onların inkişaf perspektivləri	13
1.4.Hasilatın artırılması üsulları və istehsalın iqtisadi səmərəliliyi	16

II FƏSİL *Orbital neft təsərrüfatının texniki-iqtisadi strukturu və inkişaf meylləri*

2.1.Ehtiyatların coğrafi yerləşməsi və dünya neft iqtisadiyyatının inkişaf senarisi	21
2.2.Karbohidrogen resurslarının əhəmiyyət diapazonu və sintetik istehsal	26
2.3.Energetik sistem və dayanıqlı inkişaf konsepsiyası	29
2.4.Liberal iqtisadi missiya və milli istehsalın mühafizəsi	31

III FƏSİL *Mənfəət karbohidrogenləri və hasilatin pay bölgüsü*

3.1.Mənfəət karbohidrogenləri, onlara çəkilən xərclərin ödənilməsi və hasilatin hüquqlaşdırılması qaydası	34
3.2.Karbohidrogenlər hasilatına çəkilən xərclərin azaldılması ehtiyatları və amilləri	36
3.3.Karbohidrogenlərin dəyərinin müəyyən edilməsi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılmasında onun rolu	43

II HİSSƏ MİLLİ NEFT STRATEGİYASININ FORMALAŞMASI VƏ REALLAŞMASI ASPEKTLƏRİ

IV FƏSİL *Azərbaycanın neft strategiyasının milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu və əhəmiyyəti*

4.1.Azərbaycanın neft strategiyasının mahiyyəti, məqsədi və formalaşması amilləri	47
4.2.Neft strategiyası və iqtisadi islahatlar	53
4.3.Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında neft strategiyasının rolu	59
4.4.Milli iqtisadiyyat, onun səviyyə göstəricilərinin müasir durumu və daha da yaxşılaşdırılması yolları	62

V FƏSİL *.Beynəlxalq enerji bazarlarına çıxış problemləri və perspektivlər*

5.1.Xəzərin neft-qaz resursları və müasir dövrdə onlardan istifadə imkanları	65
5.2.Xam neftin və təbii qazın emalı və onlardan alınan məhsullar	66
5.3.Neft, neft məhsulları və qazın nəqli yeni neft trategiyasının tərkib hissəsi kimi	68

VI FƏSİL *Səmərəli təsərrüfat quruculuğu və dinamik iqtisadi inkişaf amilləri*

6.1.Milli neft-qaz kompleksinin təsərrüfat strukturunun özəllikləri	75
6.2.Neftqazçıxarma kompleksinin müasir durumu və problemləri	78
6.3.Beynəlxalq neft kontraktları sferasında fəaliyyətin sahəvi infrastrukturdan faydalanma perspektivləri	82
6.4.Neft sektorunun iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında rolu	89

III HİSSƏ RASİONAL TƏSƏRRÜFAT QURUCULUĞU VƏ INVESTİSİYON SİYASƏT

VII FƏSİL *Neft-qaz sənayesinə investisiya qoyuluşu və ondan istifadə istiqamətləri*

7.1.İnvestisiya qoyuluşunun mahiyyəti, tərkibi və quruluşu	92
7.2.İnvestisiya qoyuluşunun obyektləri və maliyyələşdirilməsi mənbələri	98
7.3.İnvestisiya qoyuluşundan istifadənin qiymətləndirilməsi	104
7.4.Neftqazçıxarma müəssisələrində tikinti-quraşdırma işlərinin təşkili və planlaşdırılması	110
7.5.Tikinti obyektlərinin layihələşdirilməsi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması	114
7.6.İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin hesablanması metodikası	117
7.7.İnvestisiya qoyuluşundan istifadənin yaxşılaşdırılması yolları	120

VIII FƏSİL *İstehsalın səmərəli təşkili və sahəvi iqtisadi islahatların dərinləşməsi problemləri*

8.1.Audit nəzarəti və istehsalın monitorinqi	122
8.2.Neft sənayesinin dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiya edilməsində müştərək müəssisələrin rolu	125
8.3.Neftqazçıxarma kompleksində özəlləşdirmə perspektivləri	128
8.4.İnnovasiya və neft sənayesinin texnoloji cəhətdən yenidən qurulmasında onun rolu	131
8.5.Neft-qaz sənayesində institusional islahatlar və sahənin bazaar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılması	141
8.6.Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə neftqazçıxarma müəssisələrinin maliyyə durumunun pisləşməsi səbəbləri və sanasiyası	146

IX FƏSİL *Dövlət tənzimlənməsi və idarəetmə konsepsiyası*

9.1.Milli energetik təhlükəsizlik və energetik doktrina	153
9.2.Neft-qaz sektorunun tənzimlənməsi və normativ-hüquqi təminatı	158
9.3.Dövlət enerji müfəttişliyin təşəkkül zərurətləri	159
9.4.Neft strategiyasının ideoloji aspektləri	160

IV HİSSƏ NEFT-QAZ İNDUSTRİYASININ MODERNİZASIYASININ ALTERNATİV İQTİSADİ MEXANİZMLƏRİ

X FƏSİL *Struktur islahatları və milli biznesin inkişaf perspektivləri*

10.1.İndustrial siyasət və struktur islahatları	162
10.2.Struktur modernizasiyası və iqtisadi inkişaf indikatorları	164
10.3.Biznes fəaliyyətinin formalaşma xüsusiyyətləri	167
10.4.Səmərəli biznes işinin təşkili problemləri	170
10.5.Azad İqtisadi Zonalar və neft biznesi	173
10.6.Neft-qaz sektorunda vençur kapitalı	178
10.7.Konsessiyon fəaliyyət	180

XI FƏSİL *Fiskal siyasət və rentabelli fəaliyyət*

11.1.Fiskal mexanizmlər və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi meylləri	182
11.2.Uçot sisteminin təkmilləşdirilməsi və konsaltinq sferasının genişləndirilməsi problemləri	184
11.3.Sessiya və faktoring təyinatlı mexanizmlərin tətbiq effekti	185
11.4.Neft-qaz industriyasında layihələrin təhlil metodikası	187
11.5.Neftin keyfiyyət bankı və onun milli neft sektorunda yaradılması labüdlüyü	188

XII FƏSİL *Sosial-iqtisadi tərəqqi və təsərrüfatın ekologizasiyası*

12.1.Yeni sosial-iqtisadi infrastrukturun formalaşması xüsusiyyətləri	190
12.2.Ekoloji iqtisadiyyatın təşəkkül prinsipləri	191
12.3.İnnovasiyon tərəqqi və inkişaf perspektivləri	192

Nəticələr 195

Əlavələr 197

Qaynaqlar 204

Neft iqtisadiyyatı sferasında geniş işlədilən spesifik istilah və anlayışlar lüğəti 208

Резюме 250

Summaru 251

GİRİŞ

Karbohidrogen təyinatlı enerji resurslarının zəngin regionlarından biri kimi tanınan Azərbaycanın milli neft industriyası yeni təbəllüdatlar ərəfəsindədir. Ölkənin dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi ötən əsrin son onilliklərində Xəzərdə aşkarlanan nəhəng karbohidrogen yataqlarının beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində aktiv işlənməsini şərtli etmişdir. Təzahür olunan geosiyasi reallıqlar fonunda qərarlaşan yeni neft situasiyasından milli və dövləti mənafeələrə uyğun olaraq maksimal bəhrələnmək missiyası isə prezident Heydər Əliyev cənablarının üzərinə düşərək, onun təşəbbüsçüsü və rəhbəri olduğu vətən neft strategiyasında dolğun əksini tapmışdır. Milli neft strategiyasının formalaşmasında məxsusi rolu və səyləri ilə fərqlənən Azərbaycan Respublikasının baş naziri İ.H.Əliyevin cənablarının əməli fəaliyyət və elmi yaradıcılıq əzmindən qaynaqlanaraq ölkənin neft təsərrüfatında islahatlar prosesi genişlənərək daha təkmil və sistemli məjraya istiqamətləndirmişdir. Gerçəkləşən strategiyanın genişlənən həlqəsi çağdaş mərhələdə ölkə neft təsərrüfatının daha mütərəqqi sistem və konstruksiyada modernizasiyasının elmi əsaslarının işlənməsi aktuallaşdırmışdır.

İstiqalala qovuşduqdan sonra neft-qaz sektorunda aparılan iqtisadi islahatların elmi bazasının möhkəmləndirilməsi və təkmilləşməsi istiqamətində respublika hüdudlarında çoxsaylı tədqiqatlar yerinə yetirilmiş, nəzəri və praktiki təyinatlı bir sıra qiymətli nəticələr əldə olunmuşdur. Sahəvi elmi-tədqiqatlar sferasında gerçəkləşən nailiyyətləri bir daha dəyərləndirərək müəlliflər mövcud monoqrafiyada milli neft strategiyasının prioritetləri əsasında ölkədə dərinləşən islahatların təkmilləşməsi, dövlət tənzimlənməsi, idarəetmə konsepsiyası, istehsalın rəşional təşkil problemlərini tədqiq edərək müvafiq sistemli, situasiyon yanaşma və analitik araşdırmalar çəvrəsində neft-qaz sektorunun modernizasiyasının alternativ iqtisadi bazar mexanizmlərini işləyib hazırlamışlar.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədlərə müvəffəqolmada verifikasiya prinsipli çəvrədə karbohidrogen epoxası və müasir industrial iqtisadiyyatın təşəkkül və təsnifatı, neft-qaz resurslarının əhəmiyyət diapazonu, ehtiyatlar joğrafi yerləşməsi, dünya neft iqtisadiyyatının inkişaf senarisi səciyyələndirilmiş, milli neft strategiyasının gerçəkləşməsinin iqtisadi əsasları, elmi-nəzəri istiqamətləri tədqiq edilmişdir. Xəzərin neft-qaz resurslarının dəyərləndirilməsi, onların, beynəlxalq enerji bazarlarına çıxış problemləri, mənfəət karbohidrogenlərinə çəkilən xərclərin ödənilməsi, hasilatın pay bölgüsünün normativ-hüquqi aspektləri, xam neftin və təbii qazın emalı, onlardan alınan sintetik məhsulların iqtisadi səmərəliliyi tədqiqat işində geniş araşdırma və təhlil obyektlərinə çəvrilmişlər.

Industrial siyasət, milli energetik təhlükəsizlik və energetik doktrina, neft strategiyasının ideoloji aspektləri, sosial-iqtisadi tərəqqi, təsərrüfatın ekologizasiyası, normativ-hüquqi təminat, dövlət enerji müfəttişliyin təşəkkül zərurətləri tədqiqat işində milli neft-qaz sektorunun dövlət tənzimlənməsi və idarəetmə konsepsiyasının strateji təməlini əsaslandırان istiqamətlərdə ifadəsini tapmışdır.

Neft-qaz sektorunun modernizasiyasının alternativ iqtisadi bazar mexanizmlərinin təyinatı sferasında aparılan araşdırmaların elmi əsaslarını möhkəmləndirmək məqsədi ilə tədqiqat işində səmərəli və rentabelli fəaliyyət quruculuğu, dinamik iqtisadi inkişaf faktorları, neftqazçıxarma kompleksinin müasir durumu, beynəlxalq neft kontraktları spektrində sahəvi infrastrukturdan faydalanma perspektivləri, investisiyon siyasət, institusional islahatlar, kompleksin bazar iqtisadiyyatına adaptasiyası, audit xidməti, özəlləşdirmə, innovasiya, sanasiya ilə bağlı problemlər də təhlil olunmuşdur. Tədqiqat işində həmçinin sahədə struktur islahatlarının aparılması, səmərəli biznes işinin təşkili, milli sahibkar fəaliyyətin genişləndirilməsi, Azad İqtisadi Zonaların təşkili, fiskal siyasətin və uçot sisteminin təkmilləşdirilməsi, sessiya və faktorinq təyinatlı iqtisadi texnologiyaların, konsaltinq işinin tətbiqi, neftin keyfiyyət bankının yaradılması kimi məsələlər də neft-qaz təsərrüfatının iqtisadi modernizasiyasının gerçəkləşdirilməsinin alternativ bazar mexanizmləri sırasındadır.

Sahəvi terminoloji aydınlığı təmin etmək məqsədi ilə tədqiqat işində neft iqtisadiyyatı sferasında geniş işlədilən eksklyziv istilah və anlayışların şərhini əks etdirən lüğət təqdim olunmuşdur.

Vahid struktur kompozisiyasında tərənnüm olunan tədqiqat işinin I, III, IV, V, VII və VIII fəsiləri Z.S.Abdullayev, II, VI, IX, X, XI və XII fəsiləri isə E.M.Hacıadə tərəfindən işlənmişdir. Giriş, nəticələr və spesifik istilah və anlayışlar lüğəti müəllif tədqiqatlarının birgə məhsuludur.

Tədqiqat işində dünya və milli neft-qaz industriyasında meyilləşən dəyişikliklərə, neft təsərrüfatının iqtisadi modernizasiyası problemlərinə müəlliflər ümumi olmaqla yanaşı, həm də bir sıra aspektlərdə alternativ yanaşma və fərqli statistik, informatik mənbələrə istinad təzahürü də nümayiş etdirmişlər. Elmi-tədqiqat araşdırmalarını əks etdirən monoqrafiya təhsil sferası, enerji kompleksinin mütəxəssisləri, iqtisadçılar və habelə geniş peşəkar oxucu kütləsinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulur.

I HİSSƏ KARBOHİDROGEN EPOXASI VƏ MÜASİR İNDUSTRIAL İQTİSADİYYAT

I FƏSİL AZƏRBAYCANIN KARBOHİDROGEN PESURLARI VƏ HASILATIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

1.1. Maddi istehsal sahələri və onların Azərbaycanda təşəkkül prinsipləri

Cəmiyyətin mövcudluğu və tərəqqisi üçün maddi nemətlərin yaradılması istehsalda təcəssüm olunur. Əsas meyarı əmək vasitələri olmaqla təbiət cisimlərinə təsir göstərərək istehsal prosesi maddi formada təzahür edir və inkişaf tapır. Maddi istehsal cəmiyyət həyatının bütün sferalarında xalq sərvətinin yaradılmasının əsas mənbəyini təşkil edir. Bu məqsədlə iqtisadiyyatın bütün sahələrində maddi istehsalı təmin edən strukturlar formalaşdırılır. Azərbaycanda da mövcud təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə bir sıra maddi istehsal sahələri yaradılmış və inkişaf etdirilmişdir. Ölkəmizdə geniş inkişaf tapmış əsas maddi istehsal sahələrinə aşağıdakılar aiddir:

Neft sənayesi - neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatını, neft-qaz quyularının qazılmasını, neft və qazın hasilatını və emalını, xam neftin, neft məhsullarının və təbii qazın nəqlini əhatə edir. Dünyanın ən qədim neft rayonlarından olan Abşeron yarımadasında qeyd etdiyimiz kimi ta qədimdən neft çıxarılmış və qaz hasil edilmiş, onlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Lakin Azərbaycanda neft sənayesinin əsası 1871-ci ildə qoyulmuşdur. Həmin ildə artıq Bakı şəhərinin yaxınlığındakı Balaxanı kəndində mexaniki üsulla qazılmış ilk neft quyusundan gündə 700 pud xam neft çıxarıldı. 1872-ci ildə neft sənayesində icarə sisteminin ləğvi yerli və xarici kapitalın yüksək mənfəət təmin edən neftqazçıxarma sənayesinə sürətli axını üçün əlverişli şərait yaratdı. Azərbaycanda istismar olunan neft quyularının sayı 1873-cü ildə 9-dan 1901-ci ildə 1740-a, orta dərinliyi 53 metrdən 365 metrə, neft hasilatı 3,9 min puddan 667,1 min puda, yaxud 10,67 milyon tona qədər artdı. Yerli və xarici neft inhisarları meydana gəldi. XIX əsrin sonunda Azərbaycan neft hasilatına görə ABŞ-ni ötüb keçdi və 1898-ci ildə dünyada birinci yerə çıxdı. Lakin, çox çəkmədən global siyasi və iqtisadi hadisələr çevrəsində yüksək mənfəət götürmək ehtirası neft yataqlarının ekstenziv istismarı ilə müşayiət olunaraq Azərbaycanda hasilatı 1913-cü ildə 7,7 milyon tona, 1920-ci ildə isə 2,9 milyon tona endi.

1920-ci ildən sonra Azərbaycanda neft sənayesini inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan neft komitəsi */Azərneftkom/* təşkil edildi və həmin komitənin qarşısında neft sənayesinin yenidən qurulması vəzifəsi qoyuldu və bu neft hasilatının artırılmasına təkan verdi. Artıq 1927-1928-ci illərdə neft çıxarılması 1913-cü il səviyyəsini ötüb keçdi və beləliklə də Azərbaycan neft sənayesinin yeni dövrü başlandı. 1940-cı ildə Azərbaycan neft sənayesi keçmiş SSRİ neft hasilatının dördü üç hissəsi qədər neft verdi. Böyük vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafında yeni mərhələ başlandı. 1948-ci ildə Xəzərdə, açıq dənizdə neftmədən estakadaları tikilməyə başlandı. 1949-cu ildə Neft daşlarında qazılmış ilk quyu güclü neft fontanı ilə istismara daxil edildi. Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf mərhələləri haqqında bu fəslin üçüncü paragrafında daha ətraflı danışılır.

Qaz sənayesi - təbii qaz yataqlarının kəşfiyyatı, istismarı, təbii qazın boru kəmərləri vasitəsi ilə uzaq məsafələrə nəql edilməsi, təbii qazın emalı, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə və kommunal-məişət təsərrüfatına qaz verilməsini reallaşdırır. Azərbaycan qaz sənayesinin yaradılması və inkişafı ötən əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Bu proses 1920-ci ildən sonrakı dövrdə yeni qaz yataqlarının kəşfi və istismarı ilə daha sürətlə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Qaradağ, Zirə, Siyəzən kimi mühüm qaz yataqları kəşf edilmiş və həmin yataqlar istismara verilmişdir. Respublikamızda 1928-ci ildə - 0,17, 1940-cı ildə - 2,5, 1950-ci ildə - 1,23, 1960-cı

ildə - 5,84, 1970-ci ildə - 5,52, 1980-cı ildə - 15,2, 1990-cı ildə - 9926, 2000-ci ildə 6286 və 2002-cü ildə 5835 milyon m³ təbii qaz hasil edilmişdir.

Neftçixarma - neftin və onunla birgə çıxan qazların Yer təkindən çıxarılması, toplanması və qabaqcadan emala hazırlanması, yəni sudan və bərk qatışıqlardan təmizlənməsi prosesidir. Dünyada hasil olunan neftin demək olar ki, çox hissəsi yüksək təzyiqli polad borularla bərkidilmiş quyulardan çıxarılır. Nefti və onunla birlikdə çıxan qazları və suyu Yer səthinə qaldırmaq üçün quyuda qaldırıcı borular, mexanizmlər və lay təzyiqinə hesablanmış bağlayıcı armaturdan ibarət hermetik sistem yaradılır. Əvvəllər neft primitiv üsullarla - açıq su hövzələrinin səthindəki nefti toplamaqla, neft hopmuş əhəngdaşı və ya qumdaşını emal etməklə, yaxud dayaz quyulardan çıxarmaqla hasil edilirdi. Abşeron yarımadasında neft, qeyd etdiyimiz kimi, hələ çox qədimdən dayaz quyulardan çıxarıldı. 1825-ci ildə Bakıda 120 quyudan 4126 ton, 1862-ci ildə isə 220 quyudan 5480 ton neft çıxarılmışdır. XIX əsrin 60-cı illərində neftçixarmada qaldırıcı alət kimi dolamaçarxdan istifadə edilirdi. Sonralar neftçixarmada nasos qurğularından istifadə olunmağa başlandı. Abşeron yarımadasında qazma quyuları vasitəsilə neft hasilatı XIX əsrin 60-cı illərindən daha geniş tətbiq olunmağa başlandı. Bu dövrdə neftçixarmada qaldırıcı alət kimi dolamaçixarmadan istifadə edilirdi. Sonralar neftçixarmada nasos qurğularından istifadə edildi. Nasosla neftçixarma ilk dəfə 1865-ci ildə ABŞ-da, 1876-cı ildə Bakıda, 1895-ci ildə isə Qroznıda tətbiq edildi. 1886-cı ildə V.Q.Şuxovun təklif etdiyi kompressor üsulu ilə neftçixarma Bakı mədənlərində 1897-ci ildə sınaqdan keçirilmişdir. Nefti quyudan çıxarmaq üçün qazlift üsulunu 1914-cü ildə M.M. Tixvinski təklif etdi. Hazırda neft quyudan fontan, nasos və kompressor üsulları ilə çıxarılır.

Neftayırma - neft emalı və neft məhsulları istehsalı ilə məşğul olan zavodları özündə birləşdirir. Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısından neft yataqlarına və neftdən daha qiymətli məhsullar almaq məqsədilə onun emalına böyük maraq göstərməyə başlanmışdır. Hələ 1837-ci ildə Bakı yaxınlığındakı Balaxanı kəndində neftayırma zavodu, 1861-ci ildə Suraxanıda sənaye sahibkarı Kokorev məşhur rus kimyaçısı D.İ.Mendeleyevin məsləhəti ilə kerosin zavodu yaratmışdı. 1863-cü ildə mühəndis Cavad Məlikov Bakıda neft emalı zavodu tikdirmişdir. 1866-cı ildə Bakıda təqribən 100 min pud kerosin istehsal olunmuşdur. 1868-ci ildə şəhərdə artıq 23 kiçik neftayırma zavodları fəaliyyət göstərirdi. 1875-ci ildə Bakıda neft emalı müəssisələrinin sayı 62-yə, kerosin istehsalı isə 848,7 min puda çatdırıldı. Bu müəssisələrin əksəriyyəti cəmləşdiyi ərazi «Qara şəhər» adlandırılmağa başlandı. 1883-cü ildə D.İ.Mendeleyevin təklifi ilə «Nobel qardaşları» zavodunda neft emalını sürətləndirmək məqsədi ilə ilk dəfə olaraq batareya ilə işləyən kub formalı cihaz-qurğu istifadəyə verildi və digər zavodlar tədricən bu üsulla neft emalına keçdi. Artıq 1900-cü ildə Bakıda 66 kerosin, 18 kerosin-yağ, 3 yağ, 4 benzin, 2 qudron və bir surroqat zavodu var idi. XX əsrin əvvəllərində Rusiyada başlanmış siyasi-iqtisadi böhran neft sənayesində də özünü göstərdi. Azərbaycanda neft sənayesi müəssisələrinin sayı 91-dən /1901/ 53-ə /1915/, kerosin istehsalı 128,3 milyon puddan /1900/ 73,4 milyon puda /1914/ endi. Neft sənayesində xarici kapitalın rolu böyük idi. Təkcə kerosin istehsalının 75%-i «Nobel qardaşları» şirkətinin payına düşürdü.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bütün neft emalı müəssisələri milliləşdirildi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bütün neft təsərrüfatı kimi neft emalı müəssisələri də dağınıq halda idi. Bu zaman cəmi 18 neft emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, onların da əksəriyyəti yarı gücü ilə işləyirdi. 1920-ci ildə neft emalı 1913-cü il səviyyəsinin 41%-ni təşkil edirdi. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra neft emalı müəssisələrinin bərpasına, texniki cəhətdən yenidən qurulmasına başlandı. 1927-ci ildə keçmiş SSRİ-də ilk dəfə olaraq Bakıda güclü borulu müvafiq qurğu tikilib işə salındı. 1940-cı ildə benzin istehsalı 1913-cü il səviyyəsini 39 dəfə ötdü. 1953-cü ildə nəhəng Yeni Bakı neftayırma zavodu /YBNZ/ işə düşdü. Bununla yanaşı digər neftayırma zavodları da yenidən quruldu, müasir texnika ilə təhciz edildi. 1976-cı ildə neftayırma zavodunda geniş texniki imkanlı ELOU-AVT qurğusu işə düşdü. Katalitik riforminq üsulu ilə benzin istehsal edən və ilkin qaydada neft emal edən bu texnoloji qurğular kompleksi Azərbaycan neft sənayesinin əsaslı surətdə yenidən qurulmasına və yeni

texnika ilə təhciz olunmasına, istehsalın effektivliyini, neft məhsullarının keyfiyyətini xeyli yüksəltməyə, xammal və material ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə etməyə imkan verdi. Lakin iqtisadi əlaqələrin qırılması, istehsal və hasilat zəifliyi ilə əlaqədar XX əsrin 90-cı illərində neftayırma zavodları tam gücləri ilə işləmək tempindən geri düşdülər. Bu səbəblərlə də ölkədə neft məhsullarının istehsalı müəyyən qədər azalmışdır. Azərbaycanda 2001-ci ildə neft məhsullarının ehtiyatı və istehlakı üzrə məlumatlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1**Azərbaycanda 2001-ci ildə neft məhsullarının ehtiyatı və istehlakı**

/min ton/

Məhsulların adları	Ehtiyat	İstehlak	İxrac
<i>Avtomobil benzini</i>	613	395	185
<i>Yanacaq mazutu</i>	2790	1961	493
<i>Dizel yanacağı</i>	1705	532	1089
<i>Ağ neft</i>	668	296	342
<i>Məişət-soba yanacağı</i>	31	22	7

Qazayırma - qaz qarışığını öz tərkib hissələrinə və ya müxtəlif fraksiyalara ayrılması prosesini həyata keçirir. Bakıda 1953-cü ildə qazayırma /*Qazolin*/ zavodu tikilib işə salınmışdır. Buna səbəb Azərbaycanda qaz hasilatının sürətlə artması olmuşdur. 1980-1990-cı illərdə respublikada qaz hasilatında enmə prosesləri baş vermişdir. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanda 1995-2002-ci illərdə qaz hasilatını əks etdirən göstəricilər verilmişdir.

Cədvəl 2**Azərbaycanda 1995-2002-ci illərdə qaz hasilatı**

/min ton/

İllər	Cəmi	Dənizdə	Quruda
1995	6644	6407	237
1996	6305	6066	299
1997	5964	5712	255
1998	5590	5338	252
1999	5997	5754	243
2000	6286	6054	232
2001	5535	5293	242
2002	5837	5582	245

2002-ci ildə Azərbaycanda hasil edilən ümumi qazın 95,8%-i dəniz qaz mədənlərinin payına düşür.

Yanacaq sənayesi - müxtəlif yanacaq növlərinin çıxarılması və emalı ilə məşğul olan sənaye sahələrinin məcmusudur. Yanacaq sənayesinə neftçixarma, neftayırma, qazçixarma, qaz ayırma, torf və şist sənayesi daxildir. Yanacaq sənayesi ağır sənayenin ən mühüm sahələrindən biridir. Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ-də yanacaq sənayesi inkişaf etmiş respublikalardan biri olmuşdur. Burada neft və qaz sənayesi xeyli inkişaf etmişdir. 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yanacaq sənayesi 1940-cı ildəkinə nisbətən təqribən iki dəfə artmışdır. Yanacaq sənayesinin tərkibinə daxil olan bölmələrin xüsusiyyətlərini nəzərə alınaraq onların inkişaf sürətləri də müxtəlif olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanda neftqazçixarma digər yanacaq sahələrinə nisbətə daha üstün inkişaf etdirilmişdir.

Kimya sənayesi - ağır sənaye sahələrindən biri, xalq təsərrüfatının kimyalaşdırılmasının maddi-texniki bazasıdır. Kimya sənayesində müxtəlif növ məhsullar - mədən kimya xammalı, əsas kimya məhsulları - ammoniyak, qeyri-üzvi turşular, qələvilər, mineral kübrələr, soda, xlor və xlor məhsulları, maye qaz, sintetik rənglər, qətran, plastik kütlə, kimyəvi lif və sap, foto-kimyəvi materiallar, məişət kimyası malları və sair istehsal olunur. İlk kimya sənayesi müəssisələri Böyük Britaniyada /1740/, Fransada /1766/, Rusiyada /1805/, Almaniyada /1810/ yaradılmışdır.

Azərbaycanda bu sənayenin əsaslı özəkləri 1879-cü ildə təşəkkül tapmışdır. 1920-ci ilədək Azərbaycanda kimya sənayesi zəif inkişaf etmişdir və xeyli dərəcədə xarici kapitaldan asılı olmuşdur. 1920-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda kimya sənayesi daha sürətlə inkişaf etdirilmiş və bir sıra mobil kimya sənaye müəssisələri yaradılmışdır. Bu müəssisələrdə oksigen, azot turşusu, kükürd turşusu, duz turşusu və sair məhsullar istehsal olunurdu.

Azərbaycanda kimya sənayesi xammal bazası - neft və qaz, kükürd kolçedanı, alunit, neft-mədən suları, daş duz və sair xammallar əsasında inkişaf edir. Azərbaycan Respublikasında kimya sənayesinin əsas müəssisələri Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Neftçala şəhərlərində yerləşir. Hazırda kimya sənaye müəssisələrində etil spirti, sintetik kauçuk, soda, duda, yuyucu vasitələr, yod, brom, kimyəvi maddələr, əjzaçılıq preparatları və sair istehsal olunur. Azərbaycan Respublikasında kimya sənayesi və neft-kimyası sənayesinin ümumi məhsulu 1940-1980-cı illərdə 280 dəfədən çox artmışdır. Lakin, son illərdə bəzi məlum obyektiv səbəblər üzündən kimya sənayesinin inkişaf sürəti xeyli zəifləmişdir. Bununla belə, 2002-ci ildən başlayaraq «Azərkimya» Dövlət Şirkəti inkişaf etməyə başlamış və burada həmin ildə 283,2 milyard manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu da 2001-ci ildəkindən 62,7 milyard manat çoxdur. Məhsul istehsalı «Üzvi sintez» zavodunda 9,7%, «Sintez-kauçuk» zavodunda 25,8%, «Etilenpolietilen» zavodunda 49,0% artmışdır. Şirkət üzrə 2002-ci ildə 1 manatlıq əmtəəlik məhsula çəkilən xərc 94,7 qəpik olmuş, 2001-ci ilə nisbətən 20,6 qəpik azalmışdır. 2002-ci ildə 2001-ci illə müqayisədə 4303 ton dixloretan, 148 ton propilen oksidi, 14237 ton propilen, 8560 ton izopropil spirti çox istehsal olunmuşdur.

Maşınqayırma - xalq təsərrüfatı üçün əmək alətləri, eləcə də istehlak predmetləri və müdafiə məhsulları istehsal edir. Maşınqayırma bütün xalq təsərrüfatının texniki cəhətdən silahlandırılmasının maddi əsasıdır. İjtimai əmək məhsuldarlığı, texniki tərəqqi, xalqın maddi rifahı və ölkənin müdafiə qüdrəti xeyli dərəcədə maşınqayırmanın inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Maşınqayırmanın ümdə vəzifəsi xalq təsərrüfatının bütün sahələrini yüksək effektivli maşın və avadanlıqlarla təmin etməkdir. Maşınqayırma geniş təkrar istehsalda aparıcı rol oynadığından respublikamızın iqtisadiyyatında xüsusi yer tutur. Azərbaycanda ilk metal emalı müəssisəsi 1858-ci ildə Bakıda yaradılmış mexaniki-təmir emalatxanası olmuşdur. Sonrakı illərdə neft, kimya və gəmiçiliyin inkişafı ilə əlaqədar bu sahələrə xidmət edən maşınqayırma və metal emalı müəssisələrinin sayı artmışdır. 1911-1913-cü illərdə Bakıda 12 maşınqayırma zavodu, 1940-cı illərin axırında isə 127 mexaniki, metal emalı müəssisələri fəaliyyət göstərirdi və həmin müəssisələrdə 8066 nəfər çalışırdı. Daha sonralar maşınqayırmanın perspektiv və mütərəqqi sahələri - elektrotexnika, cihazqayırma yaradılmış və sürətlə inkişaf etdirilmişdir. Digər tərəfdən, maşınqayırma müəssisələrinin joğrafi yerləşməsi də xeyli genişləndirilmişdir. Bakı ilə yanaşı Mingəçevir, Gəncə, Sumqayıt, Səlyan, Quba, Naxçıvan, Xankəndi şəhərlərdə maşınqayırma müəssisələri yaradılmışdır. Belə müəssisələr içərisində Səttərşan adına Bakı maşınqayırma zavodunu, Keşlə maşınqayırma zavodunu, Bakı mayesiz transformatorlar zavodunu, Bakı məişət kondisionerləri zavodları fərqlənirlər.

Keçmiş SSRİ-də istehsal olunan neft maşınqayırma məhsulunun 35%-i Azərbaycan Respublikasının payına düşürdü. Azərbaycan neft maşınqayırma müəssisələri Sovet hakimiyyəti illərində 500 növdən artıq avadanlıq istehsal edirdi. Bu məhsullar keçmiş SSRİ-nin bütün neft rayonlarına, habelə 30-dan çox xarici ölkəyə ixrac olunurdu. SSRİ-nin neftçixarma rayonlarında işlədilən dərinlik nasosları, quyuların yeraltı və əsaslı təmiri üçün qaldırıcılar və aqreqatlar, nasos ştanqları, mancanaq dəzgahları, bir neçə neft layını bir quyu vasitəsi ilə bircə və ayrılıqda istismar etmək üçün avadanlıq və sair Azərbaycanda hazırlanırdı. Bu gün Azərbaycanın neft maşınqayırması sənayesi özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Əvvəllər dövlət şirkəti kimi fəaliyyət göstərən sahə ölkədə keçirilən özəlləşdirmə proqramına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə açıq tipli səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir. 2001-ci ilin martında bu statusu alan ASC bu gün 14 sənaye müəssisəsini, 4 elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor təşkilatını öz ətrafında birləşdirir. Cəmiyyətin müəssisələrində 90 çeşidə, 600-dən artıq tip-ölçüdə geoloji, kəşfiyyat, qazma, neftçixarma, quyuların təmiri,

mədənlərin abadlaşdırılması üçün maşın və avadanlıqlar, alətlər və neft avadanlıqlarına ehtiyat hissələri istehsal edilir.

Neft maşınqayırma sənayesi iki mühüm amilə görə Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas rol oynayır. Əvvəla, neft-mədən və kimya avadanlıqlarını dünya bazarına çıxarmaqla, ölkəyə valyuta axınıni təmin etmək olar. Digər tərəfdən də bu sahə Azərbaycanın neft-kimya avadanlığına olan tələbatını tam ödəməyə və ölkəyə xarijdən maşın və avadanlıqlar idxal edilməsinin qarşısını ala bilər. Odur ki, «Azneftkimyamaş» ASC öz qarşısına beynəlxalq standartlara cavab verən rəqəbat qabiliyyətli məhsullar istehsal edilməsi, buraxılan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yeni satış bazarlarının mənimsənilməsi, istehsalın həcmının artırılması və sair qoymuşdur. Azərbaycanda maşınqayırma məhsullarının ən mühüm növlərinin istehsalına dair məlumatlar aşağıdakı cədvəldə əksini tapmışdır.

Cədvəl 3

Azərbaycanda maşınqayırma məhsullarının ən mühüm növlərinin istehsalı

Məhsulların adları	Ölçü vahidi	1998	1999	2000
<i>Məncanaq dəzgahı</i>	min ədəd	0,04	0,05	0,05
<i>Dərinlik nasoslari</i>	min ədəd	15,0	11,0	14,0
<i>Dayışan cərəyanlı elektrik mühərrikləri</i>	kvt	222	-	-
<i>Güç transformatorları</i>	min ədəd	80	85	87
<i>Fontan armaturu</i>	min dəst	0,2	0,4	0,6
<i>Qazma boruları üçün elevator</i>	min ədəd	0,5	0,6	0,8
<i>Tullantılara qarşı avadanlıqlar</i>	dəst	5	6	10
<i>Yuyucu aqreqatları</i>	ədəd	47	43	48
<i>Quyuları tədqiq edən aqreqatlar</i>	ədəd	18	21	33
<i>Quyuların təmiri və mənim-sənilməsi üçün aqreqatlar və qaldırıcılar</i>	ədəd	43	51	56
<i>Kalon başlıqları</i>	min ədəd	0,2	0,2	0,2

Elektroenergetika sənayesi - küllü miqdarda elektrik enerjisinin alınması, uzaq məsafələrə ötürülməsi və istehlakçılar arasında paylaşdırılması problemləri ilə məşğul olur. Elektroenergetika sənaye, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, rabitə, mənzil-kommunal təsərrüfatı energetikasının əsasıdır. Elektroenergetikanın əsas ehtiyatları yanacaq kömür, xam neft, təbii qaz, yanar şist, su və nüvə enerjisidir. Az miqdarda külək enerjisi, günəş enerjisi, geotermal və Yer daxili istiliyindən də istifadə edilir. Azərbaycanda elektrik enerjisinin əsas hissəsi böyük energetika sistemlərinə daxil olan güclü elektrik stansiyalarında hasil edilir. Azərbaycanda istehsal edilən ümumi enerjinin təqribən 80%-i elektrik stansiyalarının payına düşür.

2002-ci ildə 18,6 milyard kvt.saat və ya 1998-ci illə müqayisədə 3,4% çox elektrik enerjisi istehsal olunaraq əhalinin elektrik enerjisi ilə təminatı yaxşılaşmışdır. Bir nəfərə düşən elektrik enerjisinin miqdarına görə /2300 kvt.saat/ Azərbaycan Respublikası MDB ölkələri arasında ilk yerlərdən birini tutur. Elektrik enerjisinin ehtiyatları və istehlakı haqqında məlumatlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 4

Azərbaycan respublikasında elektrik enerjisinin ehtiyatları və istehlakı

/mln.kvt.saat/

Göstərijilər	1990	1995	1998	1999	2000	2001
<i>Ehtiyatlar cəmi</i>	24904	17856	19148	19842	19571	20812
<i>Daxili istehlak</i>	18439	14914	15235	18926	19193	19646
<i>O cümlədən:</i>						
<i>sənaye</i>	8905	4749	3977	2844	2671	3881
<i>tikinti</i>	872	29	72	60	36	75

<i>Kənd təsərrüfatı</i>	2142	2445	1681	1800	803	827
<i>nəqliyyat</i>	807	434	710	632	537	551
<i>Kommunal təsərrüfatı</i>	3140	369	641	725	2378	2414
<i>Əhali</i>	1065	4076	7268	9147	9902	10172
<i>sair</i>	1508	651	1086	931	996	1580
<i>İxraj</i>	3109	2443	2911	2787	2770	966
<i>İtkilər</i>	3559	499	1002	886	378	2560

Metallurgiya sənayesi - filiz, yaxud digər materiallardan metal alınması proseslərini, habelə metal ərintilərinin kimyəvi tərkib və quruluşunu dəyişdirməklə, onlara müvafiq xassələr verilməsi ilə əlaqədar prosesləri əhatə edən sənaye sahəsidir. Metallurgiya Yer təkindən çıxarılmış filizlərin ilkin emalı, metal və ərintilər alınması və saflaşdırılması, onlara müəyyən forma və xassələr verilməsi prosesləri aiddir. Arxeoloji tapıntılar metallurgiya sənayesinin hələ çox qədim zamanlardan məlum olduğunu göstərir. Azərbaycan ərazisində metalın istehsalı və sadə emal üsulları qədimdən məlum idi. Müasir texnikada metallurgiya qara və əlvan metallurgiyaya ayrılır; qara metallurgiyaya dəmir əsaslı ərintilər - çuqun, polad, ferroərinti, əlvan metallurgiyaya isə nəcib metalların istehsalı aiddir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində metallurgiya sənayesi sürətlə inkişaf etdirilmişdir. Lakin son illərdə bu sahənin inkişaf sürəti azalmışdır.

Meşə sənayesi – meşə materiallarının emalı ilə məşğul olan sənaye sahələrinin məcmusudur. Azərbaycan Respublikasının meşələrində təbii halda palıd, fıstıq, vələs, dəmirağaj, fındıq, əzgil, zoğal və sair bitir. Azərbaycan ərazisinin 10,8%-i meşəlikdir.

Mədən sənayesi - faydalı qazıntı yataqlarını kəşf edən, faydalı qazıntıları çıxaran və ilkin emal edən istehsal sahələrini özündə cəmləşdirir. Azərbaycan Respublikasında mədən sənayesi sahələrindən ən çox neft, qaz, dəmir filizi, mərmər, tikinti daşı, mineral su və s. çıxarılması inkişaf etdirilmişdir.

Neft-kimya sənayesi - başlıca olaraq neft və təbii yanar qaz emalı məhsulları əsasında sintetik material və məmulatlar istehsal edir. Adətən, neft-kimya sənayesi müəssisələrində sintetik kauçuk, əsas üzvi sintez məhsulları - etilen, propilen, polietilen, səthi aktiv maddələr, yuyucu maddələr, bəzi mineral kübrə növləri, dudu, rezin məmulatları, avtomobil şinləri, texniki-asbest hazırlanır. Azərbaycanda neft-kimya sənayesi 1920-ci ildən sonra yaranmış və sovet hakimiyyəti illərində sürətlə inkişaf etdirilmişdir. 1952-ci ildə keçmiş SSRİ-də ilk dəfə Azərbaycanın Sumqayıt şəhərində sintetik etil spirti istehsal edən zavod istifadəyə verilmişdir. 1959-cu ildə Bakı şin zavodu işə salınmışdır. Bütün bunlar neft-kimya sənayesinin ümumi həcmi 2,63 dəfə, o cümlədən texniki rezin məmulatı istehsalını 8,3 dəfə artırmağa imkan vermişdir.

Tikinti materialları sənayesi - mülki mənzil tikintisi üçün, sənaye, kənd təsərrüfatı və digər növ tikinti üçün tikinti materialları istehsal edən sahələri birləşdirən sənaye sahəsidir. Tikinti materialları sənayesi tikintinin maddi-texniki bazasının mühüm hissəsidir, tikinti-quraşdırma işləri həcminin və tikintidə texniki tərəqqinin fasiləsiz yüksəlişini təmin edir. Tikinti materialları sənayesinin Sovet hakimiyyəti illərində sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq, son illərdə bəzi obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən bu sahədə də geriləmə müşahidə olunur.

1.2. Karbohidrogenlərin və enerjetik resursların təsnifatı

Karbohidrogen dedikdə, adətən, neft və qaz nəzərdə tutulur. Bu onunla izah edilir ki, neftin tərkibində ümumi götürüldükdə orta göstəricidə 82,5 - 87% karbon, 11,5 - 14,5% hidrogen, 0,05 - 0,7% oksigen, 0,001 - 5,3% kükürd və 0,001 - 1,8% azot vardır. Karbon və hidrogen atomları bir-birilə kimyəvi surətdə birləşərək neftin tərkibində müxtəlif maddələr əmələ gətirir. Bu birləşmələrə karbohidrogenlər deyilir.

Neftə ilk adı midiyalıları vermişdir. Onlar Yer altından çıxan bu yanan maddəni «Nafata», yəni sızan, süzülən adlandırmışlar. Məlumdur ki, Midiya dövləti eramızdan əvvəl IX-XI əsrlərdə indiki Cənubi Azərbaycan və şimali-qərbi İranın ərazilərində yerləşmişdir. Daha sonralar «Nafata» tədricən «Nafat» və nəhayət isə «Neft» sözü ilə əvəz edilmiş və hal-hazırda da həmin adda bir çox dünya xalqlarının dillərində işlədilir.

Təbii qazlar - Yer qabığına sərbəst halda, suda və neftdə məhlul şəklində, süxurlarda, xüsusilə qazıntı kömürlərdə udulmuş halda rast gəlinən qazlardan ibarətdir. Qaz əmələ gətirən proseslərdən asılı olaraq 9 genetik qrupa ayrılır. Bunlardan katagenetik, metamorfik, vulkanik, biokimyəvi, radioaktiv və hava mənşəli qazlar daha mühümdür. Kimyəvi tərkibinə görə təbii qazlar üç əsas qrupa bölünür: karbohidrogenli, azotlu və karbon qazlı. Qazların sərbəst və həll olmuş şəkildə miqrasiya etməsi xassəsi onların müxtəlif mənşəli qazlarla qarışmasına və təbiətdə geniş yayılmasına səbəb olur.

Azərbaycan ərazisi mühüm neftçixarma rayonu kimi dünyada məşhurdur. Azərbaycan neft yataqlarından indiyədək 1,3 milyard tondan çox neft çıxarılmışdır. Əsas neft-qaz yığımları məhsuldar qat çöküntüləri ilə əlaqədardır. Hazırda böyük dərinliklərdə də /5500-6500 metr/ neftli-qazlı horizontlar kəşf edilmişdir. Azərbaycan nefti dünyada ən yüksək keyfiyyətli neftlərdən biridir. Azərbaycanda yanacaq neftindən əlavə, dünyada yeganə müalicə nefti də vardır ki, bu da Naftalan neft yatağından çıxarılır. Bundan başqa, Azərbaycanda həm quruda, həm də Xəzər dənizi akvatoriyasında neft və qaz-kondensat çıxarılır.

Neft və qaz yataqları neftli-qazlı hövzələrdə yerləşir. Dünyada məlum olan təqribən 350 neftli-qazlı hövzənin 140-ında neft və qaz çıxarılır, qalanları perspektivli hövzələrdir. Neftli-qazlı hövzələrin sahəsi bir neçə min m² bir neçə milyon m²-dək olur. Neftin təşəkkülü əsasən, çökmə süxurlarla, nadir hallarda isə maqmatik süxurlarla /*Azərbaycanda Muğanlı neft yatağında olduğu kimi*/ əlaqədardır.

Neft və qazın böyük iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Neft maye yanacaq, sürtgü yağları, müxtəlif neft məhsulları və kimya sənayesi üçün xammaldır. İndi iqtisadiyyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada bu və ya digər formada neft məhsullarından və təbii qazlardan istifadə edilməsin. Neft məhsullarından və təbii qazdan kimya sənayesində daha çox istifadə olunur. Belə ki, neft və təbii qazdan 2000-dən çox müxtəlif növ kimyəvi məhsullar və maddələr əldə edilir. Üzvü turşular, spirtlər, sintetik kauçuk, zəhərli maddələr, süni liflər, plastik materiallar, sintetik yağ, partlayıcı maddələr, gübrə, dərman preparatları və sair neft və təbii qazdan alınır. Xam neftdən müxtəlif üsullarla əldə edilən məhsullardan iqtisadiyyatda ən çox istifadə olunanı benzin, ağ neft və mazutdur. Neft qalıqı olan mazutdan isə qiymətli mühərrik yanacaqları, sürtgü yağları və digər mühüm maddələr alınır. İqtisadiyyatın mühüm sahələrindən olan nəqliyyat və kənd təsərrüfatı da neft sənayesi ilə sıx əlaqədardır. Neftin müxtəlif məhsullarından hava nəqliyyatında, xüsusilə reaktiv təyyarələrdə və kosmik gəmilərdə, kənd təsərrüfatı maşınlarında geniş istifadə edilir. Məlumdur ki, insanlar məişətdə və ictimai təsərrüfatlarda müxtəlif növ yanacaqlardan: daş kömürdən, neft məhsullarından, torfdan, təbii qazdan, oduncaqdan və sairədən geniş istifadə edirlər. Lakin, bütün yanacaq növlərindən ən çox istifadə olunanı neft məhsulları, daş kömür və torfdur. Bu onunla izah edilir ki, yanacaqlar içərisində göstərilən yanacaq növləri ən yüksək istilikvermə qabiliyyətinə malikdirlər. Bundan başqa, neft məhsullarını nəql etmək digər yanacaq növlərinin nəql edilməsinə nisbətən asandır. Beləliklə, neft məhsulları hazırda heç bir xammalla əvəz olunmayan təbii sərvət olaraq qalır və yeni enerji mənbələri yaradılana kimi neft məhsullarından istifadə ediləcəkdir. Alimlər belə hesab edirlər ki, 50-60 ildən sonra məişətdə və ictimai təsərrüfatlarda şirin sudan geniş miqyasda enerji mənbəyi kimi istifadə etmək mümkün olacaqdır.

Neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatında əsas məqsəd neft və qaz yataqlarını aşkar etmək, onları geoloji-iqtisadi cəhətdən qiymətləndirmək və sənaye üsulu ilə istifadəyə hazırlamaqdır. Kəşfiyyatda geoloji, geofiziki, geokimyəvi metodlardan və quyu qazılmasından istifadə olunur. Adətən, geoloji kəşfiyyat işləri iki mərhələyə ayrılır: axtarış və kəşfiyyat mərhələləri. Axtarış mərhələsi məhəlli geoloji-geofiziki işləri, sahələrin dərin axtarış qazmasına hazırlanması və

yatağın axtarışı mərhələlərini əhatə edir. Kəşfiyyat mərhələsində isə yataq işlənməyə hazırlanır. Yer in təkindən çıxarılan neftlər müxtəlif tərkibdə olurlar. Odur ki, neftləri təsnifləşdirmək zərurəti yaranır. Adətən, neftlər aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifləşdirilir:

- 1 **tərkibindəki karbohidrogenlərin miqdarına görə** - neftlər dörd qrupa ayrılır:
 - ❖ metanlı neftlər - yüngül neftlər olub, tərkibində 66%-dən çox metan sıraları karbohidrogenlər vardır;
 - ❖ naftenli neftlər - tərkibində 66%-dən çox naften sıralı karbohidrogenlər olur;
 - ❖ naftenli-metanlı neftlər - tərkibində metanın və naftenli karbohidrogenlərin birlikdə miqdarı 66%-dən artıq olur;
 - ❖ aromatik neftlər - tərkibində, əsasən, karmatik karbohidrogenlər olur.
- 2 **tərkibindəki kükürdün miqdarına görə** - neftlər üç qrupa bölünür:
 - ❖ az kükürlü neftlər */belə neftlərin tərkibində kükürdün miqdarı 0,5%-ə qədər olur/;*
 - ❖ kükürlü neftlər */belə neftlərin tərkibində kükürdün miqdarı 0,5%-dən 2%-ə qədər olur/;*
 - ❖ çox kükürlü neftlər */kükürdün miqdarı 2%-dən çox olur/.*
- 3 **tərkibindəki qətranın miqdarına görə** - neftlər üç qrupa ayrılır:
 - ❖ az qətranlı neftlər */qətranın miqdarı 8%-dən az olur/;*
 - ❖ qətranlı neftlər */qətranın miqdarı 8-28% olur/;*
 - ❖ çox qətranlı neftlər */qətranın miqdarı 28%-dən çox/.*
- 4 **tərkibindəki parafinin miqdarına görə** - neftlər yenə də üç qrupa bölünürlər:
 - ❖ parafinsiz neftlər */parafinin miqdarı 1,5%-ə qədər olur/;*
 - ❖ az parafinli neftlər */parafinin miqdarı 1,51-6,0% olur/;*
 - ❖ parafinli neftlər */belə neftlərin tərkibində parafinin miqdarı 6%-dən çox olur/.*
- 5 **tərkibindəki benzinin miqdarına görə neftlər** aşağıdakı qruplara ayrılır:
 - ❖ yüksək oktanlı neftlər */belə neftlərin tərkibində oktan ədədi 72-dən artıq olur/;*
 - ❖ orta oktanlı neftlər */oktan ədədi 65-71/;*
 - ❖ aşağı oktanlı neftlər */oktan ədədi 65-dən az olur/.*
- 6 **tərkibindəki yağların potensial miqdarına görə** - neftlər dörd qrupa ayrılır:
 - ❖ ən az yağlı neftlər */tərkibində yağların miqdarı 15%-dən az olur/;*
 - ❖ yağlı neftlər */yağın miqdarı 15-20% olur/;*
 - ❖ çox yağlı neftlər */yağın miqdarı 21-25% olur/;*
 - ❖ yüksək yağlı neftlər */yağın miqdarı 25%-dən çox/.*
- 7 **yağların keyfiyyətinə görə** - neftlər iki qrupa ayrılır:
 - ❖ yağın özlülük indeksi 85-dən artıq olan neftlər;
 - ❖ yağın özlülük indeksi 40-85-ə qədər olan neftlər.

1.3. Azərbaycanca karbohidrogenlər hasilati və onların inkişaf perspektivləri

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması, digər əsaslı şərtlə və amillərlə yanaşı, ərazisindəki mövcud təbii sərvətlərdən, iqtisadi resurslar və elmi-texniki potensial imkanlarından dolğun istifadədən də birbaşa asılıdır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan digər respublikalardan xeyli fərqlənərək üstün cəhətlərə malikdir. Odur ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəldilməsində onun təbii sərvətləri, xüsusilə də yeraltı sərvətləri mühüm rol oynayacaqdır. Ona görə də bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə əsas məsələ, Azərbaycan iqtisadiyyatına maraq göstərən xarici ölkələrin kapitallarını xammal istehsal edən sahələrin inkişafına deyil, üstün olaraq əhali üçün son məhsullar buraxan sahələrin inkişafına yönəldilməsinin təminatı daha mühümdür. Xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan ərazisi maye və qaz halında olan faydalı qazıntılarla zəngindir. Belə ki, maye və qaz halında olan faydalı qazıntılardan neft və qaz respublikamızın iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Özü də bəzi ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycanda neft və qaz

həm quru, həm də dəniz akvatoriyasından çıxarılır. Quru ərazilərdən mexaniki üsulla neft çıxarılması 1847-ci ildən, dənizdən isə əsaslı surətdə yüz il keçdikdən sonra, 1949-cu ildən başlanmışdır. Bütün dövrlərdə Azərbaycanda çıxarılan neftin təqribən 80%-i dəniz neft-qaz yataqlarının payına düşür. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanda neft-qaz hasilatının dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 5

1995 - 2002-ci illərdə Azərbaycanda neft-qaz hasilatı

İLLƏR	Quruda		Dənizdə	
	Neft /mln.ton/	Qaz /mln.m ³ /	Neft /mln.ton/	Qaz /mln.m ³ /
1995	2,3	237	7,5	6407
1996	2,4	299	7,5	6066
1997	1,6	255	7,5	5712
1998	1,6	228	9,2	5338
1999	1,5	243	12,6	5754
2000	1,5	232	12,4	5427
2001	1,6	242	13,2	5293
2002	1,6	245	13,7	5582

Ümumiyyətlə, mütəxəssislərin fikrincə, respublikanın Böyük və Kiçik Qafqaz, Talış dağları istisna olmaq şərti ilə digər bütün əraziləri və həmçinin Xəzər dənizi neft-qaz cəhətcə perspektivlidir. Odur ki, heç də təsadüfi deyildir ki, indi dünyanın bir çox iri neft şirkətləri Xəzərdən neft-qaz çıxarılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti /ARDNŞ/ ilə birlikdə fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycanda neft-qaz istehsalının inkişafı bir neçə mərhələdən keçmişdir. **Birinci mərhələ** 1806-1920-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə ilk neft quyusu Abşeronun Suraxanı kəndində qazılmışdır. Bu da heç də təsadüfi deyil, çünki Suraxanı kəndi ən qədim dövrlərdən özünün «daimi odları» və ağ «müalicə» nefti ilə dünyada tanınmışdır. Hazırda Suraxanıda keçmiş atəşpərəstlərin, dindarların məbədi sayılan «Atəşgah» qalmaqdadır. Ən qədim dövrlərdə İran və Hindistan atəşpərəstləri buraya sitayiş etməyə gəlmişlər. Bu mərhələdə Bakı mədənlərində birdən-birə elə neft fontanları olur ki, bu hər gün min tonlarla neft çıxarmağa imkan verir. Belə hal Azərbaycanın milli burcuaziyasının güclü inkişafına səbəb olur və adi adamlar birdən-birə milyonların sahibkarlarına çevrildilər. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuz Muxtarov, İsabəy Hacımski və sair belə varlıqlardan idi. Lakin, yüksək mənfəət götürmək ehtirası və neft yataqlarının vəhşicəsinə istismarı nəticəsində Azərbaycanda neft hasilatı 7,7 milyon tona endi /1913/ və daha sonralar, yəni 1920-ci ildə 2,9 milyon tona qədər azaldı. Beləliklə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulması ərafəsində neft sənayesi bərpad vəziyyətdə idi. Minlərlə istismar quyuları dayanmış, bir çox sahədə neftli horizontları su basmışdı. Qazma işləri demək olar ki, aparılmırdı. Birinci mərhələdə Azərbaycanda neft hasilatının dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 6

Azərbaycanda 1873-1920-ci illərdə neft hasilatının dinamikası

İllər	Hasilat	İllər	Hasilat	İllər	Hasilat
1873	66	1889	3249	1905	6784
1874	82	1890	3737	1906	7452
1875	105	1891	4499	1907	7934
1876	183	1892	4658	1908	7815
1877	248	1893	5381	1909	8303
1878	329	1894	4808	1910	8232
1879	395	1895	6256	1911	7537
1880	343	1896	6365	1912	7799

1881	656	1897	6949	1913	7669
1882	818	1898	8014	1914	7101
1883	983	1899	8014	1915	7481
1884	1460	1900	9866	1916	7894
1885	1884	1901	10979	1917	6646
1886	1876	1902	10504	1918	3435
1887	2327	1903	9854	1919	3739
1888	2986	1904	10182	1920	2915

İkinci mərhələ 1921-1991-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycanın neft sənayesinin bərpası və inkişaf etdirilməsi üçün mühüm tədbirlər işlənib hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Geoloji-axtarış işlərinin böyük miqyas alması, kəşfiyyat-qazma işlərinin genişləndirilməsi, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, yeni texniki avadanlıqlardan istifadə edilməsi, neft-mədən proseslərinin başdan-başa elektriklişdirilməsi nəticəsində neft hasilatı sürətlə artmağa başladı. Beləliklə, 1927-1928-ci illərdə neft hasilatı 1913-cü il səviyyəsini ötüb keçdi. Bu dövrdə Azərbaycanın Abşeron yarımadasında Qala, Qaraçuxur, Zığ, Puta, Korgöz və sair neft yataqları kəşf edilib istismara verildi. 1940-cı ildə Azərbaycanda neft sənayesi keçmiş SSRİ neft hasilatının 3/4-ü qədər neft verdi. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan neft sənayesi qarşısında cəbhəni yanacaq təmin etmək kimi ağır və şərəfli vəzifə qoyuldu. İndi fərhlə demək olar ki, Azərbaycan neftçilərinin fədakarlığı nəticəsində 1941-ci ildə 23541 min ton neft çıxarıldı. Azərbaycan alimlərinin və mühəndis-texnik işçilərinin gərgin əməyi ilə yüksək oktanlı benzin alınması texnologiyası işlənib hazırlandı. 1941-1945-ci illərdə Azərbaycan neft sənayesi ölkəyə 75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin və başqa neft məhsulları verdi. Müharibədən sonra Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında yeni dövr başlandı. 1948-ci ildə Xəzər dənizində neft-mədən estakadaları tikilməyə başlandı. 1949-cu il noyabrın 7-də açıq dənizdə, Neft Daşlarında qazılmış kəşfiyyat quyusundan neft güclü fontan vurdu. 1971-ci ildə Azərbaycanda 1 milyard ton neft çıxarıldı. Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf perspektivləri dəniz yataqlarının işlənməsi ilə əlaqədardır. Dəniz neft mədənlərində çıxarılan neft Azərbaycanın ümumi neft hasilatının 2/3-ni verir. Bununla belə quruda da neft hasilatını artırmaq üçün işlər görülür. Küryanı, Kür-İori çayları arası, Şamaxı-Qobustan, Xəzəryanı-Quba sahələrində axtarış-kəşfiyyat işləri aparılır, köhnə neft-qaz quyularında hasilat artırılır, neftçıxarma texnologiyası yaxşılaşdırılır, daha səmərəli metodlar tətbiq edilir, təsərrüfat mexinizmi təkmilləşdirilir və s.

Keçmiş SSRİ-də neft yataqlarının kəşfiyyatı, qazılması və işlənməsi, mütərəqqi texnikanın və texnoloji üsulların tətbiqinə dair bir çox yeniliklər ilk dəfə Azərbaycan neft sənayesində həyata keçirilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, Azərbaycan keçmiş SSRİ-də neft elminin mərkəzi sayılır, Bakı isə neft akademiyası adlandırılırdı. 1921-1990-cı illərdə neft hasilatının dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 7

Azərbaycanda 1921-1990-ci illərdə neft hasilatı

/min ton/

İllər	Hasilat	İllər	Hasilat	İllər	Hasilat
1921	2437	1946	11934	1971	19203
1922	2945	1947	13412	1972	18386
1923	3485	1948	13890	1973	18265
1924	4125	1949	14352	1974	17755
1925	4663	1950	14777	1975	17203
1926	5514	1951	15215	1976	15609
1927	6810	1952	15656	1977	14785
1928	7574	1953	15706	1978	14155
1929	8683	1954	15217	1979	13058
1930	10521	1955	15284	1980	13054
1931	13153	1956	15560	1981	12626

1932	12181	1957	15957	1982	11664
1933	15327	1958	16475	1983	11545
1934	19183	1959	17055	1984	11572
1935	19340	1960	17850	1985	12677
1936	20557	1961	18702	1986	12659
1937	21361	1962	19700	1987	12203
1938	22105	1963	20500	1988	11200
1939	21548	1964	21251	1989	10723
1940	22176	1965	21500	1990	9927
1941	23540	1966	21729	-	-
1942	15700	1967	21605	-	-
1943	12700	1968	21138	-	-
1944	11700	1969	20420	-	-
1945	11070	1970	20187	-	-

Üçüncü mərhələ 1991-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Məlum olduğu kimi Azərbaycan xalqı 1991-ci ildən müstəqillik əldə etmiş və buna görə də hazırda öz təbii sərvətlərindən özü istədiyi kimi istifadə etmək imkanı əldə etmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının həyatında, xüsusilə də neft sənaye sahəsində yeni dövr başlanmışdır. Ötən dövrlərdə nə qədər neftin çıxarılmasına baxmayaraq vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi əldə olunan dövrdə xalq öz təbii sərvətlərinin tam sahibi olmamışdır. Məhz dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra neft-qaz sərvətlərinin də xalqa tam məxsusluğu təmin edilmişdir.

2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 15,3 milyon ton neft və 5835 milyon m³ təbii qaz hasil edilmişdir. Hazırda neft hasilatının təqribən 75%-dən çoxu dəniz neft yataqlarının payına düşür. Ona görə də neft hasilatını dəniz neft yataqlarının hesabına artırılması ön plana çəkilir. Bu baxımdan xarici ölkələrin aparıcı neft şirkətlərinin ARDNŞ ilə müştərək fəaliyyətlərini müsbət və tarixi bir hadisə kimi qiymətləndirmək olar. Proqnozlara görə Azərbaycan Respublikası 2005-ci ildə 10-11 milyon ton neft, 2010-cu ildə isə 50 milyard ton neft çıxaracaqdır. Qaz hasilatı üzrə də yüksək artım müşahidə olunacaqdır. /Azərbaycan Respublikasında 1991-2002-ci illərdə neft hasilatının dinamikası əlavə №1-də verilmişdir./

1.4. Hasilatın artırılması üsulları və istehsalın iqtisadi səmərəliliyi

Müasir dövrdə neft hasilatı daha dərin laylardan çıxarılır və ona görə də neftçıxarmaya yeni tələblər irəli sürülür. Belə ki, indi neft yataqlarının istismarı zamanı elə texniki və texnoloji tədbirlər həyata keçirmək lazımdır ki, ən az məsrəflə layın maksimum neftverməsi mümkün olsun. Layın neftverməsi dedikdə, mövcud üsullarla üzə çıxarıla bilən neftin miqdarı nəzərdə tutulur. Təcrübə göstərir ki, hazırda neft yataqlarının neftvermə əmsalı 0,3-0,7 arasında dəyişir. Bu o deməkdir ki, ən yaxşı halda belə, laydakı neftin orta hesabla yarısını, yəni 50%-ni çıxarmaq mümkündür, qalan hissəsi isə «qalıq neft» halında layda qalır. Akademik A.X.Mirzəcanzadənin hesablamalarına görə mövcud neftvermə əmsalının yalnız 1% artırılması çox böyük neft ehtiyatına malik olan yatağın açılmasına bərabərdir. Hazırda bütün yataqları üç əsas üsulla istismar olunur:

1. fontan;
2. kompressor;
3. dərinlik nasosu.

Neft quyularının istismar edilməsinin ilk dövrlərində, adətən, onlar fontan üsulu ilə istismar olunur. Bu dövrdə lay qüvvələri nefti quyunun dibinə itələyib, onu quyudan atmaq üçün xeyli qüvvə və təzyiqa malik olur. Lay həyatının bu dövrü quyuların yüksək məhsuldarlığı və enerjisinin ən çox sərf edilməsi ilə xarakterizə edilir. Adətən, layın fontan həyatı çox uzun sürmür. O, bir neçə aydan 2-3 ilə qədər davam edir. Fontan üsulu digər neftçıxarma üsullarına

nisbətən asan və iqtisadi cəhətdən əlverişlidir. Çünki bu halda əlavə vəsaitdən istifadə edilmədən neft, layın təbii gücü vasitəsilə Yer səthinə güclü axınla qaldırılır, işçi qüvvəsinə xeyli qənaət edilir, neftçıxarma avadanlıqlarının və qurğularının quraşdırılmasına və onlara qulluq edilməsinə ehtiyac olmur. Aktiv dövrlərdə fontan quyuları sutkada 300-400 ton və daha çox neft verə bilirlər.

Lay enerjisi zəifləyərək mayeni quyudibindən Yer səthinə qaldıra bilməyəndə, qaldırıcı boruların aşağı ucuna sıxılmış hava və ya qaz verməklə xaricdən ona əlavə enerji verilir. Quyuya sıxılmış hava verən quyuya hava qaldırıcısı **erlift**, sıxılmış qaz verən quyuya isə qaz qaldırıcısı **qazlift** deyilir. Neft çıxarmaq üçün sıxılmış hava kompressor stansiyalarında quraşdırılmış xüsusi maşınlar-kompressorlar vasitəsilə hazırlanır və quyuya vurulur. Hər bir kompressor stansiyası 100 ədəd və daha çox quyuya qulluq edə bilər. Bu üsul hazırda bütün dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda ən geniş yayılmış üsullardan biridir. Lakin, kompressor üsulu ilə neftin çıxarılmasının tətbiqi sahəsi məhduddur. Belə ki, bu üsulun bir sıra üstün cəhətlərinə /öz konstruksiyasına görə yeraltı və yerüstü avadanlıqlar mürəkkəb olmur, onlar təmir və müşahidə üçün olduqca asandır və s./ baxmayaraq onu bütün quyularda tətbiq etmək olmaz. Təcrübə göstərir ki, 2500 metr dərinlikdə olan və hasilatı sutkada 25 tondan az olmayan quyularda, mayenin mexaniki qatışıq faizi çox /adətən, 5%-dən artıq/ və qaz amili yüksək /100 metr-tondan çox/ olub dərinlik nasosu ilə istismarı çətin olan quyularda kompressor üsulunun tətbiqi daha əlverişlidir.

Aydındır ki, quyunun kompressor üsulu ilə istismarı dövrü də müəyyən müddət davam edə bilər. Quyuya işlədikcə neft layının təzyiqi azalır, quyudibində neftin səviyyəsi aşağı düşür və nəticədə qaldırıcı boruları xeyli uzatmaq lazım gəlir. Nəhayət, quyudibində neftin səviyyəsi o qədər aşağı düşür ki, daha kompressor üsulu həm texniki, həm də iqtisadi cəhətdən əlverişli olmur, çünki az miqdarda nefti çıxarmaq üçün çoxlu sayda baha başa gələn sıxılmış hava və ya qaz sərf edilir. Belə olan halda quyunun istismarını davam etdirmək üçün dərinlik nasosu ilə istismara keçirilir. Aşağıda 1995-2002-ci illərdə Azərbaycanda istismar üsullarına görə neft hasilatının dinamikasını səciyyələndirən cədvəl verilmişdir.

Cədvəl 8

Azərbaycanda 1995-2002-ci illərdə istismar üsullarına görə neft hasilatı

/faizlə/

İllər	Cəmi	Nasosla	Kompressorla	Fontanla
1995	100	17,0	69,7	13,3
1996	100	16,8	70,9	12,3
1997	100	86,3	6,0	7,7
1998	100	87,0	6,0	7,0
1999	100	88,7	5,0	6,3
2000	100	91,6	4,6	3,8
2001	100	91,0	3,8	5,2
2002	100	88,3	4,7	7,0

Qeyd etmək lazımdır ki, neft quyusu dərinlik nasosu ilə də daim istismar edilə bilməz. Buna səbəb lay təzyiqinin vaxt keçdikcə azalmasıdır. Elə bir vaxt gəlib çatır ki, laydan quyudibinə çox az miqdarda neft daxil olur və ya heç gəlmir. Bu hadisənin əsas səbəbi nefti məsaməli mühitdə quyudibinə itələyən qaz və ya su təzyiqinin kifayət qədər olmamasıdır. Adətən, bütün dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda neft yataqlarında lay təzyiqinin aşağı düşməsinin və bunun nəticəsi olaraq istismar quyularında neft hasilatının azalmasının qarşısını almaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Bunlara aiddir:

- Birinci - neft layı konturunun arxasından və ya kontur daxilindən laya su vurulması üsulu.** Layda mayenin hərəkətinə sərf edilən enerji ehtiyatını tezliklə bərpa etmək və neftin layda qazlaşdırılmasının qarşısını almaq üçün tətbiq edilir. Bu üsul cari hasilatı və layın yekun neftvermə əmsalını artırmaq üçün ən yaxşı vasitədir. Bu üsulu

- həyata keçirmək üçün neft layının arxasından 1-1,5 km məsafədə yerləşmiş inceksiya quyularının köməyi ilə laya su vurulur ki, burada da əsas məqsəd layda olan nefti istismar quyularına doğru hərəkət etdirməkdən ibarətdir;
- 2 **İkincisi - yatağın yüksək hissəsinə və yaxud «qaz şapkası»na qaz vurulması.** Yatağın yüksək hissəsinə qaz vurulması üçün kompressor stansiyalarından istifadə edilir. Qalıq neftin quyudibinə axmasını təmin etmək üçün belə kompressor stansiyalarının yaratdığı təzyiq lay təzyiqindən 10-20% artıq olmalıdır. Bu üsulun həyata keçirilməsi çox xərc tələb edir və ona görə də ondan neft yataqlarının işlənməsinin son mərhələsində istifadə edilir. Bu onunla izah edilir ki, qazın laya vurulması suvurmaya nisbətən iqtisadi cəhətdən o qədər də səmərəli deyildir.
 - 3 **Üçüncüsü - təkrar neftçıxarma üsulu.** Məlumdur ki, kompressor və dərinlik nasosu ilə yataqlarda olan neftin, bu və ya digər səbəblər üzündən, hamsının çıxarılması məhduddur. Belə yataqlarda və laylarda qalan neft ehtiyatını çıxarmaq üçün təkrar istismar üsulundan istifadə edilir. Bu məqsədlə neft layına su və ya qaz vurulur. Onu da qeyd edək ki, neft laylarının istismarının son mərhələsində qalıq neftin çıxarılması bir sıra çətinliklərlə əlaqədardır. /layda təzyiq həddindən artıq azaldığına görə neft qazsızlaşır və neftin özlülüyü çoxalır ki, bu da öz növbəsində neftin laya hərəkətini çətinləşdirir, neft yatağı sulaşır və sair/.
 - 4 **Dördüncüsü - mayenin quyudibindən sürətlə çıxarılması üsulu.** Təcrübə göstərir ki, bəzi hallarda yataqların istismarının son mərhələsində kontur sularının hesabına istismar olunan lay çox sulaşır və orada çıxarılmamış çoxlu miqdarda neft ehtiyatı qalır ki, bunu da adi təzyiqlər fərqi çətinləşdirir. Belə hallarda qalıq neftin çıxarılması üçün mayenin quyudibindən sürətlə çıxarılması üsulundan istifadə edilir. Bu məqsədlə böyük diametrlə quyu nasoslarından, mərkəzdənqaçma elektrik dalma nasoslarından, qaz-hava qaldırıcılarından və sairədən istifadə edilir. Nəticədə lay və kontur suları intensiv sürətdə quyudibindən sorulur və onlar da özləri ilə birlikdə qalıq nefti Yer səthinə qaldırırlar. Bu üsul ilk dəfə 1943-cü ildə Novo-Qroznı neft yatağında tətbiq edilmiş və yaxşı nəticələr əldə edilmişdir. Novo-Qroznı neft mədənlərində bu üsulun tətbiqi nəticəsində 28 ay ərzində əlavə olaraq 28 min ton neft əldə edilmişdir. Hazırda mayenin quyudibindən sürətlə çıxarılması üsulu müvəffəqiyyətlə Azərbaycanda və digər neft regionlarında geniş tətbiq edilir.
 - 5 **Beşincisi - neftin vakkum-nasosla çıxarılması üsulu.** Bəzən quyudibində təzyiqlər fərqi o qədər azalır ki, mayenin hərəkəti mümkün olmur. Bunun üçün quyudibində böyük gücə malik nasoslar vasitəsilə vakkum yaradılır. Bu məqsədlə quyu ağızını möhkəm kipləşdirib, vakkum nasoslarına birləşdirirlər. Bu zaman quyudibində vakkum 0,5-0,6 atmosfer təzyiqə qədər aşağı düşə bilər. Nəticədə neftin yüngül fraksiyaları qaz fazasına keçir. Həmin məhsullar quyudibinə hərəkət edərkən özü ilə bərabər nefti də hərəkətə gətirirlər. Azərbaycanda və keçmiş SSRİ-nin neft rayonlarında vakkum-nasos üsulundan istifadə edilmirdi, çünki bunun üçün lazım olan avadanlıqlar və nasoslar yerli istehsalda yox idi.
 - 6 **Altıncısı - laya istiliklə təsiretmə üsulu** Laya istiliklə təsiretmə üsulu nəticəsində bilavasitə quyu gövdəsi ətrafındakı məsamələrdə çökən parafin və qətran maddələri əriyir və neftlə birlikdə Yer səthinə qaldırılır. Bundan sonra quyu öz hasilatını bərpa edir. Quyudibinə istiliklə təsir etmək üçün isti neftdən, elektrikle qızdırmadan istifadə edilir. Elektrikle qızdırma üsulunda, quyu dibinə ştanqlar vasitəsilə kontakt fonarlı - xüsusi elektrik peçi endirilir və 380 voltluq mədən şəbəkəsindən alınan cərəyanla qızdırılır.
 - 7 **Yeddincisi - istismar quyularının xlorid turşusu ilə işlənməsi üsulu.** İstismar quyularının xlorid turşusu ilə işlənməsi üsulu xlorid turşusunun əhəng və dolomitlərdən təşkil edilmiş süxurlarla kimyəvi reaksiyaya girməsinə əsaslanır. Bu reaksiyaların nəticəsində layda genişlənmiş kanallar əmələ gəlir və həmin kanallar layın içərisinə tərəf

yayılaq quyudibi zonasının keçiriciliyini çoxaldır. Reaksiya nəticəsində alınan məhsullar suda çox yaxşı həll olur ki, bu da onların quyudan çıxarılmasını xeyli asanlaşdırır. Əhəng və dolomitlərdən təşkil edilmiş süxurlarda sulfat turşusundan istifadə etmək olmaz, çünki reaksiya prosesində alınan duzlar həll olmur və quyunun dibində çökərək məsamələri tutur. Quyunun xlorid turşusu ilə işlənməsi üçün 8-14%-li xlorid turşusu məhlulundan istifadə edilir. Məhlulun qatılığı artdıqca o, quyunun metal avadanlığı ilə reaksiyaya girib, onları tezliklə sıradan çıxarır. Məhlulun miqdarı işlənəcək layın gücündən, süxurun tərkibindən, məsaməlik və keçiriciliyindən və məhlulun vurulduğu təzyiqdən asılıdır.

- 8 **Səkkizincisi - quyuların termoturşu üsulu ilə işlənməsi.** İstismar quyularında quyudibində bəzən parafin və qətran çöküntüləri əmələ gəlir. Belə hallarda parafin quyudibinə çökərək kanalları tutur və quyunun məhsuldarlığını azaldır. Parafin, qətran və sair maddələri quyudan kənar etmək üçün onlar həll edilməlidir. Bunun üçün bir sıra üsullardan istifadə edilir. Bu üsullardan ən çox əhəmiyyətli və iqtisadi cəhətdən səmərəli olanı quyudibinə kimyəvi reagentlərin yaratdığı istilik vasitəsilə təsir etməkdir. Termokimyəvi təsir zonası həm də quyuyu gövdəsində gil məhlulunun və duzların yaratdıqları qabıqları və qatları da dağıdır və təmizləyir. Quyuların termoturşusu üsulu ilə işlənməsi zamanı 14-15%-li turşu məhlulundan istifadə etmək daha yaxşıdır.
- 9 **Doqquzuncusu - layın hidravlik yarılməsi üsulu.** Layın hidravlik yarılməsi üsulu ən səmərəli üsullardan biridir. Bu üsulla layın orta keçiriciliyinin və deməli, məhsuldarlığının artırılması mümkün olur. Təcrübə göstərir ki, lay hidravlik yarıldıqdan sonra quyuların hasilatı 10 dəfə və daha çox artır. Bu onu göstərir ki, yeni əmələ gələn yarıqlar, layda əvvəl olan yarıqlarla birləşir və quyuya məhsul ayrı-ayrı məhsuldar zonalardan axıb gəlir. Bu üsul Azərbaycanda ən geniş yayılmışdır. Hidravlik yarıma üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, quyuya içərisində çoxlu miqdar asılı vəziyyətdə iri dənəli qum olan özlü maye vurulur və bu quyuyu dibində təzyiğin sürətlə artmasına səbəb olur. Quyuyu dibindəki təzyiq hidravlik basqıdan təqribən iki dəfə çox olduqda lay yarılır. Bunun nəticəsində lay ayrı-ayrı təbəqələrə ayrılır və orada yarıqlar əmələ gəlir. İçərisində qum dənələri olan yarıcı maye, əmələ gəlmiş yarıqlara daxil olur. Hidravlik yarıma prosesi başa çatdıqdan sonra quyudibində təzyiq azaldığından yarıqlar tutulmağa başlayır, lakin yarıqlara vurulan qum dənələri bunun qarşısını alır. Hidravlik yarıma üsulunu tətbiq etmək üçün quyuları seçərkən müxtəlif tektonik sahələr və ya lay zonalarının işlənmə dərəcəsini, qalıq neft ehtiyatını və lay təzyiqini nəzərə almaq lazımdır. Qalıq neft ehtiyatı çox olub, lay təzyiqi nisbətən yüksək laylarda hidravlik yarıma üsulunun tətbiqi daha əlverişlidir. Qalıq neft ehtiyatı və lay təzyiqi az olan laylarda hidravlik yarıma üsulunun tətbiqi əksər hallarda müsbət nəticə vermir. Bundan başqa, layın qalınlığı artıqca hidravlik yarıma üsulunun səmərəliliyi də azalır. Təcrübə göstərir ki, layın qalınlığından asılı olaraq hidravlik yarımların sayı artır. Belə ki, layın qalınlığı 10 metrədək olan hallarda bir dəfə hidravlik yarıma aparıldıqda müsbət nəticə əldə edilir. Layın qalınlığı artıqca hidravlik yarımların sayı da artır;
- 10 **Onuncusu - quyuyu dibinin torpedlənməsi üsulu.** Quyuyu dibinin torpedlənməsi üsulu quyuyu hasilatının artırılmasının ən səmərəli üsullarından biridir. Məlumdur ki, quyunun diametri artdıqda onun hasilatı da artır. Quyuyu dibinin torpedlənməsi prosesində quyunun hasilatının artması ilə yanaşı, quyunun istismarına təsir edən bir sıra digər texnoloji proseslər də əldə edilir: quyunun gövdəsi laydakı təbii yarıqlarla əlaqələndirilir; qazma prosesi zamanı əmələ gələn gil təbəqəsi aradan qaldırılır; perforasiya zamanı açılmamış kiçik neftli laylar quyunun gövdəsi ilə əlaqələndirilir; lay yaxşı açılır və sair.
- 11 **Onbirincisi - quyuyu dibi zonasının soyudulma /dondurma/ vasitəsilə işlənməsi üsulu.** Quyuyu dibi zonasının soyudulma /dondurma/ vasitəsilə işlənməsi üsulu son zamanlar tətbiq edilməyə başlamışdır. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qalıq neftini Yer səthinə qaldırmaq üçün quyuyu dibinə alçaq temperaturu soyuducu agent, məsələn, maye

azot vurulur. Müəyyən vaxtdan sonra layda olan neft və su öz axma qabiliyyətini itirərək bərkiyir və həmin zonadakı məsamələri tutur. Bu isə quyu dibində yüksək təzyiqlin alınmasına imkan verir. Quyudibi zonası dondurulduqdan sonra hidralik yarıqla, yaxud təzyiqlə altında turşu ilə işləmə aparılır. Sonra layda olan təzyiqlə və temperaturadan asılı olaraq quyudibi zonasına istiliklə təsir edilir və beləliklə də quyu işə salınır.

12 **Onikincisi - quyudibinin gil turşusu ilə işlənməsi üsulu.** Gil turşusu xlorid turşusu ilə flüorid turşusunun qarışığıdır. Bu turşudan qumdaşları, yaxud qum-gil süxurlarından təşkil edilmiş laylara qazılan quyularda keçiriciliyi artırmaq üçün istifadə edilir. Qumdaşları işləmək üçün, adətən 3-6%-li flüorid turşusu və 10-12%-li xlorid turşusu götürülür. Bu üsulla quyudibi zonası üç mərhələ üzrə işlənir:

- *birinci mərhələdə* işlənəcək intervalın qarşısında quyunun gövdəsində xlorid turşusu vannası düzəldilir. Quyunun gövdəsində sement qabığı olarsa, xlorid turşusuna 1-1,5% flüorid turşusu əlavə edirlər;
- *ikinci mərhələdə* quyudibi zonasında karbonatları həll etmək üçün laya 10-15%-li xlorid turşusu vurulur. Reaksiya nəticəsində alınan məhsullar quyudibi zonasından çıxarılır;
- *üçüncü mərhələdə* gil fraksiyası və kvars qumlarını həll etmək üçün gil turşusu vururlar.

Gil turşusunun təsiri altında gillər plastiklik və şişmə qabiliyyətini itirir. Bu üsul inceksiya quyularının mənimsənilməsində geniş yer tutur;

13 **Onüçüncüsü - quyudibi zonasının kimyəvi üsulla bərkidilməsi.**

Neft quyularının istismarı zamanı maye ilə bərabər laydan gələn bütün qumun Yer səthinə qaldırılması layın quyudibi zonasının dağılmasına, həmin zona skeletinin pozulmasına səbəb olur. Odur ki, qumun gəlməsinin qarşısını almaq lazım gəlir. Bunun üçün sement məhlulundan, sement-qum qarışığı məhlulundan və kimyəvi üsullardan istifadə edilir. Sement məhlulu ilə quyudibi zonasının möhkəmlənməsi ilk dəfə 1949-cu ildə Ə.Əmirov adına NQÇİ-də tətbiq edilmişdir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, laya istismar kəmərinin süzgecindən sement məhlulu vurulur. Bu məhlul quyudibi zonasında bərkiyərək onu möhkəmləndirir və yuyulmaya qarşı davamlı edir. Quyudibi zonasına sement-qum qarışığının vurulması üsulunda betondan istifadə edilir. Bu beton sement və çınqıl daşlarından ibarət olaraq böyük keçiriciyə malik olmaqla yanaşı, həm də yuyulmaya qarşı çox davamlı olur. Kimyəvi üsulda quyudibi zonasına fenol-formaldehid qətranı vurulur. Bu, quyudibi zonasında bərkiyərək qum hissəciklərini birləşdirir və onları yuyulmaya qarşı davamlı edir. Azərbaycanın neft mədənlərində tətbiq edilmiş bu üsul böyük səmərə vermişdir, yəni bu zaman qum tıxacının əmələ gəlməsi halları azalmış və quyuların təmirarası müddəti çoxalmışdır.

Quyudibi zonasına təsiretmə üsulları iqtisadi cəhətdən səmərəlidir. Bu səmərə özünü quyunun cari hasilatının artmasında, əlavə neftin alınmasında və xərclərin azalmasında büruzə verir. Quyudibi zonasında təsiretmə üsullarının səmərəliliyini müəyyən etmək üçün quyunun əvvəlki göstəriciləri, həmin təsir üsullarının tətbiqindən sonra əldə edilən göstəricilərlə müqayisə edilir. Belə göstəricilərə aşağıdakılar aid edilir:

1. quyunun cari hasilatının həcmi;
2. quyudan alınan əlavə hasilatın miqdarı;
3. quyunun məhsuldarlığı;
4. quyunun işlənməsinə çəkilən xərclərin həcmi;
5. quyunun təmirarası müddəti.

Bununla belə, quyudibi zonasında təsiretmə üsullarının səmərəliliyini müəyyən edən digər xərc komponentlərindən, istismar xərcləri, 1 ton xam neftin maya dəyəri, investisiya qoyuluşunun həcmi, metala, yanacağa, enerjiyə, iş qüvvəsinə qənaət və sairədən də istifadə olunur.

II FƏSİL

ORBİTAL NEFT TƏSƏRRÜFATININ TEXNİKİ-İQTİSADİ STRUKTURU VƏ İNKİŞAF MEYLLƏRİ

2.1. Ehtiyatların coğrafi yerləşməsi və dünya neft iqtisadiyyatının inkişaf senarisi

Bütün dəyərlər qızıla ekvivalent meyarda əks olunur. Lakin son yüz ildə qızıl meyarını alternativləşdirən «qara» epitetli yeni bir resurs - «qara qızıl» adlandırılan neft bəşər cəmiyyətinin iqtisadi həyatında əvəzəlməz enerji mənbəyinə çevrilmişdir. Bənzətmə o qədər bəsitləşmişdir ki, insanlar əksərən bu fərq diapazonuna diqqət yetirmək əhəmiyyətini belə nəzərdən qaçırmışlar. Planetimizdə digər analoji və qeyri-analoji enerjidaşıyıcılarının mövcudluğuna baxmayaraq neft təsərrüfat prosesində dərin kök salmış və bir əsrdən çoxdur ki, oxşarları arasında öz lider mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Neft dünya energetikasının mühüm komponentidir. Lakin neftin ilk peşəsi energetika deyil, səhiyyə və tikinti olmuşdur. Çağdaş zamanda isə dünya iqtisadiyyatını neft və qaz resursları olmadan təsəvvür etmək çətinidir. Proqnozlar belədir ki, bu təsəvvür çətinliyi XXI əsrin son onilliklərinə qədər bizi müşayiət edəcək, dünyanın iqtisadi təkəri azı 50 il belə əsaslı olaraq neft və qaz resursları potensialına istinadən hərəkətə gələcəkdir. Lakin bununla belə müasir neft sənayesinin fəaliyyəti qədər neft erasının bitməsi problemi də əzm və düşüncələrə hakim kəsilmişdir. Tükənmə prosesi industrial dövlətlərin energetik siyasətində, milli təhlükəsizlik konsepsiyasında dərin əks olunmaqdadır. Belə məqam isə öz növbəsində neftin qiymət meylinə təsir edərək geoloji axtarışları stimullaşdırmaqdadır.

Ötən əsrin 70-ci illərində müdhiş planetar neft böhranında dünya neft ehtiyatları 600 milyon barrel hesablanırdı. Dünya iqtisadi artımına qeyri-adekvat olan belə toplum yeni neftli yataqların kəşfini sürətləndirdi. Artıq 1980-ci illərdə, 15 il keçdikdən sonra ehtiyatlar on dəfədən də çox artaraq 700 milyard barrel təşkil etdi və əsrin sonunda isə dünya neft ehtiyatları bir trilyon barrellik həddi ötüb keçdi. Mütəxəssis hesablamalarına görə dünya neft ehtiyatlarının potensial maksimal həddi 310-315 milyard ton təşkil edə bilər. İndiki zamanda kəşf olunmuş ehtiyatlar isə 136 milyard tona bərabərdir. Altı min illik yaş tarixinə baxmayaraq neft yalnız XIX əsrdə sənaye xarakteri almış və XX yüzillikdə yetərli bir yüksəliş yolu keçmişdir. Bu əsrdə dünya səthində 260 milyard ton neft kəşf olunmuş və yerin təkindən 121 milyard ton neft hasil edilmişdir. Tarix neft yataqlarının kəşfi və sənaye istismarını aşağıdakı düzümdə formalaşdırmışdır:

1. Bakı	/1848/;
2. ABŞ	/1859/;
3. İndoneziya	1893/;
4. ABŞ-Texas	/1901/;
5. İran	/1909/;
6. Küveyt	/1934/;
7. Səudiyyə Ərəbistanı	/1938/;
8. Əlcəzair və Nigeriya	/1956/;
9. Qərbi Sibir	/1961/;
10. Alyaska	/1968/;
11. Şimal dənizi	/1969/.

XX əsrin ilk ilində dünya neft hesabı 21,2 milyard ton təşkil edirdi. Məlumdur ki, bu neftin 50%-dən çoxu Azərbaycanın payına düşmüşdür. Tam bir əsr ötdükdən sonra XXI əsrin əvvəlində dünya neft hasilatı 3,34 milyard ton təşkil etdi. Bu göstərici yüz il öncədən 158 dəfə çox idi.

Hazırda hasilat artımı templəri istehlakı templərini üstələsə də mövcud dünya neft ehtiyatlarının istifadə müddəti 40 ildən bir qədər çox vaxta hesablanır. Planetimizdə hər gün 10,3 milyon ton neft hasil olunur və çox yaxın vaxtlarda bu rəqəmin 11,2-11,5 milyon tona

yüksələcəyi gözlənilir. Mütəxəssis hesablamalarına görə dünyada hasilat rekordu 2010-2012-ci illərdə baş verəcək və sonradan hasilat tədricən repressiv zolağa keçəcəkdir.

Dünya neft hasilatının 65%-ni 10 lider ölkə - Səudiyyə Ərəbistanı - 12%, ABŞ və Rusiya hərəyə - 10%, İran, Venesuela, Meksika, Çin, Norveç, Böyük Britaniya və İraq hərəyə - 4-5% olmaqla təmin edirlər. Dünya neft ixracının isə 17%-ni Səudiyyə Ərəbistanı, hərəyə 7%-dən ibarət Rusiya və Norveç, qalan hissənin isə hər birinə 4-6% olmaqla İran, İraq, Venesuela, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Nigeriya və Meksika gerçəkləşdirir. Ən böyük istehlakçı ölkə isə ABŞ hesab olunur. Onun neft bazarının 60%-i idxal məhsuluna bağlıdır. Buraya hər gün 11 milyon barrel neft götürülür. İnkişaf etmiş ölkələrdə neft rezervləri 4 milyard barrel hesablanır. İdxal dayanacağı təqdirdə bu rezervlər 115 günə bəs edəcəkdir.

Müasir dövrdə dünya enerjisini 40%-i neft hesabına təmin olunur. Neftli ərazilər 28 mindən çox yatağı əhatə edərək yer səthinin 45 milyon km² joğrafi landşaftına səpələnmişdir. Bu ərazilər ümumi Yerin kürə səthinin 9%-nə bərabərdir. Yataqlar silsiləsinin təsnifatına görə ton parametrində ehtiyatları 10 milyon olan kiçik, 10 milyondan 30 milyona orta, 300 milyona qədər nəhəng, 300 milyondan 1000 milyonadək nəhəng, 1000 milyondan çox unikal adlanır. Dünyada unikal və nəhəng yataqlar bütün yataqların 2% təşkil edir və hasilatın 80%-i verir. Dünyanın ən iri neft yatağı «Qafar» Səudiyyə Ərəbistanının ərazisində yerləşir. Bu yataqda hasilatın yüz il davam edəcəyi proqnozlaşdırılır. Sonuncu nəhəng yataq Meksikaya mənsub Kantarrel 1976-cı ildə kəşf olunmuşdur. Bu tarixdən indiyədək belə miqyaslı yataqlar hələ ki, bir daha aşkarlanmayıb.

Neft mühüm biznes növü kimi reytingini saxlamaqda davam edir. Neft gəlirləri ölkələrin rifahında xüsusi yer tutur. Neftin qiymət meyli isə təkcə ayrı-ayrı ölkələrin deyil, bütövlükdə dünya iqtisadi artımının inkişaf meylinə əks olunur. Dünya bazarında çeşid müxtəlifliyini nəzərə alaraq neftin çəkisi qeyri-metrik sistemdə, barrel ölçüsündə müəyyən olunur. Bir barrel 158,983 litrə bərabər hesablanır. Bu ölçü sistemi ABŞ-da 1866-cı ildən tətbiq edilir. «Etalon» neft Brent /Avropa/, «Dubay» və BTİ /Amerika/ markerlər qruplarına bölünür. Bu üç növ üzrə neftin onun dünyəvi qiymətləri müəyyənləşdirilir. Neftin dünya iqtisadi artımında və ayrı-ayrı industrial inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında mühüm rolunu nəzərə alaraq bir sıra miqyaslı dünya təşkilatları yaradılmışdır ki, bu sırada ön mövqedə 1960-cı ildə yaradılmış və 11 ölkəni təmsil edən OPEK təşkilatı dayanır. OPEK dünya neft hasilatının 41%-nə və ya 1371 milyon tonuna nəzarət edir. Bu təşkilat üzrə kəşf olunmuş ehtiyatlar 110065 milyon tona bərabərdir. Sübut olunmuş ehtiyatlar potensialı təşkilat ölkələrinin 80 illik hasilat fəaliyyətinə təsdiqli ehtimallar verir. Təşkilatın fəaliyyətində konsperativlik yetərlidir. Belə ki, OPEK-də praktiki olaraq heç bir əsas yataqlar haqqında informasiya çap olunmur və digər müvafiq məlumatlar da konfedral xarakter daşıyır.

Hər il dünya bazarında 1,5 milyard ton neft satışa çıxarılır ki, bunun da 60%-i OPEK-in nəzarətindədir. OPEK-in 2003-cü il neft proqnozları sutkalıq 77,03 milyon barrelə bərabərdir. Təşkilat ölkələrinin gündəlik neft hasilatı kvotası isə milyon barel ölçüsündə aşağıdakı düzümdədir:

1	<i>Səudiyyə Ərəbistanı</i>	7,053;
2	<i>İran</i>	3,186;
3	<i>BƏƏ</i>	1,894;
4	<i>Küveyt</i>	1,741;
5	<i>Qatar</i>	0,582;
6	<i>Nigeriya</i>	1,787;
7	<i>Liviya</i>	1,162;
8	<i>Əlcəzair</i>	0,693;
9	<i>İndoneziya</i>	1,125;
10	<i>Venesuela</i>	2,497;
11	<i>İraq</i>	1,606;
	<i>Ümumi</i>	21,701.

Digər mühüm neft qurum kimi, İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı */İİƏT/* həyata keçirdiyi energetika proqramına uyğun olaraq 1974-cü ildə dünyanın 16 inkişaf etmiş ölkəsi tərəfindən yaradılmış Beynəlxalq Energetika Agentliyi */BEA/* çıxış edir. Hazırda təşkilatı təmsil edən 26 ölkələrdə dünya neft istehlakının $\frac{2}{3}$ -i təmin olunur. Üçüncü miqyaslı təşkilat isə istehsalçı və istehlakçı ölkələr arasında konsensusu təmin etmək məqsədi ilə 1991-ci ildə yaradılmış Beynəlxalq Energetika Xartiyasıdır */BEX/*. Dünya enerji balansının tələbatında mühüm rol oynayan BEX-in hazırda rolu və əhəmiyyəti artmaqdadır. Bir sıra OPEK ölkələri bu qurumda təmsilçilik əldə etmişlər. Prinsipial tələblər belədir ki, OPEK ölkələri istisnasız olaraq bu qurumda təmsil olunsunlar.

Neft regional qruplaşma kontekstində də əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Coğrafi yerləşmə əlamətlərinə görə dünyanın əsas neft regionları aşağıdakı silsildə formalaşmışdır:

ŞİMALİ AMERİKA. Yataqların işlənməsi XIX əsrdən başlayaraq Kanada, ABŞ və Meksika tərəfindən gerçəkləşdirilir. Regionun nəhəng yataqlar şəbəkəsində Kanadaya məxsus «Pembina», «Reduoter» «Ledyuk» və ABŞ-a məxsus «Panxadl-Xyuqo», «İst-Texas», «Prandxo-Bey» üstün mövqedə dayanırlar. Regiona məxsus Meksika körfəzindəki yataqlar ABŞ və Meksika ilə müştərək işlənir. Regional ehtiyatlar 11,1 milyard ton hesablanır.

CƏNUBİ AMERİKA. Regionun ən zəngin neft ölkəsi Venesueladır. Bu ölkədə regionun neft nəhəngi «Bolivar-Koustl» yatağı yerləşir. Digər ekzotik regional təzahür isə qitəyə məxsus Karib dənizindəki Trinidad adasında La-Brea adlı dünyanın ən nəhəng asfalt gölünün yerləşməsi ilə bağlıdır. Zonal ehtiyatlar 13,6 milyard tona bərabərdir. Şimal və cənubi əhatə etməklə bütün Amerika qitəsində illik hasilat 856,5 milyon ton təşkil edir. Bu qitədə dünya neft hasilatının 25,6%-i təmin olunur.

QƏRBI AVROPA. Qədim neft regionlarından olan Qərbi Avropada, Rumıniya ölkəsində yüz ildən çoxdur ki, hasilat prosesi davam edir. Lakin müasir zamanda neft hasilatı əsaslı olaraq Şimal dənizində reallaşır. Regionun ən nəhəng neft yatağı «Ekofisk» Norveçə məxsus ərazidədir. Qərbi Avropada neft ehtiyatları ümumi toplumda 3,2 milyard ton təşkil edir və illik hasilat 320,6 milyon tona bərabərdir.

YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ. Planetin ən zəngin neftli regionu Yaxın Şərqdə dünya neft ehtiyatlarının 63%-i cəmləşmişdir. Bu ehtiyatlar ümumilikdə 95,6 milyard tona bərabərdir. Yataqların nəhəngliyi baxımından da region fərqli xüsusiyyətlə malikdir. Burada ehtiyatların əksər hissəsi 63 nəhəng yataqdadır. Bu yataqların 23-ü isə hər birində ehtiyat potensialı yarım milyard tondan çox olan supernəhənglər silsiləsinə aiddir. Ehtiyatların miqyaslılığı mövqeyinə görə Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ, İran, İraq və Küveyt fərqlənirlər. Dünya ehtiyat, hasilat və ixracat lideri olan Səudiyyə Ərəbistanı bu regionda yerləşir və ona mənsub ehtiyatlar 35,3 milyard tondur. Səudiyyə Ərəbistanı dünya neft eksportunun $\frac{1}{6}$ -ni verir və hasilat təminatı bu ölkədə 88 ilə hesablanır. Regionun ikinci neft nəhəngi İraqdır. Ölkənin kəşf olunmuş ehtiyatlar potensialı 15,3 milyard ton, proqnoz ehtiyatları isə 29,2 milyard tondur və hasilat müddəti tam 69 ilə hesablanır. Embarqo vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq ölkədə hasilat hələki yüksək deyildir.

AFRİKA. Regionda əsas neftli-qazlı yataqlar əksərən kontinentin şimal və cənub-qərbində yerləşir. İllik hasilat 334 milyon ton, ehtiyatlar isə 10,3 milyard ton təşkil edir. Ehtiyat zənginliyi ilə fərqlənən Nigeriyada bütün qitənin neft ehtiyatlarının 30%-i cəmləşmişdir. Ölkənin şimal bölgələrində isə təbii qaz bolluq təşkil edir.

CƏNUBİ VƏ CƏNUB-ŞƏRQİ ASİYA. Burada sənayeləşən neft hasilatı gənclik çağlarını yaşayır. Lakin neftin tapıntısı və sənaye istismarına görə İndoneziya ölkəsində bir əsrdən çoxdur ki, hasilat davam edir. Nəhəng yataqlara Çində «Dasin» və İndoneziyada «Minas» aid edilir. Çin dünyanın neftqaz hasil edən ən qədim məmləkətlərdən biri hesab edilir. Bambuq borucuqlar vasitəsilə artıq bu ölkədə 2 min ildən çoxdur ki, neftin çıxarılması həyata keçirilir. Məşhur Çin filosofu Konfussi özünün yazılarında qeyd edir ki, Şçuan vilayətində sakinlər Bambuq borucuqları vasitəsi ilə 400 metr dərinlikdə quyular qazırırdılar. Bu hadisələr Məsihin yaranışından 600 il öncə baş vermişdir. Lakin ölkənin müasir neft industriyası ötən əsrin 50-ci illərində start gətirir. Regionun ehtiyatlar balansı 5,9 milyard ton təşkil edir.

AVSTRALIYA və OKEANIYA. Bu makroregionda da hasilat prosesi yenidən təşəkkül tapmaqdadır. Regionun potensial həcmi 0,7 milyard tona bərabər ehtiyatları onun iqtisadi parametrlərinə qeyri-müvafiqdir və bu səbəbdən də istehlak tələbləri yetərli olaraq idxal məhsuluna əsaslanır. Bununla belə regionda hasilat templəri artıq illik 30 milyon ton həddini aşmaqdadır.

RUSIYA və MDB. Neft-qaz ehtiyatlarının iri hövzələri Qərbi-Sibir və Xəzər hövzəsinə mənsubdur. Bununla belə regionun neft və təbii qazla zəngin yataqları əsaslı olaraq Rusiyada yerləşir. Neft və təbii qaz zənginliyi ilə Sibir torpaqları daha məşhurdur. Burada ilk neftin 1961-ci ildə tapılmasına baxmayaraq hasilatın perspektivinə ümid edilmirdi. Elə bu vaxtlarda Kremldən Sibir ərazilərində müvafiq fəaliyyətin dayandırılması üzrə sərəncam da verilmişdi. Lakin məşhur geoloq Fərman Salmanovun inadkarlığı ilə burada qazma prosesləri davam etdirilirdi. Geoloqun söyləri ümüdləri doğrultdu. Neft fontanlarının Sibirdə görünüşü tarixi yaddaşlarda özünəməxsusluğu ilə qaldı. Fərman Salmanov Sibir torpaqlarında küllü miqdarda neft kəşf etdikdən sonra Moskvaya belə bir teleqram vurdu: «Mən neft tapdım. Bax belə. Salmanov».

Rusiya ərazisində dünya proqnoz neft ehtiyatlarının 12%, təbii qaz resursların $\frac{1}{3}$ -dən çoxu və daş kömürün 20%-i cəmləşmişdir. Ölkə büdcəsinin 40%-i neft-qaz sənayesindən daxilolmalar hesabına formalaşır. Bununla belə, valyuta daxilolmalarında neft və qazın payı 25%-dən artıqdır. Burada hər il orta hesabla 360 milyon ton neft hasil olunur. Bəzi hesablamalara görə ölkədə hasilat həcmi daha tempili artaraq və 2005-ci ildə 420, hətta 440 milyon ton neft təşkil edəcəkdir.

XXI əsrin əvvəlində dünya enerjidaşıyıcıları istehlakı aşağıdakı düzümdədir:

1. Neft 40,2%;
2. daş kömür 25,4%;
3. təbii qaz 23,8%;
4. digər enerji daşıyıcıları 10,6%.

Göründüyü kimi, dünya enerji daşıyıcılarının 90%-ə qədəri qazıntı yanacağına, o cümlədən, 64%-i karbohidrogen resurslarına düşür. Aşağıdakı cədvəllərdə 2001-2003-cü illərdə dünya neftinin tələb və təklif balansı verilmişdir:

Cədvəl 9^a

2001-2003-cü illərdə dünya neftinə tələb

Ölkə-region və təşkilatlar	/sütkada milyon barrel/		
	2001	2002	2003
Bütün tələb	76,5	76,8	77,8
<i>İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq təşkilatı ölkələrində</i>	47,7	47,6	48,1
<i>Cənubi Amerika</i>	23,9	24,0	24,3
<i>Avropa</i>	15,3	15,2	15,3
<i>Asiya Sakit Okean Regionu</i>	8,6	8,4	8,5
<i>İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatına daxil olmayan ölkələrdə</i>	28,8	29,2	29,7
<i>Keçmiş SSRİ-yə daxil olmuş dövlətlərdə</i>	3,7	3,8	3,8
<i>Asiya ölkələri</i>	12,3	12,5	12,8
<i>Latin Amerikası</i>	4,8	4,7	4,7
<i>Yaxın Şərq</i>	4,8	5,0	5,1
<i>Afrika</i>	2,5	2,5	2,5

2001-2003-cü illərdə dünya neftinə təklif

/milyon barrel. sutkada/

Ölkə-region və təşkilatlar	2001	2002	2003
Cəmi təklif	76,7	76,9	78,0
<i>İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq təşkilatı ölkələrində</i>	21,8	21,9	22,3
<i>Cənubi Amerika</i>	14,4	14,6	14,9
<i>Avropa</i>	6,7	6,6	6,6
<i>Asiya Sakit Okean Regionu</i>	0,8	0,8	0,8
<i>İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq təşkilatına daxil olmayan ölkələrdə</i>	23,1	24,4	25,3
<i>Keçmiş SSRİ-yə daxil olmuş dövlətlərdə</i>	8,6	9,4	10,1
<i>Asiya ölkələri</i>	5,7	5,8	5,8
<i>Latin Amerikası</i>	3,8	3,9	4,0
<i>Yaxın Şərq</i>	2,1	2,1	2,0
<i>Afrika</i>	2,8	3,0	3,1
<i>Emalda itkilər</i>	1,7	1,8	1,8
OPEK ölkələrində təklif	30,1	30,2	30,3

Mənbə : IEA, dekabr 2002 il.

Son 25 ildə enerji istehlakı 38% artmışdır. Bu artımda təbii qaz 65%, neft 12%, daş kömür 28%-lik çəkiyə malikdirlər. Ötən vaxt ərzində ilkin enerji resursları balansında təbii qazın xüsusi çəkisi 19%-dən 23,7%-ə yüksəlmiş, neft 49%-dən 40,1%-ə, daş kömür 30%-dən 26,2%-ə enmişdir. Proqnozlara görə dünya neft istehlakı 2010-cu ildə 4,4 milyard ton, 2020-ci ildə isə 5,3 milyard tona çatacaqdır. Müvafiq olaraq bu illər ərzində neft defisiti hər il bir və iki milyard ton təşkil edəcəkdir. Neft haqqında mülahizə yürüdərkən onun təbii qazla müştərək funksionallığı yaddan çıxarılmamalıdır. Dünyada hər il təbii qazın istehsal və istehlak sferası genişlənməkdədir. Dünya qaz ehtiyatları 150 trilyon m³-ə bərabərdir. Beynəlxalq Qaz İttifaqı proqnoz təbii qaz ehtiyatlarını 400 trilyon m³ hesab edir. İstehlak sferasında yenə də İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı ön mövqedə dayanır. Bu ölkələrdə istehsal həcmi stabil qalsa da istehlak tələbi illik kəsikdə 2030-cu ilə qədər müntəzəm olaraq 1,5% miqdarında artacaq və nəticədə 2030-cu ildə istehlak həcmi 2000-ci ilə nisbətdə iki dəfə yüksələrək 900 milyard m³-i aşacaqdır.

Neftin iqtisadi gücü qədər siyasi potensialı da yüksəkdir. Son 50 ildə Yaxın-Şərqdə çoxsaylı müharibələr və münaqişələr neftin kəskin qiymət artımında əks olunmuşdur. Burada ən dramatik hadisələr 1948-ci il İsrail dövlətinin yaranışı, 1956-cı ildə Suveş böhranı, Misirinin İsrail-Britaniya-Fransa koalisiyası ilə müharibəsi bütövlükdə Avropa iqtisadiyyatında təcəssüm olunmuşdur. Belə ki, o zamankı Misir prezidenti Əbdul Camal Nasirin Suveş kanalında tankerləri batırması, Fars körfəzindən neft daşınmalarının saxlanması Avropada olunmaz enerji böhranı yaratmışdı. Yalnız hərbi əməliyyatların 1957-ci ildə dayanışı Avropa bazarlarına neft daşınmalarının bərpasını təmin etmişdir. 1973-cü ildə Ərəb-İsrail müharibəsi zamanı yenidən Misir və Səudiyyə Ərəbistanı neft silahından istifadə etdilər. Bununla onlar İsraili müdafiə edən ABŞ və bir sıra Avropa ölkələrinə neft embarqosunun tətbiqini reallaşdırdılar. Bu zaman ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi Henri Kisenjerin təbirincə neft silah qismində ilk dəfə siyasi təhdid sursatına çevrildi. Bu olay bütün Amerikanı silkələdi və kəskin olaraq amerikalılarla yanaşı, dünya iqtisadiyyatında əks olundu. Neftin silah gücü özünü 1991-ci ildə İraq müharibəsində göstərdi.

İnkişaf sənaresi belədir ki, neftin dünya iqtisadiyyatında rolu və əhəmiyyəti hələ bir neçə onillik yüksək reytingli olaraq qalacaqdır. Bu reallıq neft bolluğu yaşayan Azərbaycanca çox ciddiyyəti ilə daimi nəzərdə və nəzarətdə qalmalıdır.

2.2. Karbohidrogen resurslarının əhəmiyyət diapazonu və sintetik istehsal

Strateji xammal olan karbohidrogen resurslarının istənilən ölkənin iqtisadi həyatında rolu çoxşaxəlidir. Neft və qaz qiymətli istehsal komponenti olmaqla, həm də dəyərli maliyyə və iqtisadi təyinatlı resursdur. Karbohidrogen resurslarına istinad edərək bəşər cəmiyyəti enerji, nəqliyyat, texniki-texnoloji proseslərin reallaşması elementləri ilə özünün istehlak tələblərini təmin etmiş olur. Müasir sivilizasiyanın bütün bu qiymətli həyat dəyərləri neft-qaz kompleksində əks olunaraq cəmiyyət inkişafının təkərini hərəkətə gətirir. Neft-qaz kompleksi həm də iqtisadiyyatın investisiyon sferasını ən qaynar məntəqələrindən hesab olunur. Çağdaş zamanda investisiya cəlbediciliyi və biznes fəaliyyətində ona bütün parametrik göstəricilərdə rəqib kəsilən alternativ iqtisadi zona təsəvvür etmək çətindir. İqtisadiyyatın ən strateji önəm daşıyan sektorlarından biri kimi, neft-qaz kompleksi iqtisadi şəraiti, hərbi-sənaye gücünü təyin edən qüdrətə malikdir.

Neft-qaz resurslarının miqyaslı tapıntısı onun şəhər və region yaratma effektini də təzahür etdirir. Bu reallıq isə neft-qaz kompleksinin möhtəşəm sosial-iqtisadi instituta çevrilməsi ilə müşayiət olunur. Neft-qaz kompleksinin yaranışı ətraf zonal sərhədlər cızır, daha miqyaslı konturda isə aqlomerasiya yaradır. Kürreyi ərzdə bir çox şəhərlər vardır ki, onların yaranışında və müasir inkişaf vektorunda karbohidrogen resurslarının mövcudluğunun əsaslı əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin XX əsrdə geniş urbanizasiya zonalı meqopolisə çevrilməsi də Abşeronun və Xəzər neftinə istinadən formalaşmışdır. Bununla belə Azərbaycanda Siyəzən, Neftçala, Əli-Bayramlı kimi şəhərlərin yaranışı və inkişafı məhz regional neft-qaz hasilatından qaynaqlanmışdır. Bu aspektlər kontekstində karbohidrogen resurslarının effektivliyini aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq olar:

1. siyasi effekt, diplomatik güc;
2. iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nüfuzetmə;
3. maliyyə-kommersiya elementi;
4. investisiyon təməl və biznes fəaliyyətinin qaynaq elementi;
5. hərbi-sənaye potensialı;
6. sosial effekt;
7. şəhər və region yaratma;
8. innovasiyon, texnoloji səmərə sferası;
9. ideoloji və mental aspekt.

Karbohidrogen resurslarının sosial-iqtisadi təsir səmərəsi, bu resursların istehsaldakı rolu ilə daha qabarıq həllini tapır. Karbohidrogen resurslarının sintetik keyfiyyəti onların daha mühüm funksionallığını büruzə verir. Hər bir kəs düşünmədən deyə bilər ki, neft-qaz cəmiyyət və iqtisadi həyatda ən geniş yayılmış yanacaq növüdürlər. Benzin və dizel yanacağının bu sferada oynadığı rol daha çevikdir. Alman mühəndisləri Dayemler və Benz daxili yanma mühərrikini kəşf edənə qədər benzin təhlükəli tullantı olaraq heç bir əhəmiyyət daşımırdı. Onu sadəcə lüzumsuz çıxış kimi xariz edir və ya yandırırıldı. Müasir zamanda isə benzin mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti olan enerjidaşıyıcısına çevrilmişdir. Yüksək keyfiyyətli benzin isə qeyri etil benzini hesab olunur.

Neft və qaz resursları sənaye qurğularında, hazır məhsul şəklində isə əksər nəqliyyat vasitələrində yandırılaraq öz enerjisi ilə iqtisadiyyatı, insanların məişət həyatını hərəkətini təmin etmiş olurlar. Müasir zamanda neft və qazın bu obrazda xidmət miqyası 90%-lik həddədir. Lakin karbohidrogen resurslarının peşəsi yalnız yanmaqla bitmir. Nəqliyyat sferasında yanacaq funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı karbohidrogen resursları həm də məxsusi olaraq avtomobillərin şosse xəttlərinin material örtüyü olan asfaltın da əsas xammalıdır. Dağ qətranı kimi bəlli olan asfalt, qədim yunan dilində sadəcə *asfalt*, romalıların dilində isə *bitulin* adlanır. Bu interpretasiya ehtiyacı ondan irəli gəlir ki, leksik mənaları eyni görünən asfalt və bitum ayrı keyfiyyətli məhsul kateqoriyalıdırlar. Qeyd olunmalıdır ki, ilk asfalt yollar XIX əsrin ortalarında Paris və Londonda salınmışdır.

Neftin ehtiyatlarının kəşfinin məhdud çağlarında bu əhəmiyyətli məhsulun özünün sintetik üsullarla alınmasına təşəbbüslər edilmişdir. İlk dəfə sintetik nefti qonur kömürdən almışlar. I Dünya müharibəsində yanacaq qıtlığı keçirən almanlar bu texnologiyanı mükəmməl mənimsəmiş və yetərli miqdarda sintetik neft istehsalına nail olmuşlar. Hazırda sintetik neft istehsal xammalı çeşidini yanar şistlər də qoşulmuşlar. Onların planetdə ehtiyat miqyaslılığı neftdən 2-3 dəfə çoxdur. Hazırda yanar şistlərdən Braziliya, Kanada və digər ölkələrdə sintetik neft alınır.

Belə bir məlum həqiqət var ki, neft və təbii qaz kimya sənayesinin bir çox sahələrinin də əsas xammalları sırasındadır. Neftin kimya sənayesində əhəmiyyət diapazonu ayrıca bir sahənin, neft-kimyasının yaranışına səbəb olmuşdur. Müasir cəmiyyətin iqtisadi aksesurlarını plastikasız təsəvvür etmək müşkündür. Sənaye və məişət plasmastlarının mütləq əksəriyyəti məhz neft məhsuluna istinadən istehsal olunur. Dünyada hər il plasmasta olan tələb artır və onun isehsalı 5-6%-lik dinamika ilə inkişaf edir. Bütün dünya avtomobillərinin şintləri neftdən alınan, rezin formasına salınan sintetik kauçukdan hazırlanır. Neftlə yanaşı təbii qazın da kimya sənayesində rolu yüksəlməkdədir. Ən geniş yayılmış sintetik materiallar olan, kapron, polietilen, neylon, lavsan və digər bu kimi məhsullar təbii qazın komponentləri vasitəsi ilə istehsal olunur. Təbii qazdan alınan məhsullar polad, şüşə, yun, ipək, ağaj və taxılı əvəz edir. Neft və təbii qazdan həmçinin bir sıra yuyucu vasitələr, spirt, herbisit, gübrə, partlayıcı maddələr, səhiyyə preparatları, aromatik maddələr və hətta qəribə də olsa qidamaddələri hazırlayırlar. Bütün bu sadaladıqlarımız heç də bütün məhsul buraxılışı assortimentini əhatə etmir və bu təsnifat innavasiyon tərəqqi ilə daim genişlənir.

Təbii qazın kimya sənayesində istehlak meydanlarından biri də mineral gübrə istehsalıdır. Respublikada mineral gübrə və bitkilərin mühafizəsinin kimyəvi vasitələrinə olan tələbatı ilə bağlı problemlər mövcuddur. Belə ki, respublikada mineral gübrə və bitkilərin mühafizəsinin kimyəvi vasitələrinə olan tələbatını son onilliklərdə, iki müəsisə - fosforu Sumqayıt Superfosfat Zavodu /90%/ və kaliumu Gəncə Giltorpaq Kombinatı /10%/ ödəyirdi. Azot gübrəsi isə respublikaya gətirilirdi. Qeyd olunmalıdır ki, 1990-cı ildə respublikada 1,4-1,5 milyon ton mineral gübrə istehsal olunurdu. İttifaq dağılıqdan sonra respublikada gübrə istehsalının həcmi kəskin aşağı düşmüş, 1998-ci ildə kalium, 2000-ci ildə isə fosfor gübrəsi istehsalı tamamilə dayanmışdır. Hazırda respublikanın mineral gübrələrə olan tələbatı idxal məhsulu hesabına təmin edilir. Ölkədə mineral gübrələrə olan tələbat əkin sahələrinin həcminə müvafiq hesablanır. Hazırda respublikada əkin sahələrinin ümumi həcmi 1,5 milyon və real əkilən sahənin həcmi isə 1,3 milyon hektardır. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində ölkənin mineral gübrə və bitkilərin mühafizəsinin kimyəvi vasitələrinə olan tələbatı 550-650-min ton həcmində hesablanır. Hazırda bu tələbatın 10%-ə qədəri idxal hesabına təmin edilir. 2005-ci il perspektivində isə müvafiq tələbat 600-700 min ton nəzərdə tutulur.

Gəncə Giltorpaq Kombinatının işə düşməsi yaxın vaxtlarda kalium gübrəsinin istehsalının bərpasını ümüdlü edir. Lakin fosfor gübrəsi ilə problem bir qədər fərqlidir. Belə ki, bu gübrənin istehsalı üçün tələb olunan apatit Rusiyadan gətirilir və onun qiymət şərtləri zavodun rentabelli işləməsinə əngəllədir. Digər tərəfdən zavodun texnoloji geriliyidə rentabelli fəaliyyətdə əks olunur. Rekonstruksiya işləri isə əlavə kapital qoyuluşları tələb edir. Azot gübrəsinə olan tələbatın isə daxilindən təmin edilməsi imkanları mövcuddur. Bunun üçün onun əsas xammalı təbii qaz respublikada hasil olunur. «Şahdəniz» layihəsinin gerçəkləşməsi ilə əlaqədar 2005-2007-ci illərdən başlayaraq respublikanın qaz ixracatçısı ölkəsinə çevriləcəyi perspektivini nəzərə alsaq, yeni istehsal təşkil etməklə azot gübrəsinə olan tələbatın ödənilməsi və hətta onun xarici bazarlara çıxarılması mümkün olacaqdır. Fosfor istehsalı üzrə isə Sumqayıt Superfosfat Zavodunun yenidən qurulmasının investisiya mənbəyi araşdırılmalıdır. Respublikada olan mineral gübrə və bitkilərin mühafizəsinin kimyəvi vasitələrini istehsal edən müəssisələri bərpa və yenidən təşkil etməklə biz həm daxili tələbatımızı və həm də ixrac potensialımızı təmin etmiş olarıq.

Xam neftin keyfiyyət parametri onda təcəssüm olunan ziyanlı qarışıqlar, xüsusəndə kükürd və ağır metalların miqdarı ilə təyinət tapır. Qarışıqların təmizlənməsi prosesi müvafiq neftayırma zavodlarında gerçəkləşdirilir. Müasir neft emalı zavodu mürəkkəb quruluşlu istehsal kompleksidir. Emal prosesini həyata keçirən hər hansı bir zavod neftin keyfiyyət fərqi varmadan öncə hidro təmizlənməsini reallaşdırır. Burada qəbul edilən xam neft rektifikasiyon kolonlara göndərilərək 385 dərəcəyə qədər qızdırılır. Bu proses xüsusi katalizatorlar vasitəsi ilə istilik reaktorlarında aparılır və nəticədə azot ammiyaka çevrilir, ağır metallar isə kataliz çöküntüləri ilə səthə hopurlar. Neft ilkin təmizlədikdən sonra rektivikasiya kolonuna qoyulur və krekinq prosesinə başlanılır. İngilis mənşəli krekinq sözü tərcümədə /«*cracking*»/ ayrılma mənasını ifadə edir. Termik və katalik olaraq krekinq prosesi iki tiplidir. Termik krekinq 550 dərəcə və 4-6 atmosfer təzyiqlərdən aparılır. Katalik krekinqdə isə katalizatorlardan istifadə olunur və proses 500 dərəcə istilik altında həyata keçirilir. Emalın hansı tip üzrə aparılmasının səmərəliliyini mütəxəssislər müəyyən edirlər. Emal prosesində neft 300-360 dərəcə qızdırdıqda qaynayır, ən aşağı qatda mazut, ən yüksəkdə benzin buxarı, növbəti pillədə qazoyl, 170-230 dərəcədə isə kerosin və liqroin yığılır. İlk emalda neftdən 5%-ə qədər, emal keçdikdən sonra mazutdan yüksək təzyiq altında 50 atmosferdə, 450-500 dərəcə temperaturda benzin alınır.

Çeşidli məhsul verimli təbii qazından emal xüsusiyyətləri spesifikdir. Sənayedə və məişətdə istifadə çevrəsindən aslı olmayaraq bütün hallarda qaz ilkin olaraq emal mərhələsindən keçməyə məruzdur. Karbohidrogenli təbii qaz metan, kükürd qazı və çox da böyük olmayan ağır karbohidrogenlər helium, arqon və digər kimyəvi tərkiblərlə yanaşı həm də, su buxarının da daşıyıcısıdır. Adları çəkilən qarışıqlardan kükürd qazı və su buxarı isə təbii qazdan birbaşa istifadə olunmasında daha zərərli sayılır.

Azərbaycanda qazın emalının mühüm hissəsini Bakı Qaz Emalı zavodu reallaşdırır. Ölkənin köhnə dəniz yataqlarında çıxarılan qaz böyük hissəsi bu zavodda emal və təmizlənmə prosesindən keçir. Bakı Qaz Emalı zavodunun istehsal gücü ölkədə hasil olunan bütün qazın emalı və təmizlənməsinin reallaşdırılmasına müvafiq deyildir. Respublikada qaz hasilatının artacağı perspektivində zavodun istehsal gücünün artırılması və ya müvafiq təyinətli mini zavodların tikilməsinə ehtiyac artacaqdır. Belə zavodların inşası həm də nəqliyyat sistemində baş verəcək texniki təbəllüdatlarla da bağlıdır. Hazırda avtomobil nəqliyyatında təbii qazdan istifadədə müəyyən keçici çətinliklər mövcuddur. Yaxın gələcəkdə ikili yanacaq növündə istismar edilən hibrid avtomobillərin istehsalı da bu sahədə istehlak artımını təmin edəcəkdir. Texnoloji nailiyyətlər qaz hidratından istifadəni genişləndirəcək və qazın istifadəsi prosesi daha çox kəmərsiz, sıxılmış halda intişar tapacaqdır. Qeyd olunmalıdır ki, 1 m³ qaz hidratı sıxılmış səviyyədə 200 m³ metana bərabərdir. Xalis təbii və səmt qazı ilə yanaşı neftlə birlikdə hasil edilən kondensant da energetik və sənaye istehsal təyinətli effekti vardır. Vurğulanmalıdır ki, elektron rabitənin artım sürəti, ekoloji qayğının liberallaşması, perspektivdə təbii qazın energetik sistemdə tam liderliyini reallığa çevirəcəkdir. Neft və qazın emalı ilə bağlı geniş şərhələr kitabın 5-ci fəslində əksini tapmışdır.

Ölkələrarası müqayisətmə əhəmiyyətli kəmiyyət nəticələri verməsə də qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan həm də ÜDM-də enerjitutumluluq faktoruna görə ən çox yükə malik ölkələr sırasındadır. Bu hal əsaslı olaraq onun karbohidrogen resurslarının bolluğundan irəli gəlir. Belə uzunmüddətli konyukturu isə o qədər də əhəmiyyətli hesab etmək olmaz. Respublikamızın neft-qaz resurslarından yalnız ixrac xammalı şəklində istifadəsi perspektivi uzunmüddətli və dayanıqlı səmərələr verməyəcəkdir. Bunun üçün isə ölkədə emal məhsulunun həcmi və çeşidi genişləndirilməli xam neftin və təbii qazın kimya sənayesində istifadə proporsiyaları artırılmalıdır.

2.3. Enerjetik sistem və dayanaqlı inkişaf konsepsiyası

Planetin bütün ölkələri tərəqqi etmək, davamlı sosial rifaha müvəffəq olmaq əzmi və istəyindədirlər. Lakin sivilizasiyanın müasir tələbləri bu amalların dayanaqlı inkişaf vektorunda gerçəkləşməsinə şərtləndirir. Bu isə o deməkdir ki, insanların həyat səviyyəsini tükənən resurslar hesabına yaxşılaşdırmaq məqbul deyildir. Müasir həyatı yetərlilər sabah əlçatmaz olacaqdır. Yol verilməməlidir ki, kasıb ölkələrin yoxsullaşması zəminində varlı məmləkətlər daha da zənginləşsinlər. Dünyəvi inkişafı təmin etmək üçün bu fərq hökmən gödəlməlidir.

Son yüz ildə cəmiyyətin əmtəə və xidmətlər istehsalı həcmcə hər on beş ildə iki, enerji resursları istehlakı isə min dəfə artmışdır. Resursların intensiv istismarının rəasional istehlak tələblərinə qeyri-adekvatlığı təbii tarazlığın pozulması ilə müşayiət edilir. Çağdaş zamanda yerin təkində ildə 80 milyard ton filiz və qeyri-filiz çıxarılır ki, bunun da yalnız 3-4%-dən səmərəli istifadə olunur. Qalan 96-97% isə təbiətə zəhərli maddələr qismində tullanılır. Dünya okeanına hər il 50 min ton pestisid, 10 milyon ton neft tökülür. Karbon tərkibli maddələrin atmosfərə buraxılışı istixana effektində azon ekranının deformasiyaya uğradaraq ultrabənövşəyi şualar təhlükəsi yaradır. Bunlar azmış kimi Yer planetin ətraf orbitində çoxsaylı kosmik texniki qırıntıların cəmləşmiş hadisəsi də növbəti təhlükədən xəbər verir. Hesab edilir ki, 200 ildən sonra atmosfer hüdudları və ondan kənarında özüçoxalmanın zəncirvari reaksiyası baş verəcək və nəticədə fəzada xeyli tullantı buludları yaranaraq optik görünüşü pisləşdirəcək, kosmosdan istifadəni məhdudlaşdırmasına səbəb olacaqdır. Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, təbii resursların intensiv istismarı ilə yanaşı kosmosun fəthi də davam edir. Belə perspektiv isə ətraf mühitin yenə də çirklənəcəyi və bəşəriyyətin daha dərin iqtisadi çətinliklər və ekoloji fəlakətlərlə üzlaşmasında əks olunacaqdır. Bütün bu görüntüləri ifadə edərək 1992-ci ildə BMT-nin təşəbbüsü ilə Brazilyanın Rio-de-Canyera şəhərində ətraf mühitə zərər vermədən iqtisadiyyatın irəliləyişinə, kasıb və varlı ölkələr arasında fərqi azaldılması ilə bütün sferalarında partnyorluq münasibətlərinin genişlənməsinə nailolmanı hədəf seçən «Yer problemləri üzrə yüksək səviyyəli görüş» adlı beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konfransda 172 dövlət başçısı BMT-nin dayanaqlı inkişafa aid komissiyasını yaradaraq planetin mühüm iqtisadi və ekoloji problemləri sahəsində beş əhəmiyyətli saziş imzalamış, sosial tərəqqinin ən ümdə prinsiplərində əks olunan «XXI əsrin gündəliyi» adlı qərarat qəbul etmişlər. Bunlar bəşəri firavanlığa köklənərək dayanaqlı inkişafın əsas qayğı fiqurantları olan insanların təbiətlə sağlam və harmonik təmaslar qurması, elmi qeyri-müəyyənliklərin ətraf mühitin deqradasiyasının qarşısını alma tədbirlərinin təcrid etməməsi, hər bir dövlətin digərinin mənsub olduğu ətraf mühitinə zərər vurmada faydalı qazıntıların istismarında suveren hüquqlara malikliyi kimi əsas prinsiplərdən ibarətdir. Dayanaqlı inkişafa keçidi təşviq edən həmən konfransdan düz 10 il ötdükdən sonra ötən ilin sentyabrında yerinə yetirilmiş işlərin yekunu və gənə nəslin qarşısda mərhələdə müvafiq məsələlərin həllində vəzifələrinin təyinatı məqsədli Cənubi Afrika Respublikasının Yohannesburq şəhərində «Rio+10» adlı eyni məzmunlu yeni ümumdünya sammiti keçirilmişdir. Tədbiri davamlılıq isə problemin aktuallığının bitməməsi, əksinə onun qloballığının və təsir dairəsinin bir qədər də genişlənməsini ifadə edir.

İnsan təkamülü yeni inkişaf müstəvisinə qədəm qoymuşdur. Biz indi təbiətə fərqli yanaşma və onu əxzətmədə biosferin şüür sferası olan noosferaya keçid epoxasındaıyıq. XXI əsrin insanın «bizdən sonra tufan belə» düşüncəsi ilə yaşamamalıdır. O anlamalıdır ki, özünün istehlak tələblərinin idraklı məhdudlaşdırılması sağlam irsi davamlılıqda əks olunacaqdır. Məhz buna görə də tərəqqi strategiyasının əsas meyarını bəşəri istehlak tələbatının miqdarı müqabilində proporsional, uyğun kəmiyyətli istehsalın yaradılmasına nailolma ifadə etməlidir. Mövcud müasir industrial sivilizasiya bərpaolunmayan mineral-xammal resurslarının intensiv istifadəsinə əsaslanır. Belə tendensiyanın fəvqündə isə alternativ olaraq bütün nəsillər və hamı üçün bərabər imkanlar prinsipli dayanaqlı inkişaf konsepsiyası dayanır. Dayanaqlı inkişaf məqsədlərində ayrı-ayrı adamların, istehsal qurumlarının təbii resurslardan rəasional, qənaətli və minimal tullantılı istifadə davranışlı münasibətləri əks etdirir.

Dayanaqlı inkişaf konsepsiyası yalnız global hadisələri təcəssüm etdirmir. Onun məğzini daha çox normativ iqtisadiyyat aspektində lokal ekoloji mədəniyyətin inkişafı və tam bərqərar olması təşkil edir. Bu baxımdan bizim respublikamızda sosial-iqtisadi tərəqqi dayanaqlı inkişaf prinsiplərini nəzərə almadan yetkinləşə bilməz. Məhz buna görə də Azərbaycan Respublikasının prezidenti möhtərəm Heydər Əliyev cənabları təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə, ekosivil cəmiyyət quruculuğu problemlərinə xüsusi qayğı və diqqətlə yanaşır. Ölkə prezidentinin 18 fevral 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında ekologiyaya dair milli proqramın təsdiqi haqqında» müvafiq sərəncamı, bu sahədə mövcud digər fərman və qərarları milli sosial-iqtisadi tərəqqinin dayanaqlı inkişaf konsepsiyası əsasında hərəkətinin yeni paradigmasını təşkil edir. Müvafiq strateji istiqamətdə irəliləmiş Azərbaycanın da dayanaqlı inkişaf prinsipləri əsasında sosiallaşan bazar iqtisadiyyatına keçidini reallaşdıracaqdır. Bunun üçün isə respublikanın təsərrüfat həyatında daha dərin sosial-iqtisadi institusional dəyişikliklərə müvəffəq olmada bütün səylər səfərbər edilməlidir. Hər bir təsərrüfat subyekti milli mənafehləri ruhunda innovasiyon nailiyyətlərdən dolğun istifadə edərək fəaliyyət motivasiyasını qənaətli, ekosivil, ətraf mühitə zərər vurmeyən prioritetlər üzərində qurmalıdır.

İqtisadi quruculuq təbiət təmasları ilə qarşılıqlı münasibətdə əks olunur. Buna görə də iqtisadiyyatın ətraf mühitə ciddi təsiri danılmaz fakta çevrilir. Ətraf mühitə planetar miqyasda ən çox karbohidrogen resurslarından istifadə təsir edir. Belə gerçəklik iqtisadiyyatın əsasını, onun xammal bazasını köklü təbəllüdatlara uğradır. İlk perspektiv mərhələdə bəşəriyyət təsərrüfat həyatında bərpaolunan enerji mənbələri, günəş və küləkdən istifadəyə keçidi təmin etməlidir. Artıq bu istiqamətdə inkişaf meyli açıq aydın sezilir. Statistika görə 1990-2000-ci illərdə neftin 1%, təbii qazın 2% istehlak artımı müqabilində külək enerjisindən istifadə 25%, günəş enerjisindən 20%, geotermal enerjiden isə 4% yüksəlmişdir. Klassik neft ölkəsi olmasına və zəngin karbohidrogen resurslar potensialının malikliyinə baxmayaraq respublikamızda da bərpaolunmayan enerji mənbələrindən istifadə geniş intişar tapmalıdır.

Azərbaycanın neft sənayesində uzun illər davam edən ekstensiv və intensiv hasilat prosesi respublikamızı kəskinləşən ekoloji proseslərlə üz-üzə qoymuşdur. Təkcə Abşeronda bu və ya digər səbəblərlə çirklənmiş torpaqların ümumi sahəsi 35 min hektardan çoxdur. Üzləşdiyimiz problemin həlli mürəkkəb, yüksək kapital tələb edən fazaya daxil olmuşdur. Aydın faktdır ki, bütün hasilatçı və industrial neft ölkələri kimi bizi də postneft epoxası gözləməkdədir. Ona görə də milli sənaye siyasətində iqtisadiyyatın ekologizasiyası dərin kök salmalı, energetik strategiyada bol günəşli və küləkli təbiətimizdən real istifadə aspektləri dolğun əksini tapmalıdır. Ekoloji iqtisadiyyat həm də yoxsulluq problemlərini daha effektiv həll etmək iqtidarındadır və o ilk növbədə yeni peşələrin yaranacağını, bununla da iş yerləri sırasının genişlənməyini labüd edəcəkdir.

İstənilən ölkənin milli sərvətləri ümumi toplumda təbii, əmlak və insan kapitalı göstəriciləri ilə ölçülür. BMT-nin və Dünya Bankının Yer planeti üzrə bu resursların bölgüsündə təbii sərvətlər 20%, əmlak 16%, insan kapitalı 64% təsnifatındadır. Rusiyada müvafiq göstəricilər 83-88%, 7-10%, 5-7% təşkil edir. Milli sərvətlərin müvafiq optimal konfigurasiyada bölgüsü xüsusi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Məlum reallıqdır ki, SSRİ dövlətinin dağılmasının iqtisadi aspektlərindən biri kimi də son vaxtlar milli sərvətlərin 1 rubl miqdarında artmasına rəğmən 2,2 rubl xərclənməsi faktı da dayanmışdır. Azərbaycan da bu göstəricilər konfigurasiyası baxımından yetərli və ümidli dövlətlər sırasındadır. Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, beynəlxalq sferada milli sərvətləri təyin edən dəqiq metodika hələ ki, yoxdur.

Yeni reallıqlar sosial inkişafın idarəetmə sistemini də təbəllüdatlara uğradaraq onu dayanaqlı inkişaf müstəvisində tərəqqisini stimullaşdırır. Bu sistemin əsasında BMT-də geniş tətbiqini tapan İnsan İnkişafı İndeksi /İİ/ durur. Ukrayna MEA-nın Təbiətdən istifadə və Ekologiya Problemləri İnstitutunda isə regionların dayanaqlı inkişaf müstəvisinə keçidini tədqiq edən İİ-nin təkmil variantı Sosial İnkişaf İndeksi /Sİİ/ işlənib hazırlanmışdır. Sİİ normallaşdırılmış bərabəryüklü orta davamlı ömür müddətini, yaşlı əhalinin savad faizi və YDM-in adambaşına düşən çəkisi kimi üç indikator üzərində qurulmuşdur. İİ-dən fərqli olaraq Sİİ

aqrebat halında olan şaxələnmə material inkişafı, intellektual resursların inkişafı, həyat fəaliyyətinin mühafizəsi və insan resurslarının inkişafı əsasında 50 sosiometrik göstəricini ehtiva edən dörd blokda formalaşır. Sİİ-nin geniş tətbiq sferasına çıxışı sosial-iqtisadi vəziyyətin təhlili prosesini, məqsədli təyinatlı işləmələrin, idarəetmə qərarlarının qəbulunu yeni keyfiyyətli səviyyəyə yüksəldəcəkdir. Bu sistem Sİİ-də inteqral təqdim olunmuş bütün sosial-iqtisadi inkişafı quruluş elementlərini vahid metodoloji şəbəkədən təhlil etməyə imkan verəcəkdir.

Respublikamızda insan inkişafı və sosial inkişaf indekslərinin daha geniş sferada tətbiqi və hesabatlandırılması ehtiyacı gündəlikdə durur. Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri, insani resursları və intellektual potensialı sosial-iqtisadi tərəqqinin daha yüksək və davamlı templərlə irəliləyişində bənzərsiz güc toplumu təşkil edir. Bu potensialdan səmərəli istifadə etmək üçün bütün resursları daha aktiv dövriyyəyə gətirməkdə dayanaqlı inkişaf konsepsiyası zəminində, strateji planlar kontekstində əsaslandırılmış proqmatik səfərbərlik tələb olunur. Bunun üçün isə konkret olaraq aşağıdakı sistem tədbirlərinin görülməsi şərtləndirilir:

1. Dayanaqlı İnkişaf Konsepsiyasının əsas prinsiplərinin milli iqtisadiyyatın bütün sferalarında geniş tətbiqinə nail olunması;
2. iqtisadi sistemin sosiallaşan bazar iqtisadiyyatı rəlsələrinə keçidinin təminat strategiyasının işlənməsi;
3. iqtisadiyyatın ekologizasiyası tədbirlərinin gücləndirilməsi;
4. energetik balansda bərpaolunan enerji mənbələrindən istifadə diapazonunun genişləndirilməsi.

Dayanaqlı İnkişaf Konsepsiyası ekoloji məzmunlu olduğu qədər də sosial-iqtisadi prioritetlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının bu konseptual əsaslar üzərində hərəkət planı demokratik təsisatların daha geniş çəvrədə bərqərar olunmasına, ölkə imicinin dünya birliyi orbitində ucalmasını və ən əsası isə xalqın sosial həyat və rifahının yüksəlişinə təkan verəcəkdir.

2.4. Lberal iqtisadi missiya və milli istehsalın mühafizəsi

Ötən əsrin ilk çağlarında beynəlxalq ticarətin sürətlənən inkişaf prosesi dövlətləri yerli istehsalçıların maraqlarına xələl gətirmədən bazarı idxal məhsulları ilə yükləmək dilemması qarşısında qoydu. Vəziyyətdən çıxış yolunda proteksionist siyasət hərəkətə gəldi. Vurğulanmalıdır ki, proteksionist siyasətin kökləri merkantilizmdən öncəki çağlara gedir. XVI əsrdən başlayaraq isə o daha geniş çəvrədə dövlətin iqtisadi siyasətində təşəkkül tapır. Məhz bu zamanlarda iqtisadi düşüncədə ixracın idxalı üstələməsi prosesində dövlətin sərvətlərinin artması fikri formalaşmışdır. XX əsrin ortalarında məlum olmuşdur ki, sərt proteksionizm dünya iqtisadiyyatının inkişafının məhdudlaşması ilə müşayiət olunur. Bu zaman ABŞ-da yeni iqtisadi texnologiya - xarici ticarətdə məhdudiyətlərin mütəmadi olaraq ləğvi, idxal və ixraca sürətlər verən liberalizasiya strategiyası hazırlanaraq dövriyyəyə çıxarıldı. Beynəlxalq ticarətdə liberalizasiyanın ideya bələdçisinə yenidən təşəkkül tapan Beynəlxalq Ticarət Təşkilatı çevrildi.

Latın mənşəli liberal isminin paronimləri liberalizasiya */liberalization/* və liberalizm */liberalism/* bir başa tərcümədə azad mənasını ifadə edir. Lakin bu istilahlər iqtisadi sferada ayrı-ayrı anlayışlarda təcəssüm olunur. Liberalizasiya azad ticarətdə meyl artımını, liberalizm isə bazar iqtisadiyyatının bazisi olmaqla bu prosesləri öyrənən iqtisadi nəzəriyyəni tərənnüm edir. İqtisadi müstəvidə liberalizasiya bazar iqtisadiyyatının alternativ ifadə variantında da işlənir. Liberalizm isə sərt dövlət tənzimlənməsi siyasəti «komanda iqtisadiyyatı» terminin antonimi kimi də çıxış edir. İqtisadi liberalizm XVIII əsrdə Adam Smit təlimindən başlanğıc alır. XX əsrin 30-cu illərində Böyük depressiyadan sonra isə onun yeni formatlı axını, neoliberalizm meydana gəlmişdir. Bu isə o deməkdir ki, biznes sferasında böhrandan çıxmağın oyun qaydalarını dövlət müəyyən edir. Müasir zamanda liberalizm anlayışı əhəmiyyətli dərəcədə təbəllüdatlara uğramışdır. Lakin onun şəxsi mülkiyyət, azad sahibkarlıq və azad rəqabət kimi əsas prinsipləri dəyişməz olaraq qalır.

Beynəlxalq ticarətdə artım, istehsalın yüksəlişində, beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı ayrı-ayrı əmtəə xərclərinin azalmasında ifadəsini taparaq liberalizasiyanın üstünlüklərini əks etdirir. Lakin bununla belə, liberalizasiyanın az olmayan əleyhidarları da vardır. Əleyhidarlıq elementləri özünü iqtisadi inkişaf etmiş dövlətlərin ikinci və üçüncü eşalonda təmsil olunan ölkələrlə münasibətlərində disproporsiyaların mövcudluğunda nəzərə çarpdırır. Belə ki, dünya bazarına əsasən xammal və kənd təsərrüfatı məhsulları çıxaran, yetkin iqtisadi inkişaf etməmiş dövlətlər idxal əmtəələrinə qapılarını geniş açdıqda, onlara mənsub yerli müəssisələr sadəcə rəqabətə dözməyərək iflasa uğrayacaqlar. Perspektivdə isə milli sənaye sonrakı inkişaf templərindən geri düşəcəkdir. İqtisadiyyatın bu ümumi qanunu bizim ölkəmiz üçün də eyni təsirlidir. Buna görə də dünya bazarında əsasən xam neft və neft məhsulları ilə təmsil olunan respublikada yerli istehsalın və milli biznesin mühafizəsinə qayğı daha da artırılmalıdır. Bu istiqamətdə dünya təcrübəsində intişar tapmış iqtisadi mühafizə metodları və mexanizmlərindən daha dolğun və sistemli istifadə edilməlidir. Dövlətin əlində daxili istehsalı qorumağın və milli biznesi mühafizə etməyin arsenalı geniş və zəngindir. Tarazlaşdırılmış liberalizasiyon və proteksionist tendensiyalı siyasət bu strateji istiqamətin prioritetlərini təşkil etməlidir.

Müasir proteksionist tədbirlər sistemi geniş şəbəkəlidir. Burada daxili bazarda milli sahibkarlara müəyyən məhsulların istehsalı və satışı üzrə inhisarçı hüquqların, vergi güzəştlərinin verilməsi, subsidiyaların ayrılması əhəmiyyətli səciyyə daşıyır. Digər tərəfdən bu tendensiyada əsaslı rol antidempinq proseduru oynaya bilər. Bazar iqtisadiyyatında geniş intişar tapan ingilis mənşəli istilah dempinq konkret interpretasiyada tullamaq, iqtisadi sferada isə əmtəələrin xarici bazarlarda maya dəyərindən aşağı qiymətə satılması mənasını ifadə edir. Burada əsas prinsiplər leytmotivində bazarın fəth olunması və rəqabətdə qələbənin təmin edilməsi hədəfi dayanır. Dempinqdən mühafizə olunmaq məqsədi ilə bir sıra ölkələrdə antidempinq prosedurları, daha dəqiq isə idxal mallara üstün gömrük rüsumlarının qoyulması tətbiq edilir. Dempinqlə bağlı mülahizələr yürüdərkən idxalın-importun formalaşmış praktiki xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, import aşağıdakı təsnifatlı üç böyük kateqoriyaya ayrılır:

1. görünən;
2. görünməyən;
3. kapital importu.

Görünən import real əmtəələrin hərəkəti kimi xarijdən alınan məhsulların ölkəyə gətirilməsi və daxili bazarda satılmasını ifadə edir. **Görünməyən import** isə xidmətlər sferasında ehtiva olunur. Buraya konkret olaraq ölkə vətəndaşlarına xarici kompaniyaların xidmətlər göstərməsi, xarici banklara pul qoyuluşları, xarici firmalardan alınan turist yollanışlarının alınması və digər müvafiq təyinatlı xidmətlər aiddir. **Kapital importuna** isə xarici investorların milli müəssisələrin səhmdarlarına çevrilməsi, onların müvafiq istiqamətli müxtəlif layihələrdə investisiya qoyuluşları ilə çıxış etmələri şamil olunur. Bütün import kateqoriyaları eksportla birlikdə ölkənin tədiyyə balansını təşkil edirlər. Ticarət balansına isə eksport və importun ilk iki kateqoriyası aid olunur. Müsbət ticarət balansını ölkənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşı olduğunu ifadə edir. Bu sırada Yaponiya ölkəsi ənənəvi olaraq yüksək müsbət balans - profisitə malikdir.

Azərbaycanda da antidempinq təyinatlı prosedurlar tətbiq olunmaqdadır. Lakin bizim tədqiqat məqsədimiz bu prosedurların tək cə konyuktur məqamlarla deyil, analitik hesablanmış, elmi əsaslandırılmış çevrədə geniş tətbiq olunmasını şərtləndirir. Belə ki, müvafiq istiqamətli siyasət balanslaşdırılmış meyarlar üzərində qurulmalıdır. Ölkə iqtisadiyyatını liberal axından daha davamlı mühafizəsinə təmin etmək üçün respublikamızın Beynəlxalq Ticarət Təşkilatına daimi üzv kimi daxil olması zəruridir.

Azad sahibkarlıq və yaxud «xalis kapitalizm» iqtisadiyyatın liberallığını tərənnüm edən mahiyyətdir. Lakin liberal iqtisadiyyatın imkanları da sonsuz deyildir. Radikal liberalizmin banisi F.Xayek zaman yetdikcə pulların sahibkarlar tərəfindən buraxılacağı perspektivini dəyərləndirmişdir. Bu məqam isə liberalizmin hələ də məntiqi zirvəyə yetişmədiyini diqqətə gətirir.

Liberal iqtisadiyyat və proteksionizm siyasəti eyni iqtisadi mühərrikin hərəkətverici qüvvələridirlər. Dayanaqlı sosial-iqtisadi inkişafa müvəffəq olmaq istəyən dövlət isə bu iki seqmentin, liberalizasiya strategiyasının və proteksionizmin tarazlı proporsionallığını inteqrasiyon proseslərdə dolğun təmin etməyə borcludur.

Liberalizim kapital dünyasının özəlliklərindən qaynaqlanır. Kapitalizmin liberal tənqidçisi, məşhur filantrop, görkəmli iqtisadçı alim Corc Soros kapitalizmi özünün təbirincə, bir neçə kəlmə ilə izah etmək mümkün olmayan refleksivlik nəzəriyyəsində tənqid edərək vurğulayır ki, refleksivlik nəzəriyyəsi sosial və iqtisadi hadisələrin izahında ənənəvi iqtisad elmində yer alan konsepsiyalardan üstündür. Bazar fundamentalizmi kollektiv qərar mexanizmini ləğv etməklə bazar dəyərlərini siyasi və ictimai dəyərlərdən üstün etməyə səy edir. C.Soros kapitalizmi tənqid edərək deyir ki, mən onun məhv edilməsini istəməyirəm. O bütün digər alternativlərdən üstündür. Əksinə mən dünya kapitalist sisteminin özünüməhvinin qarşısını almaq niyyətindəyəm. Bunun üçün bizə daha çox açıq cəmiyyət konsepsiyası gərəkdir. Kapitalizm sistemi isə açıq cəmiyyətin təhrif olunmuş formasıdır.

İqtisadi tsikl eniş, depressiya, canlanma və yüksəlişi əhatə edən dörd fazadan keçir. Yüksəliş iqtisadi inkişaf əyrisinin yüksək nöqtəsi depressiya isə onun aşağı həddidir. Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, ən müdrik depressiya iqtisadiyyat üçün gərəkli ola bilər. Belə vəziyyət iqtisadi sistemi daha səmərəli və canlı işləməyə vadar edir. Bu reallıq həm makro, mikro və həm də meqa iqtisadiyyatda da eynən təzahürlüdür. Vurğulanmalıdır ki, depressiya yeni iqtisadi tsiklik başlanğıcıdır. Bu baxımdan depressiyon faktor liberal iqtisadiyyatın əvəzləyicilərini stimullaşdıracaqdır. Liberal iqtisadiyyatın əvəzləyiciləri sırasında isə virtual məkanlı onlayn və silikli mənafeləri ifadə edən korporativ iqtisadiyyat hədəf seçilir. Hər iki istiqamətdə işlər ahəngdarlıqla inkişaf edir. İndi inkişaf etmiş ölkələrdə hesablaşmalar virtual obrazda gerçəkləşdirilir. Uzaq gələcəkdə pulun enerji ekvivaletinə çevrilmə reallığının daşıyıcısı kimi virtual hesablaşmalar təmin edəcəklər. Korporativ iqtisadiyyatın sferası da genişlənməkdədir. Əsrin ortalarında dünya iqtisadiyyatında sahəvi korporativlərin iqtisadi gücü və təsir sferası dövləti gücləri ötəcəkdir. Korporativ parlamentlər iqtisadiyyatın tənzimlənməsində aparıcı güc mərkəzlərinə çevriləcəklər.

III FƏSİL MƏNFƏƏT KARBOHİDROGENLƏRİ VƏ HASİLATIN PAY BÖLGÜSÜ

3.1. Mənfəət karbohidrogenləri, onlara çəkilən xərclərin ödənilməsi və hasilatın bölüşdürülməsi qaydası

ARDNŞ ilə xarici dövlətlərin aparıcı neft şirkətləri arasında bağlanmış müqavilələrə görə podratçının ixtiyarı vardır ki, neft-qaz əməliyyatlarına çəkilən məsrəflərin əvəzini aşağıdakı qaydada alsın: ilk növbədə ümumi hasilat həcmindən bütün əməliyyat məsrəflərinin əvəzi ödənilir; sonra bütün əsaslı məsrəflərin əvəzi podratçının əməliyyat məsrəflərinin ödənilməsi üçün lazım olan xam neft və sərbəst təbii qaz həcmi çıxıldıqdan sonra hasilatın ümumi həcmində qalmış xam neftin və sərbəst təbii qazın 50%-dən artıq olmayan həcmindən ödənilir. Bu, əsaslı məsrəflərin əvəzinin ödənilməsi üçün ayrılan karbohidrogenlər hesabına əldə edilir.

Podratçının məsrəflərinin əvəzinin ödənilməsi çatdırılma məntəqəsində ona kontrakt sahəsindən çıxarılan xam neftin və sərbəst təbii qazın həcmi üçün karbohidrogenlər üzərində mülkiyyət hüququnun verilməsi yolu ilə təmin edilir. Həmin neftin və qazın dəyəri neft-qaz əməliyyatlarına çəkilən və yuxarıda göstərilən qaydada əvəzi ödənilməli olan neft-qaz əməliyyatları məsrəflərinə ekvivalent olmalıdır. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq, hazırda məsrəflərin əvəzinin ödənilməsi hesabı təqvim kvartal əsasında aparılır. Hər təqvim kvartal qurtardıqda maliyyə məsrəfləri, o cümlədən əvəzi ödənilməmiş əsaslı məsrəflər və əvvəlki təqvim kvartalından keçirilmiş, lakin adı çəkilən cari təqvim kvartalında əvəzi ödənilməmiş əməliyyat məsrəfləri əvəzi ödənilməmiş əsaslı məsrəflərə və yaxud əməliyyat məsrəflərinə əlavə edilir. Hər təqvim kvartal üzrə əvəzi ödənilməmiş əməliyyat məsrəflərinin maliyyələşdirilməsinə çəkilən xərclər hər təqvim kvartal başa çatdıqdan sonra həmin günədək əvəzi ödənilməmiş əməliyyat məsrəfləri saldosu ilə cəmlənir və sonra əməliyyat məsrəfi kimi ödənilir.

Podratçının neft-qaz əməliyyatlarına çəkdiyi və əvəzi ödənilməli olan, lakin əvvəlki təqvim kvartalında əvəzi ödənilməmiş kumulyativ məsrəfləri sonrakı təqvim kvartallarına keçirməyə hüququ vardır. Əgər hər hansı təqvim kvartalında çəkilən və ya bu təqvim kvartalına keçirilən əvəzi ödənilməmiş kumulyativ əsaslı məsrəflərin və əməliyyat məsrəflərinin məbləği göstərilən təqvim kvartal dövründə məsrəflərin əvəzinin ödənilməsi üçün ayrılan əsaslı məsrəflər karbohidrogenlərinin dəyərindən az olursa, əsaslı məsrəflərin əvəzinin ödənilməsindən ötrü verilən və istifadə edilməmiş həmin karbohidrogenlərə əlavə mənfəət karbohidrogenləri kimi baxılır.

Əməliyyat məsrəflərinin əvəzi ödənilməsi üçün lazım olan xam neftin və sərbəst təbii qazın həcmi, həmçinin əsaslı məsrəflər karbohidrogenlərinin yuxarıda göstərilən kimi, toplanmış əsaslı məsrəflərin əvəzinin ödənilməsi üçün istifadə olunan hissəsi çıxıldıqdan sonra qalan ümumi hasilat həcmi saldosu hər təqvim kvartalında hesablanır və ARDNŞ ilə podratçı arasında «**R-faktor**» əsasında bölüşdürülür. Müvafiq bölgünü xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakı cədvəldə əksini tapmışdır:

Cədvəl 10

Mənfəət karbohidrogenlərinin bölgüsü

R-faktor	ARDNŞ payı	Podratçının payı
<i>R vahiddən azdır</i>	45	55
<i>R ikidən azdır</i>	55	45
<i>R üçdən azdır</i>	70	30
<i>R dördən azdır</i>	80	20
<i>R dördən çoxdur</i>	90	10

/faizlə/

Məsrəflərin əvəzinin ödənilməsi, mənfəət karbohidrogenlərinin bölüşdürülməsi üçün xam neftin dəyəri kontrakt şərtləri əsasında hər hansı təqvim kvartalında xalis dəyəri olub aşağıdakı qaydada müəyyən edilir:

- a. təqvim kvartalı ərzində hansı tərəf kontrakt sahəsindən çıxarılan xam neftin */yaxud kontrakt sahəsindən çıxarılan xam neftin əvəzinə mübadilə və ya «svop» sazişləri nəticəsində əldə edilmiş digər xam nefti/* satış məntəqəsində kommersiya cəhətdən müstəqil əqdlərə əsasən ixraca satırsa, - bu satışların hamısında tətbiq olunan orta xüsusi satış qiyməti üzrə */komisiyon və broker haqqı çıxıldıqdan sonra/*; çıxarılma məntəqəsində xam neftin dəyərini təyin etmək üçün xam neftin satış məntəqəsinə nəql olunmasına tərəflərin çəkdikləri xərcləri, o cümlədən boru kəməri tariflərini, tranzit rüsumlarını, nəqlətmə itgilərini, terminallardan istifadə haqqını, tankerlərin fraxt edilməsini və boru kəməri üçün vergiləri və sair nəzərə almaqla; bu şərtlə ki, bütün tərəflərin kommersiya cəhətdən müstəqil əqdlər əsasında satışlarının ümumi həcmi təqvim kvartalı ərzində bütün tərəflərin satışlarının hamısının ümumi həcmindən 33,1%-dən çox olsun;
- b. əgər kommersiya cəhətdən müstəqil ixrac satışlarının ümumi həcmi yuxarıda göstərilmiş faiz məhdudiyyətindən artıq deyildirsə - «A» kommersiya cəhətdən müstəqil əqdlər daxilində satılmış xam neftin orta xüsusi qiyməti üzrə və «V» kommersiya cəhətdən qeyri-müstəqil əqdlər daxilində satılan xam neftin təqvim kvartalı ərzində «Platts Oylqram» nəşrində bu cür xam neft üçün göstərilən orta xüsusi qiyməti üzrə; nəşrdə bu qiymət göstərilmədikdə, xam neftin tərəflər arasında razılaşdırılmış üç nümunə sortu üçün təqvim kvartalında «Platts Oylqram»da dərij edilmiş xüsusi FOB qiymətlərinin orta kəmiyyəti götürülür. Xam neftin «Xalis ixrac dəyəri»ni təyin etmək üçün onun kəmiyyətini, sortunu, həcmi, satış məntəqəsinə nəql edilməsinə çəkilən xərcləri nəzərə almaq lazımdır;
- c. hər hansı təqvim kvartalında məsrəflərin əvəzinin ödənilməsi və mənfəət karbohidrogenlərinin bölüşdürülməsi üçün sərbəst təbii qazın dəyəri podratçının sərbəst təbii qazı satış məntəqəsinə çatdırmaq üçün çəkdiyi xərclər, o cümlədən boru kəməri tarifləri, nəqlətmə itgiləri və boru kəməri üçün vergilər və sair çıxılmaqla tərəflər arasında bağlanmış sazişin şərtlərində göstəriləndi kimi, qaz satışına dair müqavilə əsasında kommersiya cəhətdən müstəqil satış zamanı tətbiq edilən faktiki qiymətə bərabərdir və buna «xalis ixrac dəyəri» deyilir. Podratçı sərbəst təbii qazı kommersiya cəhətdən qeyri-müstəqil əqdlərlə satdığı hallarda, sərbəst təbii qazın dəyəri üstünlük təşkil edən beynəlxalq qiymətoyma prinsipləri əsasında və bazar, sort, keyfiyyət, həcm, daşınma, həmçinin digər müvafiq amillər nəzərə alınmaqla ARDNŞ ilə podratçı arasında razılaşdırılmış qiymətlə müəyyən edilir;
- d. müvafiq təqvim kvartalı qurtardıqdan sonra 30 gündən gec olmayaraq bütün tərəflər xam neftin və sərbəst təbii qazın nəzərdən keçirilən təqvim kvartalında kommersiya cəhətdən müstəqil satışlarının hamısı üçün satış həcmi, tariflərini, qiymətlərini və satış məntəqəsinə podratçıya bildirirlər və podratçı yuxarıda göstərilən müddəalara əməl etməklə xam neftin və sərbəst təbii qazın dəyərinin müəyyən edildiyi barədə ARDNŞ-ə məlumat verir; həmin məlumatda kommersiya cəhətdən müstəqil satışların hamısı üçün satış həcmi, tarifləri, qiymətləri və satış məntəqəsi göstərilir. Əgər hər hansı tərəf podratçının müəyyən etdiyi dəyərlə razılaşmırsa və xam neftin və ya sərbəst təbii qazın dəyərinin müəyyən edilməsi haqqında ARDNŞ-in podratçıdan məlumat aldığı tarixdən 30 gün keçənədək podratçı ilə xam neftin və ya sərbəst təbii qazın dəyəri barədə razılığa gəlinə bilinməsə, bu dəyəri podratçı və ARDNŞ tərəfindən təyin olunan, beynəlxalq miqyasda tanınan ekspert müəyyən edir, fəqət podratçı və ARDNŞ yuxarıda göstərilən 30 günlük müddətin qurtardığı andan başlayaraq 30 gün ərzində ekspert təyin etmək barədə razılıq əldə edə bilməsələr, ekspert ARDNŞ-in və ya podratçının xahişi ilə Stokholm Ticarət Palatasının Prezidenti tərəfindən təyin olunur.

Həmin ekspert karbohidrogenlər marketinqi sahəsində beynəlxalq nüfuza malik olmalıdır. Bu zaman ekspert bağlanmış sazişin ingiliscə mətnindən istifadə edir. Təyin olunduqdan 30 gün sonra ekspert öz qərarı haqqında yazılı məlumat verir və onun qərarı qəti hesab olunur, yəni bu qərar həm ARDNŞ-i və həm də podratçı üçün məcburi hesab edilir. Ödənişlər və hesablamalar aparmaq məqsədilə cari təqvim kvartalı üçün xam neftin və ya sərbəst təbii qazdan gedirsə, sərbəst təbii qazın «xalis ixrac dəyəri»ni müəyyən etməkdən ötrü müvəqqəti olaraq, yəni həmin dövrdə tətbiq edilə bilən «xalis ixrac dəyəri» qəti müəyyənləşdirilənə qədər əvvəlki təqvim kvartalı üçün müəyyən olunmuş «xalis ixrac dəyəri» əsas götürülür. Lazım gəldikdə müvəqqəti hesablaşmalara və ödənişlərə düzəlişlər tətbiq oluna bilən bu cür «xalis ixrac dəyəri» qəti müəyyən edildikdən sonra 30 gün ərzində keçirilir;

- e. xam neftin və ya sərbəst təbii qazın tətbiq oluna bilən «xalis ixrac dəyəri» müəyyən olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınır: satış məntəqəsində xam neftin və sərbəst təbii qazın üzərində mülkiyyət hüququnun tərəflərdən alıcıya keçdiyi an satış anı hesab edilir; «Satış məntəqəsi» elə joğrafi nöqtə və ya nöqtələrdir ki, satışın hansı şərtlərlə - istər FOB, SİF, Sİ və FAS şərtləri ilə, istərsə də beynəlxalq neftqazçıxarma sənayesində hamılıqla qəbul edilmiş hər hansı başqa şərtlərlə aparılmasından asılı olmayaraq orada xam neftin və ya sərbəst təbii qazdan söhbət gedirsə, sərbəst təbii qazın üzərində mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya keçir. Mümkün satış məntəqələrinin nümunələri sırasına ixrac boru kəmərinin son məntəqəsindəki terminalın çıxış flansında qoyulmuş buraxılış sayğacı, neftayırma zavodundakı giriş sayğacı və ya tankerdəki giriş flansı daxildir; nəqətmə itgiləri isə ümumi hasilatdan çıxılır.

Karbohidrogenlərin dəyərinin müəyyən edilməsində mühüm məsələlərdən biri ixrac neft və sərbəst təbii qazın həcmnin ölçülməsidir. Podratçının çıxardığı karbohidrogenlərin həcmi və keyfiyyəti beynəlxalq neft-qazçıxarma sənayesinin hamılıqla qəbul edilmiş standartlarına uyğun metodlar və cihazlar ilə ölçülür və ölçmə əməliyyatları tərəflərin daima nəzarəti altında saxlanılır. Podratçı ölçmə qaydasının müddəalarına uyğun olaraq karbohidrogenlərin həcmələrini ölçmək və keyfiyyətini müəyyən etmək üçün istifadə olunan cihazları yoxladığı və kalibrlediği haqqında ARDNŞ-ə yazılı məlumat verir. ARDNŞ-in yoxlamada və kalibrləmədə müşahidə aparmaq və iştirak etmək üçün öz hesabına və məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə mütəxəssislər göndərməyə ixtiyarı vardır. Ölçmə metodu və ya istifadə edilmiş cihazlar hasilatı artıq və ya əskik göstərsə, əgər başqa hal sübut olunmayıbsa, hesab edilir ki, ölçü cihazlarının son dəfə yoxlandığı vaxtdan başlayaraq səhvə yol verilmişdir. Səhvin yol verildiyi dövr üçün orta dəyər üzrə zəruri düzəlişlər edilir.

3.2. Karbohidrogenlər hasilatına çəkilən xərclərin azaldılması ehtiyatları və amilləri

Karbohidrogenlər hasilatına çəkilən xərclərin azaldılması ehtiyatlarından və onun xalq təsərrüfatı əhəmiyyətindən danışmamazdan öncə istehsal xərclərinin, məhsulun /işin, xidmətin/ dəyəri və maya dəyərinin mahiyyətindən, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqədən söhbət açmaq lazımdır.

İstehsal xərcləri - məhsulun /işin, xidmətin/ hazırlanmasına çəkilən canlı və maddiləşmiş əmək məsrəfinin məcmusudur. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində dəyər formasında çıxış edir. İjtimai istehsal xərcləri və müəssisənin əmtəə istehsalına çəkdiyi pul məsrəfləri fərqləndirilir. İjtimai istehsal xərclərinə istehlak edilmiş istehsal vasitələrinin keçirilmiş dəyəri və bütün yeni yaradılmış dəyər daxildir. Bu xərclər əmtəə dəyərinə bərabərdir və məhsulun satış qiymətinin müəyyənləşdirilməsində əsas götürülür. Müəssisə üzrə istehsal xərcləri vergiqoyma məqsədilə müvafiq normativ aktlarda təsdiq edilmiş limitlər, normalar və normativlər əsasında müəyyən edilir. Müəssisənin əmtəə istehsalına çəkdiyi pul məsrəfləri əmtəənin dəyərindən azdır. Bu

xərclər məhsulun maya dəyəri formasında çıxış edir; maya dəyərində isə istehlak edilmiş maddi ehtiyatlara və işçilərin əməyinin ödənilməsinə çəkilən xərclər daxil edilir. Deməli maya dəyəri müəssisədə buraxılan məhsulun ona neçəyə başa gəldiyini göstərir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 16 avqust 111 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məhsulun /işin, xidmətin/ maya dəyərində daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında» Əsasnaməyə görə məhsulun /işin, xidmətin/ maya dəyəri istehsal prosesində istehlak olunan təbii ehtiyatların, xammal və materialın, yanacaq, enerjinin, əsas fondların, əmək ehtiyatlarının qiymətləndirilmiş dəyərini, həmçinin onların istehsalına və satışına sərf edilən digər xərcləri özündə əks etdirir. Məlumdur ki, məhsulun maya dəyəri istehsalın iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən ümumiləşdirilmiş göstəricilərdən biridir. Bu göstəricidən yeni texnika və mütərəqqi texnologiyanın, həmçinin yeni növ xammal və metalların tətbiqinin, istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyinin məqsədə uyğunluğunun müəyyənlişdirilməsində istifadə edilir. Qeyd edək ki, məhsulun maya dəyərində material ehtiyatlarından istifadə olunması səviyyəsi və əmək məhsuldarlığının əldə edilmiş nəticəsi öz əksini tapır, yəni məhsulun maya dəyəri onun hazırlanması prosesində əmək vasitələrindən və əmək cisimlərindən, həmçinin əməyin özündən nə qədər səmərəli istifadə olunduğunu göstərir. Bu baxımdan, məhsulun maya dəyərində aşağı salınması və istehsal xərclərinin zəruri səviyyəyə qədər azaldılması müəssisənin mənfəətinin artırılmasının əsas mənbələrindəndir.

Bəzən məhsulun maya dəyəri ilə istehsal xərclərini, onun dəyəri ilə qiymətini eyniləşdirirlər. Əslində isə onlar bir-birilərindən fərqlənirlər. Məsələn, məhsulun maya dəyəri həmişə istehsal xərclərindən kəmiyyətcə artıq olur, yəni məhsulun maya dəyəri istehsal xərclərindən əlavə, istehsaldan kənar xərcləri də özündə əks etdirir. ***İstehsaldan kənar xərclər dedikdə***, məhsulun realizəsi ilə əlaqədar müəssisə xərcləri nəzərdə tutulur. İstehsaldan kənar xərclərə aiddir: tara və qablaşdırma xərcləri; məhsulun stansiyaya və ya yola salma məntəqəsinə daşınması və vaqonlara /gəmiyə/ yüklənməsi xərcləri; məhsulun realizəsi zamanı onların topdansatış qiymətlərindən satış təşkilatlarına ödənilən güzəştlərin məbləği və sair. İstehsaldan kənar xərclər bəzi hallarda məhsulun maya dəyərində birbaşa əlavə olunur, bəzən də onlar məmulatın kütləsinə, həcminə və istehsal maya dəyərində görə məmulatlar arasında mütənasib bölüşdürülür. Bundan başqa, məhsulun maya dəyəri və dəyəri arasında həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət fərqləri vardır. Məhsulun maya dəyərində onun dəyərindən kəmiyyətcə fərqi ondan ibarətdir ki, sənaye müəssisələrində yaradılan mənfəət maya dəyərində tərkibinə daxil edilmir, həmin məhsulun dəyərində tərkibinə isə daxil edilir. Məhsulun maya dəyərində onun dəyərindən keyfiyyət fərqi ondan ibarətdir ki, istehlak edilən istehsal vasitələri məsrəfləri ilə həmin vasitələrə qoyulan qiymətlər arasında fərq mövcuddur, yəni məhsulun maya dəyəri həmin müəssisədə onun hazırlanmasına çəkilən xərclərin fərdi kəmiyyəti ilə, dəyəri isə - ictimai zəruri əmək məsrəfləri ilə müəyyən edilir.

Məhsulun maya dəyəri ilə onun qiyməti arasında da sıx qarşılıqlı əlaqə vardır. Belə ki, məhsulun maya dəyəri onun topdansatış qiymətinin əsasını təşkil edir. Adətən, məhsulun topdansatış qiymətinin tərkibində onun maya dəyərində xüsusi çəkisi təqribən 80-85%-ə qədər olur. Deməli, məhsulun topdansatış qiyməti onun maya dəyərindən aşağı ola bilməz, çünki belə halda müəssisə zərərli işləmiş olar. Odur ki, məhsulun qiymətini azaltmaq üçün, digər şərtlər eyni qalarsa, onun maya dəyərini, deməli istehsal xərclərini aşağı salmaq lazımdır.

Sənaye müəssisələrində məhsulun maya dəyərində aşağı salınması və istehsal xərclərinin azaldılması texniki tərəqqi və əmək kollektivinin mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi əsasında əmək məhsuldarlığının müntəzəm surətdə artması, maddi-enerji və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, istehsalın təşkilinin və üsullarının təkmilləşdirilməsi sayəsində mümkün olur. İstehsal xərclərinin azaldılması əsasında məhsulun maya dəyərində aşağı salınması müəssisənin mənfəətinin artırılmasının, deməli istehsalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas mənbəyidir və həm də məhsul buraxılışı həcmində artırmağın vacib amilidir. Məhsulun maya dəyərində canlı və maddiləşmiş əməyə qənaət etmək hesabına aşağı salmaq olar. Maddi ehtiyatlarda maddiləşmiş keçmiş əməyə qənaət eyni miqdarda materialdan

daha çox məhsul istehsal etməyə, canlı əmək məsrəflərinə qənaət isə, onun məhsuldarlığını yüksəltməyə və beləliklə də istehsal həcmi artırmağa imkan verir. Odur ki, istehsalın həcmi artdıqca məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması və istehsal xərclərinin azaldılması daha çox əhəmiyyət kəsb edir və effekt verir. Digər tərəfdən, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ictimai istehsalı daha çox inkişaf etdirmək və əmək kollektivinin maddi rifahını yüksəltmək üçün müəssisəyə əlavə vəsait əldə etməyə imkan verir.

İstehsal xərclərini azaltmaq üçün onları təsnifləşdirmək və hər tərəfli təhlil etmək lazımdır. Adətən, istehsal xərcləri birbaşa və dolaylı, əsas və əlavə, şərti-sabit və şərti-dəyişən, sadə və kompleks, daimi və ümumi xərclər kimi təsnifləşdirilir.

Yeni iqtisadi sistemə keçid dövründə, milli iqtisadiyyat quruculuğunda azad iqtisadi münasibətlərin yaradılması və inkişafında böyük nailiyyətlər əldə etmiş qərb iqtisadiyyatında istehsal xərcləri problemi bütünlükdə iqtisadi inkişafın elementləri, prinsiplərinin öyrənilməsi elmi əhəmiyyət kəsb edən problemlərdəndir. Bu səbəbdən iqtisadçılar bu kateqoriyanın mahiyyətinə ciddi fikir vermişlər və hazırda da verməkdədirlər.

Klassik iqtisadi məktəbin baniləri D.Rikardo və A.Smit istehsal xərclərinə istehsal qiyməti kimi baxırdılar. B.Britaniya iqtisadçıları R.Torrens, C.Mill, C.Mak-Kulloq əmtənin dəyərinin gəlirlərin */əmək haqqı, mənfəət və rental/* məcmusundan ibarət olması haqqında A.Smit fikrini əsas ötürərək istehsal xərclərini «yığılmış əmək məsrəfləri» kimi izah edir və onu əmtənin daxili dəyəri sayırdılar. Avstriya iqtisadçısı F.Vizer belə hesab edirdi ki, həqiqi istehsal xərcləri əmtənin istehsal olunmasına sərf olunmuş iqtisadi ehtiyatların, onların cəmiyyət tərəfindən ən məqsədəuyğun qaydada istehlak olunaraq əldə edə biləcəyi yüksək səmərəliliklə müəyyən edilməlidir. Alman iqtisadçısı A.Marşal istehsal xərclərini fəhlələrin «əziyyətinə» və kapitalistlərin */sahibkarların/* «imtinasına» səbəb olan xərclərin məcmusu kimi izah edir. A.Marşal bu kəmiyyəti, ictimai xərclər kimi bütün sənaye müəssisələrini nəzərə almaqla hesablanmasını düzgün hesab edir.

XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış marksist iqtisadi nəzəriyyə istehsal xərclərinin mahiyyətini əmək-dəyər nəzəriyyəsi baxımından izah edir. Belə ki, istehsal xərcləri, qeyd etdiyimiz kimi, məhsul istehsalına sərf olunmuş canlı və maddiləşmiş əməyin cəmi kimi müəyyənləşdirilir. Deməli, müasir Qərb iqtisadi nəzəriyyələri həm mahiyyət etibarilə, həm də struktur və terminologiyasına görə istehsal xərclərinin marksist konsepsiyasından fərqlənir. Bu, hər şeydən öncə, XX əsrdə istehsalın inkişafında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədardır. Belə ki, əvvəllər istehsal xərclərinin əksər hissəsini bilavasitə istehsalda çalışan fəhlələrin əmək haqqına çəkilən xərclər təşkil edirdisə, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, istehsal xərclərinin çox hissəsini qeyri-istehsal işçilərinin əməyi, elmi-tədqiqat işləri, marketinq, idarəetmə, reklam və sair xərclər təşkil edir. Digər tərəfdən, istehsalın həcmi və tempinin böyük sürətlə artması, qiymətlərin tez-tez dəyişməsi nəticəsində istehsal xərcləri, məhsul buraxılışının həcmi və satış qiyməti arasında olan əlaqə və asılılığın daha dərinə təhlil edilməsi zərurəti meydana çıxmışdır.

İstehsal xərclərinin mahiyyətini aydınlaşdırarkən, onlara iki tərəfdən: *xarici və daxili xərclər* baxımından yanaşılmalıdır. Məsələn, istehsal xərclərinin bir qismi əmək ehtiyatlarına, xammala, materiallara, yanacağa, enerjiyə, nəqliyyat əməliyyatlarına və sair işlərə çəkilən xərclər olub, müəssisənin bu ehtiyatlara görə təchizatçılara verdiyi puldan ibarətdir. Bu xərclər müəssisənin kənara verdiyi xərclər olduğundan, onlar xarici xərclər adlanır. İstehsal prosesində müəssisənin özünə məxsus olan iqtisadi ehtiyatlardan /məsələn, istehsalat binalarından/ və sahibkarın öz əməyindən istifadə edildiyinə görə verilən pul vəsaitləri isə daxili xərclər kimi çıxış edir. Bundan başqa, bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir istehsalçı məhsul buraxılışının həcmi müəyyənləşdirərkən *alternativ xərclərindən* də istifadə edir. Alternativ xərclərdən istifadə edilməsi bu və ya digər təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün mövcud xərclərin sərf olunmasının iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə əlverişli olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi zəruriliyindən irəli gəlir. Məsələn, sahibkar öz pul ehtiyatlarını müxtəlif cür, həm mövcud istehsalın genişləndirilməsinə, həm də yeni növ istehsalın təşkili üçün istifadə edə bilər. Seçmək

üçün bu kəmiyyətlərin hər biri alternativ kimi müqayisə edilməlidir. Beləliklə, istehsal xərcləri elə bir iqtisadi kateqoriyadır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində onun dünya təcrübəsində istifadə olunan prinsipləri və üsulları əsasında araşdırılmasına və öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Bu sahədə respublikamızda müəyyən işlər görülməlidir. Çünki istehsal xərclərinin üsürlər üzrə araşdırılması və onun azaldılması üçün lazımı təşkilati-texniki tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi bazar iqtisadiyyatının özünün təbiətindən irəli gəlir və bu müəssisənin /sahibkarın/ mənfəətinin artırılmasını təmin edir.

Respublikamızın neftqazçıxarma mədənlərində neft-qaz quyularının uzun müddət ərzində istismar olunmasına baxmayaraq, burada istehsal xərclərinin azalması imkanları mövcuddur və hasilat göstəriciləri dünyanın bir çox neftqazçıxarma ölkələrindən, o cümlədən ABŞ-ın neft şirkətləri üzrə müvafiq göstəricilərdən yüksəkdir. Dünya üzrə neft-qaz quyuları fondunun 80%-i ABŞ-ın payına düşdüyü halda, neft hasilatında bu ölkənin xüsusi çəkisi cəmi 15% təşkil edir. Yaxın Şərqdə hər qazılmış quyuya 225 min ton ehtiyat düşdüyü halda, bu qəqəm ABŞ-da 5-7 dəfə azdır. Bundan başqa, hər bir quyuya düşən neft ehtiyatı ABŞ-da 26040 min ton, quyunun gündəlik debiti isə 1,8 ton təşkil edir ki, bu da aşağı göstəricilər hesab edilir.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində neftqazçıxarma sənayesinin sahə strukturu geoloji-axtarış, tikinti-quraşdırma, qazma, hasilat, təchizat və ticarət bölmələrindən ibarətdir. Son illərdə bu struktur bölmələri arasında nisbət dəyişiklikləri baş vermişdir, yəni qazma işlərinə çəkilən xərclər azalmış, tikinti-quraşdırma işləri və sosial xərclər isə artmışdır.

Aşağıda 1995-2001-ci illərdə qazma işlərinin həcmnin dinamikasını əks etdirən cədvəl verilmişdir.

Cədvəl 11

Qazma işlərinin həcmnin dinamikası

İllər	Ümumi qazma	İstismar	Kəşfiyyat
1995	38886	38218	668
1996	52811	50432	2379
1997	69041	65565	3476
1998	52445	50296	2149
1999	23589	23119	470
2000	40231	38594	1637
2001	30200	28336	1864

Məlumat üçün qeyd edək ki, son illərdə istər dünya miqyasında, istərsə də respublikamızda istehsal xərclərinin təsnifatı, məhsulun /işin, xidmətin/ maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında müxtəlif fikirlər söylənmiş, təkliflər irəli sürülmüşdür və onun iqtisadi işdə rolu ilə bağlı mübahisələr olmuşdur. Belə ki, bəzi xərclərin məhsulun maya dəyərinin tərkibinə daxil edilməməsi və ya bir müddət əmək haqqının yalnız 4%-nin istehsal xərclərinə aid edilməsi, qalan hissəsinin isə müəssisənin əldə etmiş olduğu mənfəət hesabına ödənilməsi həqiqi vəziyyəti əks etdirmirdi. İstehsal xərci barəsində söylənilən fikir müxtəlifliyində son qoymaq məqsədilə, qeyd etdiyimiz kimi, Nazirlər Kabineti tərəfindən müvafiq Əsasnamə işlənilib hazırlanmışdır. Həmin Əsasnaməyə əsasən məhsulun /işin, xidmətin/ maya dəyərini əmələ gətirən əsas xərclər onların iqtisadi məzmununa görə aşağıdakı üsürlər üzrə qruplaşdırılır:

- material xərcləri /qaytarılan tullantıların dəyəri çıxılmaqla/;
- əsas fondların amortizasiyası;
- əmək haqqı xərcləri və sosial ehtiyaclara ayırmalar;
- sair xərclər.

Neftqazçıxarma sənayesində, iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq, neft və qazın maya dəyərinin tərkibində müəyyən fərqlər vardır.

Aşağıda təqdim edilən cədvəldə 1995-2001-ci illərdə xam neftin maya dəyərinin tutumu əks olunmuşdur.

1995-2001-ci illərdə xam neftin maya dəyəri

Xərc maddələri	1995	2000	2001
<i>Enerji xərcləri</i>	11,8	8,9	8,9
<i>Əmək haqqı</i>	0,1	1,0	1,1
<i>Sosial ayırmalar</i>	0,3	0,4	0,4
<i>Amortizasiya</i>	1,5	6,4	5,1
<i>Layvermənin artırılması</i>	2,1	1,9	1,8
<i>Neftin texniki hazırlanması</i>	1,6	1,0	1,0
<i>Neftin nəqli və saxlanması</i>	4,1	5,3	6,2
<i>Ümumisex xərcləri</i>	2,3	5,7	4,7
<i>Ümummədən xərcləri</i>	4,6	7,9	8,8
<i>Geoloji kəşfiyyat</i>	2,2	1,8	x
<i>Avadanlıqların saxlanması</i>	34,9	43,7	45,3
<i>Mədən vergisi</i>	0,1 1	10,4	10,0
<i>Sair xərclər</i>	34,4	5,6	6,6

Cədvəldə verilmiş məlumatlardan görünür ki, neftqazçıxarma sənayesində istehsal xərclərinin və maya dəyərinin azaldılması sahəsində böyük imkanlar mövcuddur. Bu imkanları aşkara çıxarıb səfərbərliyə almaq üçün sahədə istehsal xərclərinin hər bir ünsür üzrə azaldılması imkanları müəyyən edilməli, hər bir neftqazçıxarma idarəsinin fasiləsiz işləməsini, yüksək əmək məhsuldarlığını təmin edən elmi cəhətdən əsaslandırılmış təşkilati-texniki tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir neftqazçıxarma idarəsinin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, neftqazçıxarma sənayesində, sənayenin digər sahələrindən fərqli olaraq amortizasiya ayırmaları üzrə xərclər bütün istehsal xərclərinin təqribən 45-50%-ni təşkil edir. Müqayisə üçün göstərək ki, bu rəqəm emal sənayesində 2,7-4,5%, kimya və neft kimyasında 6-9%, maşınqayırma və metal emalında 3-4,5%, tikinti materialları sənayesində isə 7-11% təşkil edir. Neftqazçıxarma sənayesində amortizasiya ilə bağlı xərclərin çox olması burada əsas fondların aktiv hissəsini özündə əks etdirən qurğuların, o cümlədən neft-qaz quyularının baha başa gəlməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də quyu fondunun hər bir yataq üzrə optimal sayının müəyyən edilməsi əsaslı vəsait qoyuluşundan səmərəli istifadə edilməsinin mühüm amillərindəndir.

İstehsal xərclərinin azalmasına təsir edən ən başlıca amillərdən biri fəaliyyətsiz, yəni mövcud quyu fondundan səmərəli istifadə edilməməsi təşkil edir. Əgər Azərbaycanda qurudakı neftqazçıxarma idarələrinin inkişaf tarixinə nəzər salsaq, bu problemin daima böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinin şahidi olarıq. Son illərə kimi Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesi üzrə hər il orta hesabla 1000-1100 neft quyusu istismara verilirdi ki, onlardan da təqribən 65-70%-i fəaliyyətsiz quyular təşkil edirdi.

Aşağıda 1995-2002-ci illərdə quruda neftqazçıxarma idarələri üzrə fəaliyyətdə olan quyu fondundan istifadə dinamikası verilmişdir.

**1995-2002-ci illərdə quruda neft-qazçıxarma idarələri üzrə
quyu fundundan istifadə dinamikası**

İllər	Fəaliyyət göstərən	Fəaliyyətsiz	Cəmi
<i>1995</i>	6144	3547	9691
<i>1996</i>	5424	419	9615
<i>1997</i>	5418	4197	9615
<i>1998</i>	5830	3717	9547
<i>1999</i>	5725	3552	9277
<i>2000</i>	5492	3387	8879
<i>2001</i>	5574	3308	8882
<i>2002</i>	5554	3390	8944

Yuxarıda təqdim edilən cədvəl məlumatlarından görünür ki, 2002-ci ildə quruda neftqazçıxarma idarələri üzrə quyu fondu 8944 ədəd olmuşdur ki, ondan da 5554-ü, yəni 62%-i fəaliyyətdə olan quyular təşkil etmiş, digər quyular isə neft hasilatında iştirak etməmişlər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1988-ci ildə ümumi quyu fondunun 97,7%-i fəaliyyətdə olan quyular təşkil etmişdir. Bu o deməkdir ki, quruda neftqazçıxarma idarələrində neft hasilatını artırmaq üçün böyük imkanlar vardır. Əsas məsələ fəaliyyətsiz quyuları istismara qaytarmaqdan ibarətdir.

ARDNŞ-də mövcud quyu fundundan necə istifadə edildiyini müəyyənləşdirmək üçün istismar üsullarına görə fəaliyyət göstərən quyuların bölgüsünü nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı. Çünki faktiki materialların araşdırılması göstərir ki, fontanla işləyən quyularının sayı, digər üsullara nisbətən ildən-ilə azalmağa doğru meyl edir.

Aşağıdakı cədvəldə quruda neftqazçıxarma kompleksində fəaliyyət göstərən quyuların istismar üsullarına görə bölgüsü əksini tapmışdır.

Fəaliyyət göstərən quyuların istismar üsullarına görə bölgüsü

/ədəd/

İllər	Fəaliyyət göstərən quyular			Cəmi
	Fontan	Kompresor	Nasos	
<i>1997</i>	215	80	5535	5830
<i>1998</i>	214	72	5439	5725
<i>1999</i>	203	53	5236	5492
<i>2000</i>	152	46	5376	5574
<i>2001</i>	146	42	5352	5554

Quruda neftqazçıxarma idarələrində istehsal xərclərinin xeyli hissəsini enerji xərcləri təşkil edir. Bu onunla izah edilir ki, hazırda quruda fəaliyyət göstərən neftqazçıxarma idarələrində neft hasilatı dərinlik nasosları və kompressor üsulları ilə əldə edilir və bunlar da çoxlu enerji sərfi tələb edir.

Aşağıdakı cədvəldə 1995-2001-ci illərdə elektrik enerjisi ilə neft-qaz hasilatının dinamikası arasındakı əlaqə verilmişdir.

1986-2002-ci illərdə elektrik enerjisi ilə neft-qaz hasilatının dinamikası arasındakı əlaqə

İllər	Elektrik enerjisi sərfi	Neft hasilatı /min ton/	Qaz hasilatı /min. m ³ /
1995	525120	1624	236,7
1996	519064	1575	239,0
1997	460978	1563	254,5
1998	488166	1555	251,3
1999	432197	1526	243,0
2000	426041	1510	231,2
2001	414720	1596	241,5

İstehsal xərclərinin tərkibində neftqazçıxarma idarələrində həyata keçirilən tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən xərclər də mühüm yer tutur. Tikinti-quraşdırma işləri dedikdə, neftqazçıxarma idarələrində istehsal və qeyri-istehsal obyektlərinin tikilməsi və onlarda avadanlıq quraşdırılması ilə əlaqədar görülən işlər nəzərdə tutulur. Əsas fondların təkrar istehsalı formasından asılı olaraq əsaslı vəsait qoyuluşunda tikinti-quraşdırma işlərinin xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilir, yəni mövcud neftqazçıxarma idarələrinin yeni texnika ilə təchizatına daha çox üstünlük verilir. Məlumat üçün qeyd edək ki, tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən xərclərin strukturunda onun ayrı-ayrı üsürlərinin payı eyni deyildir. Bunun təsdiqi aşağıda təqdim edilən cədvəl məlumatlarından da görmək mümkündür.

Tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən xərclərin strukturuna

/faizlə/

İllər	Material xərcləri	Əmək haqqı xərcləri	Sosial xərclər	Amortizasiya ayrımları	Sair xərclər	Cəmi xərclər
1995	43,7	24,2	8,4	1,6	22,1	100
1996	60,4	22,0	7,9	2,9	6,8	100
1997	64,5	15,8	6,2	4,1	9,4	100
1998	68,2	13,8	5,9	2,8	9,3	100
1999	56,0	16,4	7,4	4,4	16,0	100
2000	55,3	12,0	7,0	4,1	21,6	100
2001	58,2	14,8	6,6	4,4	16,0	100
2002	60,1	14,9	6,7	4,8	13,5	100

Neftqazçıxarma idarələrində istehsal xərclərinin tərkibində nəqliyyat xərcləri mühüm yer tutur. Deməli, istehsal xərclərinin azaldılmasının ehtiyat mənbələrindən biri nəqliyyat xərclərinin azaldılmasıdır. Hazırkı dövrdə quruda hasilatın azalması, quyu fondunun müəyyən hissəsinin fəaliyyət göstərməməsi neftqazçıxarma idarələrinin nəqliyyat sisteminə də mənfəət təsir etmişdir. Belə ki, neftqazçıxarma idarələrinin tərkibindəki nəqliyyat sexinin maşın parkının gücündən bu və ya digər obyektiv və subyektiv səbəblərdən tam istifadə edilmir. Odur ki, neftqazçıxarma idarələrinin sərəncamında olan nəqliyyat vasitələrindən səmərəli istifadə etmək məqsədilə onları icarəyə və ya müvəqqəti xidmət üçün digər təşkilat və ya şəxslərin sərəncamına vermək olar. Ehtiyacdan artıq avtomobil və traktorları pullu xidmətə cəlb etmək də məqsəduyğun olardı. Beləliklə, neftqazçıxarma idarələrində lizinq əməliyyatından da müəyyən miqdarda qazanj əldə etmək olar.

Sənayenin digər sahələrində olduğu kimi, neftqazçıxarma sənayesində də istehsal xərclərinin mühüm üsürlərindən biri əməkdən istifadə ilə əlaqədar xərclərdir. Bu xərclər neftqazçıxarma sənayesində xam neftin maya dəyərinin təqribən 20-25%-ni təşkil edir ki, bu da sənayenin digər sahələrinə nisbətən neftqazçıxarma idarələrində orta aylıq nominal əmək

haqqının yüksək olmasını təmin edir. Neftqazçıxarma idarələrində işi səmərəli təşkil etməklə boşdayanma hallarını minimuma endirmək olar ki, bu da əmək haqqı xərclərini xeyli azaltmağa imkan verərdi.

İstehsal xərclərinin tərkibində sair xərclər də az deyildir. Belə ki, neftqazçıxarma idarələrində 1 ton xam neftin maya dəyərində digər xərclər kateqoriyasına aid edilən sabitləşmə fonduna ayırmalar, mədən vergisi, torpaq üçün ödənişlər ümumi istehsal xərclərin təqribən 20%-dən çox hissəsini təşkil edir. Son zamanlar enerji daşıyıcılarının və materialların qiymətlərinin sürətlə artması nəticəsində istehsal xərclərinin ünsürləri arasındakı nisbətlərdə ciddi dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Hazırda 1 ton xam neftin hasilatında köhnə neft mədənlərində neftin çıxarılması üçün enerji və avadanlıqların saxlanması və istismarı ilə əlaqədar xərclər maya dəyərini çox hissəsini, təqribən 45%-ə qədərini təşkil edir.

Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesində istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək və əməyin məhsuldarlığını artırmaq, bu sahədə dünyanın bir çox ölkələrində əldə edilmiş təcrübədən istifadə etmək və istehsal xərclərini azaltmaq neft hasilatının artırılması istiqamətində müəyyən müsbət nəticələr verə bilər.

3.3. Karbohidrogenlərin dəyərinin müəyyən edilməsi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılmasında onun rolu

Müasir dövrdə karbohidrogenlər amili dünya iqtisadiyyatında ən əsas və başlıca amillərdən hesab edilir. Çünki indi hasil ediləcək karbohidrogenlərin miqdarı və dəyəri dünya iqtisadiyyatına çox böyük təsir göstərir. Bəzən hasil ediləcək karbohidrogenlərin miqdarı və dəyəri ilə əlaqədar məsələlərdə ölkələr arasında razılaşmamalar müxtəlif xarakterli konfliktlərə, toqquşmalara gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, bir çox hallarda karbohidrogenlər hasilatında aparıcı rola malik olan ölkələr karbohidrogenlərin hasilatı və dəyərinin müəyyən edilməsində vahid bir mövqedən çıxış edirlər. Karbohidrogenlərin əsas istehlakçıları olan Qərbi ölkələri karbohidrogenlər hasilatında mühüm rol oynayan, əsasən, Şərqi ölkələrinin bu cür mövqeyini zəiflətmək, təsir dairəsini azaltmaq məqsədilə müxtəlif təzyiqli üsullardan istifadə edirlər.

Keçmiş SSRİ-də neft və digər mineral sərvətlərin qiyməti onun istehsalına çəkilən xərclərə müvafiq olaraq müəyyən edilmirdi. SSRİ dövləti neftin xaricə satışını əlində cəmləşdirərək xam nefti ucuz satmaqla özünün daxili problemlərini həll edirdi. Bu gün isə Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlətdir, özü sərbəst siyasət yeridir ki, onun da tərkib hissələrindən biri karbohidrogenlərinin dəyərinin müəyyən edilməsidir. Lakin, dünya bazarında karbohidrogenlərə hər bir ölkə özü istədiyi kimi qiymət qoya bilməz. Çünki xarici bazarda karbohidrogenlərin satış qiyməti artıq formalaşmışdır.

Neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi prosesində karbohidrogenlərin qiyməti məsələsi daha öncül xarakter alır və ona görə də bu məsələni düzgün həll etmədən heç bir yeniləşmə prosesindən söhbət gedə bilməz. Sovet hakimiyyəti illərində neftqazçıxarma sənayesində qiymət sistemi elə qurulmuşdur ki, guya bu sahə öz xərclərini ödəmək imkanlarına malik deyildir və ona görə də sahə dotasiya ilə qidalanırdı.

Keçmiş SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda müxtəlif qiymət hədləri mövcud idi. Məsələn, 1 iyul 1967-ci ilə kimi SSRİ-də 113 neftqazçıxarma idarələri üzrə 98 cür qiymət həddi müəyyən edilmişdir. Belə bir hal onunla əsaslandırılırdı ki, neftqazçıxarma idarələrində istehsal xərcləri neft-qaz yataqlarının göstəricilərindən asılı olaraq xeyli fərqlənirdi və ona görə də belə vəziyyət vahid qiymətdən istifadə etməyə imkan vermirdi. Belə bir təcrübə özlüyündə neftayırma zavodlarının fəaliyyətinin planlaşdırılmasını, zona qiymətlərinin tətbiq edilməsini çətinləşdirirdi. Geoloji kəşfiyyat işləri üzrə xərclər istehsal xərclərinə aid edilməyərək mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilirdi. Başqa sözlə, neft və qaz üzrə xərclər daha çox subyektiv amillər hesabına müəyyən edilirdi və heç bir elmi əsaslara yiyələnirdi.

İstehsal xərclərində geoloji-kəşfiyyat işlərinin həyata keçirilməsinə sərf edilən xərclər neft və qaz üçün müəyyən edilmiş qiymətlərdə 1 iyul 1967-ci ildə əksini tapdı. Digər tərəfdən, həmin tarixdən sonra bütövlükdə SSRİ üzrə neftin qiyməti 8 zona üzrə müəyyən edildi və 1 ton xam neftin qiyməti 8-25 manat hədlərində müəyyənləşdirildi. Azərbaycan üzrə ümumilikdə 1 ton xam neftin qiyməti 10,5 manat, o cümlədən «Xəzərdənizneft» İB üzrə 11 manat, «Azərneft» İB üzrə isə 24,95 manat qəbul edildi. Sahənin daxilində isə bir-birindən dəfələrlə fərqlənən qiymətlərdən istifadə olunurdu. Məsələn, 1 ton xam neftin satış qiyməti «Artyomneft» NQÇİ /indiki «Abşeronneft»/ üzrə 27 manat, «Səlyanneft» NQÇİ üzrə isə 15,5 manat müəyyən edilmişdi.

1991-1992-ci illərdə qiymətlərin liberallaşdırılması prosesində xam neftin qiymətinin qaldırılması ən kəskin problem kimi qarşıda dururdu. Həmin müddət ərzində 1 ton xam neftin topdansatış qiyməti 17,6 dəfə artaraq 2200 manata, 1000 m³ təbii qazın qiyməti isə 5,8 dəfə artaraq 87,7 manata çatdırıldı. Lakin belə bir tədbirin həyata keçirilməsi, yəni də neftqazçıxarma idarələrinin rentabelli işləmələri üçün kifayət deyildi. Çünki neftqazçıxarma idarələrində istifadə olunan avadanlıqların, xammal və materialların, kimyəvi reagentlərin, enerjidaşıyıcılarının qiymətləri tez-tez dəyişilirdi. Bu isə öz növbəsində neftqazçıxarma idarələrinin maliyyə vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Həmin dövrlərdə neft-qaz hasilatını sabitləşdirmək, onların azalmasının qarşısını almaq üçün isə küllü miqdarda vəsait, o cümlədən valyuta lazım idi. Daxili ehtiyat mənbələrinin və digər vəsaitlərin olmaması, yüksək inflyasiya neftin qiymətinin tez-tez artırılmasını zəruri edirdi. Belə bir şəraitdə 1992-ci ildə xam neftin orta topdansatış qiyməti artırılaraq 1 ton üçün 6056 manat qəbul edildi. Bu qiymət neftqazçıxarma sənayesinin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş sabitləşdirmə fondunun formalaşmasına, sahədə əmək haqqının artırılmasına, sosial problemlərin həllinə müvəqqəti də olsa xeyli imkan yaratdı. Bununla belə, respublika iqtisadiyyatını tam sağlamaq mümkün olmadı. 1995-1996-cı illərdə neftin və digər enerji daşıyıcılarının qiymətləri yenidən artırıldı və bu neftqazçıxarma idarələrində maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xeyli köməklik etdi. Belə ki, 1996-cı ildə neft hasilatı artmadığı bir şəraitdə qiymət amili hesabına gəlirlərin həcmi 756 milyard manat, yəni 1994-cü il səviyyəsindən 18 dəfədən çox, xərclər isə 15 dəfə artmışdır. Sahə üzrə mənfəətin ümumi miqdarı 123 milyard manat təşkil etmişdir. 1996-cı ildə Azərbaycan hökuməti ilə Beynəlxalq Valyuta Fondu arasındakı razılaşmaya əsasən ARDNŞ-də 1 ton xam neftin topdansatış qiyməti əlavə dəyər vergisi də daxil olmaqla 328 min manata çatdırılmışdır ki, bu da neftin o vaxtkı mövcud dünya qiymətinin 60-70%-i həddində idi. Özü də quruda neftqazçıxarma idarələrində hasil edilən 1 ton xam neftin satış qiyməti 500 min manat, dəniz neftqazçıxarma idarələrində isə 287 min manat olmuşdur ki, bu da dünya qiymətləri səviyyəsinə bərabər idi.

1998-ci ildə dünya neft bazarında xam neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar, Azərbaycan hökuməti də neftin satış qiymətində müəyyən dəyişikliklər etmək məcburiyyətində qaldı. 1998-ci ilin fevral ayından xam neftin 1 tonunun satış qiyməti ARDNŞ üzrə 273 min manata, iyul ayının 1-dən isə 193 min manata endirilmişdir. Lakin bəzi səbəblərdən ARDNŞ üzrə müəyyən edilmiş qiymət hədlərinə əməl olunmamışdır ki, bu da 1998-ci ilin ikinci yarısında bir sıra neftqazçıxarma idarələrində xam neftin maya dəyəri 250-300, hətta H.Z.Tağıyev adına NQÇİ-də bu rəqəm 400 ABŞ dolları həcmində olmuşdur. 1998-ci ildə xam neftin maya dəyərinin artmasında ARDNŞ-də istifadə olunan materialların, avadanlıqların və sair texniki vasitələrin yüksək qiymətlə alınması da mühüm rol oynamışdır. Odur ki, neftqazçıxarma idarələrində istehsal xərclərini azaltmaq, deməli xam neftin maya dəyərini aşağı salmaq üçün baha qiymətlərlə xarici ölkələrdən neft avadanlıqları almaq əvəzinə Azərbaycan neft maşınqayırma kompleksinin istehsal gücündən tam istifadə etmək lazımdır.

Beləliklə, hazırda karbohidrogenlərin, yəni xam neftin və sərbəst təbii qazın dəyərinin müəyyən edilməsi günün ən aktual problemlərindən biridir. ARDNŞ ilə xarici ölkələrin aparıcı neft şirkətləri arasında bağlanmış neft kontraktlarında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Karbohidrogenlərinin dəyərinin düzgün müəyyən edilməsi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılmasında mühüm rol oynayır. Çünki, xam neftin və sərbəst təbii qazın dəyəri nə qədər elmi cəhətdən əsaslandırılmış olarsa, onda mənfəət karbohidrogenlərdən

əldə edilən gəlirin də həcmi çox olacaqdır. 2001-ci ildə ARDNF-in yaradılması haqqında əsasnamə Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən imzalanmışdır. Bu əsasnamədə ARDNF haqqında ümumi müddəalar, fondun əsas vəzifələri, formalaşdırılması mənbələri, vəsaitinin istifadə olunması istiqamətləri, idarə edilməsi qaydası və digər mühüm aspektlər göstərilmişdir. Əsasnamənin ümumi müddəalarında qeyd edilir ki, ARDNF neft və qazın kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsünə dair ARDNŞ ilə /və ya müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanı ilə/ sərmayəçilər arasında bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən, habelə Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft-qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsinə dair digər bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi vəsaitin səmərəli idarə olunması məqsədilə yaradılır. Bunun üçün:

1. fond Azərbaycan Respublikası prezidenti qarşısında hesabat verir və məsuliyyət daşıyır;
2. fond büdcədən kənar dövlət təsisatıdır, hüquqi şəxsdir, bank təşkilatlarında hesablaşma və digər hesablara, üzərində Azərbaycan Respublikası Dövlət Gerbinin əksi və öz adı olan möhürə, müvafiq ştamp və blanklara malikdir;
3. fondun vəsaitinin formalaşması və xərclənməsi üzərində ümumi nəzarət Müşahidə Şurası tərəfindən həyata keçirilir;
4. fond öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanları, fiziki və hüquqi şəxslərlə, habelə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir;
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və bu əsasnamə ilə fonda verilmiş hüquqlar və vəzifələr istisna olunmaqla fond Azərbaycan Respublikasının hökuməti, digər dövlət hakimiyyəti orqanları, o cümlədən nazirliklər, dövlət komitələri, dövlət təsisatları, müəssisələri və təşkilatları, maliyyə institutlarına münasibətdə və onların qarşısında, habelə Azərbaycan Respublikasının və digər ölkə və yurisdiksiyaların hər hansı sosial fondları, ictimai və digər qeyri-hökumət təşkilatlarına münasibətdə və onların qarşısında heç bir hüquqa, vəzifəyə malik deyildir, heç bir öhdəlik və məsuliyyət daşımır;
6. fond öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasını, qanunlarını, Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərman və sərəncamlarını, habelə bu Əsasnaməni rəhbər tutur.

ARDNF-in əsas vəzifəsi respublikamızın vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və fondun öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta və digər vəsaitin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdir.

Fondun formalaşması mənbələri aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan Respublikasının payına düşən xam neftin və sərbəst təbii qazın satışından əldə edilən gəlirlər /*qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş ödənişlər çıxılmaq şərti*/;
2. bonus ödənişləri;
3. akrhesabı ödənişləri;
4. xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələr çərçivəsində dövlət əmlakından istifadə üçün icarə haqqı;
5. xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq Azərbaycan tərəfinə verilən aktivlərin satışından və digər daxilolmalardan əldə edilən gəlir;
6. xarici şirkətlərlə birgə fəaliyyət nəticəsində əldə edilən digər gəlirlər;
7. fondun vəsaitinin yerləşdirilməsindən əldə edilən gəlir.

Fondun vəsaitinin istifadə olunması qaydası aşağıdakı kimidir:

1. investisiya məqsədləri üçün əsasən fondun yüksək reytingli kredit təşkilatlarında yerləşdirilən depozitlərindən əldə edilən gəlirlər istifadə edilir;

2. fondun vəsaitinin istifadəsi Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamları ilə hər il üçün təsdiq edilmiş əsas istiqamətlərə */proqrama/* uyğun olaraq həyata keçirilir;
3. fondun vəsaiti ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə ən mühüm ümummilli problemlərin həllinə və strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin inşaa və rekonstruksiya edilməsinə istifadə oluna bilər;
4. fondun vəsaiti dövlət hakimiyyəti orqanlarına, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinə */təşkilatlarına/* kredit */borc/* verilməsinə, eləcə də Azərbaycan Respublikasının yurisdiksiyasında olan hər hansı bir subyektin borcunun */öhdəliyinin, təminatının/* və yaxud digər yüklənməsinin girovu qismində istifadə oluna bilməz;
5. fondun gəlirləri vergi, rüsum və digər ödənişlərdən qanunvericiliyə müvafiq olaraq azaddır.

Fondun fəaliyyətinə operativ rəhbərliyi icraçı direktor həyata keçirir. O, Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin edilir və vəzifədən azad edilir. Fondun icraçı direktoru aşağıdakıları təmin edir:

1. fondun cari işini təşkil edir və ona rəhbərlik edir;
2. fondun vəsaitinin istifadə edilməsinin əsas istiqamətlərinə */proqramına/* dair təkliflər hazırlayır və onu Müşahidə Şurasının rəyi ilə birlikdə təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim edir;
3. fondun fəaliyyəti barədə illik hesabatı hazırlayır və onu Müşahidə Şurasının rəyi ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim edir;
4. fondun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər smetasının layihəsini hazırlayır və təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim edir;
5. fondun idarəetmə aparatının işçilərini qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir, onlara münasibətdə həvəsləndirmə və tənbeh tədbirləri tətbiq edir;
6. Azərbaycan Respublikası prezidentinin təyin etdiyi auditor tərəfindən auditin keçirilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasını təmin edir və fondun illik fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən auditor rəyini mətbuatda dərij etdirir, fondun fəaliyyəti ilə bağlı analitik arayışlar hazırlayır, onları Azərbaycan Respublikası prezidentinə və Müşahidə Şurasına təqdim edir;
7. fondun fəaliyyətinə ümumi nəzarəti təmin etmək məqsədilə müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nümayəndələrindən, habelə digər şəxslərdən ibarət Müşahidə Şurası formalaşdırır və həmin şuranın formalaşmış üzvləri Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən təsdiq olunur;
8. Müşahidə Şurası icraçı direktorun təqdimatına əsasən fondun vəsaitinin istifadə edilməsinin əsas istiqamətlərini */proqramını/*, onun illik hesabatını */ona əlavə olunmuş auditor rəyi ilə birlikdə/* və balansını, habelə fondun illik xərclər smetasının layihəsini nəzərdən keçirir və onlara rəy verir.

Müşahidə Şurası öz iclaslarını zərurət olduqca, lakin rübdə bir dəfədən az olmayaraq keçirir. Müşahidə Şurasının növbədən-kənar iclasları icraçı direktorun və ya Müşahidə Şurasının üzvlərinin yarısının təşəbbüsü ilə keçirilə bilər. Müşahidə Şurası üzvlərinin fəaliyyəti ictimai */əvəzi ödənilmədən/* əsaslarla həyata keçirilir.

Fond qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada mühasibat uçotu və statistik hesabatlar aparır. Fondun illik maliyyə fəaliyyəti haqqında hesabat Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən təyin olunan müstəqil auditor tərəfindən yoxlanılmalı və təsdiq olunmalıdır. Fond haqqında Əsasnaməyə hər hansı dəyişiklik və əlavələr Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən təsdiq olunur. Bundan başqa, fondun ləğvi və yenidən təşkili də Azərbaycan Respublikasının prezidentinin qərarı ilə həyata keçirilir. ARDNF-in büdcəsi hər il Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilir. */ARDNF-in 2003-cü il büdcəsi Əlavə №2-də verilmişdir./*

II HİSSƏ

MİLLİ NEFT STRATEGİYASININ FORMALAŞMASI VƏ REALLAŞMASI ASPEKTLƏRİ

IV FƏSİL

AZƏRBAYCANIN NEFT STRATEGİYASI VƏ MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA ONUN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

4.1. Azərbaycanın neft strategiyasının mahiyyəti, məqsədi və formalaşdırılması amilləri

Azərbaycanın neft strategiyası sahənin iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətinin həm yaxın, həm də uzaq perspektivlərdəki məqsəd və strategiyasının müəyyən olunmasını özündə əks etdirir. Sahənin məqsədi onun iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərinin konsepsiyasını müəyyən edir. Strategiya isə müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün əsaslandırılmış tədbir və proqramların işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu zaman sahənin elmi-texniki potensialı və onun istehsal-satış imkanları nəzərə alınır. Belə ki, sahənin iqtisadi siyasətinin işlənilib hazırlanması aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1. sahənin və onun ayrı-ayrı struktur bölmələrinin strateji məqsəd və vəzifələrinin formalaşdırılmasını və əsaslandırılmasını;
2. sahənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin güclü /müsbət/ və zəif /qüsurlu/ tərəflərinin müəyyənəndirilməsini və araşdırılmasını. Sahənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin araşdırılmasında ən mühüm vəzifə, tapşırıq və sifarişlərin yerinə yetirilməsi yekunlarının qiymətləndirilməsi, tapşırıq və normativlərdən kənarlaşmaya səbəb olan amillərin müəyyənəndirilməsi və ölçülməsi, istehsal-daxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və səfərbərliyə alınması, elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqramların işlənilib hazırlanması üçün tələb olunan informasiyanın hazırlanmasından ibarətdir;
3. sahənin mövcud və gələcəkdə mümkün olacaq istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsini. İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələri - onun səmərəliliyini, ictimai tələblərə və ehtiyaclara uyğun gəlməsini ifadə edir. Sahə miqyasında istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrini əks etdirən ən mühüm göstəricilər, müqavilələr üzrə malgöndərmə tapşırıqlarının tam yerinə yetirilməsindən, əmək kollektivinin sərəncamına daxil olan mənfəətin /təsərrüfat hesablı gəlirin/ həcmindən, əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyindən ibarətdir;
4. sahənin mikro və makromühitin təhlilini, öyrənilməsinə və praktikada ondan geniş istifadə olunmasını. /Mikromühit sahəyə və müştərilərə xidmət göstərilməsi imkanlarına bilavasitə aidiyyəti olan qüvvələrlə, yəni malgöndərənlərlə, müştərilərlə, vasitəçilərlə, rəqiblər və ünsiyyət auditoriyaları ilə əlaqədardır. Makromühit isə mikromühitə təsir göstərən geniş sosial planlı qüvvələrlə, məsələn, demografik, iqtisadi, təbii, elmi-texniki, siyasi və mədəni xarakterli amillərlə ifadə olunur/;
5. sahənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişaf alternativlərinin müəyyənəndirilməsini;
6. sahənin illik büdcəsinin tərtib edilməsini.

Sahənin iqtisadi siyasəti informasiyaların tam təminatı, elmi-tədqiqatların aparılması, onun cari və perspektiv dövrlərdə malik olacağı istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili əsasında formalaşdırılır. Belə bir təhlil sahənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə təsir edən meyllərin və situasiyaların aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Sahənin strateji vəziyyətini, pozisiyasını işləyib hazırlayan zaman müəyyən keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərindən istifadə edilir. Keyfiyyət göstəriciləri praktikada istiqamətləndirmə /meyləmə/ adlanır, kəmiyyət

göstəriciləri isə tapşırıqların /proqramların/ işlənilib hazırlanmasını ifadə edir. Başqa sözlə, istiqamətləndirmə müəyyən strategiyanın işlənilib hazırlanması əsasında sahənin gələcək dövrlərdəki məqsədidir.

Məqsədin müəyyənəşdirilməsi - konkret idarəetmə səviyyəsində idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi deməkdir. Bu, müvafiq strateji vəzifələrin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Bir məqsəd üçün işlənilib hazırlanmış strategiya digər məqsəd üçün tətbiq edilə bilməz. Çünki hər bir strategiya konkret məqsədə xidmət edir. Bu o deməkdir ki, sahənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədi dəyişilərsə, onun strategiyası da dəyişilməlidir.

İstiqamətləndirmə məqsəd və strategiya arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır. Məsələn, bazarın xüsusi çəkisi sahənin həm məqsəd və istiqamətləndirilməsi, həm də onun strategiyasının əsas göstəricisi hesab edilə bilər. Çünki onların hər üçü sahədaxilində işlənilib hazırlanır. Lakin yuxarı idarəetmə pillələrində işlənilib hazırlanmış strategiya aşağı pillələrdə yalnız məqsəd və istiqamətləri müəyyən etmək üçün əsas təşkil edir. Buna görə də sahənin ümumi və spesifik məqsədləri fərqləndirilir. Ümumi məqsədlər sahənin gələcək dövrlərdəki inkişaf perspektivlərini özündə əks etdirir. Sahənin ümumi məqsədini müəyyən etmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir:

1. **Sahənin optimal rəqibinin müəyyən edilməsi üzrə:** satış həcminin artma tempi; mənfəət norması və istehsalın rentabellik səviyyəsi, vahid səhmdən əldə edilən gəlir, kapitalın strukturu; səhmin qiyməti, dividendin səviyyəsi, əmək haqqının ödənilməsi fondunun həcmi, məhsulun rəqabət qabiliyyəti;
2. **Sahənin dayanaqlı vəziyyətinin, pozisiyasının təmin edilməsi üzrə:** elmi-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsinə və yeni növ məhsulların işlənilib hazırlanmasına sərf edilən xərclərin məbləği, istehsal xərclərinin azaldılması faizi, buraxılan məhsulların bazar qabiliyyətliliyinin artırılması, yeni əlverişli bazarların axtarılıb tapılması, yeni satış bazarlarının layihələşdirilməsi, sahənin xarici-iqtisadi fəaliyyətinin təşkili və onun səmərəlilik dərəcəsi, investisiya qoyuluşunun həcmi; sahənin əmək resursları ilə təminatı, sosial məsələlərin həllinə yönəldilən vəsaitin həcmi və sair;
3. **Sahənin yeni fəaliyyət növünün və inkişaf istiqamətinin işlənilib hazırlanması üzrə:** sahənin struktur siyasətinin işlənilib hazırlanması, yeni məhsul növlərinin yaradılması və mənimsənilməsi; səhmlərin həcminin müəyyən edilməsi.

Sahənin spesifik məqsədləri, qeyd etdiyimiz kimi, onun ümumi məqsədləri əsasında müəyyənəşdirilir. Sahənin spesifik məqsədlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. **sahənin hər bir struktur bölməsi üzrə rentabelliğin təmin edilməsi üzrə məqsədlər** - özündə məhsul /iş, xidmət/ satışından əldə edilən mənfəətin səviyyəsini, mənfəət normasını, mənfəətin illik artım tempini, vahid səhmə görə dividendin kütləsini əks etdirir;
2. **elmi-tədqiqat işləri üzrə məqsədlər** - yeni növ məhsulların yaradılması və mənimsənilməsi, buraxılan məhsulların bazarın tələblərinə uyğunluq dərəcəsinin müəyyənəşdirilməsi, istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi və yaxşılaşdırılması üzrə işləri əhatə edir;
3. **məhsul satışı üzrə məqsədlər** - müəyyən satış həcminə nail olmağı, bazarda məhsul satışı həcminin artırılmasını, yeni məhsul növlərinin mənimsənilməsini, bölgü üzrə tələblər sistemini nəzərdə tutur;
4. **itehsal üzrə məqsədlər** - özündə mövcud maddi-texniki, əmək və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsini təmin edən normativ göstəricilərin müəyyənəşdirilməsini, müxtəlif proqramların işlənilib hazırlanmasını, istehsal xərclərinin azaldılmasını və məhsulun keyfiyyəti üzərində nəzarətin təşkilini, mövcud məhsulların təkmilləşdirilməsini və yeni növ məhsullar buraxılışının təmin olunmasını, mənfəətin bölüşdürülməsinin konkret forma və metodlarının işlənilib hazırlanmasını, vergiqoymanın minimumlaşdırılmasını və sairə əks etdirir.

Strategiyanın işlənilib hazırlanmasının və həyata keçirilməsinin mahiyyəti sahənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsinin müxtəlif, alternativ variantları içərisindən ən səmərəli variantı seçib onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini həmin səmtə, istiqamətə yönəltməkdən ibarətdir. Bütövlükdə sahənin strategiyasının işlənilib hazırlanması yuxarı idarəetmə pillələrində həyata keçirilir və aşağıdakı vəzifələrin həllinə xidmət edir:

- I. ARDNŞ-in strateji məqsədinin işlənilib hazırlanması** - uzun dövr ərzində ARDNŞ-nin iqtisadi inkişafının ümumi istiqamətlərini müəyyən edir və iri miqyaslı vəzifələrin həllini nəzərdə tutur. Müasir dövrdə ARDNŞ-nin strateji məqsədi istehsalın və ictimai həyatın bütün tərəflərinin kökündən yeniləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Həyata keçirilməkdə olan iqtisadi məqsədi bütün aspektlərdə - iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni aspektlərdə bazar iqtisadi sisteminin mütərəqqi xarakterini dolğun açıb göstərməkdən ibarətdir;
- II. ARDNŞ-in mövcud imkanlarının və ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi** - ən yeni texnika və ondan maksimum istifadə əsasında istehsalın intensivləşdirilməsinin və şirkətin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinin mühüm zəminidir. İmkan və ehtiyatların həcmi fiziki vahidlə, yaxud dəyər ifadəsində, dövriyyəsinin sürəti isə istehsalı təmin etmə günləri ilə ölçülür;
- III. ARDNŞ-in marketinq fəaliyyəti sahəsindəki meylin təhlili** - aşkar edilmiş qüsurları aradan qaldırmağa və bu sahədəki ehtiyatlardan istifadəyə yönəldilən qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsinə imkan verir. Digər tərəfdən, marketinq fəaliyyətinin təhlili iş keyfiyyətinin və effektivliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə müəssisə və sahələrin müstəqilliyinin genişləndirilməsi, özxərcini ödəmə və özünü maliyyələşdirmə prinsiplərinə keçirilməsi istehsal ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasında, rentabelliğin təmin olunmasında, səmərəsiz məsrəflərin və itgilərin aradan qaldırılmasında təhlilin rolunu artırır;
- IV. ARDNŞ-in strateji strategiyasının alternativ yolunun, istiqamətinin qiymətləndirilməsi** - bu və ya digər istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün mövcud xərclərin sərf olunmasının iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə əlverişli olub-olmamasının müəyyənəşdirilməsi zəruriliyindən doğur. Başqa sözlə, mövcud iqtisadi ehtiyatları mümkün təsərrüfat fəaliyyətlərindən hansına yönəltmək məsələsi meydana çıxdıqda alternativ strategiyayı müəyyənəşdirmək lazım gəlir;
- V. perspektiv dövr üçün strategiyanın müəyyənəşdirilməsi** - hökumət tərəfindən sahədə iqtisadi və sosial inkişafın istiqamətləri əsasında ARDNŞ ilə xarici dövlətlərin aparıcı neft şirkətləri arasında bağlanmış kontraktları nəzərə almaqla işlənilib hazırlanır. Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, iri miqyaslı proqramların və sahənin struktur cəhətdən yenidən qurulmasına dair tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi şəraitində perspektiv dövr üçün neft strategiyanın rolu xeyli dərəcədə artır;
- VI. operativ proqramların və onlara müvafiq büdcələrin işlənilib hazırlanması - istehsal prosesinin bütün pillələrinin fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə və uzlaşdırılmasına, bütün istehsal bölmələrinin mümkün ola biləcək fasilələrinin qarşısını almağa, ahəngdar işin və məhsul buraxılışının birqərarlılığının təmin etməyə, iş yerlərinin xammal, material, yanacaq və enerji ilə təhciz etməyə imkan verir.** Müasir hesablama texnikasının tətbiqi və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin yaradılması və tətbiqi operativ proqramların işlənilib hazırlanmasının səmərəliliyini xeyli artırır;
- VII. konkret meyarların vasitəsi ilə ARDNŞ-in istehsal fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsi** - sahənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindəki müsbət və qüsurlar cəhətləri aşkar etməyə və sahənin iqtisadi inkişafına dair düzgün idarəetmə qərarların qəbul edilməsinə imkan verir.

Yuxarıda göstərilən vəzifələrin həll edilməsi üçün sahənin strategiyasının işlənilib hazırlanması prosesində aşağıdakılar həyata keçirilir:

1. sahənin mövqeyinin möhkəmləndirilməsini, kommersiya, texnoloji və sosial sahənin inkişafını təmin edən sahədaxili və sahəxarici amillər təhlil edilir;
2. sahənin iqtisadi inkişafının alternativ variantları işlənib hazırlanır və onların arasında ən səmərəli, optimalı seçilir;
3. sahənin iqtisadi inkişafı üçün müvafiq idarəetmə qərarları qəbul edilir.

Sahənin strategiyası müxtəlif ola bilər. Adətən, sahənin iqtisadi inkişaf strategiyasının bazar, planlaşdırma, nəzarət, yüksəliş, marketing, xarici bazara çıxmaq növlərini fərqləndirirlər.

Sahənin bazar strategiyası - sahə tərəfindən buraxılan məhsulların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə, konkret növ məhsul və texnologiyanın işlənib hazırlanmasına xidmət edir.

Planlaşdırma strategiyası - sahənin məqsəd və vəzifələri, onun potensial imkanları və şansları arasında strateji uyğunluğun yaradılmasının və qorunub saxlanılmasının idarə edilməsi prosesidir. O, sahənin proqramına, məqsəd və vəzifələrin mövcudluğuna, «təsərrüfatçılıq çantası»na və artım strategiyasına istinad edir. Planlaşdırma strategiyası planlaşdırma sahəsində çalışan menecerləri, təsərrüfat rəhbərlərini daim gələcək haqqında düşünməyə həvəsləndirir, sahənin səylərinin daha dəqiq əlaqələndirilməsinə imkan verir, nəzarət üçün əlverişli şərait yaradır, sahəni öz məqsəd və vəzifələrini daha düzgün müəyyənləşdirməyə məcbur edir, sahəni gözlənilməz dəyişikliklərə qarşı daha hazırlıqlı edir və bütün menecerlərin, rəhbər şəxslərin vəzifələrinin qarşılıqlı əlaqəsini daha aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Nəzarət - sahənin proqramları çərçivəsində əldə edilmiş nəticələrin ölçülməsi, təhlili və müvafiq düzəlişlərin aparılması deməkdir. Strategiyanın nəzarət sistemi sahənin fəaliyyətinin səmərəli və təsirli olduğunu müəyyənləşdirmək üçündür. Nəzarət strategiyasının aşağıdakı üç tipini fərqləndirirlər:

1. **İllik proqramların yerinə yetirilməsinə nəzarət**. Prosesinin həyata keçirilməsində məqsəd şirkətin konkret il üçün nəzərdə tutulmuş satış, mənfəət və sair məqsədli parametrləri həqiqətən əldə etdiyinə əmin olmaqdır. İllik proqramların yerinə yetirilməsinə nəzarət zamanı bəzi suallara, o cümlədən biz nəyə nail olmaq istəyirik?, nə baş verir?, bu nəyə görə baş verir? və vəziyyəti düzəltmək üçün nə etmək lazımdır? suallarına cavab müəyyənləşdirilir;
2. **mənfəətliliyə nəzarət** - ayrı-ayrı əmtəələr, ərazilər, bazar segmentləri, ticarət kanalları və müxtəlif həcmli sifarişlər üzrə öz fəaliyyətinin rentabelliğini yoxlamağı nəzərdə tutur. Bu, müxtəlif əmtəələrin istehsalını, bu və ya digər istehsal fəaliyyətini genişləndirmək, hansı istehsal xərclərini ixtisar etmək, yaxud tamamilə aradan qaldırmaq haqqında qərarın qəbul edilməsinə imkan verir;
3. **strateji nəzarət** - vaxtaşırı olaraq sahənin ümumi istehsal nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir.

Sahənin yüksəliş strategiyası - hansı istehsalların dayandırılmasının, öz qüvvələrini hansı sahələrə yönəldilməsinin arzu olduğunu aşkar etməyə yönəldilmişdir. Yüksəliş strategiyasını aşağıdakı üç səviyyədə aparılmış təhlil əsasında işləyib hazırlamaq olar:

1. hazırkı fəaliyyət miqyası daxilində sahənin istifadə edə biləcəyi imkanlar aşkar edilir. Buna intensiv artım imkanları deyilir. İntensiv artım imkanları sahənin öz mövcud əmtəələrinə xas olan imkanlardan axıradək istifadə edildiyi hallarda özünü doğruldur. İntensiv artımın əsas istiqamətlərinə aiddir:

- **bazara dərinə daxil olma** - sahənin daha düşünülmüş strategiyası sayəsində mövcud əmtəələrin konkret bazarda satışının artırılması yollarının axtarılması deməkdir;
- **bazar həddlərinin genişləndirilməsi** - mövcud əmtəələrin yeni bazarlara çıxarılması sayəsində satışı artırmaq üçün göstərdiyi cəhdlərdir;
- **əmtəənin təkmilləşdirilməsi** - sahənin mövcud bazarlarında satılan əmtəələrin möhkəmləndirilməsi və ya yerlərinin yaradılması hesabına satış həcmi artırmaq cəhdidir.

2. sahənin əsas fəaliyyət sahələrinin digər sahələrlə birləşdirilməsi imkanları

müəyyənləşdirilir. Buna birgə artım imkanları deyilir. Birgə artım imkanları fəaliyyət sahəsinin möhkəm mövqeyi və ya sahədaxilində repressiv /geriyə doğru/, mütərəqqi /irəliyə doğru/ və üfüqi istiqamətdə hərəkət hesabına əlavə fayda götürülməsinin mümkün olduğu hallarda özünü doğruldur. Odur ki, birgə artım imkanlarının aşağıdakı üç növünü fərqləndirirlər:

- **repressiv birləşmə** - şirkətin malgöndərəninin sahibkarına çevrilməsi və ya onları daha ciddi nəzarət altına almaq cəhdlərindən ibarətdir;
 - **tərəqqi birləşmə** - şirkətin bölgü sistemini öz mülkiyyətinə keçirmək və ya ona nəzarəti daha da gücləndirmək üzrə göstərdiyi səylərdir;
 - **üfüqi birləşmə** - şirkətin bir sıra rəqib şirkətləri öz mülkiyyətinə keçirmək və ya ciddi nəzarət altına almaq cəhdləridir.
3. sahənin hüdudlarından kənarında açılan imkanlar aydınlaşdırılır. Buna diversifikasiya artımı imkanları deyilir. Diversifikasiya artımı imkanları sahədaxilində şirkətin iqtisadi artımına imkan olmadıqda və ya bu sahə hüdudlarından kənarında iqtisadi artımın daha cazibədar olduğu hallarda özünü doğruldur. Diversifikasiyanın aşağıdakı üç növünü fərqləndirirlər:
- **ümumi mərkəzli diversifikasiya** - texniki baxımdan sahənin mövcud əmtəələrinə oxşar məmulatları öz nomenklaturasına daxil etmə deməkdir;
 - **üfüqi diversifikasiya** - hazırkı dövrdə buraxılan əmtəələrlə heç bir əlaqəsi olmayan, lakin mövcud müştərilərin /istehlakçıların/ marağına səbəb ola bilən məmulatların öz çeşidinə /nomenklaturasına/ daxil edilməsidir;
 - **konqlomerat diversifikasiya** - nə şirkətin tətbiq etdiyi texnologiyaya, nə də onun əmtəələri və bazarlarına heç bir aidiyyəti olmayan məmulatların öz nomenklaturasına daxil edilməsini nəzərdə tutur.

Marketing strategiyası - təşkilat vahidinin öz marketing vəzifələrinin həlli üçün istifadə etdiyi səmərəli, məntiqi nəzəriyyədir. O, özündə məqsədli bazarlar, marketing kompleksi və marketing xərcləri səviyyəsi üzrə konkret strategiyaları birləşdirir. Marketing strategiyası sahənin əsas qüvvələrinin cəmləşdiriləcəyi bazar seqmentlərini dəqiq göstərməlidir. Bu seqmentlər verilən üstünlüklərə, cavab reaksiyasına və gəlir səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Sahə öz səylərini və qüvvələrini rəqabət baxımından daha yaxşı xidmət göstərə biləcəyi seqmentlərdə cəmləşdirsə, daha çox mənfəət əldə etmiş olar.

Xarici bazara çıxmaq strategiyası - müasir dövrdə ən mühüm strategiyalardan biridir. Xarici ölkələrdə satışı təşkil etmək qərarına gəlməkdən öncə sahə beynəlxalq marketing mühitinin xüsusiyyətlərini dəqiq öyrənməli, beynəlxalq ticarət sistemində xas olan məhdudiyətlərdən və imkanlardan baş çıxarmalıdır. Adətən, xarici bazara çıxmaq strategiyası özündə aşağıdakı üç strategiyayı birləşdirir:

1. **ixrac strategiyası** - xarici bazarda fəaliyyətə başlamağı təmin edir. İxracatın qeyri-müntəzəm və fəal növlərini fərqləndirirlər. Qeyri-müntəzəm ixrac - cəlb olunmanın passiv formasıdır və bu zaman sahə hərdən bir öz artıq mallarını ixrac edir və onları xarici müəssisələri təmsil edən yerli müəssisələrə satır. Fəal ixracatda isə sahə öz qarşısına konkret bazarda ixrac əməliyyatlarını genişləndirmək məqsədini qoyduğu hallarda baş verir. Hər iki halda sahə bütün mallarını öz ölkəsində istehsal edir. Sahə onları xarici bazara həm modifikasiya olunmuş, həm də modifikasiya olunmamış formada təqdim edə bilər. Sahə öz əmtəəsini iki yolla ixrac edə bilər. Sahə ya müstəqil beynəlxalq marketing vasitəçilərinin xidmətlərindən istifadə edə bilər /buna bilavasitə ixrac deyilir/ və yaxud da ixrac əməliyyatlarını müstəqil surətdə özü yerinə yetirə bilər /buna birbaşa ixrac deyilir/;
2. **müştərəklə sahibkarlıq fəaliyyəti yaratmaq strategiyası** - ixracat strategiyasından bununla fərqlənir ki, bu zaman yaranan əməkdaşlıq nəticəsində xaricdə bu və ya digər istehsal gücləri işə salınır;
3. **birbaşa investisiyalar strategeyası** - xarici bazarda fəaliyyətə qoşulmağın ən

qənaətli formasıdır. Çünki: birincisi, sahə nisbətən ucuz işçi qüvvəsi və ya xammal hesabına, xarici hökumətlərin xarici sərmayəçilərə etdiyi güzəştlər hesabına, nəqliyyat xərclərinin ixtisarı hesabına kapitalla qənaət etmək mümkün olur; ikincisi, iş yerləri yaratmaqla şirkət tərəfmüqabil ölkədə özünə daha xeyirxah ad qazanması təmin olunur; üçüncüsü, şirkət qəbul edilən ölkənin dövlət idarələri ilə, müştərilərlə, malgöndərənlərlə və sair ilə daha dərin əlaqələr yaradır ki, bu da ona öz mallarını yerli marketinq mühitinə daha yaxşı uyğunlaşdırmağa imkan verir; dördüncüsü, şirkət öz investisiyalarına tam nəzarət olunmasını qoruyub saxlayır və deməli, istehsal sahəsində onun beynəlxalq miqyasdakı uzunmüddətli vəzifələrinə cavab verən mövqeyi təmin olunur.

Azərbaycanın neft strategiyasında «Əsrin müqaviləsi» mühüm yer tutur. 1993-cü ildə xalqın təkidi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev respublikamızın zəngin təbii sərvətlərinin, o cümlədən neft və qaz yataqlarının xarici neft şirkətləri ilə müştərək işlənməsi barədə proqramların hazırlanması zəruriliyini qeyd edərək, neft strategiyasını müəyyənləşdirdi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev cənablarının gərgin və ardıcıl səyi nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də ABŞ-in «AMOKO», «Yunokal», «Penzoyl», «Makdermost», Böyük Britaniyanın «BP», «Remko», Rusiyanın «Lukoil», Norveçin «Statol», Türkiyənin «TPAO» və Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» kimi nüfuzlu neft şirkətlərinin təmsil olduğu konsorsium ilə ARDNŞ arasında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının birgə istismarına dair hasilatın pay bölgüsü sazişi imzalandı. Bundan bir il sonra ABŞ-in «EKSON» neft şirkəti, 1996-cı ilin iyulunda isə «Makdermost»un bütün iştirak payına sahib olmuş Yaponiyanın «İTOÇU» neft şirkəti həmin müqaviləyə qoşulmuşdur. Tarixə «Əsrin müqaviləsi» kimi daxil olmuş bu sazişin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün şirkətlər Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətini /ABƏŞ/ təsis etmişlər. Müqaviləyə əsasən 30 il müddətinə ilkin olaraq 511 milyon ton neft hasil etmək nəzərdə tutulmuşdur. Son illərdə aparılmış geoloji-kəşfiyyat işlərinin nəticəsi göstərdi ki, «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarında proqnozlaşdırıldığından daha çox, yəni 700 milyon tona yaxın neft vardır.

Neft strategiyasının əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın müxtəlif xarici ölkələrlə iqtisadi, siyasi və mədəni əməkdaşlığını maksimum dərəcədə genişləndirməkdir. Respublikada ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması, zəngin neft və qaz yataqlarının mövcudluğu xarici investorların ölkəmizə marağını daha da artırmışdır. «Əsrin müqaviləsi»nin ardınca keçən dövr ərzində 21 yeni neft sazişləri imzalanmışdır. İmzalanmış həmin müqavilələr çərçivəsində Azərbaycana birbaşa xarici investisiya qoyuluşunun gözlənilən həcmi 60 milyard ABŞ dolları təşkil edəcəkdir. 2000-ci ilədək neft müqavilələri üzrə investisiya qoyuluşunun həcmi 3 milyard dollar olmuşdur. Bu müqavilələr qabaqcıl Qərbi texnologiyasının Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesinə cəlb edilməsinə, bir sıra neftqazçıxarma idarələrinin müasir texnologiya əsasında yenidən qurulmasına və əsaslı təmirinə, müvafiq infrastrukturun yaradılmasına geniş imkanlar açmışdır. Azərbaycan neft sənayesinin ən iri müəssisələrindən olan «Şelflayihətikinti» zavodu fəaliyyəti yenidən bərpa edilmişdir. «Dədə Qorqud» qazma qurğusu və «Çıraq-1» platforması dünya standartları səviyyəsində yenidən qurulmuşdur. Zığ boru örtükləmə zavodu, dəniz işlərinin yerinə yetirilməsi üçün 11 gəmi əsaslı təmir olunmuş, «Azərbaycan» kran barcı və «İsrəfil Hüseynov» sualtı boru-düzən gəmi modernləşdirilmişdir. Səngəçalda tutumu 100 min tondan artıq olan müasir neft terminalı tikilib istifadəyə verilmiş, neftin dünya bazarlarına çatdırılması üçün «Çıraq-1» platformasından Səngəçal terminalınadək 176 kilometr uzunluğunda sualtı neft gəməri və Neft Daşlarındanək 48 kilometr uzunluğunda qaz kəməri çəkilmişdir.

Neft strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm mərhələ 1997-ci il noyabrın 12-də «Çıraq-1» platformasında ilk neft quyusunun istismara verilməsi oldu. Hazırda «Çıraq-1» platformasında 12 neft quyusu və 2 suvurma quyusu qazılıb, yataqdan gün ərzində 14 min ton neft və 3 milyon m³ səmt qazı çıxarılır. Neft hasilatının tədricən artırılması nəticəsində neft sənayesinin tənəzzülünün qarşısı alınmış və dinamik inkişaf üçün əlverişli zəmin yaradılmışdır. 2002-ci ildə neft hasilatı 1995-ci ildəki 9 milyon 200 min tondan 15,3 milyon tona çatmışdır.

2003-cü ilədək neft layihələrinin həyata keçirilməsi üçün 2 mindən artıq Azərbaycan vətəndaşının çalışdığı 12 müştərək müəssisə yaradılaraq işə salınmışdır ki, onlar nüfuzlu xarici neft şirkətləri ilə rəqabət mübarizəsində 381 milyon dollar dəyərində müqavilə işləri aparmışlar. Deməli, neft strategiyasının ardıcıl həyata keçirilməsi müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi və iqtisadiyyatımızın gücləndirilməsi istiqamətində bir vasitədir. «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində işlərin uğurlu yerinə yetirilməsi 1999-cu ilin dekabr ayında Azərbaycan Respublikasının payına 135 min ton həcmində ilk mənfəət neftinin ayrılmasına imkan vermişdir. 2000-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası hər il 200 milyon dollar məbləğində mənfəət əldə edir. Gələcəkdə «Azəri», «Çıraq-1» və «Günəşli» neft yataqlarının istismarının inkişafı və neft hasilatının çoxalması ilə əlaqədar olaraq bu gəlirlərin həcmi xeyli artacaqdır.

Beləliklə, neft strategiyasının başlanğıc mərhələsi olan «Əsrin müqaviləsi»nin həyata keçirilməsinin 10 illik tarixi Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsində və milli iqtisadiyyatımızın dirçəldilməsində mühüm mərhələ olmuşdur.

4.2. Neft strategiyası və iqtisadi islahatlar

Son illərdə ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində sosial-iqtisadi sahələrdə geriləmələrin qarşısı alınmış və müəyyən irəliləmələr müşahidə olunmaqdadır. 2002-ci ildə ölkənin sosial və iqtisadi həyatını əks etdirən makroiqtisadi göstəricilər əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. İqtisadiyyatın və sosial sahələrin ümumiləşdirici göstəricisi olan ÜDM istehsalı 2002-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 10,6% artaraq 29,6 trilyon manata çatmışdır. Əgər 2001-ci ildə ÜDM-in 1% artımı 235,9 milyard manat əlavə dəyərə bərabər idisə, 2002-ci ildə bu, 266,7 milyard manat təşkil etmişdir. Adambaşına ÜDM istehsalı 2001-ci illə müqayisədə 2002-ci ildə 9,8% artaraq 3,7 milyon manata /756,3 dollar/ çatmışdır. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan Respublikası MDB ölkələri içərisində Rusiya, Ukrayna, Belarus və Qazaxıstandan sonra beşinci yeri tutur.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatın bəzi sahələrində, o cümlədən də, sənayedə və onun aparıcı sahələrindən biri olan neft sənayesində bir sıra uğurlu nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, 2002-ci ildə ölkə sənayesi 19,7 trilyon manatlıq və ya 2001-ci illə müqayisədə 3,6% çox sənaye məhsulu istehsal etmiş və xidmətlər göstərmişdir. 2002-ci ildə ağır sənaye sahəsində özəl bölmənin payı xeyli artıb, yəni sənaye məhsulunun 53,7%-i qeyri-dövlət bölməsində istehsal olunmuşdur ki, bu da 2001-ci illə müqayisədə 7,8% çoxdur. 2002-ci ildə ölkədə 15,3 milyon ton neft hasil edilmişdir ki, bu da 2001-ci ilə nisbətən 2,8% çoxdur. Bu, son 25 ildə əldə edilən ən yüksək göstəricidir.

Sənayenin ayrı-ayrı sahələrində də xeyli irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Belə ki, 2002-ci ildə yanacaq sənayesində məhsul istehsalı 2,3%, o cümlədən neft hasilatında 2,8%, neft emalında 1%, metallurgiya sənayesində 96,6%, kimya və neft-kimya sənayesi müəssisələrində 30,0%, yüngül sənaye müəssisələrində 8,6%, tikinti materialları sənayesində 42%, şüşə və çini-saxsı sənayesində 65,5%, meşə, ağaj emalı və sellüloz-kağız sənayesində 2,7% artım olmuşdur.

Sənayenin digər sahələrinə nisbətən son illər elektroenergetika, neft və qaz hasilatı sahələrinin işi uğurlu olmuşdur. Əsəsən «BP/Amoko» şirkətinin səyi nəticəsində /1999-cu ildə neft hasilatı 4,8 min ton təşkil etmişdir/ ölkədə hasil edilmiş xam neftin həcmi hələ bu sahədə tənəzzül müşahidə edilməyən sabit illərin /1986-1988-ci illər/ illik istehsalına bərabər olmuşdur. «BP/Amoko» şirkətinin dekabr ayında hasil etdiyi 466 min ton xam neft «Çıraq-1» strukturunda 1997-ci ilin noyabr ayında ilkin neftin çıxarılmasına başladıqdan sonra ən böyük hasilatdır.

Yuxarıda göstərilən nailiyyətlərin əldə edilməsində neft sənayesində son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar mühüm rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, iqtisadi islahat dedikdə təsərrüfatçılığın yeni sistemə keçirilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bizim respublikamızda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi təsərrüfat hesabının təkmilləşdirilməsinə, qiymətlərin sərbəstləşdirilməsinə, kreditinin rolunun artırılmasına əsaslanır.

Neft sənayesində 1990-cı ilin əvvəllərində start götürən iqtisadi islahatlar prosesi hazırda köklü dəyişikliklərə məruz qalacaq yeni mərhələyə qədəm qoyur. Respublika prezidenti H.Ə.Əliyev cənabları tərəfindən əsas qoyulan neft strategiyasının uğurlu nəticələri bu gün daha geniş şəkildə özünü büruzə verir. «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində hasil ediləcək neftin illik həcmi yaxın gələcəkdə 10 milyonluq həddi aşacaqdır. Azərbaycan Xəzərin enerji resurslarının Avropa bazarlarına çıxarılacağı ən mühüm əraziyə, gerçəkləşən böyük ipək yolu baxımında isə həm də bütün Xəzər hövzəsi regionunun tranzit məkanına çevriləcəkdir. Deməli, gələcəkdə neft sənayesində böyük nailiyyətlərin əldə edilməsi məqsədi ilə iqtisadi islahatlar daha da dərinləşdirilməli və təkmilləşdirilməlidir ki, bu da bizim fikrimizcə, aşağıdakı nəticələrin əldə edilməsini təmin etməlidir:

1. **istehsalın səmərəliliyi və rentabelliyyənin artırılmasını.** İstehsalın səmərəliliyi, onun nəticəliyini, yəni istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri ilə onlara nail olunmasına sərf edilən əmək və material ehtiyatlarının nisbətini xarakterizə edir. İstehsalın səmərəliliyyətinin yüksəldilməsi prosesinin mahiyyəti - məsrəfin hər vahidinə düşən iqtisadi nəticələrin yüksəldilməsidir. İstehsalın səmərəliliyi cəmiyyət miqyasında istehsalın şəxsi və cismi /maddi/ amillərinin iqtisadi cəhətdən reallaşdırılması dərəcəsini səciyyələndirir. Xalq təsərrüfatı miqyasında onun həcmi milli gəlirlə onun istehsalına çəkilmiş cari məsrəflərin nisbəti kimi müəyyən olunur. Buna müvafiq olaraq, müəssisədə, sahədə istehsalın səmərəliliyi xalis məhsulla onun tam maya dəyərinin nisbəti kimi müəyyən edilir; bu məqsədlə, həmçinin istehsalın rentabelliyi göstəricisindən də istifadə edilir;
2. **servis xidmətinin genişləndirilməsi.** Servis xidmətinin göstərilməsini qərara alan təşkilat, bazar xadimi üç qərar qəbul etməlidir. İlk növbədə özü üçün müəyyənləşdirməlidir ki, servis xidmətinə hansı xidmətləri daxil etməlidir, yəni sifarişçiyə nə kimi xidmətlər göstərməlidir; ikincisi, hansı səviyyəli servis xidmətini sifarişçiyə təklif etməlidir və üçüncüsü, servis xidmətini sifarişçi üçün hansı formada həyata keçirməlidir;
3. **maliyyə sabitliyinin təminatını.** Maliyyə sabitliyinin təminatında maliyyə intizamına ciddi əməl olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə sabitliyinin təminatı pul ehtiyatlarından istifadə olunmasında qənaət reciminin gözlənilməsinə yönəldilir və təsərrüfat hesabının zəruri şərtidir. Maliyyə sabitliyinin təminatı üzərində nəzarəti müəssisənin /sahənin/ maliyyə şöbəsi, yaxud lazımı hallarda respublikanın Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir;
4. **iqtisadi inteqrasiyanın genişləndirilməsi, rəqabətin gücləndirilməsi və infrastrukturun yeniləşdirilməsini.** İqtisadi inteqrasiya təsərrüfat fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi prosesi olmaqla ölkələr arasında əmək bölgüsünü dərinləşdirir, istehsalın inkişafına və səmərəliliyyənin artırılmasına şərait yaradır. Əmək bölgüsünün çox yüksək səviyyədə olması Qərbi Avropada və Amerikada regional iqtisadi inteqrasiyanın geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur. İqtisadi inteqrasiya Afrika və Latın Amerikası ölkələrində, nisbətən güclü formada islam təşkilatlarına daxil olan ölkələr arasında da göstərməkdədir. İqtisadi inteqrasiyanın nümunələrindən biri Cənubi Asiyanın Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyasıdır /SAARK/. Bu Cənubi Asiya ölkələrinin çoxcəhətli əməkdaşlığına yardım göstərən beynəlxalq təşkilatdır. İştirakçıları: Banqladeş, Hindistan, Nepal, Pakistan və Şri-Lankadır. Bu birlik 1985-ci ildə yaranmışdır. İşçi orqanı olan katiblik Nepalın paytaxtı Katmandu şəhərində yerləşir.
5. **elmi-texniki nailiyyətlərin müntəzəm və geniş tətbiqini.** Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq müasir elmi-texniki nailiyyətlər əsasında iqtisadiyyat texniki cəhətdən kökündən yenidən qurulur. Çağdaş nəsiləndən olan texnikanın, prinsipə yeni texnologiyanın tətbiqini təmin edən maşınqayırmanın sürətləndirilməsində ETT aparıcı rol oynayır. ETT-nin strateji istiqamətləri üzrə böyük kompleks proqramların həyata keçirilməsinə və istehsalın texniki cəhətdən yeniləşdirilməsinin asılı olduğu sahələr daha sürətlə inkişaf etdirilir;

6. **İqtisadi artımın təmin olunması** - elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərindən geniş istifadə olunmasına, məhsulun /işin, xidmətin/ keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, qabaqcıl istehsalat təcrübəsinin geniş yayılmasına əsaslanır. İqtisadi artım dedikdə, istehsal və qeyri-istehsal istehlakı məqsədilə məhsul istehsalının və xidmətlərin çoxaldılması nəzərdə tutulur. Ekstensiv və intensiv olaraq iki tipdə iqtisadi artım mövcuddur. Birincisi, istehsalın əvvəlki elmi-texniki əsas üzərində genişləndirilməsini, ikincisi isə daha səmərəli istehsal vasitələrinin tətbiqi əsasında məhsul /xidmət, iş/ buraxılışının artırılmasını nəzərdə tutur. İqtisadi artımın əsas göstəricilərinə ümumi daxili məhsulun artım sürəti, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsi və sürətləri, istehsalın effektivliyi dinamikası daxildir. İqtisadi artımın son nəticəsi əhalinin real gəlirinin artırılması, istehlak əşyaları ilə təminatının yüksəldilməsi, şəxsiyyətin azad, hərtərəfli inkişafı üçün şəraitin yaradılmasıdır.
7. **təsərrüfat subyektlərinin çevikliyinə və transformasiya qabiliyyətinin artırılması.** Bu müxtəlif əməliyyatların yerinə yetirilməsini təmin etməklə yanaşı, istehsalın çevikliyinə də artırır. Bu isə öz növbəsində bir məmulatın emalından tezliklə digərinə keçməyə, eyni zamanda müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirməyə imkan verir. Çevik avtomatlaşdırılmış istehsalatlarda istehsalın tələbi ilə müəyyən olunan müxtəlif funksiyalarda çox müxtəlif dəzgah hissələrinin, mühərriklərin, nəqliyyat maşınlarının düzəldilməsi üçün tətbiq edilir. Çevik avtomatlaşdırılmış istehsalatların köməyi ilə geniş dairədə əməliyyatlar – kontur /çevrə/ frezerləmə, səthin frezerlənməsi, burğu ilə deşmə, naxışkəsmə, xarratsıxaj emalı, karusel dəzgahlarda emal, diş frezerlənməsi, cilalama və bir çox digər əməliyyatlar yerinə yetirilir.

Göründüyü kimi, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi problemi o qədər ciddidir ki, onun həlli yalnız məsələyə kompleks halında yanaşılması şəraitində mümkündür. Neftqazçıxarma sənayesi respublika iqtisadiyyatının digər sahələri ilə o dərəcədə sıx əlaqədədir ki, iqtisadi islahatları burada təcrid olunmuş şəkildə həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Bu baxımdan, respublika iqtisadiyyatında bütünlükdə iqtisadi islahatların ümumi xarakter daşıyan prinsiplial istiqamətlərini müəyyən etmək və onların neftqazçıxarma sənayesində xarakterik cəhətlərini nəzərə almaqla tətbiqi mühüm məsələdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə iqtisadiyyatı azad bazar prinsipləri, yəni tam təsərrüfat hesabı, özxərclərini ödəmə, özünü maliyyələşdirmə, özünüidarəetmə və rəqabət prinsipləri əsasında qurmaq, iqtisadi sarsıntılardan imkan dairəsində xilas olmaq zəruriliyi tələb edir ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolu düzgün müəyyən edilməlidir. Lakin müstəqilliyimizin ilk çağlarında «planlı təsərrüfat sistemi heç bir işə qadir deyil», «bazar iqtisadiyyatı dövlətin rolunu heçə endirməlidir» - fikrini rəhbər tutan bəzi islahatçılar, demək olar ki, MDB ölkələrinin hamısında xeyli dərəcədə köhnə iqtisadiyyatın dağılmasına nail oldular. Halbuki hazırkı mürəkkəb şəraitdə bu və ya digər səbəblərlə əlaqədar olaraq ölkənin iqtisadi, siyasi müstəqilliyində həlledici amillərdən olan Yanacaq-energetika Kompleksinin əsas və mühüm hissəsi dövlətin nəzarəti və himayəsi altında olmalıdır. İnkişaf etmiş bütün ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu inkar edilməzdir. Unutmaq lazım deyildir ki, tarixin inkişaf mərhələlərində istehsal üsulundan asılı olmayaraq dövlət sosial-iqtisadi inkişafımızın barometri olmuş və indi də olmaqda davam etməkdədir.

Azərbaycan Respublikasında neft hasilatı məsələsi bu gün dünya siyasətində mühüm yer tutan problemlərdən birinə çevrilmişdir. Belə olduğu halda, neft-qaz hasilatının artırılmasında, onun inkişafının perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində dövlətin rolu əvəz edilməzdir. Bu strateji xətt həm də o demək deyildir ki, neft sənayesində bazar münasibətlərinin formalaşması, mülkiyyət münasibətləri dəyişməz qalsın. Əksinə, dövlət bu strateji sahəni özünün nəzarətində saxlamaqla orada bazar münasibətlərinin, kommersiya strukturlarının və milli sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş əlverişli şərait yarada bilər. Bu gün neft sənayesində iqtisadi islahatların aparılması zəruriliyi aşağıdakılarla izah edilir:

1. bazar iqtisadiyyatının «sərt oyun qaydaları» neftqazçıxarma idarələrinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə bilavasitə təsir edir və bu təsirin az itgilərlə başa gəlməsi üçün neftqazçıxarma idarələrində iqtisadi islahatların aparılması hər bir konkret problemlər üzrə müəyyənləşdirilməli, onlar texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalı, prioritet istiqamətlərə üstünlük verilməlidir;
2. bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə neftqazçıxarma idarələrində mövcud olan güclü maddi-texniki təghizat, nəqliyyat, energetika sektorlarının inkişafını tələb edir. Neft sənayenin struktur bölmələrinin hər birində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin özünəməxsus xarakterik cəhətləri vardır ki, onlar da iqtisadi islahatların aparılması prosesində mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu cəhət neft sənayesində iqtisadi islahatların məqsədini respublika üzrə aparılacaq iqtisadi islahatların strategiyası və taktikasından asılı edir. Vəziyyətdən müəyyən mənada çıxış yolu dünya təcrübəsinə istinad edərək, inkişaf etmiş neftqazçıxarma istehsalına malik olan ölkələrdə istifadə edilən iqtisadi mexanizmlərdən respublikanın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla istifadə etməkdən ibarətdir;
3. neft sənayesində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini zəruri edən mühüm səbəblərdən biri də bu sahənin normal fəaliyyət göstərməsi üçün maliyyə vəsaitinin çatışmamasından ibarətdir. Əgər 1986-1990-cı illərdə bütövlükdə respublikanın neft-qazçıxarma sənayesinin ehtiyaclarını ödəmək üçün orta hesabla hər il 250 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait ayrılırdısa, bu rəqəm 1991-ci ildə cəmi bir neçə milyon dollar təşkil etmişdir. Respublikamızın müstəqilliyinin ilk günlərində, yəni 1992-ci ildə neft sənayesinin inkişafına valyuta ayrılmamış, 1993-cü ildə bu rəqəm 17,3 milyon dollar, 1994-cü ildə 31,8 milyon dollar, 1995-ci ildə isə 33,7 milyon dollar təşkil etmişdir. Belə bir vəziyyət neftqazçıxarma sənayesində əsas fondların, xüsusilə texnoloji maşın və avadanlıqların köhnəlməsinə, istehsalın texniki səviyyəsinin pisləşməsinə, əsas fondların təzələnməsi imkanlarının, neftqazçıxarma idarələrində qazma və tikinti-quraşdırma işlərinin həcminin kəskin sürətdə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, bütövlükdə sahə üzrə maddi-texniki təchizat sisteminin pisləşməsi nəticəsində 4000-dən artıq istismar quyuları fəaliyyətsiz qalmışdır. Deməli, neft sənayesində iqtisadi islahatların aparılması neftqazçıxarma idarələrində maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu isə neftqazçıxarma sənayesinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən qurulmasını, geniş iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikası artıq dünyanın ən çox neft hasilatına malik olan regionlardan biri kimi tanınmaqdadır. Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycan Respublikasının Böyük və Kiçik Qafqaz, həmçinin Talış dağlarını çıxmaq şərti ilə və Xəzər dənizi daxil olmaqla bütün əraziləri neft-qaz cəhətdən perspektivlidir. Odur ki, heç də təsadüfi deyildir ki, hazırda dünyanın bir çox iri neft şirkətləri Xəzərdən neft və qazın çıxarılması ilə əlaqədar ARDNŞ ilə birlikdə fəaliyyət göstərirlər. Məlumat üçün qeyd edək ki, son 10 il ərzində Azərbaycanda adambaşına 1216-1754 kq neft ehtiyatı düşür ki, bu da əksər MDB ölkələrində olduğundan xeyli çoxdur.

MDB ölkələri üzrə əhalinin hər nəfərinə düşən neft hasilatının dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 17

MDB ölkələrində əhalinin hər nəfərinə düşən neft hasilatı

Ölkələr	1990	1995	1998	1999	2000
<i>Azərbaycan</i>	1754	1389	1216	1755	1778
<i>Belarus</i>	200	187	179	181	184
<i>Qazaxıstan</i>	1542	1232	1666	2018	1377
<i>Qırğızıstan</i>	35,3	19,5	16,4	15,8	15,7
<i>Gürcüstan</i>	34,1	17,9	21,9	x	x
<i>Özbəkistan</i>	137	333	337	333	x
<i>Rusiya</i>	2689	2070	2065	2086	2224
<i>Tacikistan</i>	4,4	4,4	3,2	3,0	3,0
<i>Türkmənistan</i>	1538	1038	x	x	x
<i>Ukrayna</i>	101	78	75,5	76,1	74,5
<i>MDB üzrə</i>	2029	1244	1267	1299	1377

Hesablamalara görə yaxın 10 il ərzində Azərbaycan Respublikasında neft hasilatının 3-5 dəfə artırılacağı gözlənilir. Belə inkişaf tempi Azərbaycanın XXI əsrdə böyük iqtisadi tərəqqi edəcəyi proqnozu reallaşdırır. Dünya ölkələrinin, o cümlədən Qərbi ölkələrinin neft şirkətlərinin Azərbaycana maraqlarının artması əsasən bu amil hesabınadır. Neft ehtiyatlarının Hazırda Azərbaycana yönəldilmiş xarici kapitalın təqribən 75-80%-i neftqazçıxarma sənayesinə sərf edilir ki, bu da, yeni iş yerlərinin açılması, dünya standartlarına uyğun infrastrukturun yaradılması deməkdir.

Aşağıdakı cədvəldə 1995-2001-ci illərdə tikinti-quraşdırma obyektləri üzrə investisiya qoyuluşları dinamikası öz əksini tapmışdır:

Cədvəl 18

Tikinti-quraşdırma obyektləri üzrə investisiya qoyuluşu

İllər	İstehsal	Qeyri-istehsal	Cəmi
<i>1995</i>	57,7	45,3	100
<i>1996</i>	77,5	22,5	100
<i>1997</i>	77,6	22,4	100
<i>1998</i>	83,7	16,3	100
<i>1999</i>	87,8	12,2	100
<i>2000</i>	81,8	18,2	100
<i>2001</i>	88,0	12,0	100

Məlumat üçün qeyd edək ki, 2002-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasında adambaşına düşən xarici investisiyanın məbləği 160 ABŞ dolları təşkil edir.

1995-2001-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici investisiyaların həcmi haqqında məlumatlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 19

Azərbaycana qoyulmuş xarici investisiyanın həcmi

İllər	Maliyyə krediti	Neft sektorun	MM-lər	Cəmi
<i>1995</i>	220,4	139,8	14,9	375,1
<i>1996</i>	101,5	416,2	102,8	620,5
<i>1997</i>	196,3	780,1	930,9	1307,3
<i>1998</i>	120,0	891,8	460,2	1472,0
<i>1999</i>	336,2	544,5	210,4	1091,1
<i>2000</i>	262,9	546,1	118,0	927,0
<i>2001</i>	192,0	820,5	79,3	1091,8

Müasir dövrdə neft sənayesində, xüsusilə də onun quruda yerləşən neftqazçıxarma idarələrində mövcud elmi-texniki və istehsal potensialından daha səmərəli istifadə etməklə iqtisadi islahatları həyata keçirmək lazımdır. Bu sahədə müəyyən nailiyyətlər də əldə edilmişdir. Belə ki, son 5-6 ildə neft sənayesində bazar iqtisadiyyatına uyğun infrastrukturlar yaradılmış, neftqazçıxarma idarələrinin bəzi bölmələri özəlləşdirilmiş, xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə birlikdə müştərək müəssisələr yaradılmış, neftçilərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar neft sənayesində iqtisadi islahatların aparılması ilə yanaşı, neft-qaz hasilatının da sabitləşdirilməsinə və gözə çarpan dərəcədə irəliləyişlər əldə edilməsinə imkan vermişdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, neft sənayesində aparılan iqtisadi islahatlar sənayenin, eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrində həyata keçirilən iqtisadi islahatlardan öz xarakterinə və əhatə dairəsinə görə müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, neft sənayesində aparılan iqtisadi islahatlar çoxşaxəlidir. Neft sənayesində neft-qaz hasilatı ilə bağlı bir çox yarım sahələr və istehsallar mövcuddur. Məhz buna görə də sahədə atılan hər bir radikal addım dəqiq ölçülüb-biçilməli, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə sistemli şəkildə əlaqələndirilməlidir.

Yüksək fondutumu ilə fərqlənən neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların aparılmasının mühüm istiqamətlərindən biri əsas fondların geniş təkrar istehsalı, bu problemlə bağlı olan amortizasiya ayırmalarının hesablanması metodikası ilə əlaqədardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, neft sənayesində əsas fondların amortizasiyasının hesablanması metodikası bəzi xarakterik cəhətlərə malikdir. Belə ki, uzun illər boyu neft və qaz quyularının amortizasiyası üzrə xərclər maya dəyərinin ən mühüm tərkib hissələrindən birini təşkil edib və mərkəzləşdirilmiş qaydada ümumittifaq orqanları tərəfindən aparılmışdır. Bu gün əsas fondlar, təkrar istehsalın mühüm mənbələrindən sayılan amortizasiya ayırmaları fondu məsələsini respublikanın özü həll edir. Odur ki, keçmiş SSRİ-də bu sahədə mövcud olan prinsiplər və metodikalar təhlil edilməsi, onların bazar iqtisadiyyatı şəraitinə, sahə xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması təmin edilməlidir. Məlumat üçün qeyd edək ki, neft və qaz quyularının amortizasiyası normaları keçmiş SSRİ-də bir neçə dəfə dəyişmişdir. Məsələn, 1927-ci ildə Azərbaycan neft sənayesi üçün quyuların 5 il müddətinə istifadəsini nəzərdə tutan amortizasiya normaları müəyyən edilmişdir. Bu normalar neft qurğularının illər üzrə bərabər səviyyədə köhnəlməsini nəzərdə tuturdu. Bu zaman belə bir müddəə əsas götürülürdü ki, quyular birinci ildə daha çox hasilatı təmin edirlər və buna görə də birinci il üçün nəzərdə tutulan amortizasiya ayırmaları normaları neft-qaz quyularının dəyərinin 30%-ni, ikinci ildə 25%-ni, üçüncü ildə 20%-ni, dördüncü ildə 15%-ni və nəhayət, beşinci ildə isə 10%-ni əhatə edirdi. Lakin neft və qaz quyuları daha uzun müddət istismar olunurdular və bu da son nəticədə hasil edilən neft və qazın maya dəyərinə təsir göstərirdi. Bundan başqa, hasiledici sənayedə ildən-ilə bir ton xam neft üçün tələb edilən xərclər, o cümlədən qurğuların, quyuların istismarı və təmiri ilə bağlı xərclər artmaqda davam edirdi. Lakin mövcud normalar isə neft-qaz quyularının əsaslı təmirini nəzərə almırdı. Odur ki, 1930-cu ildə bu məsələyə yenidən baxıldı. 1930-cu ildə qəbul edilmiş amortizasiya ayırmaları normaları neft quyularının 10 il müddətinə istifadəsini və eyni zamanda əsaslı təmir üçün vəsaiti də nəzərdə tuturdu. Azərbaycan neft sənayesində geoloji xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, illik amortizasiya ayırmaları normaları 14%, o cümlədən əsaslı təmir üçün 4% müəyyən edilmişdir. Bu norma da mütərəqqi hesab edilmirdi. Ona görə də amortizasiya ayırmaları normaları 1954-cü və 1963-cü illərdə bir daha dəyişdirilmişdir. Bu müddətlərdə neft quyularının 15 il müddətinə amortizasiya ayırmaları normalarının tətbiqi ildə 6,7% həcmində müəyyən edilmişdir. Belə nəzərdə tutulurdu ki, neft quyuları hər il bərabər qaydada köhnəlir, yəni amortizasiya fondu 15 il müddətində formalaşır. Bu zaman neft quyularının hasilatı nəzərə alınmırdı, yəni neft quyularının işləyib-ışləməməsindən asılı olmayaraq əsas fondların təkrar istehsalını təmin etmək əsas götürülürdü.

Qaz və qaz-kondensat quyuları üzrə onların dəyərinin ödənilməsi üçün amortizasiya 12 il və ya ildə 8,3% nəzərdə tutulurdu. 1996-cı ildə neft sənayesi üzrə amortizasiya ayırmaları 170 milyard manat təşkil etmişdir. Bu rəqəmin az və ya çox olmasını bir mənalı qeyd etmək çətindir.

Ona görə də amortizasiya probleminin yataqların xüsusiyyətlərini, əsas vəsaitlərin keyfiyyət tərkibini nəzərə almaqla yenidən qiymətləndirilməsi baxımından əsaslı işlənməsi zəruridir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda amortizasiya ayırmaları ilə əlaqədar bəzi maraqlı fikirlər mövcuddur. Bəziləri elə hesab edirlər ki, amortizasiya məbləğinin çıxarılan hər ton neft üzrə müəyyən edilməsi quyuların amortizasiya ayırmaları normasının reallığı haqda daha ətraflı təsəvvür yarada bilər. Əlbəttə, uçotun sadələşdirilməsi baxımından bu təklifin müsbət cəhətləri vardır. Lakin neft sənayesində hasilatın mərhələdən-mərhələyə azalması meyl, quyuları dəyərinin bərpası üçün vəsaitin qeyri-bərabər toplanması və amortizasiyanın bir iqtisadi kateqoriya kimi rentabelliyin yüksəldilməsinə səfərbəredici rolunun bu halda azalması qeyd edilən metodun çatışmayan, qüsurlu cəhətlərini təşkil edir.

Neft sənayesində iqtisadi islahatların strategiyasında mühüm istiqamət məşğulluq problemi. Ümumiyyətlə, bütün dünyada hasilədar sənaye sahələrində məşğulluq problemi ehtiyatların tükəndiyi və ya neft-qaz quyularının mənimlənməsi səmərəli olmadığı hallarda kəskin xarakter alır. Məşğulluq probleminin həlli həm obyektiv /məsələn, hasilatın getdikcə azalması, ehtiyatların tükənməsi, istismarın iqtisadi səmərəliliyinin aşağı düşməsi və sair/, həm də subyektiv amillərdən asılıdır. Azərbaycanın quru ərazisində neft quyuları təqribən 130 ildən artıq müddətdir ki, mexaniki üsullarla istismar olunduğundan hasilatın həcmi xeyli azalmış və buna müvafiq olaraq işçi qüvvəsinə olan tələbat da azalmışdır. Məsələn, 1975-ci ildə 5662 min ton neft hasilatına 42111 nəfər, 1990-cı ildə 2582,2 min ton neft hasilatı üçün 28200 nəfər, 1997-ci ildə 1563 min ton neft hasilatı üçün 28600 nəfər cəlb edilmişdir ki, bu da müvafiq olaraq, hər nəfər üçün 1975-ci ildə 134, 1990-cı ildə - 91 və 1997-ci ildə isə 54 ton olmuşdur. Mövcud problem yaxın illərdə quruda neftqazçıxarma idarələrində iqtisadi islahatların ən çətin və mürəkkəb sosial əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərdən biri olacaqdır. Bu problem neftqazçıxarma idarələrinin tərkibində olan obyektlərin özəlləşdirilməsi prosesində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verəcəkdir. Deməli, quruda neftqazçıxarma idarələrində iqtisadi islahatları həyata keçirərkən məşğulluq problemini müəyyən qədər olsa da yüngülləşdirmək məqsədilə həmin bölmələrdə mövcud istehsal və sosial infrastrukturların, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi imkanlarından da istifadə edilməlidir.

Məlumdur ki, respublikamızın neft sənayesi özünün yüksək enerji tutumluğuna görə fərqlənir. Neft-qaz kompleksinin iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişaf etdirilməsindəki rolunu nəzərə alaraq, onun elektrik enerjisi ilə təmin olunmasında demək olar ki, uzun dövr ərzində heç bir məhdudiyyətlər qoyulmamışdır. Ona görə də neft sənayesində elektrik enerjisindən qənaətlə istifadə edilməsi məsələsini bir növ arxa plana atmışdır. Faktiki materialların təhlili göstərir ki, neft sənayesində icarəyə verilmiş bəzi obyektlərdə elektrik enerjisinin uçotu dəqiq aparılmır və ondan istifadə üzərində lazımi nəzarət qoyulmur. Ona görə də bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, bir çox kommertiya strukturları neftqazçıxarma idarələrinin sərəncamında olan elektrik enerjisindən pulsuz istifadə edirlər. Bundan başqa, neft mədənlərinin ətrafında yerləşmiş yaşayış binalarının, yardımçı təsərrüfatların əksəriyyəti də neftqazçıxarma idarələrinin sərəncamında olan elektrik enerjisindən pulsuz istifadə edirlər.

Neft sənayesində iqtisadi islahatların aparılmasının mühüm istiqamətlərindən biri də inzibati-amirlik idarəetmə üsuluna son qoyulmasıdır. Respublikada həyata keçirilən iqtisadi islahatların ilkin mərhələsində elə hesab edilirdi ki, inzibati idarəetmə metodundan imtina edilməsi dövlət müəssisələrinin bazar tənzimlənməsinə şərait yaradacaq. Lakin son illərin bu sahədəki təcrübəsi göstərir ki, bu heç də müvafiq nəticəli olmadı.

4.3 Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında neft strategiyasının rolu

Son illərdə dövlət tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, pensiya və müavinətlərin məbləğinin artırılması sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilməsi, aztəminatlı ailələrə dövlətin diqqətinin və sosial qayğısının yüksəldilməsi bunu bir daha sübut edir. Görülən

tədbirlər nəticəsində 1996-cı illə müqayisədə 2000-ci ildə ölkəmizdə orta aylıq əmək haqqı 3,6 dəfə, pensiyaların məbləği isə 3,4 dəfə artmışdır. Təkcə 2002-ci ildə əhalinin nominal pul gəliri 11,4% artaraq 21,2 trilyon manat olmuşdur. Adambaşına isə 1ə,5% artmaqla 2,6 milyon manata çatmışdır. Muzdlarla işləyən hər bir işçinin əmək haqqı 2002-ci ildə 21,3% çoxalmış və 315,2 min manat təşkil etmişdir.

Əhalinin həyat səviyyəsinin artması 2002-ci ildə davam etmişdir. Belə ki, respublikamızda mənzil tikintisinin artması, Bakıda özəl firmalar tərəfindən yaşayış evlərinin inşasının getdikcə geniş vüsət alması, ölkəyə idxal olunan avtomobillərin və məişət avadanlıqlarının sayının ilbəlil çoxalması, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi ilə ticarət dövriyyəsinin genişlənməsi və sair amillər ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına dəlalət edir. Bundan başqa, 2002-ci ildə əhalinin banklara qoyduqları əmanətlərin həcmi 744,1 milyard manata çatmışdır ki, bu da 2001-ci illə müqayisədə 177 milyard manat çoxdur. Lakin müasir dövrdə dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının obyektiv və subyektiv çətinlikləri ilə bağlı bizim ölkəmizdə də yoxsulluq problemi vardır və bunun aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Belə tədbirlərdən ən mühümi 2002-ci ildə qəbul olunmuş «Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı»dır. Həmin proqramda göstərilir ki, beynəlxalq təşkilatların araşdırılma metodikasının nəticələrindən aydın olur ki, ölkəmizdə əhalinin 47%-i yoxsulluq səviyyəsindədir. Demək, bizim əsas vəzifəmiz bundan sonra aparılan işlərlə yoxsulluqla mübarizəni gücləndirmək, yoxsulluğu azaltmaq və gələcəkdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğu tamamilə aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Bu sahədə Azərbaycanın yeni neft strategiyası mühüm rol oynaya bilər. Çünki respublikamızda mənfəət karbohidrogenlərinin həcmnin və satışının artması Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fonduna daxil olan gəlirin çoxalmasına imkan verir ki, bu da əhalinin sosial problemlərinin həllini sürətləndirə bilər.

2003-2005-ci illəri əhatə edən «Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı» məhz bu məqsədlə hazırlanmışdır. Bu proqramda aparılacaq islahatların həm iqtisadi, həm sosial, həm də institutsional aspektləri kompleks şəkildə əhatə olunmuş və burada nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmizin əhalisinin sosial rifahının yüksəlməsi təmin olunacaqdır. Dövlət proqramında yoxsulluğun azaldılması ilə əlaqədar nəzərdə tutulmuş tədbirlərin əsas istiqamətlərindən biri də sosial sahədə islahatların aparılması, yoxsulluğa daha həssas olan əhali qruplarının üzləşdikləri problemlərin həllinin ön plana çəkilməsidir. Azərbaycan dövləti tərəfindən son illərdə əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, pensiya və müavinətlərin məbləğinin tədricən artırılması sahəsində çox mühüm, məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əhalinin sosial müdafiəsinin daha da təkmilləşdirilməsi, onun həssas qruplarının daha ünvanlı sosial yardımla təmin olunması məqsədilə yeni sosial siyasətin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Sosial siyasətin müvəffəqiyyətlə aparılması yalnız bu sahə ilə bağlı tədbirlərin həyat səviyyəsinə deyil, eləcə də bütün cəmiyyətin ümumi vəziyyətinə, həyat tərzinə, maddi təminatına öz təsirini göstərir. Ona görə də əhalinin sosial müdafiəsi məsələləri ölkəmizdə aparılan sosial-iqtisadi inkişaf ilə birbaşa bağlıdır. Məhz bu səbəbdən də dövlətimizin sosial siyasəti ilk növbədə yoxsulluğun aradan qaldırılması və əhalinin rifah halının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Ölkə əhalisinin sosial müdafiə hüquqlarının qorunması və xalqın maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin hamısı əhalinin real gəlirlərinin artırılmasına, onların maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bununla bağlı, son illərdə həyata keçirilmiş tədbirlərin bəzilərini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı. Belə ki, 1997-ci ilin avqust ayında ölkə üzrə pensiyaçıların yarısından çoxunun pensiyasının məbləği 2,2 dəfə artırılmış, eləcə də əlillərin, tənha və ahıl vətəndaşların, sosial pensiyaçıların pensiyalarına əlavə müavinətlər müəyyən edilmiş, 1998-ci ilin avqust ayından şəhid ailələrinin, müharibə əlillərinin, qaçqın və məcburi köçkünlərin pensiyalarının məbləği 2 dəfədən çox artırılmışdır. 2000-ci il yanvarın 1-dən pensiya və müavinətlərin ümumi məbləğinin minimum həddi 50 min manata, 2002-ci il yanvarın 1-dən isə 70 min manata çatdırılmışdır. 2000-ci ilin noyabr ayından sosial

pensiyaçıların pensiyalarına əlavə olaraq 10 min manat aylıq müavinət müəyyən edilmiş, 2001-ci il yanvarın 1-dən isə 20 Yanvar əlillərinin və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda əlil olanların pensiyalarına hesablanan aylıq müavinətlər orta hesabla 1,5 dəfə, aztəminatlı ailələrdə uşaq doğularkən verilən birdəfəlik müavinət 1,4 dəfə, dəfn üçün müavinət 1,5 dəfə, üç uşağa qulluğa görə düşən ödənişli sosial məzuniyyətdə olanlara verilən aylıq müavinət orta hesabla 1,8 dəfə artmışdır. Dövlətimizin bu istiqamətdə apardığı məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilir və 2003-cü ildə pensiya və müavinətlərin nəzərəcarpacaq dərəcədə artırılması gözlənilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2003-cü il büdcəsində bu məqsədlərə böyük məbləğdə vəsait ayrılmışdır. Bütün bu tədbirlər onu göstərir ki, sosial siyasət, əhalinin sosial müdafiəsi məsələləri dövlətimizin iqtisadi siyasətində əsas yer tutur. 2003-cü ildə ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan neft sənayesini daha böyük uğurlar gözləyir. Yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsi istiqamətində nəzərdə tutulmuş tədbirlər, neft və qaz hasilatına dair illik proqnozlar bunu deməyə əsas verir. ARDNŞ üzrə neft hasilatına dair əldə olunmuş sabitliyi qoruyub saxlamaq, qaz istehsalındakı böhranı aradan qaldırmaq üçün kompleks tədbirlər proqramı işlənib hazırlanmışdır. Neft hasilatındakı sabitliyi qoruyub saxlamaq məqsədilə köhnə yataqlarda yeni, mütərəqqi üsulların tətbiqi, işlək quyu fondunun artırılması və yeni hasilat quyularının qazılması nəzərdə tutulur. 2003-cü ildə ölkəmizin neft sənayesinə xarici investisiya qoyuluşunun həcmi də xeyli artırılacaq və «Çıraq» platformada və Səngəçal terminalındakı neft və qaz qurğularının modernləşdirilməsi nəticəsində gündəlik hasilat 145 min barrele çatdırılacaqdır.

2003-cü ildə ümumi dəyəri 8,6 milyard dollar olan «Azəri» layihəsi üzrə dənizdə və quruda nəhəng tikinti-quraşdırma işlərinin aparılması nəzərdə tutulur. «Əsrin müqaviləsi»nin operatoru BP şirkəti tərəfdaşları ilə birlikdə «Azəri-Çıraq-Günəşli» layihəsi üzrə əməliyyatlara 100 milyon dollar, əsaslı işlərə isə 2 milyard 52 milyon dollar vəsait sərf ediləcəkdir. «Azəri» layihəsi çərçivəsində tikinti-quraşdırma işlərinin davam etdirilməsi, ilk sualtı boru kəmərinin çəkilməsi, «Azəri» yatağının qərb hissəsində öncə qazma-dayaq tavasının quraşdırılması, «Faza-3» layihəsi üzrə müfəssəl mühəndis-layihə işlərinin aparılması 2003-cü ildə görülməli əsas işlərdəndir. Bütün layihələr üzrə təsdiq olunmuş illik iş proqramları və büdcəyə uyğun olaraq 2003-cü ildə BP tərəfdaşları ilə birlikdə Azərbaycandakı əməliyyatlara 4,3 milyard dollar investisiya yönəldəcəkdir.

2003-cü il Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin çəkilişinə başlanılması ilə əlaqədar, xüsusilə, əlamətdar olacaq. Artıq Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyədə kəmərin keçəcəyi ərazilərdə torpaq alınması prosesinə başlanmışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, kəmərin Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsi JIJ şirkəti, buradakı texniki qurğuları isə «Petrofak» şirkəti inşaa edəcəkdir. Kəmərin Azərbaycan hissəsinin tikintisi üçün nəzərdə tutulmuş borular Yaponiyadan Səngəçal terminalına gətirilmişdir.

2003-cü ildə «Şah-dəniz» layihəsi üzrə də geniş tədbirlər həyata keçiriləcək. «Şah-dəniz» tərəfdaşları kommersiya və maliyyələşdirilmə ilə bağlı son danışıqları yekunlaşdırdıqdan sonra 2003-cü ilin birinci rübündə adı çəkilən layihənin birinci mərhələsinə başlamağa dair qərar qəbul edilmişdir. Bu da ilk qazın, əvvəlcədən nəzərdə tutulduğu kimi, 2006-cı ildə Türkiyə bazarına çıxarılmasına imkan verəcəkdir.

Xəzərin Azərbaycan sektorundakı yataqların xarici şirkətlərlə birgə işlənməsinə dair hasilatın pay bölgüsü üzrə digər sazişlərin də həyata keçirilməsi istiqamətində konkret işlər də yerinə yetirilir. «İnam» perspektiv strukturunda axtarış-kəşfiyyat quyularının qazılması, eləcə də «Alov» yatağı üzrə texniki araşdırmalar və kollektorun qiymətləndirilməsi davam edəcəkdir.

Azərbaycanın yeni neft strategiyasının güzgüsü hesab edilən ARDNF-in 2003-cü ildə xeyli zənginləşməsi, Fondun vəsaitinin bir qədər də artacağı gözlənilir. Təqribi hesablamalara görə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxraj Boru Kəmərinə ARDNŞ-in payının maliyyələşdirilməsi və dövlət büdcəsində bir sıra sosial məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulmuş xərclər ödənildikdən sonra 2003-cü ilin sonunadək Fonda 800 milyon dollardan çox vəsait yığılacağı gözlənilir. Proqnozlaşdırıldığına görə, 2003-cü il dövlət büdcəsinin xərcləri ümumi daxili məhsulun 19,6%-

ni təşkil etməklə mütləq ifadədə 6 trilyon 423 milyard manat olacaqdır. Başqa sözlə, bu, 2002-ci ilə nisbətən 1 trilyon 293 milyard manat və ya 25,2% çoxdur. 2003-cü ildə sosial yönümlü xərclərin üstünlüyü saxlanılmaqla iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinə dövlət büdcəsindən maliyyə yardımları da artırılacaq. Xərclərin 60%-dən çoxu və ya 3 trilyon 858 milyard manatı sosial yönümlü tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldiləcək. Bu, 2002-ci illə müqayisədə 20,3% artıqdır. Respublikamızda hazırda 1,2 milyondan artıq vətəndaş pensiya və müavinət alır. Hər büdcə ilində onların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müəyyən addımlar atılır. 2003-cü ildə də sözügedən tendensiya daha ciddi surətdə davam etdiriləcəkdir. Belə ki, pensiya islahatlarının reallaşdırılması, yoxsulluğun azaldılması proqramının icrasına başlanğıc kimi pensiya və müavinətlərin artımı üçün 224 milyard manat, o cümlədən dövlət büdcəsindən 138 milyard manat vəsait yönəldiləcəkdir.

Ölkəmizin orta müddətli sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası da diqqəti cəlb edir. Ekspertlərin proqnozuna görə, 2005-ci ildə ümumi daxili məhsulun real artımı 2001-ci ildəkinə nisbətən 57,5% təşkil edəcək, qeyri-dövlət sektorunun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi isə 75%-ə çatacaqdır.

4.4. Milli iqtisadiyyat: səviyyə göstərijilərinin müasir durumu və yaxşılaşdırılması yolları

Milli iqtisadiyyatın mahiyyəti və onun səviyyə göstəricilərindən danışmamazdan öncə, ümumiyyətlə, iqtisadiyyat nədir, onun hansı növləri var, ilk dəfə elm tarixində iqtisadiyyat sözünü, anlayışını kim işlətməmişdir və onun nə kimi təməl prinsipləri var suallarını qısaca da olsa nəzərdən keçirək.

İqtisadiyyat - bütün iqtisadi bilik sahələrinin, həmçinin də iqtisadi nəzəriyyənin öyrəndiyi, tədqiq etdiyi obyektidir. Elm tarixində ilk dəfə iqtisadiyyat sözünü, anlayışını qədim yunan alimləri işlətməmişlər. O, Ksenofontun /e.ə.-430-355/ «Ev təsərrüfatı» və ya «Ev iqtisadiyyatı» deyilən əsərlərinin adından götürülmüş, sonra Aristotel /e.ə.384-322/ tərəfindən geniş şərh edilmişdir. Yunan sözü olan «Oykonomiya» iki sözdən, «oykos» /ev, təsərrüfat/ və «nomos» /qayda, qanun/ söz birləşmələrindən yaranmışdır. Təsərrüfat və onun idarəedilmə qanunları mənasını ifadə edən bu anlayış sonralar mürəkkəb və geniş bir fəaliyyət dairəsini, bütövlükdə iqtisadiyyat mənasında işlədilmişdir. Hazırda dünyanın əksər ölkələrində, müxtəlif dillərdə «Ekonomiks» geniş anlamı bir kateqoriya kimi işlədilməkdədir. Bizim və bir sıra islam ölkələri xalqlarının dilində «ekonomika» ərəb dilindən alınmış «iqtisadiyyat», «iqtisad» kimi sözlərlə ifadə olunur. Ərəbcə iqtisadiyyat tədbir mənasını ifadələndirir. Dilimizə daxil olan «iqtisadiyyat» məfhumu təsərrüfatı idarəetmə, təsərrüfatçılıq, qənaət, kimi anlayışları ifadə edir.

Hər bir cəmiyyətdə təsərrüfat bir sistem kimi fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Bu baxımdan **iqtisadiyyat** və **təsərrüfat** anlayışları üst-üstə düşür. Məlumdur ki, iqtisadiyyat sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat, ticarət, xidmət və s. sahələri özündə birləşdirir. Ona görə də iqtisadiyyat bir çox elmlərin adları kimi də işlədilir. Məsələn, iqtisadi tarix, sənayenin iqtisadiyyatı, müəssisənin iqtisadiyyatı, iqtisadi kibernetika, iqtisadi joğrafiya, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, ticarətin iqtisadiyyatı, tikintinin iqtisadiyyatı və sair elmlərin adının daşayıcısı da iqtisadiyyatdır. İqtisadiyyata öyrənmə, dərkətmə baxımından yanaşdıqda o, makroiqtisadiyyat, mikroiqtisadiyyat, mezoiqtisadiyyat və meqoiqtisadiyyat sahələrinə ayrılır.

Makroiqtisadiyyat dedikdə, bu və ya digər ölkənin iqtisadiyyatının bütövlükdə öyrənilməsi, araşdırılması və tədqiqi ilə əlaqədar proseslər nəzərdə tutulur. Makroiqtisadiyyat səviyyəsində cəmiyyətin, ölkənin, milli iqtisadiyyatın ən başlıca iqtisadi problemləri dayanır. Burada ictimai məhsulun məcmusu, milli gəlirin kəmiyyəti, onların artımı, bölgüsü, sosial tələbatların təmin olunmaq dərəcəsi və sair kimi problemlərin öyrənilməsi və həlli yolları tədqiq edilir.

Mikroiqtisadiyyat - istehsalın, işin və xidmətlərin müəssisə */firma, şirkət/* çərçivəsində araşdırılması, təşkili və idarə edilməsi deməkdir. İqtisadiyyatın özəyini təşkil edən müəssisədə istehsalın, işin və xidmətin daha səmərəli qurulması modelləri seçilir, ən az xərclə daha çox keyfiyyətli məhsul buraxılışına, deməli daha çox mənfəət əldə edilməsinə çalışırlar. Mikroiqtisadiyyat səviyyəsində ən çox mənfəət, qiymət, əmək haqqı, istehsal xərcləri, tələb-təklif kimi iqtisadi amillərdən, göstəricilərdən daha konkret şəkildə istifadə olunur və idarəetmədə daha çevik idarəetmə sistemləri tətbiq olunur.

Mezoiqtisadiyyat makroiqtisadiyyatın yarım sistemləri olub, bir-biri ilə üzvi bağlı sahələr kompleksidir. Məsələn, aqrar-sənaye kompleksi, aqrar-biznes, hərbi-sənaye kompleksi və sair. Bunların maddi əsasını əmək bölgüsü və kooperativləşmə təşkil edir.

Meqoiqtisadiyyat dedikdə, beynəlxalq miqyasda iqtisadiyyat nəzərdə tutulur. Beynəlxalq iqtisadiyyatın maddi məzmununu beynəlxalq əmək bölgüsü təşkil edir. **Beynəlxalq əmək bölgüsü** - əməyin ictimai ərazi bölgüsünün yüksək forması olub, ayrı-ayrı ölkələrin istehsal etdikləri müəyyən növ əmtəə və xidmət üzrə ixtisaslaşması və həmin məhsulları öz aralarında mübadilə etməsidir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün zəruriliyi və onun dərinləşməsi cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

Hansı formada olmasından asılı olmayaraq iqtisadiyyat təkrar istehsalın istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərini özündə üzvi surətdə birləşdirən bir sistemdir. Burada istehsalla istehlak arasındakı qarşılıqlı asılılıq və vəhdət mühüm yer tutur. Məlumdur ki, cəmiyyətdə və təbiətdə müxtəlif xarakterli və təyinatlı sistem formaları fəaliyyət göstərir. Bunlara misal olaraq, maşınlar, bioloji, iqtisadi, sosial və istehsal-təsərrüfat sistemlərini, müəssisənin özünü, konkret idarəetmə sistemini göstərmək olar. Özü də hər bir sistemin özünəməxsus xarakterik cəhətləri, tətbiqi sahələri və qanunauyğunluqları vardır. Göstərilən müxtəlif sistemlər içərisində ən çətin idarə olunanı iqtisadi və istehsal-təsərrüfat sistemləridir. Belə ki, bioloji sistemdə canlı orqanizmdə mövcud olan komponentlər əvvəlcədən, üzvi olaraq bir-birilə təbii olaraq uyğunlaşmışdır. Deməli, bioloji sistemdə subyektiv amillərdən, yəni insanlardan asılı olmayaraq, sistemin tərkibinə daxil olan üsürlərin təbii olaraq bir-birinə uyğunluğu təmin olunur. İqtisadi və istehsal-təsərrüfat, həmçinin sosial sistemlərdə isə vəziyyət başqa cürdür. Burada iqtisadi, sosial, yaxud istehsal-təsərrüfat əlaqələri insanlar vasitəsilə tənzimlənir.

Milli iqtisadiyyat özü-özlüyündə mücərrəd iqtisadi kateqoriyadır. Odur ki, tarixi yanaşma yolu ilə onun hansı konkret mahiyyətə malik olması mövcud ölkə səviyyəsində aydınlaşdırılmalıdır. Ümumi baxışda «milli iqtisadiyyat» anlayışı ilə «makroiqtisadiyyat» anlayışı bir-birlərinə çox yaxındırlar. Lakin öz mahiyyətlərinə görə onların bir-birlərindən fərqli cəhətləri də vardır. Ölkənin makroiqtisadiyyatı dedikdə, ilk növbədə onun xalq təsərrüfatı sahələrinin məcmusu, orada təkrar istehsalın üsürlərinin, yəni istehsalın, bölgünün, mübadilənin və istehlakın vəhdəti nəzərdə tutulur. Ölkənin milli iqtisadiyyatı dedikdə isə makroiqtisadiyyatın milli baxımdan vəziyyəti, mahiyyəti nəzərdə tutulur. Adətən, milli iqtisadiyyatın aşağıdakı üç növünü fərqləndirirlər:

1. **sağlam milli iqtisadiyyat** - o ölkələrdə mövcuddur ki, onlarda real siyasi, hüquqi, milli və ümumiyyətlə, dövlət müstəqilliyi hakim mövqe tutur. Deməli, sağlam milli iqtisadiyyatın zəruri şərti dövlətin, millətin siyasi və iqtisadi müstəqilliyidir. Adətən, sağlam milli iqtisadiyyat dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: *birincisi*, mövcud ölkədə milli dövlət tam hökmüran vəziyyətdə müstəqil surətdə fəaliyyət göstərməlidir; *ikincisi*, hakim dövlət təbii-tarixi prosesə uyğun iqtisadi siyasət yeritməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl öz real ifadəsini ölkənin milli və iqtisadi mənafeələri və bunlardan irəli gələn təbii inkişaf tələbatını rəhbər tutmaqda tapmalıdır; *üçüncüsü*, iqtisadiyyatın bütün sahələrində biznes və sahibkarlığın bütün formalarının inkişafı və normal fəaliyyət göstərmələri üçün müvafiq şərait yaradılmalıdır; *dördüncüsü*, istehsalın bütün infrastruktur sahələri ahəngdar fəaliyyət göstərməlidir; *beşincisi*, azad iqtisadiyyat, yəni sağlam bazar münasibətləri real surətdə təşəkkül tapmalıdır;

nəhayət, *altıncısı*, sağlam milli iqtisadiyyat şəraitində keyfiyyət onun bütün tərəflərini əhatə etməli, məhsul buraxılışı dünya standartlarına uyğun olmalı və rəqabətqabiliyyətliliyi ilə xarakterizə olunmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, iqtisadi artım və inkişaf dinamik xarakter

2. kəsb etməlidir. **müstəmləkə xarakterli milli iqtisadiyyat** - təmənnalı asılılıq və iqtisadi struktur dərəcəsi ilə fərqlənən, lakin bir-birinə nisbətən yaxın olan milli iqtisadiyyat növüdür. Belə milli iqtisadiyyata malik olan ölkələr digər dövlətlər tərəfindən istila edilməli və qeyri-müstəqil olmaları ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, belə ölkələrdə mövcud ölkənin milli və iqtisadi mənafeləri nəzərə alınmır, zorakı və gücdən istifadə etməklə iqtisadiyyat inkişaf etdirilir.
3. **yarımmüstəmləkə xarakterli milli iqtisadiyyat** - müstəmləkə xarakterli milli iqtisadiyyata bənzəyir. Lakin burada yuxarıda göstərilən əlamətlər nisbətən zəifdir, yəni bu modeldə mövcud ölkənin milli və iqtisadi mənafeləri az da olsa nəzərə alınır.

Beləliklə, sağlam milli iqtisadiyyat bazar münasibətlərinin inkişafının ana xəttini təşkil edir. O, rəqabət qabiliyyətli əmtəə dövriyyəsinə malik olur, iqtisadi müstəqillik, sabit pul tədavi, dinamik inkişaf, diversifikasiya meyli, yüksək rifah və sair onda səciyyəvi hal olur. Dünyanın ən yüksək inkişaf etmiş ölkələri, məsələn, ABŞ, Yaponiya, Finlandiya, İsveç ilk növbədə yaratdıqları sağlam milli iqtisadiyyatları ilə zənginləşmişlər. Azərbaycan böyük neft-qaz ehtiyatlarına malik olan ölkələrdən biridir. Fəqət onları kəşf etmək və mənimsəmək yalnız respublikanın daxili imkanları hesabına hələlik mümkün deyildir. Bu, indiki şəraitdə xarici kapitalın, yəni xarici sərmayəçilərin bu işə cəlb edilməsilə mümkündür. Xarici kapitalın bu işə cəlb edilməsi neft-qaz hasilatının artırılması ilə yanaşı yeni iş yerlərinin yaradılması baxımından da əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən, belə bir tədbirin həyata keçirilməsi yüksək ixtisaslı neftçi kadrların xarici ölkələrə axınının da qarşısını ala bilər. Son illərdə xarici kapitalın idxalı ilə əlaqədar olaraq respublikamızda yeni idarəetmə təcrübəsi, müasir menejment standartları, yüksək istehsalat mədəniyyəti tətbiq olunmağa başlayır.

Milli iqtisadiyyatın mövcud səviyyəsini tədqiq və təhlil etmək üçün bir sıra digər göstəricilərdən, məsələn Ümumi Milli Məhsul /*ÜMM*/, Ümumi Daxili Məhsul /*ÜDM*/, Xalis Milli Məhsul /*XMM*/, Milli Gəlir /*MG*/, Milli Sərvət /*MS*/ kimi göstəricilərdən də istifadə edilir. *ÜMM* mövcud ölkədə və onun xaricində öz daxili resursları hesabına il ərzində istehsal olunan bütün son hazır əmtəələrin və xidmətlərin dəyərinin məcmusudur. *ÜMM* mövcud ölkədə il ərzində yerli resurslardan istifadə etməklə istehsal olunan bütün hazır əmtəələrin məcmusudur. *XMM* ümumi daxili məhsuldan amortizasiya ayırmaları çıxdıqdan sonra yerdə qalan hissədir. *MG* xalis milli məhsulun bütün dolaylı vergilər çıxdıqdan sonra yerdə qalan hissəsidir. Başqa sözlə, o mövcud ölkədə əmək haqqı, mənfəət. Faiz və rentaların ümumi məbləğindən ibarətdir. *MS* mövcud ölkədə millətin tarix ərzində əldə etdiyi və malik olduğu bütün maddi nemətlərin məcmusudur.

V FƏSİL BEYNƏLXALQ ENERJİ BAZARLARINA ÇIXIŞ PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏR

5.1. Xəzərin neft-qaz resursları və müasir dövrdə onlardan istifadə imkanları

Xəzər göl olmamaqla dünyada ən böyük qapalı su hövzəsidir. Xəzər regionunda Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan, Azərbaycan dövlətləri yerləşir. Ölçüsünə, proseslərin xarakterinə və inkişaf tarixinə görə Xəzər dəniz hesab edilir. Tarixi mənbələrdə və ədəbiyyatlarda Xəzər dənizinin çoxsaylı adlarına, məsələn Abeskun, Bakı, Kaspi, Gürqan, Xəzər, Kirkan, Şirvan, Mazandaran və sairə rast gəlinir. Bunlardan hazırda Xəzər və Kaspi adları daha çox işlədilir.

Xəzər dənizinin uzunluğu təqribən 1200 kilometr, orta eni 320 kilometr, sahil xəttinin uzunluğu 6,5 min kilometrdir. Ondən 800 kilometri Azərbaycan Respublikasının payına düşür. Xəzər dənizinə 130-dən çox çay tökülür. Onlardan ən böyükləri sırasında Volqa, Kür, Emba, Ural, Terek, Sulak, Samur, Səfidrud və Kürkan çayları yer alır.

Relyefinə və hidroloji xüsusiyyətlərinə görə Xəzər dənizi üç hissəyə bölünür:

1. Şimali Xəzərə /*dərinliyi 25 m-dəkl*/;
2. Orta Xəzərə /*Dərbənd çökəkliyində dərinliyi 788 m-dəkl*/;
3. Cənubi Xəzərə /*dərinliyi 1025 m-dəkl*/.

Orta Xəzərin Şimali Xəzərlə təbii sərhədi Manqışlaq astanası, Cənubi Xəzərlə təbii sərhədi isə Abşeron astanası boyunca keçir. Xəzər dənizi Üst Miosenə qədər Qara dənizlə əlaqədə olmuşdur. Sonra bu əlaqə kəsilmiş, Xəzər dənizi qapalı su hövzəsinə çevrilmişdir. Üst Pliosenə /*Akçaqıl əsrində*/ okeanla yenidən birləşmişdir. Xəzər dənizinin dibində neft, qaz, kimyəvi xammal yataqları var. Deməli, Xəzər dənizi mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir. Xəzər dənizinin əsas faydalı qazıntısı neft və təbii qazdır. Bu resurslar Abşeron və Bakı arxipelaqları akvatoriyalarında, Türkmənistan və Dağıstan Muxtar Respublikasının sahil suları zonasında çıxarılır. Xəzər dənizindən neft ilk dəfə 1923-cü ildə keçmiş İliç buxtasında çıxarılmışdır. Hazırda Azərbaycanda çıxarılan neftin üçdə iki hissəsini, təbii qazın 90%-dən çoxunu dəniz mədənləri verir.

Müasir dövrdə Xəzər regionunun dövlətləri, öz iqtisadi inkişafını Xəzər dənizinin neft-qaz potensialı ilə bağlayır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə Xəzər dənizinin neft-qaz potensialı 50 milyard barreldən 200 milyard barrele kimi neft və kondensata bərabərdir. Xəzər regionun dövlətləri üzrə neft və təbii qaz ehtiyatı aşağıdakı kimidir:

1. **Azərbaycan** üçün isbat edilmiş neft ehtiyatı 3,6 milyard barreldən 12,5 milyard barrel arasında dəyişilir. Mümkün /ehtimal/ olan neft ehtiyatı mütəxəssislər tərəfindən 27 milyard barrel həcmində proqnozlaşdırılır. Ümumi neft ehtiyatı isə 31-40 milyard barrel nəzərdə tutulur;
2. **Qazaxıstan** üçün isbat edilmiş neft ehtiyatı 10 milyard barreldən 17,6 milyard barrele bərabərdir. Mümkün /ehtimal/ olunan neft ehtiyatı 85 milyard barrel, ümumi neft ehtiyatı isə 95 milyard barreldən 103 milyard barrel həcmindədir;
3. **Türkmənistan** üçün isbat olunan neft ehtiyatı 1,7 milyard barrele, mümkün neft ehtiyatı 32 milyard barrele və ümumi neft ehtiyatı isə 34 milyard barrele bərabərdir;
4. **Rusiya** üçün isbat olunan neft ehtiyatı 0,3 milyard barrele, mümkün olan neft ehtiyatı 5 milyard barrele və ümumi neft ehtiyatı isə 5 milyard barrele bərabərdir;
5. **İran İslam Respublikası** üçün isbat olunan neft ehtiyatı 0,1 milyard barrele, mümkün olan neft ehtiyatı 12 milyard barrele və ümumi neft ehtiyatı isə 12 milyard barrele bərabərdir.

Xəzər regionunda yerləşmiş dövlətlər tərəfindən hasil və ixrac edilən neftin miqdarı haqqında məlumatlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Xəzər regionu üzrə neftin hasilatı və ixracı

/sütkada min barrel/

Dövlətlər	Neft hasilatı		İxracın xalis həcmi		Nəzərdə tutulan ixrac
	1990	1997	1990	1997	
<i>Azərbaycan</i>	259,3	192,9	76,8	54,8	1000-1500
<i>Qazaxıstan</i>	602,1	573,3	109,2	310,9	2000
<i>Türkmənistan</i>	24,8	107,3	69,0	39,2	50
<i>Rusiya</i>	144,0	60,0	x	x	x
<i>Yekun:</i>	1130,2	933,5	255	404,9	3050-3550

Cədvəldən görünür ki, Azərbaycan Xəzər regionu üzrə neft hasil edən ölkələrdən biridir və ixrac potensialına görə Xəzər regionu ölkələri arasında ikinci yeri tutur. Artıq Azərbaycan Respublikası dünyanın ən çox neft hasilatına malik olan regionlardan biri kimi tanınmaqdadır. Mütəxəssislərin fikrincə Azərbaycan Respublikası neft ehtiyatlarına görə dünyanın 10-12 lider ölkəsi arasında qərar tutur.

5.2. Xam neftin və təbii qazın emalı və onlardan alınan məhsullar

Neft emalı - neftin mexaniki qatışıqlarından təmizlənib distillə vasitəsilə lazımı fraksiyalara ayrılması prosesidir. Arxeoloqların fikrincə neftdən bizim eradan əvvəl VI minillikdə istifadəyə başlanmışdır. Eramızın III min illiyində Mesopotamiya və Misirdə asfaltdan sukeçirməyən və birləşdirici maddə kimi inşaatda istifadə edildiyi göstərilir. O dövrdə neft piltəli çiraqlarda yandırılır, dərman pəreparatları kimi işlədilir, onun şora, kükürd və qətran qarışığından hərbi məqsədlə «yandırıcı ox» hazırlanmasında istifadə edilirdi.

Bakıda neft çıxarılmasını hadisəsini XIII əsrdə italyan səyyahı Marko Polo təsvir etmişdir. O, göstərirdi ki, Bakı neftini çiraqlarda yandırır və onunla dəri xəstəliklərini müalicə edirlər. XVI-XVII əsrlərdə Bakıdan Rusiyanın mərkəz rayonlarına neft göndərməyə başlanmışdır. Müalicə məqsədi ilə işlədilən neftin xoşagəlməz qoxusunu aradan qaldırmaq və ya heç olmazsa azaltmaq üçün eramızın əvvəllərində onu distillə yolu ilə təmizləməyə başlamışlar. Qədim müalicə kitablarında Roma həkimi Kassiya Feliks və XI əsr ərəb alimi İbn Sinanın distillə üsullarına aid təcrübələri təsvir edilmişdir.

Bakı neftinin distillə edilməsini ilk dəfə XIII əsrdə orta əsr müəllifi Nəci bəkran Əl Həmdani qələmə almışdır. Neftin kubda vaxtaşırı qızdırmaqla distillə edildiyi ilk neft təmizləmə qurğu 1823-cü ildə Mozdok şəhəri yaxınlığında təhkimçi kəndli Dubinin qardaşları tərəfindən tikilib istifadəyə verilmişdir. Kuba hər dəfə 40 vedrə xam neft doldurulur və ondan 16 vedrə distillə edilmiş neft məhsulları alınır. 1837-ci ildə Balaxanıda işə salınan neftayırma qurğusunda 19,4 ton xam neft distillə edilmişdir. 1861-ci ildə Suraxanıda sənaye sahibkarı Kokorev D.İ.Mendeleyevin köməyi ilə kerosin zavodu tikmişdir. Bakılı texnik Cavad Məlikov 1863-cü ildə Bakıda və 1865-ci ildə Qroznıda ilk neftayırma zavodunu tikmişdir. Artıq 1868-ci ildə Bakıda 23 kiçik neftayırma zavodu işləyirdi. Neft emalı zavodlarında kerosin, mazut, az miqdarda sürtgü yağları və benzin alınır. XIX əsrin 70-ci illərində neft məhsullarına olan tələbat xeyli artdığından, neftayırma zavodlarında distillə kublarının sayı və həcmi artırıldı. Lakin, buna baxmayaraq vaxtaşırı işləyən kublar bu tələbatı yenə də ödəyə bilmirdi.

1872-ci ildə icarə sisteminin ləğvindən sonra Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı. Neft hasilatının artması neftayırma zavodlarına olan tələbatı xeyli artırdı. 1873-cü ildə A.Təbrizov neftin fasiləsiz emalı prosesini işləyib hazırladı. 1875-ci ildə Bakıda neft emalı müəssisələrinin sayı 62-yə, kerosin istehsalı 848,7 min puda çatdırıldı. Bakıda neftqazçıxarma sənayesinin cəmləşdiyi «Qara şəhər» yarandı. 1883-cü ildə D.İ.Mendeleyevin təklifi ilə «Nobel qardaşları» zavodunda ilk kub batareyası istifadəyə verildi və digər zavodlar

tədricən bu üsulla neft emalına keçdi. XX əsrin əvvəllərində Rusiyada başlanmış iqtisadi böhran Azərbaycan neftqazçıxarma sənayesində də özünü göstərdi. Azərbaycanda neft sənayesi müəssisələrinin sayı 91-dən /1901/ 53-ə /1915/, kerosin istehsalı 128,3 milyon puddan /1900/ 73,4 milyon puda /1914/ endi. Bu dövrlərdə Azərbaycan neft sənayesində xarici kapitalın rolu böyük idi. Təkcə kerosin istehsalının 75%-i «Nobel qardaşları» şirkətinin payına düşürdü. Sonralar neft emalı zavodlarının sayı və məhsuldarlığı, habelə alınan neft məhsullarının çeşidi tədrijlə artırıldı. 1920-1921-ci illərdə Bakıda neft emalı 1913-cü il səviyyəsinin 41%-ni təşkil etdi. Beləliklə də 1921-ci ildən sonra neftayırma zavodlarının bərpaasına, texniki cəhətdən yenidən qurulmasına başlandı. 1927-ci ildə ilk dəfə olaraq Bakıda güclü borulu qurğu tikilib işə salındı. 1940-cı ildə benzin istehsalı 1913-cü il səviyyəsini 39 dəfə ötdü. 1953-cü ildə nəhəng Yeni Bakı neftayırma zavodu işə düşdü, digər neftayırma zavodları yenidən quruldu və müasir texnika ilə təhciz edildi. Bütün bunlar imkan verdi ki, Bakıda çıxarılan neftin əksər hissəsi Bakı neftayırma zavodlarında emal edilsin. 1950-ci illərdə Bakıda fəaliyyət göstərən üç neftayırma zavodlarında təqribən 90 adda neft məhsulu /benzin, kerosin, mazut, sürtgü yağları, aşqarlar, neft kimyası üçün xammal və sair/ istehsal edilirdi. Həmin zavodlar tərəfindən istehsal olunan neft məhsulları nəinki keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan respublikalara, həmçinin xarici ölkələrə də ixrac olunurdu. Hazırda həmin zavodlarda yenidənqurma işləri həyata keçirilir.

Neft məhsulları - neftin emalı prosesi nəticəsində alınan karbohidrogenlərlə onların bəzi törəmələrinin qarışığı və ya fərdi kimyəvi birləşmələrdən ibarətdir. Onlardan yanacaq, sürtgü yağı, yol örtüyü, elektroizolyasiya materialı, həlledici, neft-kimya sənayesi üçün xammal kimi və başqa məqsədlər üçün istifadə edilir. Neft məhsuluna duru yanacaq və qaz yanacağı daxildir. Bura yerdən neftlə birgə çıxan qazların emal məhsullarından qazolin və qaz benzini, propanbutan fraksiyası, izobutilen, neft emalı qazları, benzin, kerosin və mazut da daxildir. Neft məhsullarının təqribən 60-65%-ni təşkil edən neft yanacaqları daxiliyanma mühərriklərində motor yanacağı kimi işlədilir.

Neft yağları öz həcmi və əhəmiyyətinə görə neft məhsullarının ikinci böyük qrupunu təşkil edir. Onların çoxu sürtgü yağlarıdır. Elektroizolyasiya yağlarının və texnoloji yağların da sənaye əhəmiyyəti böyükdür. Sürtgü yağları üçün əsas göstəricilər onların özlülüyü, oksidləşməyə qarşı sabitliyi, yağlama qabiliyyəti, alışma və donma temperaturudur. Neftdən alınan sürtgü yağı materiallarına plastik yağlar və yağlayıcı-soyuducu mayelər də daxildir.

Texniki bitum materialları istehsalı həcminə görə xalq təsərrüfatında geniş tətbiq olunan neft məhsullarının üçüncü qrupunu təşkil edir. Onlar tərkibində çoxlu miqdarda asfalt-qatran birləşmələri olan ağır distillə qalıqlarını vakkum altında yenidən distillə edib, içərisindən hava keçirmək yolu ilə alınır.

Neft məhsullarının mühüm bir qrupunu bərk karbohidrogenlər - parafin, serezin, vazelin təşkil edir. Onlar neft fraksiyalarının parafinsizləşdirilməsi zamanı çıxarılan məhsulları ayırmaq üçün təmizləmək yolu ilə alınır. Bərk karbohidrogenlərdən yeyinti, elektrotexnika, kağız və rezin sənaye sahələrində, plastik sürtgü yağları istehsalında, tibbdə istifadə edilir. Hazırda Bakının neftayırma zavodlarında 100-dən çox neft məhsulları istehsal edilir.

Qazayırma - qaz qarışığını öz tərkib hissələrinə və ya müxtəlif fraksiyalara ayırma prosesidir. Qaz qarışığı əvvəlcə qurudularaq zərərli qatışıqlardan, məsələn, aşağı temperatur və yüksək təzyiqdə doymamış karbohidrogenlərlə reaksiyaya girib partlayıcı nitrobirləşmələr əmələ gətirə bilən azot oksidlərindən, qazların kimyəvi emalına mane olan katalik zəhərlərdən, aparatlarda korroziya törədən, ya da aşağı temperaturda donan hidrogen-sulfid, su buxarı və bəzi karbohidrogenlərdən təmizlənir. Adətən, qazı sənayedə mexaniki, elektrik və fiziki-kimyəvi üsullarla təmizləyirlər. Mexaniki və elektrik qaztəmizləmə üsulları qazı bərk və maye qatışıqlardan, fiziki-kimyəvi üsul isə qaz qatışıqlarından təmizləmək üçündür.

Mexaniki qaztəmizləmə qatışığın zərrəciklərini ağırlıq qüvvəsi və ya mərkəzdənqaçma qüvvəsinin təsiri ilə çökdürmək, qazı məsaməli və lifli materialdan süzmək, həmçinin qazı su, yaxud başqa maye ilə yumaq yolu ilə aparılır. Ən çox qaztəmizləyən aparat-siklondan istifadə edilir. Siklonda mərkəzdənqaçma qüvvəsinin təsiri nəticəsində bərk və maye zərrəciklər qazdan

ayrılıb kənar edilir. Süzmə yolu ilə qaztəmizləmə üçün parça kağız, sintetik və ya şüşə lifli süzgəjlərdən, eləcə də koks xırdası və ya başqa məsaməli materiallardan istifadə olunur. Qazı tozdan su və ya başqa maye vasitəsilə skrubber və digər aparatlarda təmizləyirlər.

Elektrik üsulu ilə qaztəmizləmə yüksək-gərginlikli /təqribən 80000 volta qədər/ bircinsli olmayan elektrik sahəsi qüvvələrinin təsirinə əsaslanır. Çıxarılmış qaz elektrik süzgəcindən keçirildikdə ionlaşır, yüklü hissəciklər çökdürücü elektrod tərəfindən cəzb olunur.

Fiziki-kimyəvi qaztəmizləmə üsulları qaz qatışıqlarının kənar edilməsi üçün tətbiq edilir. Proses qaz qatışığının həlledici maddə /buna absorbsiya deyilir/, yaxud qaz qatışıqları ilə kimyəvi birləşmə verən maddə məhlulları ilə yuyulması /buna kimyəvi absorbsiya deyilir/, qatışıqların bərk aktiv maddələrlə udulması /buna adsorbsiya deyilir/, onların zərərsiz birləşmələrə katalitik çevrilməsi və s. üsullarla aparılır. Qaztəmizləmə üsulları metallurgiya sobalarında, istilik-elektrik stansiyalarında, sement, kimya və neft-kimya zavodlarında geniş tətbiq edilir.

İqtisadiyyatın və əhəlinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsində qaz təchizatının təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qaz təchizatı - iqtisadiyyatın maddi və qeyri-maddi sahələrinin ehtiyacları üçün qaz yanacağına mütəşəkkil surətdə verilməsi və paylanmasıdır. İstehlakçılar təbii, süni və mayeləşdirilmiş qazlarla təchiz olunur. Qaz təchizatına təbii qazın çıxarılması, süni qazın alınması, qazların təmizlənməsi, nəql edilməsi, saxlanması, istehlakçılara paylanması üçün lazım olan kompleks qurğular, maşın və cihazlar daxildir. Mərkəzləşdirilmiş və yerli qaz təchizatı sistemləri mövcuddur. Mərkəzləşdirilmiş qaz təchizatında qaz istehlakçılara şəhər qaz şəbəkəsi vasitəsi üzrə, yerli qaz təchizatında isə yerli qaz qurğularından və ya içərisinə mayeləşdirilmiş qaz doldurulmuş sistemlərdə, balonlarda paylanır. Yerli sistemlərdən magistral qaz kəmərlərindən uzaqda yerləşən kiçik şəhərlərin və qəsəbələrin yaşayış binaları və kommunal-məişət müəssisələrinin qazla təchiz olunmasında geniş istifadə olunur. Mayeləşdirilmiş qaz dəmir yolu və avtomobil sistemləri, balonlar və xüsusi gəmilərlə daşınır.

Qaz təchizatı sisteminin etibarlı işləməsi üçün böyük şəhərlərin yaxınlığında qaz anbarları düzəldilir. Qaz anbarları yeraltı və yerüstü olur. Yeraltı qaz anbarı yüz milyonlarla m³ qaz tutur, onlar az təhlükəlidir və yerüstü anbarlara nisbətən ucuz başa gəlir. Yeraltı qaz anbarı məsaməli süxurlarda /ehtiyatı tükənmiş qaz və neft yataqlarında, sulu laylarda/ və süxur boşluqlarında /istifadəsiz qalan mədən saxtalarında, köhnə tunellərdə, mədən lağımlarında/ yaradılır. Qaz məsaməli süxurlarda qaz halında, süxur boşluqlarında isə, əsasən, maye halında saxlanılır. Qaz anbarı qazın az işlədildiyi mövsümlərdə ehtiyat yığmaq və qazı tələbat çox olan mövsümlərdə istehlakçılara qazla müntəzəm təchiz etmək üçün, həmçinin yanacaq və kimyəvi xammal ehtiyatı kimi istifadə olunur.

5.3. Neft, neft məhsulları və qazın nəqli yeni neft strategiyasının tərkib hissəsi kimi

Müasir şəraitdə neft, neft məhsulları və təbii qazın nəql edilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Adətən, neft və neft məhsulları, həmçinin təbii qaz aşağıdakı nəqliyyat növlərindən istifadə etməklə istehlakçılara çatdırılır:

Dəmiryolu nəqliyyatı - neft və neft məhsullarının nəqlində əsas yerlərdən birini tutur. Hazırda nəql olunan bütün neft və neft məhsullarının təqribən 40%-i dəmiryolu ilə daşınır. Dəmiryolu ilə neft və neft məhsullarının nəql olunmasının əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, o, ilin fəsillərindən asılı olmayıb bütün il boyu işləyir. Dəmiryolu ilə neft və neft məhsullarının daşınmasının müsbət cəhətləri ilə yanaşı, onun qüsurları, mənfi cəhətləri də vardır. Belə ki, onun tikintisi böyük həcmdə əsaslı vəsait qoyuluşu tələb edir, istismar xərcləri çox olur, xidmət və təmir işlərinə çoxlu vaxt və vəsait sərf edilir.

Azərbaycanda ilk dəmiryolunun çəkilişinə 1878-ci ildə başlanmışdır və 1880-cı ilin yanvarında Bakı-Sabunçu-Suraxanı xətti istifadəyə verilmişdir. Bu xətt neft mədənlərini kerosin

zavodları və dəniz portu ilə birləşdirdi və neft daşınmasında mühüm rol oynadı. 1883-cü ildə Bakı-Tiflis xətti istifadəyə verildi və əvvəllər Tbilisidən Batuma və Potiyə çəkilmiş xətlər vasitəsilə Xəzər və Qara dəniz portları arasında birbaşa əlaqə yaradıldı. 1900-cü ildə istifadəyə verilən Biləcəri-Dərbənd xətti Zaqafqaziya Şimali Qafqaz və keçmiş SSRİ-nin başqa respublikaları və rayonları ilə, 1908-ci ildə istifadəyə verilən Culfa-Noraşen-Masis dəmiryolu isə Culfa stansiyasını Yerevanla və Zaqafqaziyanın digər məntəqələri ilə birləşdirdi. Bu xətlərdə nəinki sərnişin daşınırdı, həm də neft və neft məhsulları nəql edilirdi. Dəmiryolu ilə neft və neft məhsullarını daşımaq üçün sisternlərdən istifadə edilir. Sistem latın sözü olub, su tutumu, yaxud su anbarı deməkdir. Stasionar sisternlər beton, dəmir-beton, polad, alüminium ərintilərindən hazırlanır. Dəmiryol sisternləri silindirik formalı qaynaqlanmış metal rezervuardan ibarət vaqondur. Mayeni boşaltmaq üçün xüsusi axıdıcı qurğu ilə təhciz edilir. Tutumu 140 tona qədərdir. Beləliklə də, dəmiryolu neft və neft məhsullarının ölkədaxili və ölkədən kənar daşınmasında mühüm rol oynadı.

Dəniz nəqliyyatı - neft və neft məhsullarının, həmçinin digər maddi sərvətlərin və sərnişinlərin daşınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Neft və neft məhsullarının dəniz nəqliyyat vasitələri ilə daşınması dəmiryolu ilə daşınmaya nisbətən az xərc tələb edir. Neft və neft məhsulları müxtəlif tipli dəniz və okeanlarda daşındığı üçün orada istifadə edilən gəmilər və tankerlər də bir-birindən fərqlənirlər. Neft və neft məhsullarını daşıyan gəmiləri hərəkət etmə xarakterinə görə iki qrupa ayırmaq olar: yedək gəmiləri ilə hərəkət etdirilən barclar və özü hərəkət edən gəmilər. Tanker ingilis sözü olub, sistem, çən və tutum deməkdir. Tanker rezervuarlarında maye, yarımmaye və səpələnən yüklər /neft, benzin, spirt, sürtgü və qida yağları, şərab, mayeləşdirilmiş qaz, yeyinti məhsulları və sair/ daşıyan gəmidir. Tankerə yük qapalı boru kəməri ilə doldurulur və tankerdən gəmi nasoslari ilə boşaldılır. Tankerin yükqötürmə qabiliyyəti 500 min tona qədər, subasını isə 590 min tona qədər ola bilər.

XIX əsrin 70-80-cı illərində Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı dəniz nəqliyyat vasitəsilə yük dövriyyəsinin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda neft və neft məhsullarının təqribən 80%-i dəniz nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə nəql edilirdi. 1962-ci ildə Bakı və Krasnovodsk portları arasında böyük gəmi-bərələr işləməyə başlamışdır. Hazırda Xəzər dənizində yük dövriyyəsinin təqribən 42%-dən çoxu Bakı portunun payına düşür. Bakı portu Azərbaycanla İran arasında ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində də mühüm rol oynayır.

Automobil nəqliyyatı - o zaman səmərəli olur ki, onlardan mərkəzləşdirilmiş qaydada istifadə edilsin. Avtomobil nəqliyyatı vasitəsi ilə, adətən, xüsusi kiçik qablarda neft və neft məhsulları nəql edilir. Uzaq məsafələrə neft və neft məhsullarının daşınmasında avtosisternlərdən istifadə edilir. Avtosistem maye və səpələnən yükləri daşıyan avtomobildir. Sistem silindirik, konusvari və sair formada, həcmi 0,8-15 metr kub olur. Avtomobil nəqliyyatının üstünlükləri nəqliyyat xərclərinin az olması, asand idarə edilməsi, sürətli və mütəhərrik olması, başqa nəqliyyat növlərinin yardımı olmadan quruda yükləri lazımi məntəqəyə tez çatdırması, yükü tarasız, ya ucuz qablarda daşımından ibarətdir. Göstərilən keyfiyyət xarakteristikasına görə avtomobil nəqliyyatı yükdaşıma həcminə görə nəqliyyat növləri arasında birinci yeri tutur.

Aviasiya nəqliyyatı - vasitəsindən neft və neft məhsullarının, həmçinin mayeləşdirilmiş qazın digər nəqliyyat növlərindən istifadə edilməklə daşınması mümkün olmayan hallarda istifadə edilir. Hava nəqliyyatının əsas üstünlüyü yüksək sürətli uçuş hesabına vaxta qənaət etməsidir. Azərbaycanda hava nəqliyyatı 1924-cü ildə açılmışdır. Azərbaycan hava nəqliyyatının ölkənin yük dövriyyəsidəki payı, digər nəqliyyat növlərinə nisbətən olduqca azdır, lakin sərnişin dövriyyəsidəki xüsusi çəkisi çoxdur.

Boru kəməri - vasitəsilə neft, neft məhsulları və mayeləşdirilmiş və təbii qaz uzaq məsafələrə nəql edilir. Bu nəqliyyat növünün əsas üstün cəhətləri boru kəmərləri çox uzaq məsafəyə ən qısa yolla aparılması, fasiləsiz nəql olunmanı təmin edilməsi, boru kəmərlərində itgilərin minimumluğu, nəql olunmanın mexanikləşdirməsi və avtomatlaşdırılması. Lakin bu

nəqliyyat növünün müsbət cəhətləri ilə yanaşı qüsurları da vardır. Əsas qüsür cəhəti ondan ibarətdir ki, bu zaman böyük metal sərfi və birdəfəlik vəsait qoyuluşu tələb olunur.

Boru kəmərləri nəql etdiyi məhsulun növündən asılı olaraq «neft kəmərləri», «qaz kəmərləri», «benzin kəmərləri» və «mazut kəmərləri» qrupuna ayrılır ki, bunlarda da yalnız adlarına uyğun gələn məhsullar, məsələn, neft, qaz, benzin və mazut nəql edilir. Neft və neft məhsullarının boru kəmərlərində hərəkət sürəti 1-1,5 m/san-yə bərabərdir. Uzunluğu 6 km olan ilk neft boru kəməri ABŞ-da çəkilmişdir. Azərbaycanda ilk neft kəməri 1878-ci ildə neft mədənlərindən neft emalı zavodlarına çəkilmişdir. 1897-1907-ci illərdə isə, həmin dövrdə dünyada ən uzun olan Bakı-Batumi magistral neft kəməri çəkilmişdir. Hazırda da istifadə olunan həmin neft kəmərinin uzunluğu 867 kilometr, borusunun diametri 200 millimetrdir. Kəmər boyu 16 neftvurma stansiya var. Boru kəməri vasitəsilə yük dövriyyəsi 1990-cı ilə nisbətən sonrakı illərdə xeyli azalsa da, 1998-ci ildən başlayaraq çoxalmağa başlamışdır.

Aşağıdakı cədvəldə bütün nəqliyyat növləri üzrə yük dövriyyəsinin dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 21

Azərbaycanda nəqliyyat növləri üzrə yük dövriyyəsi

/trilyon ton-km/

İllər	Dəmiryolu	Boru kəməri	Dəniz	Avtomobil	Hava	Cəmi
1995	2765	465	4325	404	57	8016
1996	2777	529	3911	358	56	7631
1997	3515	570	5008	660	39	9792
1998	4613	1377	4447	706	24	11167
1999	4996	3892	4749	835	26	14472
2000	5770	1371	5192	206	102	12641
2001	6141	1643	5744	240	76	13844

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundan çıxarılan neft və qazın xarici bazarlara ixracı strategiyası 1996-cı və 2000-ci illərdən həyata keçirilməyə başlanmışdır. 1996-cı ildə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda çıxan neftin ixracı üçün iki neft boru kəmərinin: «Bakı-Novorossiysk» və «Bakı-Supsa» istiqamətlərində tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci neft boru kəməri Rusiya ərazisindən Qara dənizin Novorossiysk limanına, ikinci neft boru kəməri isə - Gürcüstan ərazisindən Qara dənizin Supsa limanına çıxır.

İlkin neftin ixracı üçün Rusiya və Gürcüstanla mühüm müqavilələr artıq imzalanmış və hazırda onlar müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. 1996-cı il yanvarın 18-də xam neftin nəqli barədə Azərbaycan və Rusiya arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Şimal neft boru kəmərinə tikinti və bərpa işləri başa çatdırılmış və 1997-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan neftinin Novorossiysk limanına nəqli başlanmışdır. 1996-cı ilin mart ayında isə Azərbaycan və Gürcüstan Qərb ixrac boru kəmərinin inşasına dair dövlətlərarası müqavilə imzalanmışdır. Müqavilədə nəzərdə tutulan işlərin uğurlu yerinə yetirilməsi nəticəsində 1999-cu il aprelin 17-də Gürcüstanın Qara dəniz sahilində terminalla birlikdə Bakı-Supsa ixrac neft boru kəməri istifadəyə verilmişdir. 2001-ci ilə qədər Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa boru kəmərləri vasitəsilə təqribən 7,5 milyon ton xam neft ixrac olunmuş və bu zaman Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundan çıxarılan 1 milyard kubmetrdən artıq təbii səmt qazı əvəzsiz olaraq Azərbaycana verilmişdir.

Proqnozlara görə Azəri-Çıraq və Günəşli layihəsi üzrə 2002-2004-cü illər üçün xam neft hasilatı həcmnin 20 milyon tona qədər artırılması, sonralar isə onun 40-50 milyon tona çatdırılması gözlənilir. Azərbaycan Respublikasının quru ərazisində və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən perspektiv strukturlara dair digər müqavilələr də uğurla həyata keçirilir və bu müqavilələrə əsasən ümumi ixrac potensialı 2010-2015-ci illər üçün ən azı 60-70 milyon ton təşkil edəcəkdir. Bu həcmdə neftin dünya bazarlarına etibarlı və fasiləsiz nəql edilməsi üçün çoxvariantlı ixrac kəmərləri sistemi yaradılmalıdır ki, bunun da əsas tərkib hissəsi Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu seçilmişdir.

1999-cu il noyabrın 18-də Türkiyənin İstanbul şəhərində ATƏT-in zirvə görüşü zamanı xam neftin Azərbaycan və Gürcüstan Respublikalarının və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə nəql edilməsinə dair saziş imzalanmışdır. Avropa ölkələri, ümumən bəşəriyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malik bu saziş və ona əlavə olunan paket sənədləri Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və ABŞ dövlət başçıları tərəfindən imzalanmışdır.

Dünyanın neft sənayesi tarixində analoqu olmayan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin ümumi uzunluğu 1730 kilometrdir. Bunun 468 kilometri Azərbaycanın, 225 kilometrini Gürcüstanın və 1037 kilometri isə Türkiyənin ərazisindən keçəcəkdir. Layihədə Səngəçal terminalının genişləndirilməsi, Ceyhan limanında yeni nəhəng terminalın inşası, 11 nasos stansiyasının tikilməsi nəticəsində diametri 1100 millimetr, dəyəri 2,4 milyard dollar və ötürmə qabiliyyəti ildə 50 milyon tondan aşağı olmayan boru kəmərinin çəkilməsi nəzərdə tutulur. Xam neftin Bakıdan Ceyhana nəqlinin ümumi tarifi bir tona təqribən 2 dollar təşkil edəcəkdir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru neft kəməri iqtisadi cəhətdən olmasa da, siyasi cəhətdən ən optimal variant olmaqla, böyük strateji əhəmiyyət kəsb edir. Əsas ixrac boru kəmərinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu istiqamətində çəkilməsi Azərbaycanla Qərb dövlətləri və aparıcı Avropa ölkələri arasında iqtisadi və siyasi əlaqələrinin güclənməsinə əlverişli şərait yaradacaq, həmçinin regional əməkdaşlığın genişləndirilməsinə təkan verəcəkdir. 2005-ci ildən etibarən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri ilə, qeyd etdiyimiz kimi, ildə ən azı 50 milyon ton xam neft ixrac etmək mümkün olacaqdır. Təxmini hesablamalara görə 30 il müddətində bu kəmərlə nəqli nəzərdə tutulan xam neftdən Azərbaycan Respublikası 35 milyard dollar həcmində gəlir əldə edəcəkdir. Əgər Qazaxıstan neftinin bu istiqamətdə nəql ediləcəyini nəzərə alsaq, bu məbləq daha da artacaqdır. Xəzər regionunun xam neftinin ixrac marşrutları aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 22

Xəzər neftinin ixrac marşrutları

Marşrutun adı	Marşrutun uzunluğu /mil/	Neftin həcmi /sütkada mln.barrel/	Investisiya qoyuluşu /milyon dollar/
<i>Atara-Samara</i>	x	0,2-0,3	22
<i>Bakı-Supsa</i>	550	0,1-0,6	590
<i>Bakı-Novorossiysk</i>	868	0,1-0,3	600
<i>Tenqiz</i>	930	1,34	2300
<i>Qazaxıstan-Çin</i>	1800	0,4-0,8	3900

«Şahdəniz» yatağından çıxarılan Azərbaycan qazının dünya bazarlarına Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru kəməri vasitəsilə ixrac edilməsi nəzərdə tutulur. Bu barədə Azərbaycanlı və gürcüstanlı mütəxəssislər 2001-ci ilin ortalarında Sürixdə ilkin razılığa gəlmişlər. Bu layihə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinə nisbətən Gürcüstan üçün iqtisadi cəhətdən daha əlverişli hesab edilməlidir. Belə ki, əgər Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin layihəsinə görə xam neftin Gürcüstan ərazisindən dünya bazarına ixrac edilməsi üçün 65 milyon dollar gəlir əldə edəcəkdirsə, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinə 30 milyard m³ qaz və 92 milyon dollar vəsait əldə edəcəkdir.

2004-cü ilin sonunadək inşasının başa çatdırılması nəzərdə tutulan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri tarixi Böyük İpək Yolunun bərpası istiqamətində atılmış mühüm addımdır. Qədim Böyük ipək yolunun dirçəldilməsində və dünyanın nəqliyyat sistemində inteqrasiyasında müstəqil Azərbaycan üçün mühüm istiqamətlərdən biri Avrasiya nəqliyyat dəhlizidir. Respublikamızın ərazisindən keçə biləcək əsas yük axınları bir tərəfdən Qərbi və Mərkəzi Avropa, digər tərəfdən isə Orta və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində formalaşır. Məhz buna görə də Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin açılmasında və səmərəli fəaliyyət göstərməsində joğrafi baxımdan əks qütblərdə yerləşmələrinə

baxmayaraq, həmin ölkə dövlətlərinin hamısı maraqlıdır. Bu marağın konkret ifadəsi Avropa-Qafqaz-Asiyanın Panavropa nəqliyyat yolları ilə birləşdirilməsi məqsədinin nəzərdə tutulduğu TRASEKA layihəsində öz əksini tapmışdır.

TASIS-in regional əməkdaşlıq üzrə 2000-2003-cü illər üçün indaktiv proqram layihəsində /İnokeyt bölməsi/ Orta Asiyadan xam neftin daşınmasına xüsusi yer ayrılmışdır. Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin Xəzər hövzəsindən keçən su yollarında həmin işin bilavasitə Azərbaycan gəmiçiliyinə məxsus tankerlərlə yerinə yetirildiyini nəzərə alsaq, bu istiqamətdə irəliyə doğru atılan addımın ümumi əhəmiyyətini qiymətləndirmək o qədər də çətin deyil. Bu mənada İnokeyt layihəsinin 2001-ci ilin əvvəllərində Afinada keçirilən ilk seminarı da istisnaqlıq təşkil etməmişdir. Beynəlxalq səviyyəli tədbirdə Qazaxıstan, Azərbaycan, Gürcüstan hökumətlərinin, həmçinin onların neft daşınmasının çoxmodallı sistemi üzrə layihənin iştirakçıları olan müvafiq şirkətlərinin, başqa sözlə desək, yerli təşkilatların nümayəndələri iştirak etmişlər.

Beynəlxalq səviyyəli seminarın əsas məqsədi podratçı tərəfindən neft daşınmasının çoxmodallı sisteminin yaradılması ilə bağlı məsələlər üzrə təqdim edilmiş informasiya əsas götürülərək, həmin sistemin texniki, iqtisadi, kommersiya, institusional, maliyyə və hüquqi baxımdan inkişafının müvafiq sxeminin nəzərdən keçirilməsi, müzakirəsi və müəyyənləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Seminar iştirakçıları İnokeyt üzrə çərçivə və saziş hüdudunda təqdim edilən layihənin inkişafına dərinləndirən maraqlı göstərmişlər. Belə ki, çoxmodallı sistemin komponentlərinin gücünü arzu edilən səviyyəyə, ildə 10 milyon ton neftə qədər artırmaq məqsədilə nəzərə alınması lazım gələn texniki və istismar aspektləri ilə yanaşı, digər aktual məsələlər də ətraflı surətdə müzakirə edilmişdir. Seminar iştirakçıları səlahiyyətləri çərçivəsində bütün müvafiq və dəqiq informasiyaları podratçıya vaxtında təqdim etməyi öhdələrinə götürmüşlər ki, bu da həmin layihədə işlənilən hazırlanan texniki-iqtisadi əsaslandırılmaların və biznes planın məlumatlarının doğruluğuna zəmanət verəcəkdir. Çoxmodallı sistemin komponentlərinin gücünü nəzərdə tutulan səviyyəyə qədər artırmaq üçün lazım gələn işlərin, xidmətlərin və avadanlıqların qəti şəkildə razılaşdırılmış siyahısını müəyyənləşdirilmiş və onların ümumi dəyəri 80-100 milyon ABŞ dolları təşkil edəcəkdir.

Neft daşınmasının çoxmodallı sistemində Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan və Gürcüstandan neft göndərilməsinin planlaşdırılan həcmi əsas kimi götürülərək, layihənin kommersiya baxımından gerçəkləşdirilməsi təsdiq olunmuşdur ki, bu da müvafiq sistemin gücünün nəzərdə tutulan səviyyəyə qədər artırılmasına, habelə layihə tsiklinin maliyyələşdirilməsi üçün kreditlərin ödənilməsinə, layihənin həyata keçirilməsindən ötrü lazım gələn sərmayələrin təhlükəsizliyinə və mənfəətliliyinə zəmanət verəcəkdir. Bu mülahizəyə əsaslanaraq seminarla xüsusi qeyd edilmişdir ki, neft daşınmasının çoxmodallı sistemi Xəzər regionundan qərb bazarlarına neft göndərilməsinin həcmi artırılması ilə bağlı problemi qısa-orta müddətdə həll edəcək, mövcud və planlaşdırılan, məsələn, əsas ixrac boru kəməri kimi layihələri tamamlayacaqdır. Sistemin həm də xam neftin daşınmasına dair qısamüddətli qərarlar həyata keçirildikdən sonra neft və neft məhsullarının nəqli üçün istifadə edilə bilən çeviklik xüsusiyyətinə malik olduğu vurğulanmışdır. Seminar iştirakçıları razılığa gəlmişlər ki, ümumi kommersiya operatorunun əsas vəzifələrindən biri də sistem vasitəsilə regionda konkret həcmdə neft və neft məhsulları nəql etmək istəyən potensial neft və neft məhsulları tedarükçüləri ilə danışıqların əlaqələndirilməsi əsasında layihənin zəruri buraxılış qabiliyyətini təmin etməkdən ibarət olacaqdır.

Seminar iştirakçıları razılığa gəlmişlər ki, İnokeyt üzrə çərçivə sazişinin gerçəkləşdirilməsi prosesində meydana çıxan mübahisələrin tənzimlənməsi sahəsində səmərəli mexanizm həm çərçivə sazişinin ümumi institusional strukturunun yaradılmasının başa çatdırılmasından, həm də bu struktur çərçivəsində dövlətlərarası yükdaşımaların hər hansı layihəsinin, məsələn, neft daşınmasının çoxmodallı sisteminin işlənilən hazırlanması üçün lazım gələn xarici sərmayəçilərin cəlb olunmasından ötrü zəruridir. Mübahisələrin tənzimlənməsinə dair protokolun texniki səviyyədə sonuncu tərtibi məqsədilə iştirakçı ölkələrin hökumətlərinə həmin layihənin həyata keçirilməsi üçün bu layihənin imzalanması prosedurunun başlamaq təklif olunmuşdur. Neft

daşınmasının çoxmodallı sisteminin yaradılmasına dair protokolun rəsmiləşdirilməsi həmin layihənin yaradılması məqsədilə seminar iştirakçıları ölkələrinin hökumətləri tərəfindən atılacaq növbəti zəruri addım hesab edilmişdir. Çünki çoxmodallı sistemin layihəsi elə formalaşdırılmalıdır ki, risk amili imkan daxilində daha aşağı səviyyədə olsun. Həmin risklərin bir çoxu müqavilə sənədlərində öz əksini tapmalıdır. Buna baxmayaraq, çoxmodallı sistemin hər bir inkişaf mərhələsində özünə məxsus müəyyən risk amili olmalıdır və ona qarşı müəyyən tədbirlər müəyyənləşdirilməlidir.

ARDNŞ ilə xarici ölkələrin aparıcı neft şirkətləri arasında bağlanmış müqavilələrdə idxal və ixrac qaydaları və gömrük rüsumları haqqında maddələr öz əksini tapmışdır. Həmin müqavilələrdə göstərilir ki, podratçı, onun agentləri və subpodratçıları heç bir vergi tutulmadan və məhdudiyət qoyulmadan aşağıdakıları öz adlarından Azərbaycan Respublikasına gətirmək və geri aparmaq hüququna malikdirlər: hər cür avadanlıq, materiallar, dəzgahlar və alətlər, nəqliyyat vasitələri, ehtiyat hissələri, qida məhsulları /podratçının əsaslandırılmış rəyinə görə/, neft-qaz əməliyyatlarının lazımınca aparılması və yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan mallar və başqa şeylər; bu şərtlə ki, Azərbaycanın malgöndərənləri malların qiyməti, kefiyyəti və mövcudluğu baxımından bütün mühüm cəhətlərdə xarici mənbələrlə rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik olduqları hallarda podratçı Azərbaycan malgöndərənlərini üstün tutacaqlar. Azərbaycan malgöndərənləri Azərbaycan Respublikasında qeydə alınmış və korporasiyaya girmiş, sahibinin kimliyindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasında qanuni əsaslarla fəaliyyət göstərən istehsalat, təsərrüfat təşkilatları və digər növ şirkətlər deməkdir.

Podratçı neft-qaz əməliyyatları üçün alınmış və məsrəfləri neft-qaz əməliyyatları hesabına daxil edilmiş hər hansı maddi sərvət vahidlərini Azərbaycan Respublikasından kənara çıxarmaq hüququna malik deyildir */təmir və ya texniki xidmətlə bağlı zəruri hallar istisna edilməklə, bu şərtlə ki, həmin təmir və ya texniki xidmət başa çatdırıldıqdan sonra lazımi müddət keçdikdə bu maddi sərvət vahidləri yenidən Azərbaycan Respublikasına qaytarılsın/*.

Podratçı, onun agentləri və subpodratçıları, onların bütün əməkdaşları və onların ailə üzvləri vergi tutulmadan və məhdudiyət qoyulmadan Azərbaycan Respublikasına istənilən vaxt, qida məhsullarının idxalına dair qaydalara riayət olunmasını nəzərə almaqla istənilən qida məhsulları, mebel, paltar, məişət texnikası, nəqliyyat vasitələri, ehtiyat hissələr və Azərbaycan Respublikasına iş üçün ezam olunan, yaxud səfər edən əjnəbi əməkdaşların və onların ailə üzvlərinin şəxsi istifadəsindən ötrü hər hansı əmlak gətirmək və bunları geri aparmaq hüququna malikdirlər. Podratçı, yaxud onun subpodratçıları və ya onların Azərbaycan Respublikasında çalışan əməkdaşları tərəfindən gətirilən malların hər hansı üçüncü tərəfə şəxsi satışları zamanı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq vergi qoyulur.

Qiyməti 100 min ABŞ dollarından artıq olan malların, işlərin və xidmətlərin satın alınması bütün hallarda tender əsasında keçirilməlidir /ancaq bir malgöndərənin olması halları istisna edilməklə/ və onun nəticələri haqqında ARDNŞ-ə məlumat verilir. ARDNŞ-in nümayəndəsi səsvermə hüququna malik olmamaq şərtilə tenderin keçirilməsinin bütün mərhələlərində iştirak edir. Hər podratçı tərəf, onun müştəriləri, onun və onların nəqlətmə agentləri bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, podratçıya çatan karbohidrogenləri qanun üzrə heç bir vergi ödəmədən /mənfəət vergisindən başqa/ istənilən vaxt sərbəst şəkildə aparmaq hüququna malikdir.

Bütün idxal və ixrac əməliyyatları müvafiq gömrük qaydalarının və təlimatlarının tələblərinə əməl olunmaqla və lazımi sənədlər tərtib edilməklə həyata keçirilir və podratçı gömrük xidmətlərinin göstərilməsi, sənədləşdirilməsi müqabilində rüsumları həmin xidmətin faktik dəyərinə uyğun nominal məbləqədə və ayrı-seçkilik olmadan ödəyir, bu şərtlə ki, gömrük xidmətlərinin göstərilməsi müqabilində rüsumların məbləği heç bir halda aşağıdakı cədvəldə göstərilən dərəcədən artıq olmasın.

İdxal və ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumları

/ABŞ dolları/

Yekun elan edilmiş dəyəri	Gömrük rüsumlarının məbləği
0 - 100.000	dəyərin 0,15%-i
100001-1.000.000	\$150+\$100.000-dən artıq məbləq üçün dəyərin 0,10%-i
1000001 - 5000000	\$1050 + \$1000001-dən artıq məbləq üçün dəyərin 0,07%-i
5000001 - 10000000	\$3850 + \$5000001-dən artıq məbləq üçün dəyərin 0,05%-i
10000000-dən yuxarı	\$6350 + \$10000000-dən artıq məbləq üçün dəyərin 0,01%-i

Podratçı və onun subpodratçıları Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan xarici ticarət qaydalarında göstərilən malların idxalına və ixracına, həmçinin istehsalçı ölkələrdən mallar idxalına və bağlanmış müqavilələrin şərtlərinə görə podratçıya çatan karbohidrogenlərin ixracına aid qadağanlar və müxtəlif məhdudiyyətlər ilə bağlı tələblərə əməl etməkdən də azad olunurlar.

VI FƏSİL

SƏMƏRƏLİ TƏSƏRRÜFAT QURUCULUĞU VƏ DİNAMİK İQTİSADI İNKİŞAF AMİLLƏRİ

6.1. Milli neft-qaz kompleksinin təsərrüfat strukturunun özəllikləri

Strateji məhsul olan neft-qaz resurslarının istənilən ölkənin həyatında rolu mühümdür. Neft mühüm istehsal, iqtisadi-maliyyə resursu müasir zaman olmaqla sənaye potensialını və iqtisadiyyatı hərəkətə gətirən, ölkənin hərbi qüdrətini tərənnüm edən əsas komponentdir. Əsaslı olaraq bu resursa istinadən bəşər cəmiyyəti özünü lazımi enerji, nəqliyyat sistemi ilə təmin etmiş olur. Enerji resurslarını dövlət, müəssisə və insanlar reallaşdırmaqla qarşılıqlı ödəmələri həyata keçirir və nəticədə ölkənin maliyyə və iqtisadi həyatında dolğun iştirak edirlər. Neftin sosial gücü, onun şəhər yaratma və aqlomerasiya effekti də mühümdür. Bütün bunlarla yanaşı, neft-qaz resursları müxtəlif formada iqtisadiyyatın bütün sahələrində və cəmiyyət üzvləri tərəfindən istehlak olunur. Obrazlı deyimdə neft-qaz kompleksi iqtisadiyyatın investisiya istiliyini təmin edən ən güclü və rahat sektoru funksiyası rolunu yerinə yetirir.

Azərbaycanın neft təsərrüfatı uzun tarixi bir yol keçmişdir. Burada min illər primitiv üsullarla davam edən hasilat XIX əsrin ortalarında sənaye xarakteri almış və 1872-ci ildə iltizam sisteminin ləğvi ilə yeni təsərrüfatçılıq ukladında formalaşmışdır. Neft fontanları ilə müşayiət olunan sürətli mexaniki qazma nailiyyətləri isə sahəyə xarici kapitalın gəlişinə zəmin olaraq bir çox Azərbaycanlıları sahibkarlara, klassik deyimdə «neft xuda»lara çevirmişdir. Azərbaycanda neft sənayesinin ilk strukturu mədən sahibkarlığı formasında təşəkkül tapmış, hər bir sahibkar neft işləmələri prinsiplərinin ticari tələblərinə uyğun olaraq məxsusi formada yaratmışdır. Lakin bununla belə, daha sistemli strukturlar da yaradılıb fəaliyyətləndirilmişdir. Norveçli iş adamları Nobellərin Azərbaycan neftinin istismarı ilə əlaqədar Bakıda 1879-cu ildə təşkil etdikləri «Nobel qardaşları» kampaniyası da məhz komplekslilik baxımından xeyli fərqli statusda çıxış etmiş və dünya neft tarixinə ilk şaquli inteqrasiyalı şirkət kimi daxil olmuşdur. Azərbaycan neft sənayesində sahibkar funksionallığına əsaslanan neft təsərrüfatı yarım əsrə qədər davam etmiş və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mərhələsində də, bu biznes formatında qalmışdır. Sonrakı tarixi mərhələdə, 1920-ci ilin bolşevik istilasında Azərbaycanın neft sənayesi milliləşdirildi. Bir çox struktur və adlanış dəyişikliklərinə məruz qalmasına baxmayaraq, Azərbaycan neft təsərrüfatı ümumən «Azneft» istehsalat kompleksi /«Azneft» İB/ adı altında yenidən təşəkkül tapdı və 70 ildən çox bir müddətdə fəaliyyətini davamlı etdirdi.

İlk Azərbaycan nefti quru ərazilərdə hasil olunurdu. Bununla belə, 1902-1905-ci illərdə Bakı buxtası və Pirallahı adası sahilləri yaxınlığında, dənizdə ilk quyular qazılmış və buradan neftin çıxarılmasına başlanılmışdır. Lakin açıq dənizdə, şelfli hövzədə tam industrial tələbli səviyyədə neft hasilatına 1949-cü ildən start verilmişdir. Azərbaycanın Xəzər sektorunda «Qara daşlar»da ilk quyunun fontan vurmaı ilə əlaqədar mərkəzi paytaxt Bakıda olmaqla ittifaq əhəmiyyətli yeni neft istismarlı qurum, «Xəzərdənizneftqaz» İstehsalat Birliyi yaradılmışdır. Ayrı-ayrı ittifaq əhəmiyyətli mərkəzi icra qurumlarına tabe olaraq hər iki qurum «Azneft» və «Xəzərdənizneftqaz» İstehsalat Birləşmələri yanaşı olaraq 30 ildən çox bir müddətdə sovet sisteminin rəqabət xüsusilə, təşkilatları kimi, istehsal yarışını davam etdirmişlər. İstiqlalın bərpasının ilk ilində bu qurumlar birləşdirilmiş və çox qısa bir müddətdən sonra yenidən ayrılaraq müstəqil balanslarda fəaliyyətlərini göstərmişlər. 2003-cü ildən başlayaraq isə hər iki neft kompleksi yenidən birləşərək vahid «Azneft» İstehsalat Birliyi adı altında fəaliyyət göstərməkdədir.

1994-cü ildə dünyanın aparıcı neft kompaniyalarının Xəzər akvatoriyasında aşkarlanan yeni nəhəng yataqlar üzrə bağladıkları «Əsrin müqaviləsi» isə milli neft sənayesində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuş və Azərbaycanda xarici müştərək kapitalla əsaslanan «Hasilatın pay bölgüsü» təyinətli yeni neft biznesi strukturu təşəkkül tapmışdır.

Ölkə neft sənayesinin təşəkkülü, formalaşması mərhələləri və sistem özəlliyinə verilən şərh, bir daha onunla əsaslandırılır ki, milli neft sektorundakı müasir fəaliyyət strukturunun düzümü, mahiyyət və prinsipləri genetik obrazda daha görüntülü təcəssüm edilsin.

Azərbaycan müasir neft industriyası struktur düzümü aşağıdakı ən ümumi konfigurasiyaya malikdir:

I.Subsahəvi;

- 1 quruda;
- 2 dənizdə.

II.İstismar müddətli;

- 1 köhnə yataqlar;
- 2 yeni strukturlar.

III.Təsərrüfatçılıq orientasiyası.

- 1 istehsalat birlikləri;
- 2 xarici kapitalı müştərək müəssisələr;
- 3 hasilatın pay bölgüsü-konsorsium.

Dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkənin neft sənayesi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti /ARDNŞ/ adlı vahid qurumda təşkilatlanmışdır. ARDNŞ kəşfiyyatdan son istehlakçıya qədər istehsal tsiklini əhatə edən şaqulu inteqrasiyalı holding təyinatlı strukturdur. Beynəlxalq arenada fəaliyyət göstərən analoji qurumlardan fərqli olaraq ARDNŞ bazar prinsiplərinə və korporativ ənənəyə müvafiq olaraq tam sistemli səhmləşməmişdir. Səhmləşmə isə onun təsisçisi olduğu müştərək qurumlarda mövcuddur. Belə reallıq təşkilata daha çox qeyri-bazar strukturlu təyinat görüntüsü verir. Yarandığı gündən bir neçə struktur dəyişikliyinə məruz qalan şirkət, əzəli statusunu saxlamaqla 2003-cü ildən daha yığcam təşkilatı şəbəkədə modifikasiya olunmuşdur. ARDNŞ müasir ümumi təşkilatı strukturu aşağıdakı kimidir:

- 1.«Azneft» İstehsalat Birliyi;
- 2.«Geofizika və mühəndis geologiyası» İstehsalat Birliyi;
- 3.«Neft kəmərləri» idarəsi;
- 4.«Marketinq və iqtisadi əməliyyatlar» idarəsi;
- 5.«Xarici sərmayələr» idarəsi;
- 6.«Azərneftyağ» neft emalı zavodu;
- 7.«Azərneftyanacaq» neft emalı zavodu;
- 8.Bakı dərin özüllər zavodu.

ARDNŞ ən mühüm və ən nəhəng istehsalat kompleksi, «Azneft» İstehsalat Birliyi də irihəcmli müəssisə və müəssisə birlikləri şəbəkəsinə malikdir. Birliyin strukturunda dünya neft sənayesində ikinci dəniz neft armadası olan 300-ə qədər gəmi ilə təmsil olunan «Xəzərdənizneftdonanma» idarəsi də fəaliyyət göstərir. «Azneft» İB-nin ən mühüm strukturları isə Neftqazçıxarma və Qazma işləri idarələridir. NQÇİ-lərin struktur düzümünə əsasən aşağıdakılar daxildir:

1. neftqazçıxarma mədənləri;
2. nəqliyyat sexi;
3. xüsusi texnika sexi;
4. tikinti işləri sexi;
5. quyuların əsaslı və yeraltı təmiri sexi;
6. elektrik avadanlıqları təmiri və prokatı sexi;
7. elmi-tədqiqat və istehsalat işləri sexi;
8. istehsalın avtomatlaşdırılması sexi;
9. neftin və texniki suyun kompleks hazırlanması sexi;
10. qazın yığılması və hazırlanması sexi;
11. yardımçı təsərrüfat;
12. sosial təyinatlı qurumlar.

/«Azneft» İstehsalat Birliyinin strukturlarına daxil olan təşkilatların siyahısı əlavə №3-də verilmişdir/

ARDNŞ-də 70 mindən çox əməkdaş çalışır ki, onların da 25%-ni mühəndis-texniki işçilər təşkil edirlər. Şirkətin əsas fondları 5 milyard ABŞ dolları civarında hesablanır. Əsas neft hasilatı köhnə yataqlardan təmin edilir. Artıq bir neçə ildir ki, bu yataqlardan stabil olaraq 9 milyon ton neft çıxarılır. Neftin 7,5 milyon tonu dənizdə, qalan 1,5 milyon tonu isə qurudan hasil edilir. Beynəlxalq neft kontraktları çərçivəsində də hasil edilən neftdə ARDNŞ-in payı vardır.

Dənizdə və quruda olmaqla Azərbaycanda kəşf olunmuş, işləməyə verilmiş və perspektivdə olan 231 struktur mövcuddur. Bu strukturların 38,1%-i dənizdə, 61,9%-i isə quruda cəmləşmişdir. Respublikada 69 neft yatağı aşkarlanmışdır. Bu yataqların 42-si qurunun, 27-si dənizin payına düşür. Bütün fəalliyəti ərzində Azərbaycana məxsus yataqlardan 1,8 milyard tondan çox karbohidrogen resursu çıxarılmışdır. Hasilat pikləri: neft üzrə 1941-ci ildə 23,4 milyon ton neft, 1981-ci ildə 15 milyard m³ təbii qaz.

Quruda sənayeləşən neft hasilatının yaşı 130 ili ötmüşdür. Burada əsas neft yataqları, /70%/ Abşeron-Qobustan neft-qazlı rayonunda cəmləşmişdir. 1960-cı illərdən başlayaraq quru ərazilərində neft hasilatı kəskin enmə ilə müşayiət olunur. Hasilatın artırılması yüksək kapital tələblidir. Elə bu məqsədlə də, dövlət müstəqilliyinin bərpasının ilk illərindən burada müştərək müəssisələr təşkil edilmişdir. İlk müştərək müəssisələr qalıq ehtiyatlarının mənimsənilməsi və reabilitasiya prosesinin aparılması məqsədi ilə fəaliyyətləndirilmişlər. Hazırda quru ərazilərdə səhmdar əməkdaşlıq və «prodakşin şərrinq» - hasilatın pay bölgüsü əsasında konsorsium formatlı müştərək müəssisələr də /MM/ fəaliyyət göstərirlər. «Azneft» İB-nin hər il hazırlanan ümumi illik hesabatlarda MM-lərin fəaliyyəti qənaətbəxş hesab edilmir. Burada hasilatın, qazmanın aşağı düşməsi, fondun yeniləşməməsi, neftin keyfiyyətinin aşağı olması və digər texniki-iqtisadi göstəricilərin qeyri-qənaətbəxş olduğu əks olunur. MM-lər kompleksi 2003-cü ildən «Azneft» İB-nin balansından çıxarılaraq ARDNŞ tərəfindən holdinq nəzarəti əsasında fəaliyyət göstərirlər. */Quru ərazilərdə yerləşən müştərək müəssisələrin təsnif siyahısı əlavə №4-də verilmişdir./*

Azərbaycanın neft sənayesinin perspektivləri dəniz şelfində görüntü verir. Burada əsas neftli strukturlar Abşeron arxipelaqında /82%/ cəmləşmişdir. Köhnə yataqlar silsiləsində əsas neft hasilatı /70%/ Cünəşli yatağından təmin olunur. Dənizdə neft hasilatın yüksək həddi 1970-ci ildə /12,9 milyon ton/, təbii qazın hasilatı isə 1982-ci ildə /14,3 milyard m³/ baş vermişdir.

Azərbaycan respublikasının ən yeni neft tarixi vurğulandığı kimi, dövlət müstəqilliyinin bərpası mərhələsindən başlanır. Bu tarixi başlanğıc mənbəyini dəqiq olaraq 1994-cü ilin 20 sentyabrında inkişaf etmiş dünya ölkələrinin aparıcı neft şirkətlərinin Azərbaycanın «Azəri-Günəşli» və «Çıraq» /AGÇ/ yatağının işləməsi üzərə bağladığı ilk müqavilə - «Əsrin kontraktı»dan alır. Ötən müddət ərzində, 1994-2003-cü illərdə Azərbaycanın neft sektorunda «Əsrin kontraktı» da daxil olmaqla 22 müqavilə bağlanmışdır. */Azərbaycanın neft sektorunda 1994-2003-cü illərdə bağlanmış neft müqavilələrinin təsnifat strukturu əlavə №5-də verilmişdir/* Bu müqavilələrdə 14 ölkənin 32 neft şirkəti təmsil olunmuşdur. Yaxın 15-20 ildə müvafiq müqavilələr üzrə Azərbaycanın neft sektoruna 50-60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulacaqdır. Artıq bu sərmayələrin 10 milyard dolları tətbiqini tapmışdır. İnvestisiya həcmi proporsiyasında ABŞ kompaniyaları üstünlük təşkil edirlər. Onların investisiya payı bütün sərmayə qoyuluşlarının 65%-i həcmindədir. Beynəlxalq neft kontraktlarının 5-i quru ərazilərdə istimarı nəzərdə tutulur və burada 3 kontrakt üzrə istismar davam etdirilir. Digər iki kontrakt üzrə fəaliyyət isə işləmə mərhələsindədir. Dənizdə bağlanmış müqavillər üzrə 15 əməliyyat şirkəti yaradılmışdır. Ehtiyat pərmaterliliyi və investisiya həcmliliyi baxımından ən tutumlu neft müqaviləsi «Əsrin kontraktı»dır. Burada maksimal ehtiyatlar 700 milyon tondan çox hesablanır və bütün kontraktlar üzrə sərmayə qoyuluşlarının yarsına qədəri bu kontraktın üzərinə düşür. «Əsrin kontraktı» üzrə 1997-ci ildən başlayaraq neft hasilatı təmin edilir. Müqavilənin reallaşması üçün konsorsium tərəfdaşları Böyük Britaniyanın Bp şirkətinin operatorluğu ilə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin /ABƏŞ/ qurumunu təsis etmişlər. Müəssisə tipi kimi, ABƏŞ məhdud məsulluyyətli profilə malikdir və Qalman adalarında konsorsium

tərəfdaşlarının səhm paketi proporsiyasında offşor şirkət kimi qeydiyyatdan keçmişdir. Müqavilənin şərtlərini əks etdirən layihədə nəzərdə tutulmuş birinci faza üzrə işlər tamamlanmış və ikinci fazanın reallaşması prosesinə başlanmışdır. İndiyədək «Əsrin kontraktı» çərçivəsində «Çıraq» platformasından ümumilikdə 27 milyon tondan çox neft çıxarılmış və xarici bazarlara göndərilmişdir. Son beş il ərzində ABƏŞ tərəfdaşları Supsa terminalı vasitəsi ilə 150-dən çox neft tankeri yola salmışlar.

Xəzər neftin Avropa bazarlarına nəqli prosesində iki kəmərlər: Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk fəaliyyət göstərir. Supsa kəməri 6 milyon ton buraxılışa malikdir. Modifikasiyada isə, genişləndirməklə buraxılış həcmi 10 milyon tona yüksəltmək mümkündür. Bakı-Novorossiysk kəmərinin müasir buraxılış gücü də, təxminən Bakı-Supsa ilə eyniyyət təşkil edir. Lakin bu kəmərin genişləndirməsi imkanları 15 milyon ton hesablanır. Bu kəmərlərdə tariflər də müxtəlifdir. Bakı-Novorossiysk kəmərinin tarifləri 15 dollar 60 sent olduğu halda, Bakı-Supsa da bundan 5-6 dəfə aşağı, 2 dollar 70 sentə bərabərdir. Belə vəziyyətin mövcudluğu hər milyon tonda 13 milyon dollar itkiyə bərabərdir. Bu dissonans da tikinti xərcləri ilə əlaqədar olaraq müqavilə şərtlərində əksini tapmışdır. Kəmərlərdən AÇG-dən hasil edilən ilkin neftlə yanaşı, köhnə yataqlardan çıxarılan neft də nəql olunur. Böyük neftin hasilatını isə Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri təmin edəcəkdir. Bakı-Ceyhan-Şərqi-Qərbi enerji dəhlizidir. Bu saziş Azərbaycanı global enerji mərkəzinə çevirmişdir. /*Bakı-Ceyhanın strukturu: Operator BP-32,6%, ARDNŞ-25%, UNOCAL-8,9%, Statoil-8,71%, türk TPAO-6,53%, Agip-5,0%, TotalFinaElf -5%, Itochu-3,4%, Inpex-2,5%, Delta Hess-2,36%*/ Ceyhana xam neft ixrac edən 1760 kilometrlik boru kəməri olacaqdır. Əsas diametrik ölçüləri 42 düym olan kəmərdə 8 nasos və 98 ventil stansiyası qurulacaqdır. Layihə 2,95 milyard dollar sərmayə qoyuluşu tələb edir. Boru kəməri 1500-dən çox sayla kəşifçək, ən hündür 2700 metr yüksəklikdən keçərək Ceyhanda dəniz səviyyəsinə enəcəkdir. 30 ay çəkəcək tikinti üzrə fiziki işlər artıq başlanmış və 2005-ci ilin sonunda bitəcəkdir. Kəmərlər vasitəsi ilə ilk nəql 2006-cı ilin yazında gözlənilir.

Azərbaycanın Xəzər Sektorunda fəaliyyət nəticəliyi təmin edilən ikinci mühüm neft kontraktı «Şahdəniz» müqaviləsidir. Son 20 ildə planetar miqyasda ikinci belə unikal təbii qaz yatağı aşkarlanmamışdır. Dünya ümumi qaz ehtiyatlarının az qala 1%-i həcmində hesablanan yatağın ehtiyatlarının miqyası burada hasilat sona yetəndə daha dəqiq aşkarlıda bilinəcəkdir. Bu yataqdan ilk mərhələdə ildə 8,1 milyard m³ qaz hasil olunacaq və gələcəkdə 15 milyard m³-ə çatdırılacaqdır. Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindən Türkiyəyə uzanan Bakı-Tbilisi-Ərzurum yeni qaz boru kəmərinin Şahdəniz qazının Avropa bazarlarına çıxışını təmin edəcəkdir. Bu yataq Azərbaycanın Xəzər sektorunda hasil ediləcək neftin miqdarını 2007-ci ildə 50 milyon tona yüksəlməsinə də yardımçı olacaqdır. Yataqdan hasil edilən neft və qaz öncə Səngəçal terminalına çatdırılmalıdır. Bunun üçün isə Səngəçal terminalında modernləşmə və rekonstruksiya işləri aparılacaq, onun illik gücü neft və kondensat üzrə 26,5 milyon tona, təbii qaz üzrə isə 11 milyard m³-ə çatdırılması nəzərdə tutulur. Yataqda qaz hasilatı 2007-ci ildə 8 milyard m³ illik həcmə çatacaqdır.

6.2. Neftqazçıxarma kompleksinin müasir durumu və problemləri

Azərbaycanın neft industriyası yeni təbəllüdatlar mərhələsindədir. Yüz ildən çox istismarı davam edən köhnə yataqlarda hasilat perspektivləri məhdudlaşsa da Xəzərin Azərbaycan sektorunda ötən əsrin sonlarında işləmələrə verilmiş nəhəng yataqlar potensialı milli neft sənayesinin yeni mütərəqqi fazaya daxil olmasını əsaslandırır. Bununla belə vurğulanmalıdır ki, köhnə istismar sahələrində mövcud qalıq və proqnoz ehtiyatları burada hasilatın tam XXI əsr boyu davamlı olacağına şərtləndirir.

Dəniz və quru sahələrinə təsnif olunan köhnə istismar zonasında istehsal prosesi gərginliklərlə müşayiət olmaqda davam edir. İstehsal çətinliyinin daha ağır sahəsi isə quru əraziləri əhatə edir. Müvafiq istismar zonasında yerləşən quyuların lay enerjisinin tükənməsi,

təchizatdakı gərginlik, texniki-texnoloji maliyyə çətinlikləri buradakı hasilatı rentabelsiz həddə yuvarlatmışdır. Qazma prosesi səngimiş, texniki təminat pisləmiş, neftqazçıxarma müəssisələrinin maliyyə dayanaqlığı pozulmuşdur. Burada hasilat hər il enməyə məruz qalır, istismar xərcləri isə əksinə olaraq artır. İstehsalın əvvəlki tək planlı direktiv metodlarla idarəçiliyi davam etdirilir.

Köhnə istismar zonasında hasilatın 2002-ci ilin yekunları üzrə həcmi dənizdə 7,5 milyon ton neft, 4,3 milyard m³ qaz, quruda müvafiq olaraq 1,6 milyon ton neft, 240 milyon m³ qaz həcmindədir. Burada istismar qeyd olunduğu kimi, «Azneft» İB tərəfindən reallaşdırılır. Birliyin tərkibində 2002-ci ilə qədər MM-lərdə fəaliyyət göstərmişlər. İstehsalat Birliyində 1994-2001-ci illərdə neftin, təbii qazın və kondensatın dinamikasını xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakı cədvəldə əksini tapmışdır.

Cədvəl №24

**Azərbaycan Respublikasında neftqazçıxarma idarələri üzrə
1994-2001-ci illərdə neft hasilatının dinamikası**

/min ton/

S/s	NQÇİlərvə müştərək müəssisələr	Neft hasilatı			
		1994	1995	2000	2001
1	«Neft Daşları» NQÇİ	818,0	795,5	783,6	802,5
2	28 May ad. NQÇİ	5850,5	5778,4	6018,0	5931,6
3	«Abşeronneft» NQÇİ	151,7	151,5	148,4	155,4
4	«Qum adası» NQÇİ	239,6	163,7	151,3	161,2
5	N.Nərimanov ad. NQÇİ	523,6	460,0	308,0	293,2
6	«Bulla-Dəniz» NQÇİ	189,1	188,2	93,5	72,1
Cəmi dənizdə		7772,5	7537,3	7502,8	7415,8
7	«Balaxanəneft» NQÇİ	315,1	224,7	232,1	223,7
8	Ə.J.Əmirov ad. NQÇİ	114,0	99,4	105,4	105,3
9	«Bibi-Heybətneft» NQÇİ	168,8	156,8	140,1	135,9
10	«Binəqadineft» NQÇİ	139,1	144,0	129,6	122,7
11	«Suraxanəneft» NQÇİ	152,7	124,9	132,0	124,4
12	H.Z.Tağıyev ad. NQÇİ	90,8	77,7	76,1	76,2
13	Siyəzənneft NQÇİ	81,3	86,0	58,2	61,8
14	«Şirvanneft» NQÇİ	380,7	330,8	-	-
15	«Səlyanneft» NQÇİ	211,2	199,6	-	-
16	«Muradxanlı» İNM	44,1	37,9	-	8,7
Cəmi quruda -NQÇİ-lər		1703,8	1481,8	873,5	858,9
17	Qarasu LTD	54,9	55,9	135,4	138,9
18	Anşad Petroyl MM	31,5	34,3	42,2	45,1
19	Azgerneft MM	-	52,0	45,7	42,1
20	BMB OYL İNK	-	-	-	-
21	Şirvan OYL MMM	-	-	216,6	294,2
22	Muradxanlı ƏŞ	-	-	-	-
23	Səlyanoyl LTD	-	-	197,2	294,2
Cəmi MM-lər		86,4	142,2	637,1	737,3
Cəmi quruda		1790,2	1624,0	1510,6	1596,2
Cəmi ARDNŞ		9562,7	9161,3	9013,4	9012,0

**Azərbaycan Respublikasında neftqazçıxarma idarələri üzrə
1994-2001-ci illərdə qaz hasilatının dinamikası**

/milyon m³/

№	NQÇİ-lər və müştərək müəssisələr	Təbii qaz hasilatı			
		1994	1995	2000	2001
1	«Neft Daşları» NQÇİ	46,0	47,6	50,6	50,0
2	28 May ad. NQÇİ	752,0	1607,6	2103,9	2241,4
3	«Abşeronneft» NQÇİ	28,8	28,3	32,0	35,2
4	«Qum adası» NQÇİ	2902,9	2533,3	1422,9	966,2
5	N.Nərimanov ad.NQÇİ	1155,6	1002,4	559,8	539,0
6	«Bulla-Dəniz» NQÇİ	1258,1	1188,1	614,1	574,3
Cəmi dənizdə		6143,4	6407,3	4783,3	4406,1
7	«Balaxanineft» NQÇİ	11,8	8,7	9,2	9,2
8	Ə.J.Əmirov ad. NQÇİ	40,8	32,3	39,4	39,7
9	«Bibi-Heybətneft» NQÇİ	22,0	21,5	21,3	21,3
10	«Binəqadineft» NQÇİ	13,5	15,8	15,7	14,7
11	«Suraxanineft» NQÇİ	20,6	18,0	181	18,2
12	H.Z.Tağıyev ad.NQÇİ	0,3	10,4	9,7	9,8
13	Siyəzəneft NQÇİ	52,1	47,6	39,7	38,9
14	«Şirvanneft» NQÇİ	16,4	17,4	-	-
15	«Səlyanneft» NQÇİ	27,0	36,8	-	-
16	«Muradxanlı» BNM	0,6	0,6	-	1,3
Cəmi quruda - NQÇİ-lər		210,0	209,1	153,1	159,7
17	Qarasu LTD	4,6	4,0	11,1	8,5
18	Anşad Petroyl MM	20,6	21,2	24,1	22,3
19	Azgerneft MM	-	2,4	2,5	2,1
20	BMB OYL İNK	-	-	-	-
21	Şirvan OYL MMM	-	-	10,9	10,4
22	Muradxanlı ƏŞ	-	-	-	-
23	Səlyanoyl LTD	-	-	29,5	44,3
Cəmi MM-lər		25,2	27,6	78,1	87,3
Cəmi quruda		235,2	236,7	231,2	241,3
Cəmi ARDNŞ		6378,6	6644,0	5014,5	4674,4

Cədvəl informasiyalarından açıq aşkar görünür ki, müəyyən sezilən sabitliyə baxmayaraq bütünlükdə təhlil edilən müddət ərzində köhnə istismar sahələrinə tənəzzüllü meyillər hakimdir. Resessiya prosesi Şirvan Oyl və Səlyon Oyl MM-lər qismən istisna olmaqla bütün müştərək müəssisələrə şamildir.

Xəzərdə nəhəng karbohidrogen yataqlarının istismarının başlanmasına baxmayaraq, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 10 illik keçid mərhələsində köhnə dəniz və qurudakı yataqların istismarını həyata keçirən istehsalat kompleksi ölkə iqtisadiyyatının əsas energetik güc mərkəzi olmaqla, onun yanacaq-enerji balansının özəyini təşkil edərək müvafiq sektorda hələ ki, liderliyini qoruyub saxlamışdır. Burada hasil edilən neftin və qazın əksər hissəsi respublikanın emal zavodlarına göndərilir. Daxili ehtiyaclar üçün kompleksdə 0,4-0,5 milyon ton xam yanacaq məsrəf olunur. İstehsal olunan neftin 1,5-2 milyon tonu xam şəkildə və neft məhsulları formasında ixraca yönəlir. Təbii qaz kasadlığı ilə əlaqədar olaraq 1993-1995-ci illərdə Türkmənistan, Qazaxıstan və Rusiyadan qaz və mazut alınmış və 2000-ci ildən başlayaraq yenidən Rusiyadan əlavə olaraq qaz idxal olunur. Azərbaycanın Yanacaq Enerji Kompleksində /YEK/ enerji istehsalı və təbii qaz istehlakının proporsiyalarını normallaşdırmaq məqsədi ilə

Azərenerji SC-yə verilən mazutun bir hissəsinin */illik parametrdə 2 milyon ton mazut, 2 milyard m³ təbii qaza ekvivalent/* ixrac olunur və əvəzində Rusiyadan təbii qazın alınması prosesi reallaşdırılır. Bu proqram həm ekoloji və həm də kommersion baxımından əlverişli hesab olunur. Belə ki, dünya bazarında mazutun bir tonunun qiyməti 140-160, təbii qazın 1000 m³ 70-80 ABŞ dollarına bərabərdir. Mövcud mübadilə prosesində kalorik parametrlər və qiymət ölçüləri bu kateqoriya standartlarına ümumən müvafiqdir.

Real inkişaf senarisində qeyd olunduğu kimi, indiki ehtiyatlar müqabilində köhnə istismar sahələrində hasilat hələ də uzunmüddətli olacaqdır. Hətta hasilatın radikal tempdə artma imkanları da gerçəkləşə bilər. ETT-nin innovasiya nailiyyətlərin, yeni səmərəli iqtisadi texnologiyaların tətbiqi burada məhsuldarlığın, iqtisadi artımın yüksəlişi üçün daha nikbin əsaslar yaradır. Bununla yanaşı köhnə istismar sahələrini əhatə edən mövcud infrastruktur elmi-texniki potensialda iqtisadi artıma təkan verən xüsusi amil kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanda neft sənayesi inkişaf tapdıqca burada adekvat olan səhavi servis strukturları da formalaşmışdır. Hasilat üçün lazım olan maşın və avadanlıqlar istehsalı, yardımçı və xidmətdə sahələrin təşkili, emal təchizat müəssisələri, elmi-texniki kadr potensialının, istehsalı bütün dövriyyədə əhatə edən müvafiq qurumların, yolların, kommunikasiya xətlərinin, rabitə, mühafizə təşkilatlarının yaradılması müvafiq infrastruktur seqmentlərindəndir. Bütün bu mövcud əzəli infrastruktur ilkin olaraq «Azneft» İB tərəfindən yaradılma da, hazırkı, məqamda o, bütün respublika YEK-nin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Onun imkanlarından iqtisadiyyatın digər sahələrində, istehsalda, nəqliyyatda, sosial sferada və həmçinin neft kontraktları çərçivəsində istifadə olunur. İstismar müddətinin çoxluğuna baxmayaraq mövcud infrastruktur neft-qaz sənayesinin növbəti inkişaf perspektivi üçün kifayətdədir. Bununla belə, böyük infrastrukturun tərkib hissəsi kimi köhnə yataqlarda istismarı həyata keçirən kompleksin sərəncamında qalan daha tipik səhavi sənaye və sosial infrastruktur da vardır.

Azərbaycan neft sənayesini neft kontraktlarının əhatə etdiyi ərazilərdə qeyd olunduğu kimi, yalnız ABƏŞ hasilata başlamışdır. Buradakı «Çıraq» platformasından artıq 1997-ci ildə neft və səmt qazının istehsalı reallaşmışdır. Konsorsium şərtlərinə müvafiq olaraq hasil olunan neft xarici bazarlara çıxarılır, səmt qazı isə Azərbaycan Respublikasına təmənnsiz olaraq verilir.

Kontraktlar çərçivəsində təmin olunan neft «hasilatın pay bölgüsünə» əsaslanan prinsiplə şərtləndiyindən, bu neftin yalnız ARDNŞ-ə mənsub hissəsi respublika sərəncamında qalır. Dəqiq isə ARDNŞ-ə mənsub neft də xarici bazarlara çıxarılır və əldə edilən «neft dollarları» ARDNF də akkumulyasiya olunur. Offşor təyinatlı bu neft kontraktı üzrə yalnız mənfəət qismində Azərbaycana vergi ödənilir. Lakin neft kontraktları çərçivəsində respublika gəlirləri şəbəkəsi bir qədər genişdir. ARDNŞ-in vitse prezidenti görkəmli geoloq alim Xoşbəxt Yusifzadə qeyd edir ki, «xarici neft şirkətlərilə birgə görülən işlər nəticəsində Azərbaycana gələn ümumi mənfəəti 3 kateqoriyaya bölmək olar:

1. nəğd pul şəklində - 1,231 milyard ABŞ dolları;
2. əmək haqqı, vergilər və sosial ödəmələr şəklində - 229,6 milyon ABŞ dolları;
3. bizim müəssisələrin və birgə müəssisələrin göstərdikləri servis xidmətinə və icarə haqlarına ödənilmiş pul şəklində - 872 milyon ABŞ dolları.

Bütün bu məbləğlərin hamısı 2 milyard 233,3 milyon ABŞ dolları miqdarında valyuta vəsaiti deməkdir ki, bu da Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına güclü təkan verməkdədir. ARDNŞ və xarici neft şirkətləri arasında bağlanmış sazişlər üzrə yaradılmış əməliyyat, servis və digər şirkətlərdə işləyən Azərbaycan vətəndaşlarının ümumi sayı 10 min nəfəri ötmüşdür ki, onların da orta aylıq əmək haqqı 900 ABŞ dollarından artıqdır».

Azərbaycan neftqazçıxarma kompleksində müasir durumu qiymətləndirərkən qeyd olunmalıdır ki, kontrakt zonasındakı yeni yataqlar üzrə fəaliyyətdə investisiyalarla bağlı problemləri demək olar ki, keçicidir. Lakin köhnə yataqları əhatə edən istismar zonasında isə tərəqqi və istehsal artımı problemlərinin həlli daha geniş tutumlu sərmayə qoyuluşlarından asılıdır.

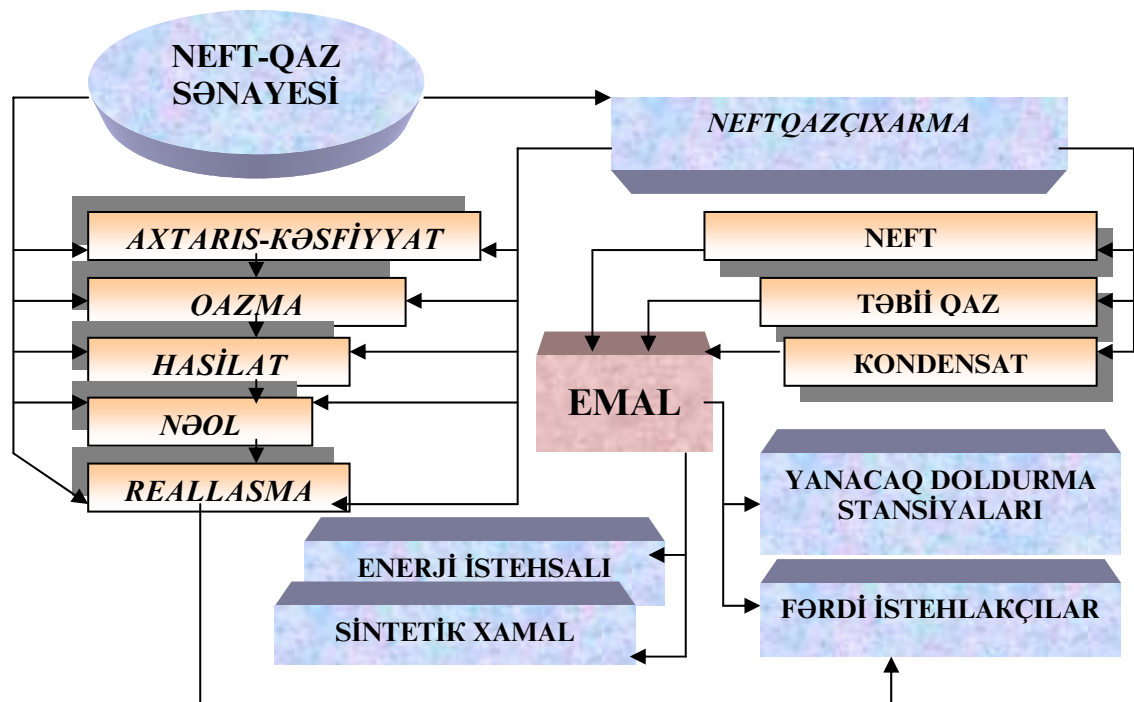
6.3. Beynəlxalq neft kontraktları sferasında fəaliyyətin sahəvi infrastrukturadan faydalanma perspektivləri

Azərbaycanın neft sektorunda bağlanmış beynəlxalq neft kontraktları ölkə iqtisadiyyatında, onun sosial-iqtisadi inkişaf perspektivində mühüm yer tutur. Qədim neft tarixinə malik Azərbaycanda neft sənayesinin sahəvi şəbəkəsini əlaqələndirən ənənəvi, mobil infrastrukturunu mövcuddur. Xəzərin yeni nəhəng neft potensialı ilə yanaşı, bu əhəmiyyətli infrastrukturun da ölkə neft sektoruna investisiya cəlbəciliyində rolu yüksək olmuşdur. Lakin müvafiq infrastrukturun müəyyən struktur komponentlərinin universal standartlara və müasir industrial tələblərə cavab verməməsi, modifikasiya ehtiyacılığı bağlanmış neft kontraktları çərçivəsində hazırkı zamanda ondan dolğun və səmərəli istifadədə məhdudiyətlər yaradır. Belə vəziyyətdə neft kompaniyaları neft maşınqayırma avadanlıqlarına, spesifik mal-material qiymətliləri və müəyyən sahəvi servis şəbəkəsi xidmətlərinə olan ehtiyaclarını müvafiq olaraq xarici bazarlar vasitəsi ilə təmin edirlər. Burada digər bir aspekt də korporativ özəlliklərlə bağlıdır. Belə ki, Transmilli korporasiyanın strateji quruluş və missiyası belədir ki, bu kompaniyalar hər hansı bir dövlətin ərazisində işləməklərinə baxmayaraq, investisiya qoyuluşları üzrə lazımi olan əsas mümkün texnologiyaları və xidmətləri ilk növbədə məxsus olduqları ana ölkələr və qismən də dayanaqlı müttəfiqləri və partnyorları vasitəsi ilə təmin edirlər. Burada məntiq hesaba alınandır. Lakin bununla belə, bağlanmış neft kontraktları çərçivəsində xarici tərəfdaşların Azərbaycanın neft infrastrukturundan maksimal dərəcədə səmərəli formada istifadə imkanları artırılmalıdır. Bunun üçün öncə bu maksimallığı məhdudlaşdıran indikatorlar, determinantlar aşkarlanmalı, iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirən amillər müəyyən olunmalı və qısamüddətli çərçivəni əhatə edən zaman müddətində modifikasiya proqramları hazırlanaraq reallaşdırılmalıdır. Nəzərdə keçirilən bu strateji xətt institusional aspektli və yüksək maliyyə tutumludur.

Azərbaycanda neft təsərrüfatının ənənəvi sahəvi kompleksinin dünya neft industriyasında formalaşmış infrastrukturularla müqayisədə əsaslı fərqləri yoxdur. Ümumi və oxşar cəhətləri nəzərə alaraq, Azərbaycan neft təsərrüfatının qarşılıqlı əlaqədə sahəvi infrastrukturunu aşağıda təqdim edilən sxemdə əksini tapmışdır:

Sxem 1

Neft və qazın dövriyyə tsikli

Təqdim edilən sxemdən göründüyü kimi, neft-qaz industriyasında sahəvi emal kompleksi mühüm yer tutur. Bu kompleksi neftin xam şəkildə satışının alternativ güc mərkəzidir. Ona görə də bu, sahəvi infrastruktura diqqət və qayğı ilə yanaşmaq lazımdır. Azərbaycanda hazırda iki neft emalı zavodu «Azərneftyağ» və «Azərneftyanacaq» fəaliyyət göstərir. Zavodların birgə layihə gücü 25 milyon ton neftə hesablanmışdır. Bu zavodlar müvafiq layihə istehsal gücünə modifikasiya edilən zaman onların tam funksional çevrədə işləməsi üçün ittifaqın digər regionlarından neftin gətirilməsi nəzərdə tutulmuş və faktiki olaraq istehsal prosesi bu silsilədə davam etdirilmişdir. 1975-ci ildə gətirilən xammal hesabına burada rekord miqdarda 23,43 milyon ton neft emal edilmişdir. Hazırda isə bu zavodlar yalnız yerli xammal hesabına fəaliyyət göstərirlər. Burada hər il istehsal gücündən 3 dəfə az, orta hesabla 7,5-8,5 milyon ton neft emal edilir. Bu zavodların istehsal tsikli və texnoloji forması son dərəcə müasir deyildir və onların qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan tərzdə modernləşməsi və diversifikasiyası zərurətləri mövcuddur. Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində belə nəhəng zavodlar inşasına üstünlük verilmir. Lakin buna baxmayaraq bir sıra ölkələr, xüsusən də, Çexiya, Polşa, Macarıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistan milli energetik strategiyalarına müvafiq olaraq bu tip zavodların inşasına və modernizasiyasını reallaşdırırlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, həmən zavodlarda neft kontraktları çərçivəsində əlavə emal proseslərini gerçəkləşdirmək mümkündür. Bu proses ilk növbədə mazut, dizel yanacağı və kerosin istehlalında reallaşdırıla bilər. Belə ki, kontrakt tərəfdaşları dəmir yolu nəqliyyatı vasitəsi ilə bu məhsulların Avropa bazarlarına çıxışını təmin edə bilərlər. Bakı zavodlarında emal tarifləri də yüksək deyildir. Proses kommersiya şərtlərinə uyğun olaraq həm ödənişli və həm də tollinq prosedurunda reallaşdırıla bilər. Hasilatın pay bölgüsü prinsipli tipik müqavilələr belə vəziyyətdə hər payçının müstəqil strategiyasını rəhbər tutur. Bu o deməkdir hər bir payçı öz neftinin sərbəst sahibidir. Onun xam, yarımfabrikat və ya hazır məhsul şəkildə hasilat məntəqəsindən istehlakçıya çatdırılmasına özü qərar verir. Məlumdur ki, neft xam şəkildə son istehlak məhsulu ola bilməz. O tam istehlak üçün hökmən emal prosesindən keçməlidir. Azərbaycan nefti də Avropa bazarlarına çatdırıldıqdan sonra müvafiq ölkələrdə emal prosesindən keçir. Avropada, xüsusən İtaliya və Fransada keyfiyyətli və müasir standartlı emal və neft məhsulları istehsal edilən tam industrial komplekslər fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən neft kontraktları tərəfdaşları bu baxımdan belə strateji xəttin reallığına üstünlük verirlər. Lakin bu kontraktlarda payçı kimi iştirak edən ARDNŞ heç şübhəsiz ki, milli neft strategiyasına uyğun olaraq öz sərəncamında qalan artıq neftin Bakının emal zavodlarına göndərişini təmin edə bilər və onların səmərəli fəaliyyəti bir daha təmin edilmiş olar.

Bakı şərhində neft emalı müəssisələri ilə yanaşı, qeyd olunduğu kimi, qaz emalını həyata keçirən müvafiq zavodlar da mövcuddur. Bu zavodlar içərsində 1961-ci ildə istifadəyə verilmiş və 2002-ci ildə özəlləşdirməyə açıq elan edilmiş Bakı Qaz Emalı Zavodu mühüm yer tutur. Zavodda əsasən maye qaz, propan-butan-pentan fraksiyası, qaz-benzin, eyni zamanda, yerli kimya sənayesi üçün müxtəlif neft-kimya xammalı və sair məhsullar istehsal olunur. Əsasən respublikanın köhnə dəniz yataqlarında çıxarılan qaz böyük proporsiyalarda bu zavodda qəbul olunaraq emal və təmizlənmə prosesindən keçir. Lakin zavodun istehsal gücü ölkədə hasil olunan kommalyativ toplumlu bütün qazın emalı və təmizlənməsinin reallaşdırılmasına müvafiq deyildir. Yaxın illərdə Azərbaycanda qaz hasilatının artacağı təqdirdə zavodun istehsal gücünün artırılmasına və yaxud tələblərə uyğun müvafiq tipli və ölçülü zavodların tikilməsinə ehtiyac yaranacaqdır.

Azərbaycan Respublikasında artan təbii qaz hasilatı kəmərlərsiz istehlak olunan maye və sıxılmış qazın istehsalının da genişlənməsini şərtləndirir. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda qismən də olsa daxili bazara əsaslanan maye qaz istehsal edən özəl formatlı müəssisələr mövcuddur. Artan qaz perspektivi isə bu sahədə də texnoloji nailiyyətləri əks etdirən yeni istehsal sahələrinin açılmasını diqqətə edir. Maye və sıxılmış qaza nəinki, respublikamızda, hətta yaxın xaricdə də ehtiyaclar var və bu ehtiyaclar daim artmaqdadır.

«Əsrin kontraktı» bu çərçivədə hasil ediləcək səmt qazının Azərbaycana pulsuz veriləcəyini nəzərdə tutur. Burada məqsəd ondan ibarətdir ki, təzyiqliq problemindən asılı olmayaraq bu qazın səmərəli şəkildə tutulması tam təmin edilməlidir. «Əsrin kontraktı» çərçivəsində hasil ediləcək səmt qazının həm təbii və həm də sıxılmış şəkildə məişətdə istifadəsi və ixraca yönəldilməsi məqsədi ilə yeni müvafiq industrial müəssisələrin inşası vacibdir. Digər tərəfdən, Şahdəniz layihəsinin gerçəkləşmə perspektivi bu strateji əhəmiyyətli istiqamətin reallaşmasında vacib amilə çevriləcəkdir. Ona görə də, Azərbaycanda «metan epoxasının» başlanmasına rəğmən müvafiq strukturların yaradılması indidən həllini tapmalıdır.

Respublikamızda isə artıq bir neçə onillikdir ki, təbii qazın saxlanması Bakı şəhəri yaxınlığında mövcud Qaradağ və Qalmaz yeraltı qaz anbarları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu anbarların ümumi aktiv həcmi 3 milyard m³-dir. Nəzəri-elmi əsaslandırma və sınılanmış praktikaya görə meqapolislərdə, ümumiyyətlə, energetik ehtiyacları təbii qaz istehlakına standartlaşdırılmış şəhərlərdə bu yanacaq növünə olan tələbin 10% miqdarında anbar ehtiyatının olması zəruridir. Nəzər çəkilən reallıqlar fonunda Bakı şəhərini və ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasını fasiləsiz təbii qazla təmin etmək üçün bu anbarların gücü 10 milyard m³-ə çatdırılmalıdır. Bu həcm həmin anbarlar üçün müvafiqdir. Burada yalnız həmin anbarların müvafiq həcmə uyğun modernizasiyası reallaşdırmaq lazımdır. Potensial problemi isə ölkədə artacağı gözlənilən təbii qazın hesabına təmin olunacaqdır. Bu perspektivin reallaşmasında neft kontraktları üzrə tərəfdaşların səyləri vacib hesab edilir.

Əksər neft kontraktlarını əhatə edən tərəfdaşlar hər il 100-120 min ABŞ dolları həcmində geofiziki tədqiqatlar üzrə «Azneft» İB-nin müvafiq təşkilatlarına sifarişlər verir. Lakin vurğulandığı kimi, konsorsium tərəfdaşları neft hasilatı üçün tələb olunan təchizat-xidmət xarakterli investisiyaları daha çox ana ölkələrində qeydiyyatdan keçmiş təşkilatlara verməyə təşəbüstüdürlər. Belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, «Xəzərdənizneftdonanması» idarəsinin sərəncamında geofiziki axtarışları təmin edən unikal gəmilər vardır. Bu gəmilər Xəzər dənizinin digər regionlarında, xüsusən Qazaxıstan respublikasında da müxtəlif sifarişləri yerinə yetirirlər. Xəzər qapalı dəniz olduğundan onun dünya okeanına bir başa çıxışı da məhduddur. Bu çıxış çoxlu naviqasiya problemləri olan Volqa-Don kanalı vasitəsi ilə təmin olunur. Xəzər sahillərində isə analoji təyinatlı gəmilər istehsal edən zavodlar yoxdur. Bu fakt isə ona dəlalət edir ki, müvafiq profilli gəmilər xarijdən gətirilməlidir. Belə olan təqdirdə isə «Xəzərdənizneftdonanma» idarəsinin bu tip gəmiləri Sovetlər İttifaqı zamanında olduğu kimi, yenə də Xəzər akvatoriyasında inhisarçılıq imkanlarında qalırlar. Xəzər neftinə yönələn investisiyalardan faydalanmaq məqsədi ilə bir sıra qərb biznesmenləri Qazaxıstana mənsub gəmiləri icarəyə götürərək, onun müvafiq modifikasiyasını təmin etmişlər. Konsorsium tərəfdaşları da bu reallıqdan istifadə edərək daha çox öz Qərb partnyorları ilə işləməyə üstünlük vermişlər. Belə analoji hallar təkcə neft sektorunda deyil, digər xidmət sahələrində də mövcuddur. Belə ki, Bakıda dünya standartlarına cavab verən yetərli milli mehmanxana, restoranlar şəbəkəsinin olmasına baxmayaraq, ölkəmizə təşrif gətirən əjnəbilər Avroatlantik məkana mənsub müvafiq komplekslərin xidmətlərindən istifadəyə daha çox üstünlük verirlər. Belə komplekslər isə yerli milli analoqlarında yalnız bahaçılığı ilə fərqlənilir. Göründüyü kimi, paradoksdə heç də rəqabət problemi yoxdur. Bu gerçəklik proteksionist siyasətin təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir.

Aşağıda təqdim edilən sxemdə Azərbaycan neft təsərrüfatının sahəvi infrastrukturu verilmişdir.

Azərbaycan neft təsərrüfatının sahəvi infrastrukturu

Sxemdən göründüyü kimi, bu rabitə sistemində əsas yerlərdən birini neft maşınqayırma kompleksi tutur. Qeyd olunmalıdır ki, neftin beşiyi olan Azərbaycanda son bir əsrdə yetərli funksionallığı ilə seçilən kaskad sistemli neft maşınqayırma kompleksi formalaşmışdır. Bu kompleks uzun bir tarixi dövr ərzində SSRİ-in neft-qaz sənayesi müəssisələrini neft maşınqayırması avadanlıqları ilə fasiləsiz təmin etmiş və bu məhsulların bir hissəsi xaricə də göndərilmişdir. Belə ki, keçmiş SSRİ-də neft-qaz maşınqayırma avadanlıqlarına olan tələbin 70%-ni və həmçinin 60-dan çox müxtəlif ölkələrə əsas təchizatı Bakı zavodları təmin etmişdir. SSRİ dağılıdıqdan sonra əsasən ittifaq nazirliklərinə tabe olan bu müəssisələr bir müddət sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərmiş, sonradan onların əsas hissəsi yeni yaradılmış «Azərneftkimyamaş» təşkilatının, digər bir hissəsi isə ARDNŞ-in sərəncamına verilmişdir.

«Azərneftkimyamaş» SC respublika neft sənayesinin təchizatında payı müasir məqamda 20% həddində tərəddüd edir. Bu göstərici 10-15 il öncə 100 faizlik parametrdə olmuşdur. İttifaqın dağılması, ənənəvi bazarların itirilməsi vətən neft maşınqayırma sənayesinin iqtisadi həyatında istehsalın resessiyası ilə müşayiət olunmuşdur. Tam istehsal gücü ilə işləmə müvafiq zavodların texnoloji yeniləşməsinə mənfi təsir göstərmiş və renovasiya prosesini ciddi məhdudlaşdırmışdır. Əvvəllər 191 adda məhsul buraxılışını təmin edən müvafiq zavodlarda hazırda 91 çeşiddə istehsal davam etdirilir. Belə vəziyyət Azərneftkimyamaş SC-nin daxili bazardakı payının da kəskin azalması ilə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, SC-nin daxili bazarın təchizatında payı 1998-ci ildə 37,3%-ə, 1999-cu ildə 22,6%-ə və 2000-ci ildə 20,52%-ə düşmüşdür. Təşkilatın bir sıra müəssisələrində respublika üçün ənənəvi istehsal olunan məhsulların buraxılışı rəqabət zəifliyi ilə əlaqədar tamamilə dayanmışdır. Nəticədə qiymət və keyfiyyət amillərinə rəğmən Azərbaycan neft sənayesinin təchizatında xarici partnyorların iştirak payı xeyli yüksəlmişdir. Hazırda ARDNŞ-ə tələb olunan neftmaşınqayırması avadanlıqları və hissələrinin 80%-ə qədəri idxal hesabına təmin edilir. Təkcə 2000-ci ildə yalnız ARDNŞ xaricdən 25,5 milyard manatlıq neft-qaz avadanlıqları və digər müvafiq məhsullar almışdır. İdxal prosesində MDB ölkələrinin payı da azalmaqda davam edir. 2001-ci ildə ARDNŞ-in təchizatında uzaq xariclə MDB məkanı ölkələrinin pay konfigurasiyası 7:1 nisbətində olmuşdur.

Respublikanın neft-qaz maşınqayırması avadanlıqları istehsal edən müəssisələrin potensial imkanları isə yetərlidir. İstehsal zəifliyində başlıca səbəb həmən zavodların universal standartlara uyğun olan məhsullar buraxılışını təmin etməmələridir. Məhz buna görə də, müasir mərhələdə maşınqayırma zavodlarının qarşısında neft-qaz avadanlıqlarının istehsalının keyfiyyətinin artırılması, beynəlxalq sertifikatlarda təcəssüm olunan məhsullar buraxılması problemi kəskin dayanır. Bu baxımdan həmən zavodlara lazımi investisiyaların yönəldilməsini təmin etməklə onların modifikasiyasına və dirçəldilməsinə nail olmaq mümkündür. Bunun üçün investisiya mənbəyi kimi həm xarici investorların sərmayəsi və həm də respublikanın öz daxili imkanları və xüsusən də Neft Fondunun təkrar istehsalı təmin edən transfertləri şərtləndirilir.

Qeyd olunmalıdır ki, neft kontraktları çərçivəsində Azərbaycanın neft maşınqayırma kompleksinin imkanlarında zəif istifadə olunur. Belə vəziyyətin mövcudluğu səbəbsiz deyildir. Belə ki, «Əsrin kontraktı»nın 11-ci əlavəsində nəzərdə tutulmuş neft maşınqayırma zavodlarının dünyanın aparıcı neft profilli institutlarının sertifikatlarına müvafiqlik problemi ARDNŞ-in

istənilən servis strukturunu müqavilə çərçivəsində təchizat və podratçılıq əməkdaşlığından kənar edir. «Əsrin kontraktı»nda əksini tapan bu müddəalar digər neft kontraktlarında da qismən özünü büruzə verir. Buna baxmayaraq, Bakı neft maşınqayırma zavodlarında bu standartlara yetişmədə müvafiq işlər görülür. Belə ki, 2000-ci ildə Bakı Maşınqayırma Zavodu beynəlxalq standartları əks etdirən iki növ məhsul buraxılışına, qazma boruları üçün qıfıl istehsalına nail olmuş və Amerika Neft İnstitutunun müvafiq monoqramlarını /sertifikatlar API-01, API-07/ almışdır. Bu monoqramların alınmasının isə neft kontraktları ilə bağlılığı yoxdur. Burada məqsəd MDB bazarından faydalanmaq strategiyasından irəli gəlmişdir. Monoqram problemi digər müəssisələr üçün hələ də açıq qalmaqdadır. Kontraktlar çərçivəsində isə Bakı neft maşınqayırma zavodlarının məhsullarından istifadə problemi hələki həllini tapmamış və Azərbaycanın müvafiq müəssisələrin bu sferada iştirakı təmin olunmamışdır. Buna baxmayaraq, tam gücü ilə işləməyən maşınqayırma zavodlarının neft kontraktlarında əməkdaşlıq diapazonun genişlənməsi perspektivləri tükənməmişdir. Bunun üçün isə hökmən həmən zavodların modifikasiyası və modernləşməsi problemi həllini tapmalıdır. Modifikasiya və modernizasiya probleminin investisiya təminatlılığında neft kontraktları mühüm rol oynaya bilər. Azərbaycan tərəfi qismən milli neft fondu hesabına bu zavodlarda bərpa və yenidənqurma işləri aparmaqla xarici partnyorlarını başlanan işlərin davamlılığına cəlb etmək təşəbbüsləri əldə edə bilər. Belə strategiya olduqca iqtisadi əhəmiyyətli və sosial nəticəli olacaqdır. Digər tərəfdən Yaponiyanın, Türkiyə və Rusiyanın bir sıra şirkətləri Azərbaycanın neft maşınqayırma kompleksinə universal standartlı məhsul buraxılışını təmin edən investisiya qoyuluşlarına təşəbbüs etməkdədirlər. Burada hədəf MDB məkanındakı bazardan faydalanmaq və həm də mümkün olduqca neft kontraktları sferasında müvafiq iqtisadi əlaqələrin qurulmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Neft kontraktları üzrə əlaqəli sahələr sistemində YEK müəssisələri, xüsusən də, enerji istehsalı kompleksi mühüm yer tutur. Məlumdur ki, Azərbaycanda enerji istehsalının 80%-ni İstilik Elektrik Stansiyaları /İES/ verirlər. Köhnə yataqlardan hasil edilən neftin hər il orta hesabla 4-4,5 milyon tonu mazut şəklində və təbii qazın 2-2,5 milyard m³-i enerji istehsal edən komplekslər yönəldilir. Respublikada son 7-8 ildə elektrik enerjisi qıtlığı müşahidə olunur. Bu vəziyyət ölkədə elektrik enerjisindən səmərəli istifadənin və onun istehsalın artmasını şərtləndirir. Qeyd olunmalıdır ki, respublikada istehsal edilən elektrik enerjisinin bir hissəsi də neft kontraktları çərçivəsində hasilatın təminatına məsrəf olunur. Belə reallıq isə heç şübhəsiz ki, neft kontraktları tərəfdaşları ilə iqtisadi münasibətlərin qurulmasında yeni şərtləri formalaşdırır. Neft kontraktları çərçivəsində istehsal olunan enerjinin miqyasına varmadan həmən enerji miqdarında İES-lərə müvafiq resurslar verilməlidir. Bu istiqamət iqtisadi əməkdaşlığın güclənməsində əhəmiyyətli olacaq və əlavə iqtisadi mənfəət gətirərək həm natural və həm də pul ifadəsində səmərə gətirəcəkdir. Elektrik enerjinin neft kontraktları zonasına yönələn hissəsi ölkənin digər ehtiyacları sahələrində istifadəsi reallaşacaq.

Azərbaycanda ötən əsrin 60-70-ci illərində müvafiq effektiv neft-kimya kompleksi inkişaf tapmışdır. İttifaqın dağılması burada da, tənəzüllü meyllərlə müşayiət olunmuşdur. Məlumdur ki, neft-qaz resursları neft-kimyası üçün əvəzsiz xammal elementlərindədir. Bu səbəbdən də Azərbaycanda neft-kimyası sənayesinin əsaslı yenidən qurulması ehtiyaclıdır. Neft kontraktlarının bu sahədə cari əməkdaşlıq əlaqələri olmasa da, perspektivdə bu əməkdaşlığın inkişafı qaçılmaz olacaqdır. Belə ki, gələcəkdə Azərbaycanın iqtisadi qalxınmasında neft-kimya kompleksinin rolu artacaqdır. Heç şübhəsiz ki, daxili iqtisadi problemlər həllini tapdıqca respublika neft və iqtisadi strategiyasında hazır məhsul konsepsiyasına üstünlük verəcəkdir. Belə bir iqtisadi fakt mövcuddur ki, rentabelli sistemlərdə neft-kimyası məhsulunun effektivliyi neft və təbii qazın xam formalı satış dəyərinə 7-8 dəfə üstündür.

Bütün bu gerçəkliklərlə yanaşı, Azərbaycan neft təsərrüfatını vahid kompleksdə ifadə edən ARDNŞ-in və o cümlədən, neft kontraktları tərəfdaşlarının fəaliyyət fasiləsizliyinin təmin edilməsində təchizatçı və podratçı təşkilatlarında rolu və əhəmiyyəti yüksəkdir. Bu əlaqəlilik aşağıdakı sxemdə təqdim olunur:

ARDNŞ-in əsas təchizat partnyorlari

Sxemdən görüldüyü kimi, neft kontraktlarını əhatə edən kompleksin təchizatında nəqliyyat təşkilatları ən geniş şəbəkədə təmsil olunmuşlar. Onların neft kontraktlarını əhatə edən kompleksin təchizatında xüsusi çəkisi digər sahələrə nisbətə daha çoxdur. Təchizat sistemində ARDNŞ-ə mənsub üzən qurğuların istismarını həyata keçirən müvafiq təşkilatın rolu çox yüksəkdir. Belə ki, «Əsrin kontraktı» çərçivəsində məhz köhnə qurğuların modernizasiyasına daha miqyaslı, orta hesabla 2 milyard ABŞ dolları məbləğində sərmayə qoyulmuşdur. Əvvəllər Xəzər dənizində neftqazçıxarmanı həyata keçirən şərti sıralı - «Şelf» adlı dərin qazma qurğuları modernləşdirilmiş və hazırda «İstiqlal», «Dədə Qorqud» və «Qurtuluş» adı altında fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Hazırda Xəzərin ən dərin qatı - 1000 metrlik civarı aşan sahədə qazma işlərini görmək üçün yeni möhtəşəm qurğu «Lider» istismara verilmişdir.

Neft kontraktları əsasında sahələrarası əlaqələr sferasında investisiyaların rolu yüksəkdir. Məlumdur ki, Xəzərdə çalışan neft kompaniyaları Azərbaycanın neft və qeyri-neft sektoru ilə təmaslarını investisiyalar vasitəsi ilə reallaşdırırlar. 2001-ci ilin yekunlarına görə, ölkəyə yönəlmiş investisiyaların 2 milyard dolları daxili sərmayəçilərin payına düşməsinə baxmayaraq, iqtisadiyyata və sosial sahələrə yönəldilən bütün sərmayələrin 70%-ni xarici sərmayələr təşkil etmişdir. Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, qeyri-neft sektoruna yönəlmiş birbaşa xarici sərmayələrin xüsusi çəkisi aşağıdır. Respublika iqtisadiyyatına yönəldilən sərmayələr ilk növbədə neft-qaz resursları ilə əlaqəlidir. Məntiqi baxımdan bu, zamanı məqamla uzlaşan reallıqdır. Bununla belə, yaranmış reallığından yeni iqtisadi müstəviyə keçid də təmin olunmalıdır. Neft strategiyası yalnız neft sektoru ilə məhdudlaşmır. Onun ümdə ideyasının fəvqündə neft industriyasının tərəqqisi əsasında iqtisadiyyatın digər sahələrində əlverişli mühit yaratmaqla yeni təkənlü iqtisadi inkişafa nailolma dayanır. Bir faktı da vurğulamaq lazımdır ki, investisiyon prosesin qaynaq elementi kimi, milli karbohidrogen ehtiyatları çıxış etsə də, ölkəmiz sərmayəçilər üçün hələ də riskli məkan olaraq qalır. Bu risklilik amilini də bu günün reallıqları ilə təbii saymaq olar. Heç şübhəsiz ki, yeni demokratik və institusional dəyişmələr investisiyon riskin mülayimləşməsində də əks olunacaqdır. Aşağıda 2003-cü ilin əvvəlində Azərbaycanda bağlanmış neft kontraktları üzrə investisiya qoşullarını əks etdirən cədvəl verilmişdir:

**Neft kontraktları üzrə 01.01.2003-tarixinə sərmayələrin
faktiki proporsiyası**

/milyon ABŞ dolları ilə/

№	Neft kontraktları	Birbaşa sərmayələr	Bonus, akrhesabı, dövretmə ödənişləri	Cəmi
1	<i>Azəri, Çıraq, Günəşli</i>	3941	323	4264
2	<i>Qarabağ</i>	114	68	182
3	<i>Şahdəniz</i>	650	43	693
4	<i>Dan ulduzu</i>	56	9	66
5	<i>Lənkəran, Taliş dəniz</i>	99	17	116
6	<i>Yalama /d-222/</i>	14	7	21
7	<i>Oğuz</i>	55	12	68
8	<i>Abşeron</i>	135	14	149
9	<i>Naxçıvan</i>	175	13	187
10	<i>Kürdaşi</i>	116	42	158
11	<i>Qobustan</i>	4	-	4
12	<i>İnam</i>	101	36	137
13	<i>Muradxanlı</i>	24	1	25
14	<i>Alov, Araz, Şərq</i>	25	132	157
15	<i>Kürsəngi</i>	124	2	126
16	<i>Yanan-tava</i>	143	13	156
17	<i>Zəfər-məşəl</i>	72	100	171
18	<i>Savalan, Dalğa, Lerik-dəniz, Cənub</i>	-	-	-
19	<i>Padar</i>	-	1	1
20	<i>Mişovdağ</i>	53	-	53
21	<i>Zix-Hövsan</i>	-	-	-
22	<i>Pirsaat</i>	-	-	-
Cəmi		5901	833	6734

Cədvəldən göründüyü kimi, neft sektoruna yönələn investisiyaların əsas hissəsini birbaşa sərmayələr təşkil edir. Bu sərmayələr ümumi investisiya qoyuluşlarının 6/7 hissəsinə bərbərdir. Getdikcə bu nisbət daha da artacaqdır. Çünki bonuslar şəklində verilən valyutalar əksərən birdəfəlik ödənj təyinatlıdır və gələcəkdə bu tip investisiyalar içərisində yalnız icarə şəbəkələri qalmaqda davam edəcəklər.

Neft kontraktlarının sferasında fəaliyyətin sahəvi infrastrukturdan faydalanması perspektivləri üzrə apardığımız təhlil müvafiq nəticələri şərtləndirmişdir:

Azərbaycan Respublikasında bağlanmış neft kontraktlarının milli neft sənayesinin sahəvi infrastrukturundan istifadə diapazonu genişləndirilməlidir. Bunun üçün müqavilə şərtlərindən irəli gələn bir sıra maddələrin konyukturaya uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi və yenidən işlənməsi təşəbbüsləri gerçəkləşdirilməlidir. Müstəqil formatda isə aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

1. neft emalı zavodlarının universal standartlara uyğun modifikasiyasını reallaşdırmaq;
2. kontraktlar çərçivəsində Azərbaycana çatacaq neftin mümkün hissəsinin emal və hazır məhsul istehsalına yönəldilməsini təmin etmək;
3. yeni mini qaz emalı zavodları inşaa etmək;
4. «Əsrin kontaktı»dan irəli gələn tələblərə müvafiq olaraq Bakı neft maşınqayırma zavodlarının rekonstruksiyasını reallaşdırmaq və onların müvafiq monoqramlar almasını təmin etmək;

5. Xəzərdənizneftdonanmasına mənsub spesifik gəmilərdən neft kontraktları çərçivəsində səmərəli istifadə imkanları aranmalı və onların rəqabətqabiliyyətliliyini təmin edən proqramlar hazırlanmalı;
6. neft kontraktlarının işlənməsinə yardımçı olan nəqliyyat sferasının texniki imkanlarını genişləndirən tədbirlərin daha səmərəli yüksəlişdə davam etdirilməsi;
7. respublikanın əlaqələndirici dövlət strukturları neft kontraktları layihələrin reallaşmasına tələb olunan zəruri servis xidməti qurumlarının təsis etməli və müqavilələrdə nəzərdə tutulan bu tip müvafiq maddələr üzrə mənimsəmə xərclərinin Azərbaycan təşkilatlarına verilməsi strategiyasını hazırlamalıdır;
8. Azərbaycan tərəfi yeni neft kontraktlarının bağanılmasında daha çox mövcud milli neft infrastrukturundan istifadəni şərtləndirən tələblərlə çıxış etməlidir.

Yeni müəssisə və qurumların təşkilində, müvafiq zavodların rekonstruksiyasında və mövcud infrastrukturun mobilliyinin artırılmasında ilk partiyalarda ilkin maliyyə mənbəyi kimi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun /ARDNF/ müvafiq təyinatlı vəsaitlərindən istifadə imkanları da nəzərdən keçirilməlidir.

6.4. Neft sektorunun iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında rolu

Statistik məlumatlar göstərir ki, respublikanın neft sektorunda ümumi inkişaf templərində digər sənaye sahələrinə nisbətdə müəyyən geriləmə vardır. Belə ki, 2001-ci ildə ümumi sənayedə orta artım sürəti 5,1% olduğu halda, neft sənayesində bu artım illik olaraq 4% təşkil etmişdir. Şübhəsiz ki, bu fərq natural və pul ifadəsində yenə də neft sektorunun üstünlüyündədir. Digər tərəfdən belə vəziyyət müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycanda hədəf seçilən industrial siyasət digər sənaye sahələrinin reabilitasiyası və yeni istehsal güclərinin formalaşması ilə müşayiət olunmalıdır.

Neft-qaz sənayesi iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə təmasları vardır. Bu təmaslar ilk növbədə yanacaq-enerji resurslarının istehlakında təyinat tapır. Son il ərzində neft-qaz məhsullarının sənaye sahələrində istehlakı xeyli məhdudlaşmışdır ki, bu da müvafiq olaraq mövcud proporsionallığın dəyişməsində əks olunmuşdur. Belə hal xüsusən təbii qazın təchizatında daha kəskinliyi ilə müşahidə olunmaqdadır. Burada təbii qazın hasilatının aşağı düşməsi faktına baxmayaraq, ötən illərə nisbətdə əhali tərəfindən təbii qaz istehlakına olan tələb xeyli artmışdır. Faktiki materialların təhlili göstərir ki, bir sıra sənaye sahələrinin tənəzzülünə baxmayaraq burada enerjidaşıyıcılarına tələbat proporsiyası müvafiq miqdarda azalmamışdır. Neft-qaz emal prosesində və elektrik istehsalı sahəsində itgilər SSRİ və universal standartlardan xeyli yüksəkdir. Təbii qazın istehsal tsiklində spesifik konyuktur məqamları nəzərə almaqla bu itgilər 2% həddində normallaşdırılır. Respublikada isə uzun illərdir ki, bu göstərici 10-12% və bəzən isə daha yüksək hədləri aşır. Belə vəziyyət elektrik enerjisinin istehsalında da mövcuddur. Lakin son illər bu sahədə görülən tədbirlər nəticəsində itgilərin müəyyən qədər aşağı salınması nəzərə çarpır. Bütün bu proseslər texnoloji köhnəlik amilləri ilə səciyyələndirilsə də, burada təsərrüfatsızlıq amili və subyektiv neqativ təzahürlər də istisna olunmur.

Neft-qaz sənayesi ilə digər sənaye sahələrinin inkişafında proporsionallıq mövcuddur. Respublikanın sənaye sahələrinin inkişafı strategiyası bu proporsionallığın qiymətləndirilməsini şərtlə etmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, 1994-2001-ci illərdə neft sektoruna nisbətdə respublikanın qeyri-neft sektorunun milli iqtisadiyyatda payı bir qədər məhdudlaşmışdır. Statistik məlumatlara istinadən göstərmək olar ki, 1997-ci ildə qeyri-neft sektorunu əhatə edən sahələrinin ÜDM payı 89%-dən 2002-ci ildə 70%-ə enmişdir. Enmə prosesi 1995-ci ilə nisbətdə isə dəfəli ölçüdədir. Proporsiya dəyişiklikləri bir qədər də investisiya amilləri ilə bağlanılır. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilmiş bütün investisiyaların orta hesabla $\frac{2}{3}$ -si neft sektoruna, qalan $\frac{1}{3}$ -i isə qeyri-neft sektoruna yönəlmişdir. Bu prosesdə ixracat amili də özünü nişan verir. Qiymət meyli istisna olmaqla xam neftin xarici bazarda əlverişli satışında məhdudiyətlər yoxdur /2003-cü ildə

xam neftin satış gəlirləri büdcədə 19,5 ABŞ dolları həcmində təyinat tapmışdır. Respublikada digər sənaye sahələrində istehsal olunan məhsullar isə rəqabət zəifliyindən ixrac imkanlı deyildirlər. Bu görüntü statistik məlumatlardan da sezilir. Qeyri-neft sektorunun hazırda ÜDM-də $\frac{2}{3}$ hissəlik payına baxmayaraq ölkənin 2002-ci ilin tədiyyə balansında ixracatın mütləq əksəriyyəti, 90%-i neft və neft məhsulları aktivindədir. Dünya Bankının Azərbaycanla bağlı proqnostik məlumatlarında qeyd olunur ki, 2003-2005-ci illərdə respublikada ÜDM-də neftin payı illik olaraq 13,8%, növbəti mərhələdə 2006-2010-cu illərdə isə 33,6% artacaqdır. Müvafiq göstəricilər qeyri-neft sektorunda 7,5 və 5 faiz arası tərəddüd edəcəkdir. Azərbaycanın neft sektorunda aşağıdakı üç mərhələnin təzahürü proqnoz edilir:

1. investisiyaların artımı və akkummulyasiyası /2002-2005-ci illər/;
2. neft hasilatının və müvafiq olaraq neft gəlirlərinin sürətli artımı /2005-2012-ci illər/;
3. resessiya /2013-2025-ci illər/.

Azərbaycan Respublikasında bağlanmış neft kontraktları üzrə işləmələr müddəti 25-30-illik mərhələni əhatə edir. Dünya neft bazarında qiymət sabitliyinin pozulması sənarisində bu balans-proqnozun pozulacağı istisna olunmur. Belə hal isə iqtisadi inkişaf və bütövlükdə iqtisadiyyat üçün radikal təhlükəli reallıqdır. Çünki respublika büdcəsinin gəlir maddələri əsaslı dərəcədə neft sektoruna və xam neft ixracına əsaslanır. Digər status dəyişiklikləri baş verməzsə 2025-2030-cu illərdə Azərbaycan ərazilərində yerləşən yataqlarda qalıt ehtiyatlarının mənimsənilməsi ölkənin tam sərəncamına keçəcəkdir. Bu aydınlığı nəzərə alan neft kontraktı tərəfdaşları 2025-ci ilə qədər layihələrində nəzərdə tutmuş işləmələrin maksimal həcmdə reallaşmasını təmin etməyə də söylərini artıracaqlar. Bunun üçün ən həcmli neft müqaviləsi «Əsrin kontraktı» və digər məhsul verəcək kontraktlar kommulyativ toplumda Azərbaycan neft strategiyasının XXI əsr perspektivini reallaşdıracaqlar. 2010-2012-ci illərdə neft hasilatının və neft gəlirlərinin pik nöqtəyə yüksəliş təmin olunacaq və sonrakı mərhələdə hasilat enmə fazasına keçəcəkdir. 2017-2019-cu illərdə neft gəlirlərinin səviyyəsi 2010-2012-ci illərə nisbətəki həcm 50%-nə, 2022-2024-cü ildə isə müvafiq səviyyənin 25%-nə bərabər olacaqdır.

Neft hasilatı ilə digər sənaye sahələrinin inkişafında ənənəvi proporsionallıq 1994-2001-ci illərdə neftin üstün xeyrinə dəyişmişdir. */Əlavə №6-də Azərbaycanda əsas iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsalının strukturu verilmişdir/*

Əlavə №6-da təqdim olunan məlumatlardan görünür ki, 1998-2000-ci illərdə neft-qaz hasilatı və bu sahə ilə əlaqədar xidmətlərdə dinamizm mövcuddur. Lakin bununla belə, neftin emalında geriləmə müşahidə olunur. Təhlil göstərir ki, 1998-2000-ci illər üzrə neft-qaz hasilatı və bu sahə ilə əlaqədar xidmətlərdə artım emal sektorundan buraxılışın məhdudlaşdırılması hesabına formalaşır. Neftin xam şəkildə ixracı üstünlük əldə edir və emalda geriliklər yaranır. Ümumi təhlil spektrində cədvəl №4-də əks olunan məlumatlar göstərir ki, neft hasilatının dinamikası ilə digər sahələrin inkişaf bağlılığı proporsional ölçüdə tərəqqi etmir.

Respublikada həyata keçirilən neft strategiyası yalnız makroiqtisadi sabitlik effekti üçün deyil, həm də iqtisadi inkişafı yüksəldən amil aspektlidir. Neft sənayesinin inkişaf konsepsiyasına istinad edərək bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, neft gəlirlərinə ünvanlanmış strategiya yalnız makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasını əhatə etməməli və o, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına da yardımçı olmalıdır. Bunun üçün isə respublikanın davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunmasında ARDNF sərvətlərindən digər sənaye sahələrinin dirçəldilməsi üçün dolğun və səmərəli istifadə proqramları hazırlanmalı və eyni zamanda bu proqram ölkədə energetik strategiyanın formalaşması amilinə çevrilməlidir. Energetik resursların istehsal və istehlak balansını işlənməli və sənaye istehsalının artım templərini ifadə edən əsaslandırma aparılmalıdır.

Energetik strategiya yeni institusional yaranış deyildir. Planetin iqtisadiyyatı energetik libas aldığı zamanlarda analoji strategiyalar silsiləvi olaraq müxtəlif ölkələrdə intişar tapmış, mütəmadi təbəllüdatlara uğramışdır. Bir qədər fərqli adlanışda Sovetlər İttifaqında da energetik strategiya daim işlənmiş, gerçəkləşmiş və yeniləşdirilmişdir. Hər bir ölkə enerji resurslarının mövcudluq diapazonunun fərqiə varmadan özünün energetik təhlükəsizliyini təmin etmək

məqsədi ilə məxsusi energetik strategiya formalaşdırmağa və gerçəkləşdirməyə məhkumdur. Energetik strategiyanın optimal forması bizimlə müəyyən təzahür paralelləri olan Rusiyada 1992-ci ildən başlayaraq geniş tətbiq olunur.

Azərbaycanın ərazisinin 70%-i neft-qaz resursları ilə perspektivlidir. Kontraktların əhatə etdiyi zonada hasilat yaxın 10-12 il ərzində apogeyə yüksələcəkdir. Onilliyin sonunda təkcə «Azəri-Günəşli» və «Çıraq» platformasından gündə 1 milyon barrel, ildə isə 56-57 milyard ton neft hasil ediləcək və gəlir toplumunda bu miqyas hər il 9 milyard dollara ekvivalent olacaqdır. Ölkənin kəşf olunmuş və perspektiv təbii qaz potensialı da 1-2 trilyon m³ civarında hesablanırsa da daxili istehlak tələbləri müasir vaxtda 50% miqdarında təmin olunur. Belə ki, hazırda Bakı, Sumqayıt və 48 inzibati regional əraziyə qaz verilir. Rayonlara verilən qazın miqdarı çox kiçik həcmdədir və illik olaraq 200-250 milyon m³ təşkil edir. Bakı şəhərinə gündəlik olaraq 9,3-9,7 m³ həcmində verilən təbii qazın miqdarı da kifayətedici deyildir. Vurğulanmalıdır ki, «Şahdəniz» layihəsi sankiyalaşdırıldıqdan 4-5 il sonra Azərbaycan nəinki daxili ehtiyaclarını dolğun təmin edəcək və hətta Avropa bazarına fəal təbii qaz ixrac edən dövlətlərdən birinə çevriləcəkdir. Milli energetik gücün dəyərləndirilməsi və qlobal proseslər reallığından çıxış edərək iqtisadiyyatın energetik strategiya kontekstində proqnozlaşdırılan inkişaf səviyyəsinin təmin olunmasında YEK-də enerji resurslarının mümkün artımına nail olmaq və bu resurslardan istifadənin effektivliyini yüksəltmək kimi mühüm məsələnin həlli vacib sayılmalıdır. Məhz ÜDM-in artım templərinin təmin edilməsi iqtisadiyyatın enerji effektivliyinin köklü yüksəlişi ilə bağlı olacaqdır.

III HİSSƏ

RASİONAL TƏSƏRRÜFAT QURUCULUĞU VƏ İNVESTİSİYON SİYASƏT

VII FƏSİL

NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞU VƏ ONDAN İSTİFADƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

7.1. Investisiya qoyuluşunun mahiyyəti, tərkibi və quruluşu

Neft hasilatının və əmək məhsuldarlığının müntəzəm surətdə artmasının, elmi-texniki tərəqqi və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin, deməli, neftqazçıxarma sənayesinin mənfəətlə işləməsinin əsas vasitələrindən biri bütövlükdə bu sahənin əsas fondlarının geniş təkrar istehsalını müəyyən edən əsaslı tikintidən və ona yönəldilən investisiyanın həcmindən ibarətdir. Əsaslı tikinti əsas fondların yaradılmasının bütün mərhələlərini, yəni obyektlərin layihələşdirilməsindən başlamış ta onların işə salınmasınadək olan mərhələləri özündə əhatə edir. Əsaslı tikinti prosesinin əsas mərhələsi tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsi və tikilməkdə olan obyektlərin işə salınmasının təmin edilməsidir.

Azərbaycanın neft sənayesində əsaslı tikintinin müntəzəm olaraq böyük həcmdə aparılması, onun inkişafının bütün mərhələlərində neftqazçıxarma sənayesinin xarakterik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Sovet hakimiyyəti illərində hər il milli gəlirin təqribən 20%-ə qədər, hazırda isə investisiya qoyuluşunun 50%-dən çoxu neftqazçıxarma sənayesinin əsas fondlarının artırılmasına və təkmilləşdirilməsinə sərf olunur.

Neftqazçıxarma sənayesində əsaslı tikinti - iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, yeni obyektlərin tikilməsi, mövcud olanların isə yenidən qurulması, genişləndirilməsi və texnika ilə yenidən silahlandırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə həyata keçirilən tikinti-quraşdırma işlərini əhatə edir. Hazırda əsaslı tikintinin keyfiyyətini və səmərəsini yüksəltmək, tikinti istehsalını və layihə-smeta işlərini yaxşılaşdırmaq, tikintidə təsərrüfat mexanizmini təkmilləşdirmək məqsədilə iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, tikintidə də iqtisadi islahatlar aparılır. Qarşıda tikinti istehsalının sənayeləşdirilməsi səviyyəsini daha da yüksəltmək, tikintinin və quraşdırma işlərinin kompleks mexanikləşdirilməsini təmin edən mütərəqqi texnologiyaları, maşın və mexanizmlər sistemini geniş tətbiq etmək durur ki, bu da tikintidə əmək məhsuldarlığını artırmağa, əl əməyinin həcmi aşağı salmağa, tikinti-quraşdırma işlərinin dəyərini azaltmağa, investisiya tsiklini qısaltmağa, obyektlərin normativ müddətdə tikilib istifadəyə verilməsini təmin etməyə imkan verəcəkdir.

Yeni tikinti dedikdə, yeni meydançalarda ilk dəfə təsdiq olunmuş layihə əsasında bina və qurğuların, infrastruktur obyektlərinin, neftqazçıxarma idarələrinin və onların struktur bölmələrinin tikilməsi və işə salınması nəzərdə tutulur.

İstehsalın genişləndirilməsi - yeni layihə əsasında tikinti obyektlərinin ikinci və sonrakı növbələrinin, əlavə istehsal komplekslərinin və infrastrukturlarının tikilməsi, fəaliyyət göstərən neftqazçıxarma idarələrinin ərazisində yeni əsas istehsal sahələrinin yaradılması və ya əvvəlkilərin genişləndirilməsidir. Mövcud neftqazçıxarma idarələrini genişləndirərkən yeni tikintiyə nisbətən istehsal gücü, adətən, daha tez müddətlərdə və az investisiya qoyuluşu ilə artır.

İstehsalın yenidən qurulması - vahid layihə əsasında texnoloji bölmələrdə və köməkçi xidmətlərdə tam və ya qismən yeni avadanlıqların qurulması, yaxud mənəvi köhnəlmiş və fiziki aşınmış avadanlığın əvəz edilməsi, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, qeyri-mütənasibliyin aradan qaldırılması ilə onun başqa cür */məsələn, əsas istehsalın mövcud sexlərini genişləndirmədən və yenilərini tikmədən, lakin lazımı hallarda köməkçi və xidmətedici təyinatlı yeni obyektlərin tikilməsi və mövcud olanlarının genişləndirilməsi ilə/* qurulmasıdır.

İstehsalın texnika ilə yenidən silahlandırılması - yeni texnikanı və mütərəqqi texnologiyanı tətbiq etmək, neftqazçıxarma proseslərini mexanikləşdirmək və avtomatlaşdırmaq yolu ilə ayrı-ayrı neftqazçıxarma idarələrinin texniki səviyyəsini müasir tələblər səviyyəsinə yüksəltmək üzrə həyata keçirilən kompleks təşkilati-texniki tədbirlərdən ibarətdir. Texnika ilə yenidən silahlandırılma neftqazçıxarma idarələrinin texniki inkişaf planına uyğun olaraq ayrı-ayrı obyektlər və iş növləri üçün layihələr və smetalar üzrə həyata keçirilir. Mövcud neftqazçıxarma idarələrinin texnika ilə yenidən silahlandırılmasında məqsəd neft-qaz hasilatını hər vasitə ilə intensivləşdirməkdən, neft sənayesinin struktur bölmələrinin istehsal gücünü artırmaqdan və ondan istifadəni yaxşılaşdırmaqdan, iş yerlərinin sayını azaltmaqdan, neft-qaz hasilatının material tutumunu və maya dəyərini aşağı salmaqdan, material və yanacaq-energetika ehtiyatlarına qənaət etməkdən, neftqazçıxarma sənayesinin istehsal-təsərrüfat və digər fəaliyyət növlərinin texniki-iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Neft hasil edən dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycan neft sənayesinin təcrübəsi göstərir ki, mövcud neftqazçıxarma idarələrinin texnika ilə yenidən silahlandırılması, yenidən qurulması və genişləndirilməsi neft hasilatının səmərəliliyinin yüksəldilməsində və onun intensivləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, Azərbaycanda 1996-2003-ci illərdə neft hasilatının bütün əlavə artımının əksər hissəsi mövcud neftqazçıxarma idarələrinin yenidən qurulması və texnika ilə yenidən silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi nəticəsində əldə edilmişdir.

Neftqazçıxarma idarələrinin genişləndirilməsi və yeni obyektlərin tikintisindən fərqli olaraq yenidən qurma və texnika ilə yenidən silahlandırma zamanı mövcud bina və qurğulardan, neftqazçıxarma infrastrukturlarından istifadə olunur. İnvestisiya qoyuluşunun çox hissəsi yeni, daha məhsuldar avadanlığın alınmasına və quraşdırılmasına sərf edilir, neftqazçıxarma idarələrində həyata keçirilən tikinti-quraşdırma işlərinin xüsusi çəkisi isə nisbətən az olur. Yenidən qurma və texnika ilə yenidən silahlandırılmanın iqtisadi üstünlüyü də məhz bundadır.

Neft sənayesində tikinti-quraşdırma işlərinin iqtisadi mahiyyəti neft-qaz hasilatının lazımı sürətini və miqyasını, istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin inkişafındakı optimal nisbətləri, istehsalın maddi bazasının inkişafını, yeni texniki vasitələrin tətbiqini təmin etməkdən ibarətdir. Tikintisi başa çatdırılmamış və istifadəyə verilməsi üçün hazırlanmış istehsal obyektləri, neft-qaz quyuları, qurğular, estekadalar, dambalar, boru kəmərləri və digər bu kimi müvafiq obyektlər tikinti məhsullarıdır.

Neft sənayesində tikinti-quraşdırma işləri istehsal və qeyri-istehsal obyektlərinin tikilməsi və onlarda avadanlıqların quraşdırılması ilə əlaqədar görülən bütün işləri özündə əks etdirir.

Tikinti işlərinə aiddir: bina və qurğuların, qazma vışkasının ucaldılması, qazma avadanlıqlarının quraşdırılması üçün özü, bünövrə və dayaq konstruksiyaların qurulması, tikinti sahəsinin öyrənilməsi, ərazinin tikinti üçün hazırlanması, sanitariya-texniki və elektrik quraşdırma işləri.

Quraşdırma işlərinin tərkibinə aiddir: qazma, enerji və digər növ avadanlıqların yığılması və quraşdırılması, neft və qaz quyularının qazılmasına hazırlıq işləri, neft rezervuarlarının və trapezlərinin quraşdırılması, qaz anbarlarının tikilməsi və sair.

Neft sənayesinin bölmələrində tikinti-quraşdırma işlərinin həyata keçirilməsinin özünəməxsus fərqləndirici cəhətləri vardır.

Qazma kontorlarında quyuların tikintisində istehsal tsiklinin tərkibinə aşağıdakı işlər daxil edilir:

1. vışkanın tikintisində hazırlıq işləri;
2. vışkanın və vışkayarı qurğuların tikilməsi;
3. qazma və energetika avadanlıqlarının quraşdırılması;
4. istehsalın təşkili şərtlərində nəzərdə tutulmuş fasilələr;
5. qazma işlərinə hazırlıq;
6. quyunun qazılması ilə əlaqədar olan bütün işlər;
7. quyunu qazıb qurtardıqdan sonra məhsuldarlığının yoxlanılması;

8. quyunun mənimsənilməsinə hazırlıq; neft layının açılması və quyunun istismara verilməsi ilə əlaqədar olan işlər;
9. buruğun sökülməsi ilə bağlı işlər.

Quyu tikintisi tsiklinin tərkibinə daxil olan işlər arasındakı nisbət çevrəsində quyu tikintisi tsiklinin quruluşunu səciyyələndirir.

Əsas fondların təkrar istehsalı formasından asılı olaraq investisiya qoyuluşunun tərkibində tikinti-quraşdırma işlərinin xüsusi çəkisi dəyişilir, yəni neft-qaz hasilatının artırılması zəruriliyindən geoloji-kəşfiyyat və qazma işlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən xərclərin payı çoxalır.

Tikinti-quraşdırma işləri əsas fondların geniş təkrar istehsalının başlıca mənbəyidir. O, neftqazçıxarma idarələrinin maddi bazasının möhkəmləndirilməsini təmin edir, əmək kollektivinin mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında aparıcı rol oynayır. Bu baxımdan, tikinti-quraşdırma işləri investisiya qoyuluşunun praktiki olaraq həyata keçirilməsidir.

İnvestisiya qoyuluşu - istehsal və qeyri-istehsal sahələrində əsas fondların sadə və geniş təkrar istehsalı üçün nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitlərini özündə əks etdirir. Müasir dövrdə neftqazçıxarma sənayesinin inkişafına investisiya qoyuluşu müəyyən edilərkən respublikamızın iqtisadiyyatının neft və qaza, həmçinin neft məhsullarına olan tələbatı, yeni neft-qaz yataqlarının aşkar edilməsinin zəruriliyi nəzərə alınır.

Neft sənayesinin struktur bölmələrində investisiya qoyuluşunun tərkibi və quruluşu eyni deyildir. Məsələn, qazma kontorlarında investisiya qoyuluşunun tərkibinə aşağıdakı məsrəflər daxil edilir:

1. tikinti-quraşdırma işlərinin həyata keçirilməsinə çəkilən xərclər;
2. qazma işlərini həyata keçirmək üçün lazım olan qazma avadanlıqlarının alınmasına, gətirilməsinə və quraşdırılmasına çəkilən xərclər;
3. geoloji-kəşfiyyat işlərinin yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclər;
4. inzibati-idarəetmə aparatının saxlanılmasına çəkilən xərclər;
5. infrastruktur bölmələrinin yaradılmasına və ətraf mühitin mühafizəsinin qorunmasına çəkilən xərclər.

İnvestisiya qoyuluşunun tərkibinə daxil olan xərclər arasındakı nisbətə faizlə ifadəsi onun quruluşunu təşkil edir. İnvestisiya qoyuluşunun sahəvi, texnoloji və təkrar istehsal quruluşunu fərqləndirirlər.

İnvestisiya qoyuluşunun sahəvi quruluşu bütövlükdə iqtisadiyyatın, yaxud ayrıca götürülmüş sənaye sahəsinin, şirkətin, müəssisənin ayrı-ayrı struktur bölmələri arasında investisiya qoyuluşunun bölgüsünü səciyyələndirir. Sənayenin sahə quruluşu onun tərkibinə daxil olan sahələr və istehsallar arasındakı kəmiyyət nisbətini xarakterizə edir. Sənayenin sahə quruluşu ictimai əmək bölgüsünün, sahələrin differensiallaşdırılması və ixtisaslaşdırılmasının səviyyəsini əks etdirir. O, sahələr arasındakı nisbətlər və qarşılıqlı əlaqələr, sahələr və istehsallar arasındakı ictimai əmək bölgüsü, sənaye istehsalında onların rolu haqqında fikir yürütməyə imkan verir. İnvestisiya qoyuluşunun sahəvi quruluşu sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf istiqamətlərini, sürətini və səviyyəsini müəyyən edir. İqtisadiyyatın sahələri arasında investisiya qoyuluşunun dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

**1994-2001-ji illərdə iqtisadiyyatın sahələri arası
investisiya qoyuluşunun dinamikası**

/milyard manat/

İllər	xarici investisiya	daxili investisiya	cəmi
1995	1657,0	746,4	2403,4
1996	2667,5	1338,0	4003,5
1997	5212,0	1543,6	6755,6
1998	5695,0	1780,5	7475,5
1999	4493,0	1976,1	6469,1
2000	4147,5	2301,5	6449,0
2001	5083,9	2188,7	7272,4

İnvestisiya qoyuluşunun texnoloji quruluşu - qurğuların tikintisinə, maşın və avadanlıqların alınmasına, gətirilməsinə və onların quraşdırılmasına çəkilən məsrəflər arasındakı nisbəti səciyyələndirir. Əsas fondların aktiv hissəsinin təkrar istehsalına çəkilən məsrəflərin xüsusi çəkisini artırmaqla, investisiya qoyuluşunun texnoloji quruluşunu səmərəliliyini xeyli artırmaq olar. Neft sənayesində investisiya qoyuluşunun texnoloji quruluşu onun tərkibində kəşfiyyat və istismar qazması xərclərinin və quraşdırılması tələb olmayan və tikinti obyektlərinin smetasına daxil edilməyən iş maşın və avadanlıqların mövcudluğu hesabına iqtisadiyyatın digər sahələrində olan quruluşdan fərqlənir. Belə ki, neft sənayesində investisiya qoyuluşunun texnoloji quruluşu, təqribən aşağıdakı kimidir:

1. qazma işlərinin həyata keçirilməsinə çəkilən xərclər - 45%;
2. iş maşın və avadanlıqların alınmasına, gətirilməsinə və quraşdırılmasına çəkilən xərclər - 30%;
3. tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən xərclər isə 25% təşkil edir.

Hazırda respublikamızda kəşfiyyat qazma işlərinin səmərəliliyi aşağı düşür, çünki əvvəlki illərdən fərqli olaraq geoloji-kəşfiyyat işlərinin əksər hissəsi Xəzər dənizi hövzəsinin Azərbaycan Respublikasına məxsus olan hissəsində daha mürəkkəb təbii-joğrafi şəraitdə yerinə yetirilir və bu da həmin işlərin dəyərini xeyli artırır. Digər tərəfdən, neft və qazın çıxarılması üçün yeni daxil edilən istehsal gücləri neft-qaz hasilatını ciddi surətdə artırmır, yalnız hələlik onların təbii azalmasının qarşısını alır. Hazırda mövcud neft hasilatının artırılmış həcmi ARDNŞ-nin az məhsuldar yataqların istismarından əldə edilir və imzalanmış neft kontraktları hesabına yaxın gələcəkdə neft-qaz hasilatı həcmiminin xeyli artırılması gözlənilir.

Müasir dövrdə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundan neftin çıxarılması və neft-qazın dünya bazarlarına nəql edilməsi üçün boru kəmərlərinin çəkilməsi üzrə tikinti-quraşdırma işləri mürəkkəb və sərt iqlim şəraitində həyata keçirilir ki, bu da investisiya qoyuluşunun xüsusi məsrəfini xeyli dərəcədə artırır.

İnvestisiya qoyuluşunun texnoloji quruluşu o halda mütərəqqi quruluş hesab edilir ki, onun tərkibində iş maşın və avadanlıqların alınmasına, gətirilməsinə və iş yerlərində quraşdırılmasına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi digər xərclərə nisbətən çox olur. Çünki bu zaman eyni həcmdə investisiya qoyuluşu ilə daha çox məhsul əldə etməyə imkan yaranır. Ümumiyyətlə, investisiya qoyuluşunun ümumi həcmində istehsalın texnika ilə yenidən silahlandırılması səviyyəsinin yüksəldilməsinə, mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması dərəcəsinin artırılmasına, mövcud maşın və avadanlıqların müasir dövrün tələblərinə cavab verməsi üçün onların modernləşdirilməsinə, mövcud istehsalların yenidən qurulmasına çəkilən xərclərin payının artması investisiya qoyuluşunun texnoloji quruluşunun yaxşılaşdırılması yollarındandır. İnvestisiya qoyuluşunun texnoloji quruluşunu xarakterizə edən məlumatların dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

İnvestisiya qoyuluşunun texnoloci quruluşu

/faizlə/

İllər	Tikinti-quraşdırma işləri	Avadanlıqların alınması	Sair işlər	Cəmi
1995	52,4	23,5	24,1	100
1996	60,9	23,5	15,6	100
1997	67,9	16,4	15,7	100
1998	75,3	5,9	18,8	100
1999	52,8	30,6	16,6	100
2000	42,6	23,5	33,9	100
2001	33,0	15,9	51,1	100

İnvestisiya qoyuluşunun təkrar istehsal quruluşu - bir tərəfdən, yeni obyektlərin tikintisinə, digər tərəfdən isə mövcud istehsalların texnika ilə yenidən silahlandırılması səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş xərclər arasındakı nisbəti əks etdirir. Təkrar istehsal - istehsal prosesinin fasiləsiz olaraq yenidən başlanması, daim təkrarlanmasıdır; maddi nemətlərin, iş qüvvəsinin və istehsal münasibətlərinin təkrar istehsalını əhatə edir. İstehsal prosesinin dəyişməz ölçüdə təkrar olunduğu sadə təkrar istehsal və onun artan miqyasda yenidən başlanmasından ibarət geniş təkrar istehsal fərqləndirilir. İnvestisiya qoyuluşunun təkrar istehsal quruluşu aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

İnvestisiya qoyuluşunun təkrar istehsal quruluşu

/faizlə/

İllər	Texniki təchizat	Müəssisələrin genişləndirilməsi	Yeni müəssisələrin inşası	Digər obyektlər üzrə	Cəmi
1995	55,4	25,4	18,1	0,1	100
1996	33,8	6,8	52,3	2,1	100
1997	38,2	23,5	35,5	2,8	100
1998	51,7	8,9	37,2	2,2	100
1999	54,5	9,9	32,1	3,5	100
2000	55,5	9,7	33,0	3,3	100
2001	50,3	12,7	34,6	3,4	100

Müasir dövrdə sənaye istehsalının inkişafına investisiya qoyuluşunun həcmi müəyyən edilərkən mövcud istehsalın və yeni tikintilərin inkişafının obyektiv zəruriliyindən çıxış edilir. Bu zaman həmin obyektlərin sənaye istehsalının həcmində artırılmasındakı rolu nəzərə alınır. Ümumi şəkildə **istehsal dedikdə**, cəmiyyətin mövcud olması və inkişafı üçün zəruri olan maddi nemətlər istehsalı və xidmətlər göstərilməsi prosesi nəzərdə tutulur. İstehsal insan həyatının təbii şərti olub, digər fəaliyyət növlərinin də maddi əsasını təşkil edir. İstehsal cəmiyyətin inkişafının bütün pillələrində mövcuddur. Konkret istehsal şəraitindən asılı olaraq istehsalın məzmununu əmək prosesi müəyyən edir və üç şərti: *əmək*, *əmək cisimləri* və *əmək alətlərinin* mövcudluğunu nəzərdə tutur.

İstehsalın iki növünü: *maddi* və *qeyri-maddi* növlərini fərqləndirirlər. Maddi istehsalın əsas meyarı əmək vasitələrinin köməyi ilə təbiət cisimlərinə təsir göstərməsidir. Maddi istehsal sahəsinə sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, yük nəqliyyatı, istehsala xidmət edən rabitə, habelə istehsalın gedişini davam etdirdikdə və maddi nemətləri istehlakçılara çatdırmaqda iştirak edən ticarət, ictimai iaşə, maddi-texniki təchizat və sair aiddir. Qeyri-maddi istehsal sahəsinin fəaliyyəti maddi istehsal sahəsindən fərqli olaraq, təbiətin maddəsi və qüvvələrinə dəyişdirici təsirlə əlaqədar deyil, bilavasitə əmək vasitələri yaradılması ilə səciyyəli və insanla təbiət

arasında maddələr mübadiləsi kimi çıxış etmir. Qeyri-maddi istehsal sahəsində əmək fəaliyyəti spesifik istehlak dəyəri - xidmətlər yaradır və reallaşdırır. Qeyri-maddi istehsal sahələrində yaradılan xidmətlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar arasında bir ümumilik var ki, bu da onları bir sahə daxilində birləşdirir və maddi istehsaldan aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirir:

1. qeyri-maddi istehsal sahələrinin fəaliyyəti ilk növbədə insan amilinin formalaşmasına şərait yaradır. Odur ki, bu sahələrin inkişafı əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və insanların mənəvi inkişafına bilavasitə təsir göstərir;
2. qeyri-maddi istehsal sahələrində əmək prosesi maddi istehsala nisbətən yaradıcı, yüksək intellektual xarakter daşıyır, yəni burada canlı əmək böyük rol oynayır. Ona görə də qeyri-maddi istehsal sahələrində canlı əməyin maddiləşmiş əməklə əvəz olunması, onun mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması üçün geniş imkanlar yoxdur. Bu o deməkdir ki, qeyri-maddi istehsal sahələrinin inkişafı, əsasən, əmək resursları hesabına həyata keçirilir;
3. qeyri-maddi istehsal sahələri maddi istehsal sahələrinə nisbətən daha çox əməktutumludur. Bununla belə, xidmətlərin yaradılmasında maddi resursların əhəmiyyəti getdikcə artır. Bu, öz əksini qeyri-maddi istehsal sahələrinin fondtutumunun, məsrəflərin ümumi həcmnin quruluşunda maddi xərclərin və qeyri-maddi istehsal fondlarının tərkibində onun aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin artmasında büruzə verir;
4. bəzi qeyri-maddi istehsal sahələrində xidmətlərin istehsalı və istehlakı məkan və zaman ərzində üst-üstə düşmür, deməli, qeyri-maddi istehsal sahələrində çalışan işçilərin əməklərinin nəticələrini bir yerdən digər yerə daşımaq və yığıb saxlamaq mümkün deyil. Odur ki, maddi istehsala nisbətən qeyri-maddi istehsal sahəsi daha çox regional amillərdən asılıdır və xidmət bazarı, əsasən, yerli, lokal xarakter daşıyır;
5. qeyri-maddi istehsal sahələrində əməyin nəticələri maddi istehsal sahələrindən fərqli olaraq, ancaq şəxsi və qeyri-maddi istehsal təyinatlı ictimai istehlakı ödəyir. Bu baxımdan maddi istehsala nisbətən qeyri-maddi istehsal sahəsi həmişə istehlak sahəsi kimi çıxış edir və burada əmək vasitələri kimi uzun müddət istifadə edilən istehlak malları öz dəyərlərini istehsal olunan poliqrafiya məhsullarının üzərinə keçirmir;
6. qeyri-maddi istehsalın əksər sahələrinə, məsələn, təhsilə, səhiyyəyə, mədəniyyətə və digər ictimai nemətlər yaradan sahə, bazar mexanizminin mövcudluğu, büdcə maliyyələşdirilməsi və normativ iqtisadiyyat kimi baxmaq olar. Maddi istehsal sahələrinin məhsullarından fərqli olaraq qeyri-maddi istehsal sahələrinin məhsulların bölünməzliyi, birgə istehlak edilməsi, yüksək sosial əhəmiyyət kəsb etməsi, ictimai-dövlət mülkiyyəti və dövlət maliyyələşdirilməsi formasının üstünlük təşkil etməsi ilə fərqlənilir. İctimai nemətlərin bölünməzliyi ayrı-ayrı adamlar tərəfindən onların fərdi formada istehlakını mümkün etmir. Bu nemətlərin istehlakı cəmiyyətin bütün üzvlərinə şamil edilir və bir qayda olaraq, ictimai, birgə formada həyata keçirilir. Dünyanın bir çox ölkələrində ictimai nemətlər dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. Bu o deməkdir ki, qeyri-maddi istehsal sahəsinin məhsullarının, xidmətlərinin müəyyən hissəsi bazar mexanizmindən kənar qalır;
7. qeyri-maddi istehsal sahəsində tətbiq edilən əmək dəyər yaratmır və bu sahədə istifadə edilən maddi vəsaitlərin dəyəri əməyin nəticələrinin üzərinə keçirilmir. Lakin, bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri-maddi istehsal sahələrindəki xidmətlər dəyər, pul forması alır. Xidmətlərin dəyəri olmadan dəyər forması alması yeganə hal deyil. Belə ki, real həyatda dəyəri olmayan şeylər də dəyər, qiymət forması alır. Məsələn, torpaq, qiymətli kağızlar, təbiət nemətlərinin dəyəri olmasa da qiyməti var.

İqtisadiyyatın sosial inkişafının istiqamətinin gücləndirildiyi bir şəraitdə ictimai tələbatın ödənilməsində qeyri-maddi istehsal sahəsinin rolu xeyli artır. İctimai istehsalın inkişafı xeyli dərəcədə iqtisadiyyatın, elm və mədəniyyətin təşkili və idarə edilməsindən, maddi istehsala xidmətdən asılı olur. Həm əhalinin tələbatının ödənilməsi və həm də istehsalın inkişafı üçün

mənzil-kommunal təsərrüfatının, səhiyyənin, maarifin, idmanın və digər sosial yönümlü tədbirlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Bununla belə, sənayenin inkişafına yönəldilmiş ümumi investisiya qoyuluşunun tərkibində istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisinə sərf edilən vəsaitin payı ildən-ilə artır. */Əlavə №7-də Azərbaycanda tikinti obyektləri üzrə investisiya qoyuluşunu əks etdirən cədvəl verilmişdir./*

7.2. *İnvestisiya qoyuluşunun obyektləri və maliyyələşdirilmə mənbələri*

Neftqazçıxarma sənayesinin inkişafına yönəldilmiş investisiya, əsasən geoloji-kəşfiyyat və axtarış işlərinə, quyuların tikintisinə, qazma işlərinin həyata keçirilməsinə, neft-qazın çıxarılmasına və emal olunmasına, neft, neft məhsulları və təbii qazın nəql edilməsi üçün boru kəmərlərinin çəkilməsinə, neft-qaz anbarlarının tikilməsinə sərf edilir. Odur ki, neftqazçıxarma sənayesində həmin obyektlər investisiya qoyuluşunun obyektləri hesab edilir. Göstərilən obyektlərin iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar aşağıdakıları təmin edirlər:

1. neft və qaz hasilatının lazımi sürətini və miqyasını;
2. neft sənayesinin, bütövlükdə sənayenin və xalq təsərrüfatının inkişafındakı optimal nisbətləri;
3. istehsalın maddi-texniki bazasının inkişafını;
4. yeni texnikanın və mütərəqqi texnologiyanın yaradılmasını;
5. respublikamızın ərazisi üzrə məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsinin həyata keçirilməsini;
6. əhalinin maddi və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsini.

İnvestisiya qoyuluşunun obyektlərinin təyinatından və xarakterindən asılı olaraq onun müxtəlif növlərini fərqləndirirlər. Burada gələcək obyektlərin məqsədli təyinatına görə istehsal obyektlərinin, mədəni-məişət obyektlərinin, inzabati binaların tikintisi, geoloji-kəşfiyyat və axtarış işlərinin həyata keçirilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsi əsas yer tutur.

İnvestisiya qoyuluşları aşağıdakı fərqləndirici təsnifata malikdirlər:

1. ***əsas fondların təkrar istehsalı formalarına görə*** /yeni tikintiyə, mövcud istehsalların genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına, avadanlıqların modernləşdirilməsinə, texnika ilə yenidən silahlandırılmasına/;
2. ***əsaslı tikinti işlərinin texnoloji quruluşuna görə*** /tikinti-quraşdırma işlərinə avadanlıq və istehsal inventarlarının alınmasına, layihə-axtarış işlərinə/.

Biz əvvəllərdə yeni tikinti, istehsalın genişləndirilməsi, yenidən qurulması və texnika ilə yenidən silahlandırılmasından bəhs etmişdik. İndi isə investisiya qoyuluşunun mühüm obyektlərindən olan əmək vasitələrinin modernləşdirilməsindən, yeni texnika və mütərəqqi texnoloji proseslərin yaradılmasından danışmaq istərdik.

Əmək vasitələrinin modernləşdirilməsi - fəaliyyətdə olan əmək vasitələrinin təkmilləşdirilməsi və onlarda əməli dəyişiklik aparmaq, qovşaq və hissələri əvəz etmək və möhkəmləndirmək, istehsal əməliyyatlarını mexanikləşdirmək və avtomatlaşdırmaq üçün tərtibatlar və cihazlar quraşdırmaqla onların istehsalını müasir texniki-iqtisadi səviyyəsinə cavab verən vəziyyətə gətirilməsidir. Əmək vasitələrinin modernləşdirilməsi əsas fondların, başlıca olaraq, əmək alətlərinin və hər şeydən öncə iş maşın və avadanlıqların daim təzələnməsi formasıdır. O, iş maşın və avadanlıqların texniki səviyyəsinin yüksəldilməsini, işin iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən bəzi konstruksiya dəyişiklikləri etməyi nəzərdə tutur. Əmək vasitələrinin modernləşdirilməsi əsas fondların mənəvi köhnəlməsini qismən aradan qaldırmağa imkan verir. Əmək vasitələrinin kompleks modernləşdirilməsi daha mütərəqqi texnoloji proseslərin tətbiqi, istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, ixtisaslaşmanın dərinləşməsi ilə birlikdə həyata keçirildikdə xüsusilə səmərəli olur. Əmək vasitələrinin modernləşdirilməsi nəticəsində avadanlıq axın və avtomatlaşdırılmış xəttə qoşulur, xüsusi texnoloji tərtibat və ləvazimatlarla təhciz edilir. Avadanlığın modernləşdirilməsi onun

məhsuldarlığını, işinin dəqiqliyini və aşınmaya davamlılığını artırır, əmək şəraitini yaxşılaşdırır. Əmək vasitələrinin modernləşdirilməsinə çəkilən xərclər, adətən, qısa müddətdə ödənilir. İstehsalın texniki səviyyəsinin, onun intensivləşdirilməsinin yüksəldilməsində əmək vasitələrinin modernləşdirilməsi mühüm rol oynayır.

Yeni texnikanın yaradılması - prosesi bir sıra ardıcıl əlaqədar mərhələlərdən keçir: elmi-tədqiqatlardan, layihələşdirmədən, konstruksiyalaşdırmadan, təcrübə nümunəsinin hazırlanıb sınaqdan keçirilməsindən, onun zavod miqyasında istehsalından, yeni texnikanın istifadə edildiyi istehsallarda onun tətbiqi və tədqiqindən. Buna uyğun olaraq, yeni texnikanın yaradılması və tətbiqində dörd tip təşkilat iştirak edir:

1. elmi-tədqiqat müəssisələri;
2. layihə-konstruktor büroları;
3. zavodlar;
4. yeni texnikadan istifadə edən istehlakçı müəssisələr.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, elm və texnika nailiyyətlərinin istehsalatda daha tez və səmərəli tətbiq edilməsi xeyli dərəcədə göstərilən təşkilatların düzgün qarşılıqlı əlaqəsindən, onların quruluşundan və idarə aidiyyətindən asılıdır. Yeni texnikanın yaradılması vahid bir prosesdir, bu proses onu yerinə yetirən bütün bölmələrin həm əlaqələndirmə, həm də təşkilati cəhətdən sıx əlaqədar olmasını tələb edir.

Elmi tədqiqatlar - praktiki problemlərin həll edilməsində mühüm rol oynayır. Çünki elmi tədqiqatların nəticələri bilavasitə təcrübədə tətbiq edilir, yeni texnoloji proseslərdə, konstruksiyalarda, materiallarda və sairə öz təcəssümünü tapır. Elmi tədqiqatlar həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edə bilər. Elmi tədqiqatlara məsələnin qoyuluşu, mövcud informasiyanın qabaqcıdan təhlili, oxşar məsələlərin həllinin şərtləri və metodları, eksperimentin planlaşdırılması, təşkili və aparılması, alınmış nəticələrin araşdırılması, ümumiləşdirilməsi və istehsala tətbiqi daxildir.

Təcrübə-konstruktor işləmələri - təcrübə-konstruktor, yaxud elmi-tədqiqat təşkilatlarının istehsal fəaliyyətinin nəticələri, yeni məmulat istehsalında və ya proseslərdə aralıq mərhələdir. Təcrübə-konstruktor işləmələri özünə təcrübə nümunələrinin layihələşdirilməsini, hazırlanmasını, sınaqdan çıxarılmasını və sazlanmasını, həmçinin yeni məhsulun, yaxud yeni texnoloji proseslərin seriyalı və kütləvi istehsalının sonrakı təşkili üçün lazım olan texniki sənədlərin buraxılışını daxil edir. Təcrübə-konstruktor işləmələri elmi tədqiqatlara, ixtiralara, istehsal yenilikçilərinin təkliflərinə əsaslanır. Təcrübə-konstruktor işləmələri müəssisənin texniki inkişaf planına müvafiq olaraq aparılır və ya dövlət büdcəsi, ya da sifarişçilərin vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Adətən, təcrübə-konstruktor işləmələri aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

1. təcrübə nümunəsinin layihələşdirilməsi və onun hazırlanması üçün texnologiyanın və avadanlığın işlənməsi;
2. təcrübə nümunəsinin istehsalı, sınaqdan keçirilməsi və təcrübə nümunəsinin axıra çatdırılması.

Təcrübə istehsalı - yeni məhsul növlərinin, yaxud texnoloji proseslərin yaradılmasının mühüm mərhələsidir. Təcrübə istehsalı elmi-tədqiqat, yaxud təcrübə-konstruktor işləmələrinin yüksək keyfiyyətlə başa çatdırılmasında, layihə-konstruktor sənədlərinin işlənilib hazırlanmasında mühüm rol oynayır.

Təcrübə istehsalına aşağıdakılar aiddir:

1. ayrı-ayrı məsələlərin həlli üçün eskiz layihələşdirmənin təmini;
2. yeni texnoloji proseslərin yaradılması;
3. yeni texniki sənədlərin aprobasiyası;
4. seriyalı proseslərin və məmulatların mənimsənilməsində müəssisələrə texniki kömək göstərilməsi.

Təcrübə istehsalının tərkibi və miqyası müəssisənin təcrübə-konstruktor bürosunun tematik planının məzmunu və həcmi, onun ölçüsü və texniki təchizatı ilə müəyyən olunur. Adətən,

təcrübə istehsalının sexləri buraxılan məhsulun xarakterindən asılı olaraq əşya və ya texnoloji əlamətlərinə görə ixtisaslaşdırılır.

Yeni texnika o zaman səmərəli hesab edilir ki, onun tətbiqi nəticəsində məhsulun əməktutumu azalsın, keyfiyyəti yaxşılaşsın, maya dəyəri aşağı düşsün, əmək məhsuldarlığı artsın və bütün bunların da əsasında istehsalın səmərəliliyi və rentabelliği yüksəlmiş olsun. Yeni texnikanın yaradılması və tətbiqində mühüm məsələlərdən biri müxtəlif variantlar içərisindən ən səmərəlisini seçməkdən ibarətdir. Bunun üçün texnoloji maya dəyəri göstəricisindən istifadə edilir. Texnoloji maya dəyəri dedikdə, texnoloci proseslərin həyata keçirilməsinə çəkilən xərclərin məcmusu nəzərdə tutulur. Ümumi şəkildə məhsulun texnoloji maya dəyərinin tərkibinə daxil olan bütün xərcləri şərti olaraq iki hissəyə, qrupa - *şərti-sabit* və *şərti-dəyişən* xərclərə ayırmaq olar. Məhsul vahidinin texnoloji maya dəyərini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\mathbf{Md.t. = (Xd. + Xs.) : Nyeni}$$

Burada: **Xd. və Xs.** *məhsul vahidinin hazırlanmasına sərf edilən şərti-dəyişən və şərti-Sabit xərclərin həcmi;*
Nyeni *cari ildə yeni yaradılacaq məhsulların miqdarı.*

Elmi-texniki tərəqqinin müasir səviyyəsi eyni bir məhsulun müxtəlif üsullarla hazırlanmasına imkan verir. Odur ki, yeni məhsulu layihələşdirərkən onların hazırlanmasında istifadə edilən müxtəlif üsullardan ən səmərəlisini seçmək zərurəti yaranır. Bunun üçün məhsul vahidinin texnoloji maya dəyəri ayrı-ayrı variantlar, üsullar üzrə müqayisə edilir. Məhsul iki üsulla hazırlandığı halda məhsul vahidinin texnoloji maya dəyərini müqayisə etdikdə üç hal yarana bilər.

- A. birinci üsulla hazırlanan məhsul vahidinin texnoloji maya dəyəri, ikinci üsuldakına nisbətən azdır, yəni $\mathbf{Md.t}^1. < \mathbf{M}^1\mathbf{d.t}^2.$ -dir. Belə olan halda birinci üsulla yeni məhsulun hazırlanması iqtisadi cəhətdən daha əlverişlidir;
- B. ikinci üsulla hazırlanan məhsul vahidinin texnoloji maya dəyəri, birinci üsuldakına nisbətən azdır, yəni $\mathbf{M}^1\mathbf{d.t} > \mathbf{M}^1\mathbf{d.t}^2.$ -dir. Belə olan halda yeni məhsulun ikinci üsulla hazırlanması əlverişlidir;
- C. hər iki üsulla hazırlanan məhsul vahidinin texnoloji maya dəyəri eynidir, yəni $\mathbf{M}^1\mathbf{d.t.} = \mathbf{M}^1\mathbf{d.t.}$ -dir. Belə olan halda səmərəli variantı, üsulu seçmək üçün «Kritik proqram» göstəricisindən istifadə edilir. Variantlar üzrə məhsul vahidinin texnoloji maya dəyəri eyni olan istehsal həcmində «Kritik proqram» deyilir. «Kritik proqram» göstəricisi natural formada ifadə edilir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\mathbf{Nkr. = (Xs. - Xs.) : (Xd. - Xd.)}$$

Burada: **Xs. və Xs.** *variantlar üzrə şərti-sabit xərclər;*
Xd. və Xd. *həmin variantlar üzrə şərti-dəyişən xərclər.*

Yeni məhsul /texnika/ yaradılarkən və ya layihələşdirilərkən onun etibarlılığının təmin olunmasına xüsusi fikir verilməlidir. **Məhsulun /texnikanın/ etibarlığı** - onun göstərilən həddi dairəsində öz istismar göstəricilərinin əhəmiyyətini saxlamaqla öhdəsinə düşən funksiyaları yerinə yetirə bilməsi qabiliyyətidir. Bu funksiyalar göstərilmiş recimlərlə və istifadə, texniki xidmət, təmirlər, saxlanma və nəqlənilmə şərtləri ilə müəyyən olunurlar. Texnikanın etibarlığı saz işləməsi, uzunömürlüyü və təmirə yararlığı ilə xarakterizə olunur. **Texnikanın saz işləməsi** dedikdə, müəyyən edilmiş recimlərdə və istismar şəraitində texnikanın fasiləsiz iş qabiliyyətini saxlamaq xassəsi; **uzunömürlülük** dedikdə, müəyyən edilmiş recimlərə və istismar qaydalarına əməl etmək şərti ilə uzun müddət /təmir üçün zəruri fasilələrlə/ iş qabiliyyətini saxlamaq xassəsi;

təmirə yararlılıq dedikdə isə istismar prosesi zamanı baş vermiş qüsurları aradan qaldırmaq imkanları nəzərdə tutulur.

Texnikanın etibarlığı onun çox mühüm xarakteristikasıdır, çünki istehsalın fasiləsiz gedişatı, texnikanın təmirinə və ona qulluq edilməsinə çəkilən xərclər texnikanın etibarlığından asılıdır. Bundan başqa, yüksək etibarlıq xarici bazarda maşın və avadanlıqların rəqabət qabiliyyətli olmasının vacib şərtidir. Layihələşdirmə mərhələsində etibarlığın yüksəldilməsi ən səmərəli konstruktiv nəticələrin seçilməsi, ümumiləşdirilmiş və standart elementlərdən, ünsürlərdən maksimum istifadə olunması, materialların səmərəli seçilməsi, istismar üçün rahatlığın, texnolojiyin və təmirə yararlığın yaradılması ilə təmin edilir.

Mütərəqqi texnoloji proseslərin yaradılması - nəticəsində emal obyektləri keyfiyyətə dəyişir. Texnoloji proses dedikdə, maddi istehsal sahələrində xammal, material, yarımfabrikat, yaxud məmulat alınmasının, emalının və ya yenidən emalının üsul və vasitələrinin məcmusu nəzərdə tutulur. Texnoloji proses dedikdə həmçinin istehsal prosesinin tərkib hissəsi olan hasilat, emal, yenidən emal, daşınma, anbarayıqma, saxlama əməliyyatları başa düşülür. Texnoloji proseslərin səmərəliliyi - məhsul vahidinə düşən xammal, material, yarımfabrikat, enerji məsrəflərinin xüsusi çəkisi, hazır məmulatın keyfiyyəti, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, prosesin intensivliyi, məhsulun maya dəyəri ilə səciyyələndirilir. Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında texnoloji proses daim təkmilləşdirilir, daha yaxşı son nəticələr verən yeniləri mənimsənilir. Çevik avtomatlaşdırılmış istehsalatlar və tullantısız texnologiyalar daha çox tətbiq edilir.

Çevik avtomatlaşdırılmış istehsalatlar - rəqəmli proqramla idarə olunan dəzgahların, emal mərkəzlərinin, mini HEM ilə birləşdirilən avtomatik anbarların daxil olduğu, müəyyən idarəetmə proqramları dəsti ilə təhciz olunan və çoxnomenklaturalı maşınqayırma istehsalının avtomatlaşdırılmasını təmin edən avtomatlaşdırılmış texnoloji sistemlərdir. Çevik avtomatlaşdırılmış istehsalatlar bir məmulatın emalından tezliklə digərinə keçməyə, eyni zamanda müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirməyə imkan verir. Çevik avtomatlaşdırılmış istehsalatlar istehsal tələbi ilə müəyyən olunan müxtəlif formalarda çox müxtəlif dəzgah hissələrinin, mühərriklərin, nəqliyyat maşınlarının, turbinlərin düzəldilməsi üçün tətbiq edilir. Çevik avtomatlaşdırılmış istehsalatların köməyi ilə geniş dairədə əməliyyatlar - kontur /çevrə/ frezerləmə, səthin frezerlənməsi, burğu ilə deşmə, naxışkəsmə, xarrat-sıxaj emalı, karusel dəzgahlarda emal, diş frezerlənməsi, cilalama və bir çox başqa əməliyyatlar yerinə yetirilir. Çevik avtomatlaşdırılmış istehsalatlar dəqiqlik, itihərəkətlilik və davamlılıq kimi ən yüksək tələblərə cavab verməlidir.

Tullantısız texnologiya - zamanı texnoloji prosədə xammal ehtiyatları - istehsal-istehlak-təkrar maddi ehtiyatlar tsiklində xammal və enerjidən daha səmərəli və kompleks istifadə olunur və ətraf mühitə zərərli təsir göstərilir. Aztullantılı texnologiyanın tətbiqi çox vaxt tullantısız texnologiyaya keçidi qabaqlayır. Aztullantılı və tullantısız texnologiyanın mahiyyəti - itgilərin və tullantıların maksimum mümkün olan qədər və hətta tam aradan qaldırılmasından ibarətdir. İstehsalın yüksək səmərəlilik dərəcəsinə nail olunması tullantıların təkrar istifadəsini və zərərsiz olaraq qarşısının alınması zərurətini şərtləndirir. Tullantısız texnologiyanın tətbiqi kompleks prosesidir. Onun məqsədi istehsal-istehlak kimi qapalı sistemə, yəni istehsal və istehlak sahələri ilə ətraf mühit arasında obyektiv şəkildə mövcud olan qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almaqla qapalı tullantısız tsikl yaratmağa nail olmaqdan ibarətdir. Tullantısız texnologiyanın səmərəliliyi xammaldan istifadə əmsalı, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin azaldılması, hazır məhsul alınmasının artması, xammal hasilatına çəkilən məsrəflərin minimuma endirilməsi, investisiya qoyuluşundan götürülən faydanın artması kimi göstəricilərlə ölçülə bilər.

Maliyyələşmə mənbələrinə görə investisiya qoyuluşu dörd qrupa ayrılır: mərkəzləşdirilmiş investisiya qoyuluşu /dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına yaradılır/, qeyri-mərkəzləşdirilmiş investisiya qoyuluşu /əsasən, neftqazçıxarma idarələrinin əldə etdikləri mənfəətlər hesabına yaradılır/, xarici investisiya qoyuluşu /xarici ölkələrin vəsaitləri hesabına yaradılır/ və tikintidaxili ehtiyatlar hesabına əldə edilən vəsait. Son illərdə mərkəzləşdirilmiş

investisiya qoyuluşunun həcmi xeyli azalmış, xarici investorlar tərəfindən ayrılan investisiya qoyuluşlarının həcmi isə artmışdır. Aşağıda maliyyə mənbələri üzrə investisiya qoyuluşunun bölgüsünü əks etdirən cədvəl verilmişdir:

Cədvəl 30**Maliyyə mənbələri üzrə investisiya qoyuluşunun bölgüsü**

/faizlə/

İllər	Dövlət hesabına	Təşkilaların vəsaitləri	Əhalinin vəsaitləri	Xarici investorların vəsaitləri	Cəmi
1995	13,0	44,0	8,0	35,0	100
1996	2,7	30,2	8,8	58,3	100
1997	2,2	26,0	5,7	66,1	100
1998	1,6	25,0	4,6	68,8	100
1999	1,5	20,5	5,8	72,2	100
2000	1,3	18,7	4,7	75,3	100
2001	1,5	16,0	5,0	77,5	100
2002	1,7	12,5	5,8	80,0	100

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, 1995-2002-ci illərdə investisiya qoyuluşlarının əksər hissəsini xarici investorların vəsaitləri təşkil etmişdir. Özü də xarici investisiyaların təqribən 37-45%-i neftqazçıxarma sənayesinin inkişafına yönəldilmiş vəsaitlər təşkil edir və bu rəqəm ildən-ildən artır. Bu onu göstərir ki, xarici sərmayəçiləri ən çox neft və qaz hasilatı maraqlandırır, nəinki iqtisadiyyatın digər sahələri. Hazırda Azərbaycan Respublikasında adambaşına düşən xarici investisiyaların həcmi 160 dollar təşkil edir. İqtisadi sistemin inkişafında vacib amil və onun inkişafının yeni mərhələsini əks etdirən bu göstərici üzrə Azərbaycan Respublikası nəinki əksər MDB ölkələrini, hətta bazar iqtisadiyyatına keçidi daha əvvəllər başlamış bir sıra Şərqi Avropa dövlətlərini də ötüb keçmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün maliyyə mənbələri hesabına investisiyaların həcmində dair məlumatlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 31**Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün maliyyə mənbələri hesabına investisiyalar**

/milyon ABŞ dolları ilə/

İnvestisiyalar	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Cəmi	544	933	1695	1982	1571	1469
<i>o cümlədən:</i>						
xarici investisiyalar	375	621	1308	1522	1091	955
ondan:						
neft sektoruna	140	417	780	944	553	574
<i>o cümlədən:</i>						
ABƏŞ	140	416	619	598	312	245
digər neft kontraktları üzrə	-	1	161	346	241	329

Şübhəsiz ki, xarici investisiyaların həcminin son illərdə artmasında əsas yeri «Əsrin müqaviləsi» və sonrakı kontraktlar tutur. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın digər sahələrinə də xarici ölkələrin investorlarının marağı ildən-ildən artır. Qeyd etdiyimiz kimi, 20 sentabr 1994-cü il tarixdə «Əsrin müqaviləsi» imzalandıqdan sonra Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı hissəsində karbohidrogen yataqlarının işlənməsində iştirak edən ölkələrin joğrafiyası xeyli genişlənmişdir. Bu onunla izah edilir ki, hazırda ölkə iqtisadiyyatına xarici investorların cəlb edilməsi dövlət siyasətinin ən aparıcı istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyev cənablarının 1996-cı ildə Londonda A.Smit adına institutda, 1997-ci ildə ABŞ-a səfəri zamanı etdiyi çıxışlarda, dünyanın ən nüfuzlu informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibələrdə bu problem tam açıqlığı ilə qeyd olunmuşdur. Xarici investisiya qoyuluşu 15 yanvar 1992-ci ildə «Xarici investisiyaların qoyulması» haqqında

Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Bu qanunda ölkədə investisiya qoyuluşlarının hüquqi və iqtisadi prinsipləri müəyyən edilmişdir. Digər tərəfdən, bu qanun Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici maddi və maliyyə ehtiyatlarının, qabaqcıl texnika və texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunmasına, onlardan səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilmişdir və xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir. Göstərilən qanunla xarici sərmayənin cəlb olunması üçün edilən güzəştlər ölkəyə son illərdə investisiya axınının güclənməsi üçün geniş imkanlar açmışdır.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin hesablamalarına görə Azərbaycana orta hesabla ildə 2,0-2,5 milyard ABŞ dollar məbləğində xarici sərmayə daxil olmuşdur. 1996-cı ildə 494,4 milyon ABŞ dolları məbləğində xarici sərmayə daxil olmuşdur ki, bu da 1995-ci ilə nisbətən 3,1 dəfə çoxdur. 1997-ci ildə Azərbaycana 916,2 milyon ABŞ dolları həcmində xarici sərmayə daxil olmuşdur ki, bu da 1995-ci ilə nisbətən 5,8 dəfə çoxdur. «Əsrin müqaviləsi» adlanan məlum neft kontraktından sonra respublika iqtisadiyyatının inkişafının neft amili üzərində qurulması müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, ölkəyə daxil olan xarici sərmayənin əksər hissəsi neft sektoruna yönəldilmişdir. Aşağıda Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyaların həcmi verilmişdir.

Cədvəl 32

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyaların həcmi

İllər	investisiyaların məbləği <i>/milyard manat/</i>	Ümumi həcmdə payı <i>/faizlə/</i>
1995	393,5	34,5
1996	1884,3	58,5
1997	3007,6	66,1
1998	3731,6	67,7
1999	2666,6	57,4
2000	2537,7	52,4
2001	3665,4	62,4

ARDNŞ ilə xarici ölkələrin aparıcı neft şirkətləri arasında bağlanmış müqavilələrdə tikinti obyektlərindən istifadə qaydası müəyyən edilmişdir. Müqavilələrdə tikinti obyektləri iki qrupa: ARDNŞ-ə məxsus obyektlərə və podratçıların obyektlərinə ayrılmışdır. ARDNŞ-ə məxsus obyektlərdə podratçının hüquqi vardır ki, neft-qaz əməliyyatları aparmaq üçün zəruri olan quyulardan pulsuz istifadə etsin. Podratçı ARDNŞ-in müstəqim və ya dolaylı sahibliyinə, yaxud nəzarəti altında olan obyektləri, o cümlədən, bunlarla yanaşı, infrastrukturunu, gəmiləri, qazma qurğularını, nəqliyyat vasitələrini, təchizat bazalarını, anbarları, liman qurğularını əsaslı təmir, rekonstruksiya etdikdə və ya modernləşdirdikdə ARDNŞ həmin obyektlərdən neft-qaz əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan dərəcədə istifadə edilməsində podratçıya üstün hüquq verilməsini təmin edir.

Podratçı neft-qaz əməliyyatları ilə əlaqədar olan nəzarət və ya istismar etdiyi bütün obyektlərə */podratçının obyektləri/* texniki xidmət və onların təmiri üçün cavabdehdir. Podratçının obyektlərindən üçüncü tərəfin istifadə etməsi müqabilində verilən haqq neft-qaz əməliyyatları hesabına daxil olur. ARDNŞ podratçının obyektlərində olan artıq qurğulardan istifadə etmək hüququna malikdir, bu şərtlə ki, həmin istifadə neft-qaz əməliyyatlarının aparılmasına maneçilik törətməsin. Üçüncü tərəfin podratçı ilə razılaşdırılmış şərtlərlə artıq qurğulardan istifadə edilməsinə icazə verilir. Sıfır balans əldə edilənədək podratçının obyektlərindən istifadə edilməsində üstünlük əvvəlcə podratçıya, sonra üçüncü tərəfə və nəhayət, ARDNŞ-ə verilir.

ARDNŞ podratçının obyektlərindən qarşılıqlı surətdə razılaşdırılan və neft-qaz əməliyyatları hesabına daxil edilən haqqı ödəməklə istifadə edir. Sıfır balans əldə edildikdən sonra podratçının obyektlərindən əvvəlcə podratçı, sonra ARDNŞ, nəhayət, üçüncü tərəf istifadə edir. Sıfır balans əldə edildikdən sonra ARDNŞ podratçının obyektlərindən pulsuz istifadə edir,

amma podratçı özünün hər hansı obyektindən müvəqqəti olaraq istifadə etmirsə və bu obyekt yalnız ARDNŞ istismar edirsə, belə obyektin cari planlı təmiri qarşılıqlı razılaşma üzrə həyata keçirilir. Podratçının ixtiyarı vardır ki, köhnəlmiş və ya faydalı iş ehtiyatı tükənmiş avadanlığı və obyektləri satsın. Lakin bu zaman o, ARDNŞ-ə məlumat verməlidir. Əgər 30 gün ərzində ARDNŞ bu avadanlığı və obyektləri öz balansına daxil etmirsə, podratçının onları təklif edilən ən sərfəli qiymətlə satmağa ixtiyarı vardır. Bu cür satışlardan əldə edilən vəsait neft-qaz əməliyyatları hesabına daxil edilir.

7.3. Investisiya qoyuluşundan istifadənin qiymətləndirilməsi

İnvestisiya qoyuluşları müxtəlif istiqamətlərə yönəldilir. Odur ki, investisiya qoyuluşundan istifadənin qiymətləndirilməsi konkret şəraitdən asılı olaraq həmin istiqamətlərin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Adətən, müxtəlif növ məsrəflərin iqtisadi səmərəliliyi istehlak edilmiş ehtiyatlardan istifadə olunması səviyyəsini, istehsalın son nəticələrinin aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsi, həmçinin optimal variantın seçilməsi üçün müəyyən edilir. Bu məqsədlə müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilir. Lakin ictimai istehsalın səmərəliliyinin müəyyən edilməsində özünün miqyasına, öyrənilmə tarixinə, müəssisələrin iqtisadi potensialındakı roluna, iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqidəki əhəmiyyətinə və sair bu kimi əlamətlərə görə investisiya qoyuluşu əvəz edilməzdir. Çünki investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi, müəssisənin əsas fondlarının genişləndirilməsi və sadə təkrar istehsalına çəkilən xərclə bundan alınan nəticə arasındakı əlaqə və kəmiyyət asılılığını səciyyələndirən göstəricidir. İnvestisiya qoyuluşunun bilavasitə nəticəsi istehsal güclərinin genişləndirilməsi və qeyri-istehsal obyektlərinin işə salınmasından ibarət olduğu halda, onun son nəticəsi - məhsul istehsalının və sənaye xarakterli xidmətlərin, ümumiyyətlə işə, məhsul buraxılışının artmasıdır. İnvestisiya qoyuluşunun ümumi və müqayisəli iqtisadi səmərəliliyi fərqləndirilir.

Ümumi iqtisadi səmərəlilik milli gəlirin, ya da xalis məhsulun /xalq təsərrüfatı və sahə miqyasında/, yaxud da mənfəətin /müəssisə miqyasında/ artımının, həmin artımı təmin edən investisiya qoyuluşuna olan nisbətidir. Xalis məhsul /milli gəlir/ maddi istehsal sahələrində yaradıldığından investisiya qoyuluşu da yalnız bu sahələrdə, həm də geniş təkrar istehsala yönəldilmiş həcmdə /yığım fondu hesabına/ nəzərə alınır, sadə təkrar istehsala /yəni amortizasiya fondu hesabına/ investisiya qoyuluşu isə nəzərə alınmır. Xalis məhsulun, yaxud milli gəlirin artımı əvvəlki ilin investisiya qoyuluşuna aid edilir.

İnvestisiya qoyuluşunun ümumi iqtisadi səmərəlilik göstəricisini əsas fondların səmərəlilik göstəricisindən fərqləndirirlər. Sonuncu göstərici xalis məhsulun, yaxud milli gəlirin əsas fondların orta illik dəyərində olan nisbətini, yəni fondverimi göstəricisini xarakterizə edir. İnvestisiya qoyuluşlarının artımı bir qayda olaraq, cari məsrəflərin azalması hesabına kompensasiya olunur və əvəzi müəyyən müddətdə ödənilir. Ümumi səmərəliliyin, yaxud fondveriminin yüksəlməsi - istehsalın həcmində artması, məhsulun /işin, xidmətin/ keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, tikinti-quraşdırma xərclərinin və müddətlərinin azaldılması, istehsal güclərinin mənimsənilməsinin sürətləndirilməsi və layihədə nəzərdə tutulmuş texniki-iqtisadi göstəricilərə nail olunması, işçilərin ixtisasının yüksəldilməsi nəticəsində mümkün olur. Qeyri-maddi istehsal sahələrində investisiya qoyuluşunun və digər məsrəflərin səmərəliliyi onlardan irəli gələn səmərə ilə - natural göstəricilərdə və qismən də dəyər ölçülərində /məsələn, istehlak üzrə təzahür edən səmərə ilə/ müəyyən olunur.

İnvestisiya qoyuluşunun ümumi iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirərkən bir sıra göstəricilərdən - ehtiyatların ayrı-ayrı növlərinin tətbiq olunmasının səmərəlilik dərəcəsini səciyyələndirən əmək məhsuldarlığı, fondverimi, fondtutumu və istehsalın material tutumu göstəricilərindən istifadə edilir.

Əmək məhsuldarlığı - insanların məqsədəuyğun fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edir. Maddi istehsalda vaxt vahidi ərzində yaradılan məhsulun miqdarı ilə ölçülür. Əmək

məhsuldarlığının fərdi, lokal və ictimai növlərinin fərqləndirirlər. İctimai əmək məhsuldarlığı istehsal olunmuş milli gəlirin maddi istehsalda çalışan hər işçiyə düşən həcmi ilə ölçülür. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin əsas amilləri bunlardır: elmi-texniki tərəqqi, əmək kollektivlərinin mədəni-texniki səviyyəsinin artırılması, istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, əməyin nəticələrinə görə işçilərin maddi və mənəvi marağının gücləndirilməsi.

Fondverimi - sahənin /şirkətin, müəssisənin/ istehsal əsas fondlardan istifadənin səmərəlilik səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirilmiş göstəricidir. Fondverimi göstəricisi istehsal əsas fondların 1000 manatlıq, yaxud 10000 manatlıq dəyərində düşən məhsul istehsalının miqdarıdır. Fondverimi məhsulun illik həcmi istehsal əsas fondların orta illik tam balans dəyərində bölməklə müəyyən edilir. Fondverimi göstəricisi fəaliyyətdə olan və yeni işə salınan müəssisələr üçün bütün fondlar və ayrılıqda isə əsas fondların aktiv hissəsi üzrə hesablanır. Fondverimini hesablamaq üçün məhsulun illik həcmi sahənin /müəssisənin/ topdansatış qiymətində hesablanır, əsas fondlar isə, aşınma nəzərə alınmadan, onların ilk dəyəri ilə qiymətləndirilir. Fondverimi son illərdə daima azalmağa doğru meyl edir. Fondveriminin yüksəldilməsinə - əsas fondların strukturunun təkmilləşdirilməsi, yəni onların aktiv hissəsinin payının artırılması, köhnəlmiş və səmərəsiz əmək vasitələrinin yenisi, yüksək məhsuldarlı vasitələrlə əvəz edilməsi, növbədxili boş dayanmaların aradan qaldırılması, yaxud minimuma endirilməsi, iş yerlərinin attestasiyasının keçirilməsi və artıq avadanlıqların satılması, avadanlıqların planlı-xəbərdarlıq təmirinin vaxtında və dəqiq təşkili, ona qulluq edilməsinin yaxşılaşdırılması hesabına nail olunur.

Fondtutumu - fondveriminə əks olan göstərici olub, məhsulun 1000 manatına, yaxud 10.000 manatına düşən istehsal əsas fondların dəyərini səciyyələndirir. Müəssisələr üzrə fondtutumu istehsal əsas fondların orta illik balans /aşınma çıxılmaqla/ dəyərinin müəyyən dövrdə /məsələn, rübdə, ildə/ buraxılmış xalis məhsulun, yaxud əmtəlik məhsulun həcminə nisbəti kimi müəyyən olunur. Fondtutumu göstəricisindən tikinti layihəsini işləyib hazırladıqda, məhsul buraxılışını artırmaq üçün əlavə investisiya qoyuluşu həcmi müəyyən etdikdə və digər hesablamalarda istifadə edilir.

İstehsalın material tutumu - pul, dəyər ifadəsində məhsul /iş, xidmət/ vahidinə düşən material sərfinin həcmi səciyyələndirən göstəricidir. İstehsalın material tutumunu hesablayarkən bütün material ehtiyatlarını /məsələn, xammal, əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, istilik və elektrik enerjisi, satın alınmış komplektləşdirici məmulatlar və yarımfabrikatlar/ sərfi nəzərə alınır. Xalq təsərrüfatı, sahə /müəssisə/ və məhsul üzrə istehsalın material tutumu fərqləndirilir. Xalq təsərrüfatı üzrə material tutumu ümumi daxili məhsula, yaxud milli gəlirə görə, sahə /müəssisə/ miqyasında isə xalis, yaxud əmtəlik məhsula görə hesablanır. Məhsulun metal tutumu, enerji tutumu, kimya tutumu və sair istehsalın material tutumunun ayrı-ayrı tərkib ünsürləridir. Dəyər, natural-dəyər, yaxud natural ifadəsində hesablanan bu göstəricilərin köməyi ilə ümumi istehsalın material tutumu ilə maddi-texniki ehtiyatların konkret növlərinin sərfi normaları arasında əlaqə yaradılır. İstehsalın material tutumunun azaldılmasının əsas amilləri - texniki tərəqqi, yəni maşın və mexanizmlərin konstruksiyasını təkmilləşdirmək, parametrlərini yaxşılaşdırmaqla yanaşı kütləsini /vəznini, çəkisini/ azaltmaq, elektrotexnikanın son nailiyyətləri əsasında məmulatları miniatürləşdirmək və mikrominiatürləşdirmək, mütərəqqi materiallar tətbiq etmək, aztullantılı və tullantısız texnologiya tətbiq etmək, qənaəti maddi cəhətdən stimullaşdırmaq və ehtiyatlardan israfçılıqla istifadəyə görə məsuliyyəti artırmaq, onların ciddi uçotunu aparmaq, hər kəsdə sahiblik, ictimai əməyin nəticələrinə görə qayğılı münasibət hissi tərbiyyə etməkdən ibarətdir.

Məhsulun metal tutumu - məhsul, yaxud milli gəlir vahidinə metal sərfini xarakterizə edən göstəricidir. Metal tutumu göstəricisi natural və dəyər ifadələrində hesablanır: məhsul vahidinə, 1 milyon manatlıq əmtəlik məhsula, xalis məhsula, ümumi daxili məhsula və ya milli gəlirə tonla, yaxud manatla metal sərfi. Metal tutumunun xüsusi göstəriciləri sərf olunan metalın və istehsal olunan məhsulun növləri üzrə - məhsul vahidinə qara metal prokatı sərfi, çuqun və

polad ərintiləri sərfi və başqa metal məhsulu növləri üzrə müəyyən olunur. Bütövlükdə xalq təsərrüfatı üzrə məhsulun metal tutumu natural ifadədə /məsələn, tonla/ istehlak olunmuş qara metal həcmnin ümumi daxili məhsula, yaxud milli gəlirə nisbəti kimi, ayrı-ayrı sahələr /*müəssisələr*/ üzrə isə istehlak olunmuş qara metal həcmnin əmtəlik məhsulun həcminə olan nisbəti kimi hesablanır.

Məlumat üçün qeyd edək ki, məhsulun metal tutumu göstəricisinin natural və dəyər ifadələri əksər hallarda bir-birlərinə uyğun gəlmir. Məhsul vahidinə /*məmulatın kütlə tutumu*/ və ya məmulatın əsas texniki parametrləri vahidinə /*məsələn, güc, məhsuldarlıq, yükçötürmə vahidinə və sair*/ metalın xüsusi sərfi göstəricisi konstruksiyanın mütərəqqiliyini səciyyələndirir. Eyni zamanda daha möhkəm, lakin həm də daha bahalı konstruksiya materialları tətbiqi hesabına məmulat kütləsinin azaldılması dəyər ifadəsində həmin məmulatın metal tutumu göstəricisinin yüksəldilməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də məmulat istehsalına metal sərfini əks etdirən istehsalın metal tutumu ilə yanaşı məmulatın istismar tutumu da müəyyən edilir və bu zaman metalın təkcə məmulat istehsalına deyil, həmçinin normativ xidmət müddəti ərzində istehlakı prosesində sərfi də nəzərə alınır. Məmulatın istismar metal tutumu onun etibarlılığını və uzunömürlüyunü artırmaq, təmirə və ehtiyat hissələrinə tələbatı azaltmaq hesabına azaldılır. Məmulatın istismar tutumunun azaldılması metala qənaətin mühüm istiqamətidir. Məhsulun metal tutumunun azaldılmasına istehsalın strukturunun təkmilləşdirilməsi, istehsal olunan məhsulun öz tərkibinə, çeşidinə, keyfiyyətinə, ictimai tələbatın bütün istehlak xassələrinə uyğun gəlməsi mühüm təsir göstərən amillərdir.

Məhsulun enerji tutumu - məhsul, yaxud milli gəlir vahidinə sərf olunmuş enerjinin miqdarını xarakterizə edir. Bütövlükdə xalq təsərrüfatı üzrə ilkin yanacaq-enerji sərfinin istehsal olunmuş milli gəlirin, yaxud ümumi ictimai məhsulun həcminə nisbəti kimi, ayrı-ayrı sahələr /*müəssisələr*/ üzrə isə, əmtəlik /*xalis*/ məhsulun həcminə nisbəti kimi hesablanır. Bu zaman istehsal-istismar ehtiyaclarında istehlak olunmuş, yəni texnoloji ehtiyaclara sərf edilmiş hər cür yanacaq-enerji növləri nəzərə alınır. Məhsulun enerji tutumunun azaldılması istehsalın intensivləşdirilməsinin, ehtiyatlara qənaət olunmasının mühüm istiqamətləridir; buna enerji istehsalı və istehlakı proseslərinin hər vasitə ilə təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş texniki, iqtisadi, təşkilati, texnoloji və tərbiyəvi tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi ilə nail olunur.

Məhsulun kimya tutumu - məhsul, yaxud milli gəlir vahidinə kimya sənayesinin məhsullarının sərfini səciyyələndirir. Hazırda elə bir sənaye məhsulu tapılmaz ki, onun istehsalında kimya sənayesinin məhsullarından istifadə edilməsin. Kimya sənayesinin məhsullarından istifadə edilməsi təbii materiallara qənaət etməyə, təbii materialların süni materiallarla əvəz etməyə imkan verir.

Elm və texnikanın müasir inkişaf mərhələsi təsərrüfat məsələlərinin çoxvariantlılığı ilə xarakterizə olunur. Belə bir hal investisiya qoyuluşundan istifadəni qiymətləndirmək üçün müqayisəli iqtisadi səmərəlilik göstəricilərindən istifadə olunmasını zəruri edir. Müqayisəli iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinə müxtəlif variantlar üzrə investisiya qoyuluşunun özünüödəmə müddəti və effektivlik əmsalı, məhsulun maya dəyəri, illik qənaət, gətirilmiş məsrəflər, məhsulun əmək tutumu, keyfiyyəti və sair aiddir.

İnvestisiya qoyuluşunun özünüödəmə müddəti - investisiya qoyuluşu həcmnin il ərzində ondan istifadə nəticəsində əldə edilən gəlirə olan nisbəti kimi hesablanır, yəni $töd = \frac{İ1}{İ2} = \frac{İqoy}{İgil}$. Bir qayda olaraq, müxtəlif variantlar müxtəlif investisiya qoyuluşu və cari xərclər tələb edir. Çoxlu sayda variantlar içərisindən ən yaxşısını seçmək üçün onlar investisiya qoyuluşu və cari xərc üzrə cüt-cüt müqayisə edilir və onlardan ən az müddətdə ödənilən variant seçilir. Nəticədə investisiya qoyuluşunun və cari xərclərin nisbətləri üzrə variantların müqayisəli effektivliyi aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$töd = (\frac{İ1}{İ2}) : (X1 - X2)$$

Burada: $İ1$ və $İ2$ - müqayisə edilən variantlar üzrə investisiya qoyuluşu, manat;
 $X1$ və $X2$ - həmin variantlar üzrə cari xərclər.

Əgər hesablanmış özünüödəmə müddəti normativ müddətdən azdırsa, onda I1 variantı I2 variantından daha səmərəli hesab olunur. Ümumi səmərəlilik kəmiyyətinə əsasən müəyyən edilən normativ ödənilmə müddəti elə vaxt dövründən ibarətdir ki, həmin vaxt ərzində xalis məhsul, mənfəət, yaxud maya dəyərinin aşağı salınmasından əldə edilən qənaət şəklində olan səmərə kəmiyyətcə həmin məqsəd üçün ayrılmış investisiya qoyuluşu ilə müqayisə edilir. Ödənilmənin faktiki müddəti normativ müddətdən artıq olmamalıdır.

İnvestisiya qoyuluşunun effektivlik əmsalı - həmin investisiya qoyuluşunun minimum effektivlik normasını ifadə edir və digər şərtlər eyni olduqda, bundan da aşağı səviyyədə olması məqsəduyğun hesab edilmir. Başqa sözlə, investisiya qoyuluşunun effektivlik əmsalı il ərzində onun nə qədər hissəsinin ödənildiyini göstərir və investisiya qoyuluşunun özünüödəmə müddətinə əks olan kəmiyyətdir, yəni **Enor = 1:töd**. Hesablama zamanı effektivlik əmsalı 0,15-ə bərabər qəbul edilir.

Gətirilmiş xərclər - texniki və təsərrüfat məsələlərinin həlli variantlarından ən yaxşısının seçilməsində tətbiq olunur. Hər hansı texniki məsələlərin, səmərələşdirici təkliflərin, tikinti layihələrin, məhsulun /işin, xidmətin, tikintinin/ keyfiyyətinin müxtəlif üsullarla artırılmasının həllində mümkün variantlar müqayisə edilərkən, digər şərtlər eyni olduqda, minimum gətirilmiş xərclər tələb edən variant ən yaxşı variant hesab edilir. Gətirilmiş xərclər - məhsulun maya dəyərində nəzərdə tutulan cari xərclərin məbləğindən /Xcari/ və birdəfəlik investisiya qoyuluşundan /İqoy/ ibarətdir; investisiya qoyuluşunun cari xərclərlə müqayisəsinə həmin xərcləri investisiya qoyuluşunun normativ effektivlik əmsalına /Enor/ vurmaqla nail olunur. Gətirilmiş xərclərin kəmiyyətini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə edilir:

$$X_{gət} = M_d + E_n X_{İqoy}$$

və ya

$$X_{gət} = İqoy + E_{öd} X M_d$$

Verilmiş düsturlarda M_d kəmiyyəti /layihə, yaxud plan maya dəyəri/ konkret şəraitdə sahəyə lazım olan istehlak dəyərlərinin istehsalına çəkilən xərclərin normal məbləğini, $E_n X_{İqoy}$ kəmiyyəti isə - normativ mənfəətin kəmiyyətini xarakterizə edir. Bu kəmiyyət tikinti-quraşdırma işlərinin həyata keçirilməsinə çəkilən bütün ehtiyatlardan, yaxud istifadə olunan əsas və dövrüyyə istehsal fondlarının dəyərindən alınır.

Məhsulun maya dəyəri - sahənin /müəssisənin/ məhsul istehsalına və satışına sərf etdiyi cari xərclərin pul formasında ifadəsidir. Məhsulun maya dəyəri - sahənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün tərəflərini əks etdirən və onun işinin səmərəliliyini xarakterizə edən sintetik, ümumiləşdirici göstəricidir. Məhsulun maya dəyərinin tərkibinə daxildir: istehlak olunmuş istehsal vasitələrinin dəyəri /məsələn, əsas istehsal fondlarının istismarı və amortizasiyası ilə əlaqədar olan məsrəflər, xammal və materiallara, yarımfabrikatların alınmasına, yanacaq və enerjiyə çəkilən xərclər/, sahə işçilərinin əməyinin ödənilməsi məsrəfləri və sosial sığorta ayırmaları. Məhsulun maya dəyərinin strukturu ayrı-ayrı xərc növlərinin nisbəti ilə xarakterizə olunur və hər bir sahənin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Belə ki, neftqazçıxarma sənayesində ən çox xərclər əməyin ödənilməsi və əsas istehsal fondlarının amortizasiyasına çəkilən xərclərdir, yüngül və yeyinti sənayesində isə əməyin ödənilməsi xərclərinin xüsusi çəkisi nisbətən kiçik olmaqla xammal və materiala çəkilən xərclər 85-90% təşkil edir.

Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində bütün sahələrdə maddi-enerji ehtiyatlarına çəkilən xərclərin payı artırılır və əməyin ödənilməsinə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi isə azaldılır. Müəssisənin /sahənin/ bütün istehsal xərcləri məhsul istehsalının maya dəyərini /sex maya dəyəri ilə ümumizavod xərclərinin məbləğini/ təşkil edir. Məhsulun tam maya dəyərində istehsal maya dəyəri /buna texnoloji maya dəyəri də deyilir/, məhsulun satışı ilə əlaqədar xərclər, istehsaldan kənar xərclər daxildir. Adətən, səmərəli variantı seçərkən istehsal, texnoloji maya dəyəri göstəricisindən istifadə edilir.

Məhsulun əmək tutumu - məhsul vahidi istehsalına, yaxud müəyyən texnoloji əməliyyatın /işin, xidmətin/ yerinə yetirilməsinə /norma-saatla, yaxud adam-saatla/ sərf olunan iş vaxtını xarakterizə edən göstəricidir. Məhsulun əmək tutumu texnoloji, tam və xalq təsərrüfatı məhsulunun əmək tutumuna görə fərqləndirilir.

Məhsulun keyfiyyəti - məhsulun təyinatına müvafiq olaraq müəyyən şəxsi və istehsal tələbatını ödəmək qabiliyyətini şərtləndirən xassələrin məcmusudur. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi iqtisadi artımın mühüm amili, istehsalın intensivləşdirilməsinin vacib şərtidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması mühüm iqtisadi və siyasi vəzifə kimi çıxış edir. Məhsulun keyfiyyətinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış yüksəlişi çox vaxt əlavə vəsait sərfi ilə bağlı olsa da, xalq təsərrüfatı baxımından, adətən, əvvəlki keyfiyyətdə məhsul istehsalı həcmi genişləndirməyə nisbətən daha məqsədəuyğun sayılır. Ən yaxşı və daha təkmil texnikadan istifadə olunması onun tətbiqi imkanlarını genişləndirir və əhalinin tələbatını daha dolğun və az məsrəflə ödəməyə imkan verir. Yüksək keyfiyyətli məmulat istehsalından götürülən iqtisadi səmərə, qazanj hər bir məhsul vahidindən istifadə olunmasının səmərəsindən və onun istehsal miqyasından asılıdır.

İllik qənaət - təkrar istehsalın bütün mərhələlərində maddi-enerji, əmək və maliyyə ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə etmək deməkdir. Ehtiyatlara qənaətin əsasını təbii və maddi ehtiyatlardan kompleks istifadə olunması, itcilərin və səmərəsiz məsrəflərin aradan qaldırılması, təkrar maddi-enerji ehtiyatlarının və onlarla bağlı olan məhsulların təsərrüfat dövriyyəsinə daha çox cəlb olunması təşkil edir. Qənaətin iki növünü: şərti-illik və ilin axırınadək qənaət növlərini fərqləndirirlər və onları hesablamaq üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə edilir:

Şərti-illik qənaət:

$$Q_{\text{ş.-i.}} = (\text{Md.pl.} - \text{Md.baz}) \times \text{Nil}$$

İlin axırınadək qənaət:

$$Q_{\text{i.ax.}} = (\text{Md} - \text{Md}) \text{ nay} \times \text{Nil}$$

Burada: **Md.pl.** və **Md.baz.** - *plan və bazis illərindəki məhsul vahidinin tam maya dəyəri*;
Md və **Md** - *tədbirin tətbiqindən əvvəl və sonrakı məhsul vahidinin tam maya dəyəri*;
Nil - *il ərzində istehsal ediləcək məhsulların miqdarı*;
nay - *tədbirin tətbiqindən ilin axırınadək olan ayların sayı*.

İnvestisiya qoyuluşunu qiymətləndirərkən sərf edilmiş məsrəflər və əldə edilən səmərə vaxta görə tutuşdurulan, müqayisə edilən olmalıdır. Bu, investisiya qoyuluşunun müqayisəli iqtisadi səmərəliliyini təyin etmək üçün mühüm şərtidir, çünki müqayisə edilən variantlar, əsasən, tikinti tsiklinin uzunluğu, tikinti və mənimsəmə prosesində investisiya qoyuluşunun vaxta görə bölüşdürülməsi, yeni obyektin növbə ilə yaradılması imkanı ilə fərqlənə bilər.

Vaxt amilinin təsiri ictimai əmək məhsuldarlığının dəyişməsi nəticəsində istehsal vasitələrinin dəyərində və cari məsrəflərdə əks olunur. Bundan başqa, obyektlərin tikilməsi və mənimsənilməsi dövründə investisiya qoyuluşunun «dondurulması» amilini nəzərə almaq lazımdır. Halbuki növbə ilə aparılacaq tikintilərdə investisiya qoyuluşunu müvəqqəti olaraq, daha geç müddətə keçirmək olar və həmin vəsaitlər iqtisadiyyatın digər sahələrində və ya neftqazçıxarma sənayesinin başqa bölmələrində lazımi səmərə ilə istifadə edilə bilər. Neftqazçıxarma idarələrinin yenidən qurulması və texnika ilə yenidən təhciz edilməsi, elm və texnikanın nailiyyətlərin istehsalda tez tətbiq edilməsi investisiya qoyuluşunun səmərəliliyi səviyyəsinə təsir edir. Beləliklə, hər hansı bir təsərrüfat və təşkilati-texniki tədbirin səmərəliliyini yalnız mütləq məbləğə görə deyil, həmçinin vaxt amilinə görə gətirilmiş investisiya qoyuluşuna görə aydınlaşdırmaq lazımdır. Gətirilmə müvafiq ilin məsrəflərini gətirilmə əmsalına vurmaq və ya bölməklə həyata keçirilir. Gətirilmə əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\text{Əgət.} = (1 - \text{Eg.nor})^n$$

Burada: **Eg.nor** - gətirilmə normativi;

n - hesablanmış ilin başlanğıcından həmin ilin məsrəflərini ayıran illərin sayı.

Qeyd edək ki, gətirilmiş investisiya qoyuluşu məbləği yalnız şərtidir və ancaq müqayisəli iqtisadi səmərəlilik hesablamaları üçündür və müvafiq obyektlərin hazırlanması və ya tikintisinin plan dəyərinin təyin olunması üçün əsas sayıla bilinməz. Məsələn, sənaye obyekti üç il ərzində tikilə bilər. Fərz edək ki, investisiya qoyuluşunun tikinti illərinə görə bölüşdürülməsinin iki variantı vardır. Bu variantlar aşağıdakı cədvəldə əksini tapmışdır:

Cədvəl 33

İnvestisiya qoyuluşunun variantlar üzrə bölgüsü

/milyon manat/

Tikinti illəri	Variantlar üzrə investisiya qoyuluşu	
	variant-1	variant-2
Birinci il üçün	10	30
İkinci il üçün	10	20
Üçüncü il üçün	40	10
Y e k u n u:	60	60

Verilmiş misaldan görünür ki, birinci varianta görə tikintinin birinci ilində ikinci variantla müqayisədə investisiya qoyuluşuna 20 milyon manat /30 - 10/ məbləğində qənaət edilmişdir. Müvəqqəti azad olmuş vəsaitlərdən neftqazçıxarma sənayesinin digər bölmələrində istifadə oluna bilər. Əgər müvəqqəti azad olunmuş vəsaitdən səmərəli istifadə edilərsə, gətirilmə normativi $\text{Eg.nor.} = 0,10$ -a bərabər olarsa, onda birinci ilin axırına dövriyyəyə buraxılmış vəsait 22 milyon manat $[20 (1 + \text{Eg.nor}) = 20 (1 + 0,10)]$ məbləğində qayıdacaqdır. İkinci ilin başlanğıcında tikintinin birinci varianta görə yerinə yetirilməsində yenə də 10 mln. manat /20 - 10/ məbləğində qənaət əldə edilir, bundan başqa, ona birinci ildən sonra alınan vəsait əlavə olunur. Odur ki, ikinci ildə dövriyyəyə 32 mln. manat /10 + 22/ investisiya qoyuluşu buraxmaq olar ki, bu da ilin axırında 35,20 milyon manat $[32 (1 + 0,10)]$ məbləğində qayıda bilər. Tikintinin üçüncü ilində ikinci variant ilə müqayisədə birinci variant 30 milyon manat /40 - 30/ çox vəsait tələb edir. Lakin ikinci ilin axırında 35,20 milyon manat alındığından sərbəst qalıq 5,20 milyon manat /35,20 - 30,00/ olacaqdır. Beləliklə, tikintinin birinci variantla həyata keçirilməsi ikinci varianta nisbətən 5,20 milyon manat vəsaitə qənaət etməyə imkan verir. Düzdür, bu heç də iki variantdan hansı variantın daha səmərəli olması haqqında son fikiri söyləməyə imkan vermir. Bunun üçün investisiya qoyuluşu ilə yanaşı, səmərəliliyin digər göstəricilərini də hesablayıb bir-birilə müqayisə etmək lazımdır.

İnvestisiya qoyuluşunun müqayisəli iqtisadi səmərəlilik hesablamaları çox hallarda planlaşdırma və layihələşdirmə zamanı hər hansı tədbirin optimal variantının seçilməsi üçün aparılır. Yaxşı variant mümkün variantlar içərisində müxtəlif üsullar ilə seçilə bilər. Əgər mümkün variantlar içərisində tətbiqi ən az xüsusi investisiya qoyuluşu tələb edən və məhsul vahidinin istehsalı ən az maya dəyərində başa gələn elə bir variant varsa, həmin variant ən yaxşı, optimal variant hesab edilir. Lakin təcrübədə çox hallarda xüsusi investisiya qoyuluşu böyük olan variantların tətbiqi zamanı, məhsul vahidinin ən az maya dəyəri təmin olunmur. Belə hallarda lazımi variant səmərəliliyin normativ əmsalı və ya variantlar üzrə gətirilmiş məsrəflər vasitəsilə müəyyən edilir. Fərz edək ki, istehsalın həcmi 80 milyon manatlıq artırmaq üçün üç variant mövcuddur:

1. birinci variant - mövcud istehsalın genişləndirilməsi;
2. ikinci variant - yeni obyektin tikilməsi;
3. üçüncü variant - mövcud istehsalın texnika ilə yenidən qurulması.

Aşağıdakı cədvəl məlumatlarından istifadə edərək hansı variantın daha səmərəli olduğunu müəyyənəldirək:

Cədvəl 34

İnvestisiya qoyuluşları variantları

Göstəricilər	Ölçü vahidi	Variantlar		
		I	II	III
<i>Maya dəyəri üzrə illik məhsul buraxılışı</i>	milyon manat/il	80	70	73
<i>İnvestisiya qoyuluşu</i>	milyon manat	42	98	60
<i>Normativ səmərəlilik əmsalı</i>	əmsal	0,12	0,12	0,12
<i>Gətirilmiş investisiya qoyuluşu</i>	milyon manat/il	5,04	11,76	7,20
<i>Normativ ödəmə müddəti</i>	il	8,33	8,33	7,33
<i>Normativ ödəmə müddəti ərzində mayadəyəri üzrə buraxılan məhsulun illik həcmi</i>	milyon manat	666,4	580,1	608,1
<i>Gətirilmiş məsrəflər</i>	milyon manat	708,4	681,1	668,1

Verilmiş misaldan görünür ki, üçüncü variant, yəni mövcud istehsalın texnika ilə yenidən qurulması daha səmərəlidir, belə ki, bu zaman gətirilmiş məsrəflərin məbləği ildə 80,2 milyon manatdır /normativ ödəmə müddəti ərzində 668,1 milyon manat/. Bu, birinci və ikinci variantlarda olduğundan azdır.

Baxılan məsələni həmçinin variantları cüt-cüt müqayisə etmək yolu ilə də /məsələn, birinci variantı ikinci variantla, ikincini isə üçüncü variantla/ həll etmək olar. Bunun üçün əlavə investisiya qoyuluşunun özünüödəmə müddəti və ya müqayisəli səmərəlilik əmsalları hesablamalarından istifadə olunur. Əgər müqayisə edilən variantların iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin hesablanması zamanı bu göstəricilər bir-birindən az fərqlənərsə, onda qəbul edilən plan və ya layihə həllərinin daha tam təhlili üçün əvvəllərdə adları çəkilən əlavə göstəricilərdən, məsələn, əmək məhsuldarlığı, fondverimi, material tutumu, xüsusi investisiya qoyuluşunun həcmi və eyni zamanda natural göstəricilərdən istifadə edilir.

7.4. Tikinti obyektlərinin layihələşdirilməsi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması

Sənaye tikintisinin həyata keçirilməsinin ən mühüm mərhələsi layihələşdirmədir. Tikintinin layihələşdirilməsi yalnız gələcəkdə tikiləcək obyektin və ya qurğunun qrafik təsvirini verən sxem və çertyoqları, cizgiləri deyil, eyni zamanda nəzərdə tutulmuş tikinti obyektinin məqsədəuyğunluğunu və iqtisadi səmərəliliyini təsdiq edən texniki və iqtisadi hesablamalardır. Layihənin tərkibinə izahat vərəqəsi, tikintinin dəyərini müəyyən edən maliyyə-smeta hesablamaları və smetaları, həmçinin nəzərdə tutulan layihə həllətmələrini xarakterizə edən digər hesablama materialları da daxildir.

Layihənin izahat vərəqəsində aşağıdakılar öz əksini tapır:

1. tikinti məhsulunun nomenklaturu;
2. tikinti təşkilatının istehsal gücü;
3. tikintinin aparılması yeri;
4. tikinti-quraşdırma təşkilatının xammal, material, yanacaq və enerji bazası;
5. tikinti təşkilatının digər kənar təşkilatlarla təsərrüfat əlaqəsinin səviyyəsi;
6. tikintinin texnologiyası və onun mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması imkanları;
7. tikintinin texnika ilə silahlanma dərəcəsi;
8. tikinti-quraşdırma işlərinin həyata keçirilməsi üçün ayrılmış ərazidən istifadə olunması;
9. ayrı-ayrı bina və qurğuların konstruksiya həllətmələri.

Təcrübə göstərir ki, tikintinin müddəti və dəyəri, tikinti məhsulunun keyfiyyəti, gələcək tikinti obyektində əmək məhsuldarlığı, tikinti məhsulunun maya dəyəri və istehsalın rentabelliği xeyli dərəcədə layihə həll etmələrindən asılıdır. Odur ki, investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyini əksər hallarda layihələşdirmənin keyfiyyəti şərtləndirir. Tikintinin layihələşdirilməsi perspektiv və illik layihə-axtarış işləri planlarına görə həyata keçirilir. Belə planın tərkibinə layihə-axtarış işlərinə sərf ediləcək investisiya qoyuluşunun həcmi, gələcək illərin tikintisi üçün layihə-axtarış işlərinin titul siyahısı, tikintinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasına dair hesablamalar, tikinti işləri aparılacaq rayonun planı haqqında məlumatlar və sair daxil edilir.

Adətən, sənaye tikintisi üçün layihə və axtarış işlərini layihə və axtarış təşkilatları ilə sifarişçilər arasında bağlanmış müqavilələrə əsasən xüsusi layihə və axtarış təşkilatları yerinə yetirirlər. Sifarişçilər bu işlərin yerinə yetirilməsi üçün ayrılan vəsaitin sərəncamçılarıdır.

Neft sənayesində tikintinin layihələşdirilməsində neft-qaz yataqlarının qiymətləndirilməsi və layihələşdirmənin texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Neft-qaz yataqlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi dedikdə, vaxt amilini nəzərə almaqla onların ehtiyatlarından istifadənin xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti nəzərdə tutulur. Yatağın iqtisadi qiymətləndirilməsində məqsəd - yaxın və uzaq gələcəkdə - onun ehtiyatlarından istifadənin səmərəli variantını seçməkdən ibarətdir. Yataqlarının iqtisadi qiymətləndirilməsindən aşağıdakı məsələlərin həlli üçün istifadə edilir:

1. yatağın neft-qaz ehtiyatını müəyyənləşdirmək;
2. yatağın istismar dövrünü təyin etmək;
3. neft layının neftvermə əmsalını müəyyən etmək;
4. yatağın səmərəli işlənmə sistemini seçmək;
5. yatağın istismar ardıcılığını müəyyən etmək.

Yuxarıda göstərilən məsələlər içərisində neft-qaz yatağının səmərəli işlənmə sisteminin seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, neft-qaz yataqlarını istismar etdikdə eyni zamanda bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan və idarə edilməsi mümkün olan iki proses baş verir:

1. birincisi, lay qüvvələrinin təsiri altında məsaməli mühitdə maye və qazın hərəkət prosesi;
2. ikincisi, maye və qazın quyu dibindən Yer səthinə qaldırılması prosesi.

Bu baxımdan neft-qaz laylarının işlənməsi dedikdə, layda quyu dibinə maye və ya qaz hərəkəti prosesinin müxtəlif vasitələrlə idarə edilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Layda maye və ya qaz hərəkəti prosesini, quyuların iş recimindən, laya qazılacaq quyuların sayından, onların yerləşmə və işə salınma qaydasından, istismar edilməsi şəraitindən və nəhayət, layın enerji bazasına süni olaraq təsir edilməsindən asılı olaraq idarə etmək olar.

Beləliklə, laya qazılacaq quyuların sayını, onların yerləşmə və işə salınma qaydasını müəyyən etmək, quyuların texnoloji recimlərini tənzim etmək və layın enerji bazasına təsir göstərməklə laydan quyudibinə maye və ya qaz hərəkətinin idarə edilməsinə layın işlənməsi deyilir. Layda maye və ya qaz hərəkətinin idarə edilməsi məqsədlə görülən işlərin məcmusuna layın işlənmə sistemi deyilir. Neft-qaz yatağının işlənmə sistemini layihələşdirdikdə aşağıdakı texniki-iqtisadi məsələlər həll olunur:

1. lay hansı recimlə istismar edilməlidir;
2. layı müəyyən edilmiş recimdə istismar etmək üçün ona süni təsir göstərmək lazımdır, ya yox;
3. istismar və ineksiya quyuları hansı qayda ilə yerləşdirilməlidir, onların sayı və işə salınması qaydası necə olmalıdır;
4. istismar və ineksiya quyuları hansı iş recimlərində işləməlidir;
5. neft-qaz yatağının işlənməsini layihələşdirmək üçün hansı göstəricilər zəruridir. Adətən, neft-qaz yatağının işlənməsini layihələşdirərkən yatağın yaxın 5-10 il və uzaq 40-50 il ərzində illik neft və qaz hasilatının miqdarı əsas təşkil edir;

6. yatağın işlənmə sisteminin iqtisadi göstəricilərinin hesablanması hansı qaydada və üsulla həyata keçirilməlidir. Yatağın işlənmə sisteminin iqtisadi göstəricilərinin hesablanma qaydası, əmək sərfinin və xərclərin əsas işlənmə ünsürlərindən, elementlərindən asılılığını aşkar etməkdən ibarətdir. İqtisadi hesablamalarda əmək məhsuldarlığı, investisiya qoyuluşunun həcmi və effektivliyi, hasil ediləcək neft və qazın ayrı-ayrı sistemlər, variantlar üzrə maya dəyəri hesablanır;
7. seçilmiş ən yaxşı işlənmə sistem iqtisadi cəhətdən əsaslandırılır. Bu məsələni həll etmək üçün nəzərdə tutulan sistemlərin texniki-iqtisadi göstəriciləri tutuşdurulur, müqayisə edilir. Səmərəli işlənmə sistemi o sistem hesab edilir ki, onun həyata keçirilməsi ən az investisiya qoyuluşu ilə başa gəlir;
8. dəqiqləşdirilmiş layihənin iqtisadi göstəriciləri hesablanılır /lay sınaq məqsədilə istismar edildikdən sonra/. Layın sınaq istismar zamanı yeni alınan məlumatı nəzərdə tutulan əlavə işlənmə variantlarının əsasında səmərəli işlənmə sisteminin layihəsi dəqiqləşdirilir. İşlənmənin sınaq müddətində mədən məlumatı əsasında eyni zamanda iqtisadi göstəricilər də dəqiqləşdirilir.

Beləliklə, səmərəli işləmə sisteminin seçilməsi kompleks məsələdir və onu həll edərkən xalq təsərrüfatının neft və neft məhsullarına, təbii qaza olan tələbatının və həmin neft və qazın hasil edilməsinə lazım olan investisiya qoyuluşlarının ödənilməsinin və işlənmənin sonunda ehtimal olunan itgiləri, yəni layın neft və qaz ehtiyatından istifadə əmsalını nəzərə almaq lazımdır.

Məlumat üçün qeyd edək ki, neft sənayesi mürəkkəb və uzun müddət istehsal prosesini həyata keçirən sahələrdən biridir. Odur ki, neft-qaz yataqlarının işlənməsi müddətində neft və qaz hasilatı həcmnin artması, onun sabitləşməsi, azalması və habelə köhnə yataqlarda qalmış karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi prosesi baş verir. Yataqların işlənməsi və istismarı investisiya qoyuluşları həcmnin müntəzəm surətdə artırılmasını, fasiləsiz olaraq yeni neft-qaz quyularının işə salınmasını, dayanmış köhnə neft quyularının bərpasını və istismara qaytarılmasını tələb edir. Layihə-tədqiqat işlərinin başlanmasından ilkin neft və qazın alınmasına qədər olan vaxt müddəti orta hesabla 4-6 il təşkil edir. Deməli, neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsi çox risk tələb edir. Risk dedikdə, vəziyyətin müəyyən ehtimalla aydınlığı nəzərdə tutulur.

Neft-qaz yataqlarının işlənməsi layihəsinə təsir xarakterinə görə risklər qeyri-həyat qabiliyyətli risklərə, borcun ödənilməsi ilə əlaqədar olan risklərə və bitməmiş tikinti-quraşdırma risklərinə ayrılır. **Qeyri-həyat qabiliyyətli risklər** layihənin kifayət qədər vəsaitlər axını generasiya etmək qabiliyyəti olmaması imkanını nəzərdə tutur. Hətta daha yararlı layihələr də investisiya qoyuluşlarının hərəkəti üzrə müvəqqəti problemlərlə və kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsində imkansızlıqlarla qarşılaşa bilər. Belə növ imkansızlıqlar borcların ödənilməsi üzrə risklər adlanır. Yeni texnika və texnologiya tətbiq edilən layihələrdə bitməmiş tikinti riskləri daha çox olur, baxmayaraq ki, bu layihələrin cari dəyəri əvvəlcədən nəzərdə tutulduğu dəyərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Yaranma mənbələrinə görə texniki, geoloji, qiymət, kredit, vergi, iqtisadi və siyasi risklər fərqləndirilir. **Texniki risk** dedikdə, texniki və texnoloji problemlərin meydana gəlməsi imkanı başa düşülür. **Geoloji risk** - layihənin kifayət qədər geoloji cəhətdən öyrənilməməsindən irəli gəlir. **Qiymət riski** - həm layihənin məhsulunun, həm də layihənin həyata keçirilməsi zamanı istifadə olunan resursların qiymətlərinin dəyişməsi imkanını xarakterizə edir. **Vergi riski** dedikdə, tikinti-quraşdırma müddətinin uzanması nəticəsində vergi güzəştlərinin alınmaması və yaxud vergi tariflərinin dəyişməsi imkanlarını səciyyələndirir. **Kredit riski** - götürülmüş kreditlər üzrə bankların faiz tariflərinə yenidən baxılması və onların artırılması imkanları ilə əlaqədardır. **İqtisadi risklər** ümumi iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi və bu dəyişmələrin layihəyə təsiri imkanlarını özündə birləşdirir. **Siyasi risklər** tam bir qrup mümkün problemlərin həlli ilə əlaqədardır ki, onların da ən ağır silahla toqquşmaların yaranması imkanlarıdır.

Aradan qaldırılması imkanlarından asılı olaraq risklər müntəzəm /bazar, diversifikasiya olunmayan/ və qeyri-müntəzəm /spesifik, diversifikasiya olunan/ risklərə bölünür. Müntəzəm risklər iqtisadiyyatda baş verən proseslər nəticəsində əmələ gəlir və onu diversifikasiya yolu ilə aradan qaldırmaq mümkün olmur. Bazar riskləri ümumi risklərin təqribən 30-50%-ni təşkil edir. Qeyri-müntəzəm risklər isə risklərin diversifikasiya yolu ilə, yəni müxtəlif layihələrə vəsaitlər qoymaqla aradan qaldırıla bilinən risklərdir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, respublikamızda fəaliyyət göstərən bir çox xarici neft şirkətlərinin kifayət qədər maliyyə vəsaitlərinə malik olmalarına baxmayaraq uzun müddətli borc maliyyələşdirilməsinə /kreditləşdirməyə/ üstünlük verilir. Bunun müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, bu zaman riskin bir hissəsi borcu verən bank idarəsinə ötürülür.

Uzun müddətli borc maliyyələşdirilməsi kredit idarələri tərəfindən reqress /tənəzzül, geriləmə, dala getmə/ dərəcələrinə görə üç qrupa ayrılır:

1. **tam reqress hüquqlu kreditlər** - borc vəsaitlərinin müəssisənin bütün vəsaitləri və istənilən maliyyə əməliyyatı hesabına qaytarılmasını nəzərdə tutur;
2. **reqress hüququ olmayan kreditlər** və yaxud layihə maliyyələşdirilməsi yaranan borc vəsaitlərinin yalnız həyata keçirilən layihədən alınan gəlirlər hesabına ödənilməsinə nəzərdə tutur. Bu zaman kredit idarələri üçün riskin dərəcəsi artır və buna görə də verilmiş kreditlər üzrə faiz tarifləri də yüksək olur;
3. **məhdud reqress hüquqlu risklər** - tam reqress hüquqlu və reqress hüququ olmayan kreditlərin verilməsi qaydalarının eyni zamanda qarışıq tətbiqini nəzərdə tutur.

İşlənmə sisteminin effektivliyi bir sıra amillərdən asılıdır. Onlara aiddir:

1. ölkənin xam neftə, neft məhsullarına və təbii qaza olan tələbatını ödəyən işlənmə tempi;
2. neft-qaz yatağının sənaye əhəmiyyətli neft-qaz ehtiyatlarından istifadə etmə dərəcəsi;
3. material və əmək məsrəflərinin səviyyəsi.

Ölkənin xam neftə, neft məhsullarına və təbii qaza olan tələbatı daima artdığından neft və qaz hasilatını çoxaltmaq üçün yatağın işlənmə müddətini qısaltmaq zərurəti yaranır. Lakin yatağın işlənmə müddəti nə qədər qısaldılarsa, investisiya qoyuluşu da bir o qədər artacaqdır. Ona görə də işlənmə müddətinin seçilməsi çox məsuliyyətli məsələdir. Yatağın işlənmə müddəti planlaşdırılmış neft və qaz hasilatının artma tempindən, yatağın geoloji və iqtisadi şəraitindən, kəşf edilmiş ehtiyatların həcmindən, onların joğrafi yerləşdirilməsi və işlənməyə hazırlığından və həmçinin neftqazçıxarma idarələrində istifadə olunan texnika və texnologiyanın vəziyyətindən asılıdır. Lay təzyiqinin bir səviyyədə saxlanması, işlənmə müddətini qısaltmağa və neft-qaz hasilatını yüksək səviyyədə saxlamağa kömək edir. Təzyiqin saxlanması fontan dövrü qurtardıqda da neftin quyudibinə sürətlə axınını təmin edir ki, bu da dərinlik nasos istismarının effektivliyini artırır.

Neftçıxarma tempini yüksəltmək məqsədilə təzyiqlər fərqləndirilməsinə, istismar qurğularında quyudibi təzyiqini neftin qazla doyma təzyiqindən 10-15% aşağı salmaqla nail olunur. İşlənmə tempini müəyyən etdikdə su-neft kontaktında və keçiriciliyi kiçik olan laylarda yaradılan təzyiq qradientlərini nəzərə almaq lazımdır. Maksimum neftvermə əmsalına uyğun olan təzyiq qradienti laboratoriya üsulu ilə və yaxud da istismar təcrübəsi əsasında müəyyən edilir.

Bircinsli olmayan layda quyular arasındakı məsafə azaldıqda neftvermə əmsalı artır. Lakin, bu tədbir işlənmə xərclərinin artması ilə əlaqədardır. Müasir şəraitdə neftqazçıxarma sənayesində istifadə olunan texnika və texnologiya yatağın işlənmə prosesində neftverməni 60-70%-ə çatdırmağa imkan verir. Quyular arasındakı məsafənin düzgün götürüldüyünü, layın geoloji quruluşunun daha dəqiq öyrənilməsi ilə müəyyən etmək olar. İşlənmə layihəsində ehtiyat quyularının qazılması da nəzərdə tutulmalıdır.

Maddi və əmək məsrəflərini layihələşdirərkən respublikanın ümumi neft-qaz hasilatında neft rayonuna düşən xüsusi hasilat, neft və qaz hasilatının həmin rayona daxil olan yataqlar üzrə paylanması və işlənmənin plan tapşırığını ödəyən texniki sxemi müəyyən edilməlidir. Investisiya qoyuluşunun həcmi müəyyənləşdirərkən aşağıdakı xərclər nəzərə alınır:

- a. kəşfiyyat, istismar və ineksiya quyularının qazılmasına çəkilən xərclər. Bu xərclərin artırılması neft-qaz hasilatının müntəzəm surətdə çoxaldılmasına geniş imkanlar açır;
- b. layın neftvermə əmsalını artırmaq və lay təzyiqini saxlamaq məqsədilə neft quyusuna su vurulması üçün ineksiya quyularının saxlanmasına çəkilən xərclər;
- c. köməkçi və xidmətedici sex və təsərrüfatların saxlanılmasına çəkilən xərclər. Bu xərclərin həcmi nə qədər az olarsa, bir o qədər də neft və qaz hasilatının maya dəyəri aşağı olar ki, bu da istehsalın rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi amillərindəndir;
- d. mənzil və mədəni-məişət obyektlərinin tikilməsinə və saxlanılmasına çəkilən xərclər. Bu xərclər neft-qaz hasilatının artırılmasına bilavasitə deyil, dolayı yolla təsir göstərir;
- e. yolların, körpülərin, dambaların, estekadaların və sair bu kimi işlərin tikintisinə və saxlanılmasına çəkilən xərclər;
- f. su təchizatı və kanalizasiya ilə əlaqədar olan xərclər.

Kəşfiyyat, istismar və injeksiya quyularının qazılmasına çəkilən xərclər layın yatma dərinliyindən, quyunun konstruksiyasından və rayondakı qazma şəraitindən, mədən obyektlərinin tikilişi, atqı xəttlərinin uzunluğu, ölçü çənlərinin, trapezlərin və neft rezervuarlarının /qaz anbarlarının/ sayı quyu şəbəkəsi sıxlığından asılıdır. Yerdə qalan digər xərclər yatağın bütün işlənmə variantları üçün eynidir.

7.5. Neftqazçıxarma müəssisələrində tikinti - quraşdırma işlərinin təşkili və planlaşdırılması

Neftqazçıxarma idarələrində tikinti-quraşdırma işlərinin təşkili və planlaşdırılması müvafiq prinsiplərin əsaslanmasını tələb edir. Onlara aiddir:

1. investisiya qoyuluşlarını, hər şeydən öncə, mövcud istehsalların yenidən qurulmasına və texnika ilə silahlandırılmasına yönəltməli;
2. obyektləri işə salmağa və tikintidə zəruri artıq məhsul yaratmağa imkan verən tikililəri və obyektləri sahənin tikinti planına daxil etməli;
3. həm planlaşdırılan sahələrdə, həm də bir-birinə yaxın sahələrdə əlaqədar obyektlərin tikinti müddətlərini və işə salınmasını uyğunlaşdırmalı;
4. istehsal təyinatlı obyektlərin mənzil-məişət və infrastruktur obyektləri ilə kompleks tikintisini təmin etməli;
5. planda nəzərdə tutulan tapşırıqları /sifarişləri/ maddi ehtiyatlarla, podrat tikinti təşkilatlarının gücü ilə əlaqələndirməli və sair.

Neft sənayesində tikinti-quraşdırma işlərini yüksək səviyyədə həyata keçirmək məqsədilə əsaslı tikinti şöbəsi yaradılır və bu şöbə tikinti-quraşdırma işlərini sənədləşdirir və onun yerinə yetirilməsinə operativ nəzarət edir. Tikinti-quraşdırma işlərinin planlaşdırılmasının ən mühüm mərhələsi tikinti-quraşdırma işləri üzrə planı işləyib hazırlanmaqdan ibarətdir. Bu planda yeni tikiləcək obyektlər, mövcud istehsalların genişləndirilməsi, yenidən qurulması və yəni texnika ilə silahlandırılması müəyyənləşdirilir, onların zəruriliyi və məqsədə uyğunluğu texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılır. Tikinti planında yeni tikiləcək, genişləndiriləcək, yenidən qurulacaq və texnika ilə yenidən silahlandırılacaq obyektlərin yeri, investisiya qoyuluşunun və tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi, yerinə yetirilməsi müddətləri, tikinti üçün ayrılmış ərazidən istifadə olunması səviyyəsi, təsərrüfat əlaqələri və sair həlletmələri müəyyən edilir.

İnvestisiya qoyuluşunun həcmi - istehsal və qeyri-istehsal sahələrində əsas fondların sadə və geniş təkrar istehsalı üçün nəzərdə tutulur və ona görə də hər bir konkret şəraitdə onun həcmi düzgün müəyyən edilməsi zəruri şərtlərdən biridir. Adətən, sahənin bütün investisiya qoyuluşu iki qrupa bölünür:

1. neftqazçıxarma idarələrinin və ya onun obyektlərinin inkişafı ilə bilavasitə əlaqədar olan tam investisiya qoyuluşu /İq.t./;

2. əsas istehsal ilə əlaqədar olan infrastrukturun yaradılmasına yönəldilən investisiya, yəni «əlaqədar» investisiya qoyuluşu /İq.ə./.

Neftqazçıxarma idarələrinin inkişafı ilə bilavasitə əlaqədar olan tam investisiya qoyuluşunun həcmi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\mathbf{\dot{I}q.t. = \dot{I}q.m. + \dot{I}q.ə. + \dot{I}q.d. + \dot{I}q.b.}$$

Burada: **İq.m.** - *birbaşa investisiya qoyuluşunun həcmi;*
İq.ə. - *«əlaqədar» investisiya qoyuluşunun həcmi;*
İq.d. - *dövriyyə fondlarının yaradılmasına yönəldilmiş investisiya qoyuluşunun həcmi;*
İq.b. - *istehsal hazırlığı ilə bağlı investisiya qoyuluşu.*

Birbaşa investisiya qoyuluşunun həcmi neftqazçıxarma idarələrinin sənaye-istehsal obyektlərinin inkişafına yönəldilmiş məsrəfləri özündə birləşdirir və aşağıdakı düsturla təyin olunur:

$$\mathbf{\dot{I}q.m. = \dot{I}q.ə.f. + \dot{I}q.l. + Vzər.}$$

Burada: **İq.ə.f.** - *əsas fondların yaradılmasına yönəldilmiş investisiya qoyuluşunun həcmi;*
İq.l. - *layihə-axtarış və hazırlıq işlərinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş investisiya qoyuluşunun həcmi, manat;*
Vzər. - *əsas fondların ləğv edilməsi nəticəsində əmələ gələn zərərin ödənilməsinə sərf edilmiş vəsaitin həcmi, manat.*

$$\mathbf{Vzər. = Dq.d. + Xsök. - Dmat.}$$

Burada: **Dq.d.** - *avadanlığın qalıq, ləğv dəyəri;*
Xsök. - *avadanlığın sökülməsinə çəkilən xərclər;*
Dmat. - *material tullantılarının dəyəri.*

Tam investisiya qoyuluşu ETT-nin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə də hesablanı bilər. Məsələn, yeni texnikanın /*avadanlığın, qurğunun, tikintinin*/ yaradılması və mənimsənilməsi ilə əlaqədar olan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün lazım olan tam investisiya qoyuluşunun həcmi müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$\mathbf{\dot{I}q.t. = (Bd + Vf + \dot{I}q.i) - (Daş + Dq.d + Vzər.}$$

Burada: **Bd** - *avadanlığın, qurğunun balans dəyəri;*
Vf - *baza və tətbiq edilən variantlar üzrə dövriyyə vəsaitlərinə tələbatlar arasındakı fərq;*
İq.i. - *infrastrukturun yaradılmasına yönəldilmiş investisiya qoyuluşunun həcmi;*
Daş. - *avadanlığın aşınma dərəcəsi nəzərə alınmaqla dəyəri.*

Tədbirin həyata keçirilməsi nəticəsində yaradılan əsas fondların balans dəyəri özündə iki dəyəri: yeni investisiya qoyuluşunu /İq.y./ və tədbirin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan mövcud avadanlığın /*texnikanın, qurğunun*/ qalıq dəyərini /Dq.d./ əks etdirir. Avadanlığın qalıq dəyəri /Dq.d./ onun amortizasiya olunmayan dəyəri və sökülmə dəyərinin /*əgər belə bir dəyər varsa*/ cəmindən ibarətdir. Yeni investisiya qoyuluşunun həcmi /İq.y./ hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\mathbf{\dot{I}q.y. = Da. + Xd. + Xq. + Xm. + Xt. + Xa}$$

Burada: **Da.** - yeni avadanlığın /texnikanın/ dəyəri;
Xd. - həmin avadanlığın daşınmasına çəkilən xərc;
Xq. - həmin avadanlığın quraşdırılmasına çəkilən xərc;
Xm. - avadanlığın modernləşdirilməsinə çəkilən xərc;
Xt. - tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən xərc;
Xa. - alətlərin hazırlanmasına çəkilən xərc.

Neft sənayesində «əlaqədar» investisiya qoyuluşu /İq.ə./ əsasən infrastrukturun yaradılmasına yönəldilir. «Əlaqədar» investisiya qoyuluşu dedikdə, maliyyələşdirilməsi mənbələrindən asılı olmayaraq, ərazi və funksiyalarına görə birbaşa investisiya qoyuluşu obyektləri ilə əlaqədar olan obyektlərə yönəldilmiş investisiya nəzərdə tutulur. Məsələn, tikinti meydançasından kənarında yerləşən giriş yollarının çəkilişinə, elektrik ötürmə xətlərinin çəkilişinə və digər mühəndis kommunikasiyalarına sərf edilən investisiya qoyuluşları «əlaqədar» investisiya qoyuluşları adlanır. «Əlaqədar» investisiya qoyuluşunun həcmi fond ünsürlərinin dəyəri /Df.ü./ ilə bu ünsürlərin istehsalı üçün xüsusi investisiya qoyuluşu /İq.x./ hasilinin cəminə bərabərdir, yəni:

$$\mathbf{\dot{I}q.ə. = Df.ü. + \dot{I}q.x.}$$

Neft sənayesində, sənayenin digər sahələrində olduğu kimi, tikinti-quraşdırma işlərinin planlaşdırılmasında tikintinin smeta dəyərinin müəyyənləşdirilməsi və titullu siyahısının işlənib hazırlanması mühüm yer tutur. Çünki bu iki sənədə əsasən neftqazçıxarma idarələrində tikinti-quraşdırma işlərini həyata keçirmək mümkün olur.

Tikintinin smeta dəyəri - vasitəsi ilə dəyər ifadəsində investisiya qoyuluşlarının və tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi müəyyən edilir. Smeta dəyəri əsasında tikintidə sifarişçilər ilə podratçılar arasında istismara verilmiş obyekt üzrə hesablamalar həyata keçirilir. Başqa sözlə, tikintinin smeta dəyəri tikinti məhsulunun qiymətini müəyyən etmək üçün əsas təşkil edir. Tikintinin smeta sənədlərinin vaxtında və düzgün işlənib hazırlanması, tikintidə israfçılığa yol verilməməsi tikintinin smeta dəyərinin aşağı salınmasının ən mühüm şərtlərindən biridir.

Tikinti-quraşdırma işlərinin smeta dəyəri yekun maliyyə-smeta hesablaması ilə müəyyən edilir. Onu təsdiq etdikdən sonra yekun maliyyə-smeta hesablanması tikinti-quraşdırma işlərini maliyyələşdirmək üçün əsas sənəd hesab edilir. Smeta sənədləşdirilməsinin tərkibinə planlaşdırılan dövrdə həyata keçiriləcək tikinti-quraşdırma işlərinin maliyyə-smeta hesablamaları, tikinti-quraşdırma işlərinin ayrı-ayrı növlərinin dəyəri, tikinti-quraşdırma işlərini aparmaq üçün alınan avadanlıq və onun quraşdırılmasına çəkilən xərclər, tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan xammal, material, yanacaq və sair dəyəri daxil edilir.

Tikintinin titullu siyahısı - müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilən inşaat obyektlərinin siyahısıdır; siyahıda, hər bir obyektin tikilməsi yeri, gücü, dəyəri, müddəti, tikilməyə başlanması və qurtarması vaxtı, investisiya qoyuluşunun illər üzrə bölüşdürülməsi, istifadəyə verilməsi tarixi göstərilir. Təsdiq olunmuş titullu siyahısı tikintinin davam etdiyi bütün dövr ərzində dəyişməz plan sənədidir və sifarişçi, podratçı, plan, maliyyə, bank və təchizat orqanları, avadanlıq və digər texniki vasitələr göndərən təşkilatlar üçün məcburidir. Titullu siyahısı əsasında icraçılar üzrə podrat tikinti-quraşdırma işləri planlaşdırılır, tikinti maliyyələşdirilir və maddi-texniki təchizatla təmin olunur. Hər il titullu siyahısında nəzərdə tutulan hər bir tikinti obyektini üçün sifarişçilər podratçılarla birlikdə tikintidaxili titullu siyahısı işləyib hazırlayırlar; bu siyahıda, cari ildə inşa edilməli olan bina və qurğuların, yaxud yenidən qurulacaq obyektlərin adları sadalanır, onların hər birinin smeta dəyəri, ilin əvvəlinə vəsait qalığı, avadanlıq alınması xərcləri və tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi qeyd edilməklə illik plan, obyektlərin işə salınması tapşırıqları göstərilir. Tikinti-quraşdırma işlərinin ümumi smeta dəyərindən asılı olmayaraq istehsalın texniki təchizatına dair titullu siyahısı /tikinti-quraşdırma tapşırıqlarını illərə bölməklə/ sifarişçi müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilir.

Neftqazçıxarma idarələrində tikinti-quraşdırma işləri, əsasən, iki üsulla: podrat və təsərrüfat üsulları ilə həyata keçirilir. Bunlardan podrat tikinti üsulu daha mütərəqqi üsul hesab

edilir. Çünki bu zaman tikinti-quraşdırma işləri xüsusi ixtisaslaşdırılmış podrat tikinti təşkilatları tərəfindən aparılır ki, bu da ixtisaslaşdırılmış tikinti maşın və avadanlıqlarından istifadə etməyə imkan verir.

Podrat tikinti üsulu - müstəqil, daimi fəaliyyətdə olan tikinti-quraşdırma təşkilatlarının sifarişçi təşkilatlarla podrat müqaviləsi üzrə həyata keçirdikləri tikinti tsiklinin təşkili formasıdır. Sifarişçinin podrat tikinti təşkilatları ilə qarşılıqlı münasibəti obyektin tikintisi və ya yenidən qurulması haqqında qərar qəbul olunmasından və işin podratçı təşkilatın cari planına daxil edilməsindən sonra meydana çıxır. Podrat işləri planlarının həm həcm, həm də bütün keyfiyyət göstəriciləri üzrə işlənib hazırlanmasını tikinti təşkilatları ilə sifarişçilər birgə həyata keçirirlər; bu iş obyektin titul siyahısında nəzərdə tutulan və işə salınma müddətlərinə uyğun olaraq aparılır.

İnvestisiya qoyuluşunun planlaşdırılmasında iştirak edən sifarişçi təşkilat tikintini layihə-smeta sənədləri, texnoloji, enerji və digər avadanlıqlarla və ayrı-ayrı material növləri ilə təmin edir, başa çatdırılmış işləri qəbul edir və haqqını ödəyir, həmçinin bir sıra funksiyaları həyata keçirir. Belə şəraitdə sifarişçi və podratçı tikinti təşkilatı arasında müqavilə münasibətləri tərəflərin lazımı maddi marağını və məsuliyyətini, qəbul edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə və tikinti obyektinin vaxtında işə salınmasına qarşılıqlı nəzarəti təmin edir.

Bütün tikinti dövrü üçün tikintinin ayrı-ayrı növləri üzrə /onların idarəçilik mənsubiyyətindən və harada yerləşməsindən asılı olmayaraq/ podrat müqaviləsini sifarişçi bir təşkilatla - baş podratçı ilə bağlayır. Baş podratçı isə subpodrat əsasında tikintidə iştirak edən bütün subpodratçıların fəaliyyətini əlaqələndirir. Tikinti müddətinin qısaldılması və işin keyfiyyətinin artırılması hesabına investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə işin əsas növlərini iriləşdirilmiş kompleks təsərrüfat hesablı briqadalar /onlar tikinti istehsalının son nəticələrində maraqlı olurlar/ yerinə yetirirlər.

Təsərrüfat tikinti üsulu - ilə tikinti-quraşdırma işləri podratçı təşkilatlar cəlb edilmədən, bilavasitə neftqazçıxarma idarələrinin öz gücləri ilə həyata keçirilir. Tikintinin təsərrüfat üsulu ilə aparılması və təşkili zamanı plan, layihə, smeta və digər sənədlərə olan tələb, onun podrat üsulu ilə aparıldığı kimidir. Müasir şəraitdə təsərrüfat üsulu ilə tikintinin həcmi və xüsusi çəkisi xeyli artır. İlk növbədə istehsalın texnika ilə yenidən silahlanması, genişləndirilməsi və yenidən qurulması ilə əlaqədar olan tikinti-quraşdırma işləri təsərrüfat üsulu ilə aparılır ki, bu da onların sürətlə yerinə yetirilməsinə imkan verir. Bu cür işlərin maddi-texniki cəhətdən təmin edilməsi birinci olaraq həyata keçirilir.

7.6. *İnvestisiya qoyuluşundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin hesablanma metodikası*

İnvestisiya qoyuluşundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi maddi-enerji və maliyyə resurslarına qənaət olunması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, tikinti məhsulunun maya dəyərini aşağı salınması və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və sair ilə xarakterizə olunur. Deməli, investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyi o halda hesablanma bilər ki, o, bilavasitə istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasına, yeni texnikanın və mütərəqqi texnologiyanın yaradılmasına və tətbiqinə, mövcud maşın və avadanlıqların modernləşdirilməsinə, istehsalın yenidən qurulmasına və texnika ilə yenidən silahlandırılmasına, tikinti məhsulunun maya dəyərini aşağı salınmasına və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, maddi-enerji, əmək və maliyyə resurslarının qənaət edilməsinə yönəldilmiş olsun. Bu baxımdan, neft sənayesinin inkişafına yönəldilmiş investisiya qoyuluşları tətbiq olunma miqyasına, iqtisadi səmərəliliyinin hesablanma metodikasına görə fərqləndirilir. Məsələn, **tətbiq olunma miqyasına görə** investisiya qoyuluşları maddi istehsal və qeyri-maddi istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisinə, mövcud istehsalların yenidən qurulmasına, genişləndirilməsinə və texnika ilə yenidən silahlandırılmasına, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasına, istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsinə, tikinti məhsulunun maya dəyərini aşağı

salınmasına və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, həmçinin maddi-enerji, əmək və maliyyə resurslarına qənaət edilməsini təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilən investisiya qoyuluşlarına ayrılır; ***iqtisadi səmərəliliyin hesablanması metodikasına görə*** isə investisiya qoyuluşları iki əsas qrupa: iqtisadi səmərəliliyini birbaşa hesablamaq mümkün və mümkün olmayan investisiya qoyuluşlarına bölünür. Investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin aşağıdakı üç növünü fərqləndirirlər:

- a. **ilkin iqtisadi səmərə** - investisiya və tikinti-quraşdırma işlərini planlaşdırarkən təyin edilir və ona görə də bu cür iqtisadi səmərə ehtimal xarakteri daşayır;
- b. **gözlənilən iqtisadi səmərə** - investisiya qoyuluşunun bu və ya digər istiqamətdə istifadə edilməsi haqqında qərar qəbul etdikdən sonra hesablanır və bu, həmin istiqamətlərə investisiya qoyuluşunun yönəldilməsi üçün əsas təşkil edir;
- c. **faktiki iqtisadi səmərə** - investisiya qoyuluşundan tam istifadə edildikdən sonra müəyyənləşdirilir və o, investisiya qoyuluşunun konkret istiqamətinin qiymətləndirilməsində əsas götürülür.

Investisiya qoyuluşundan bəzi istiqamətlər üzrə istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin hesablanması metodikasını nəzərdən keçirək. Əgər investisiya qoyuluşu tikinti məhsulunun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin, yaxud elmi-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdirsə, onda həmin investisiya qoyuluşundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\text{Skey} = \text{/}\mathbf{\text{M}cari} - \text{En X İtəd.}/ \text{X Ncari}$$

Burada: **Mcari** - cari ildə keyfiyyəti yaxşılaşdırılmış vahid tikinti məhsulunun realizəsi nəticəsində əldə edilmiş əlavə mənfəətin məbləği;
En - investisiya qoyuluşunun normativ effektivlik əmsalı;
İtəd. - tikinti məhsulunun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlərə investisiya qoyuluşu;
Ncari - cari ildə keyfiyyəti yaxşılaşdırılmış tikinti məhsullarının miqdarı.

Əgər investisiya qoyuluşu yeni texnikanın yaradılmasına, yaxud mütərəqqi texnologiyanın işlənib hazırlanması üzrə həyata keçirilən tədbirlərə yönəldilmişdirsə, onda həmin investisiya qoyuluşundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\text{Stex} = \{(\mathbf{X} - \mathbf{X}') - (\mathbf{En X Vtəd.}) : \mathbf{Npl.t.}\} \text{X Npl.t}$$

Burada: **X və X'** - tədbirin həyata keçirilməsindən əvvəl və sonra məhsul vahidinin hazırlanmasına sərf edilən xərclərin məbləği, manat;
Vtəd. - tədbirin həyata keçirilməsinə sərf edilmiş vəsaitin məbləği;
Npl.t. - plan ilində yaradılacaq yeni texnikanın miqdarı.

Əgər investisiya qoyuluşu tikinti məhsulunun maya dəyərinin aşağı salınması üzrə həyata keçirilən tədbirlərə yönəldilmişdirsə, onda həmin investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\text{Sm/d} = (\mathbf{Md} - \mathbf{M'd}) \text{X Npl.m}$$

Burada: **Md və M'd** - tədbirin tətbiqindən əvvəl və sonra məhsul vahidinin maya dəyəri;
Npl.m. - plan ilində maya dəyəri aşağı salınmış məhsulların sayı.

Əgər investisiya qoyuluşu istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması üzrə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına yönəldilmişdirsə, onda həmin investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün investisiya qoyuluşunun özünüödəmə müddətindən və onun səmərəlilik əmsalından istifadə edilir. Investisiya

qoyuluşundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri də əmək məhsuldarlığıdır. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində, digər amillərlə yanaşı, tikinti məhsulunun əmək tutumunun azaldılması, iş vaxtı itgilərinin aradan qaldırılması, tikinti-quraşdırma işlərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması nəticəsində işçilərin nisbətən azad edilməsi və sair mühüm rol oynayır. Odur ki, əgər investisiya qoyuluşu tikinti məhsulunun əmək tutumunun azaldılmasını təmin edən təşkilati-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdirsə, onda tikinti məhsulunun əmək tutumunun azaldılması hesabına əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi faizini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\text{ƏMFə.t.} = (100 \times \text{Kə.t.}) : (100 - \text{Kə.t.})$$

Burada: **Kə.t.** - *tikinti məhsulunun əmək tutumunun azalma %-i.*

Əgər investisiya qoyuluşu iş vaxtı itgilərinin aradan qaldırılması üzrə həyata keçirilən texniki-təşkilati tədbirlərə sərf edilmişdirsə, onda iş vaxtı itgilərinin aradan qaldırılması hesabına əmək məhsuldarlığının artma faizini müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$\text{ƏMFit.} = \{(\text{K'it} - \text{Kit}) \times 100\} : (100 - \text{Kit})$$

Burada: **Kit** və **K'it** - *təşkilati-texniki tədbirlərin tətbiqindən əvvəl və sonra iş vaxtı itkisi.*

Əgər investisiya qoyuluşu növbə ərzində işçinin iş vaxtı fondunun artırılması məqsədilə həyata keçirilən təşkilati-texniki tədbirlərə yönəldilərsə, onda növbə ərzində işçinin faydalı iş vaxtı fondunun artırılması hesabına əmək məhsuldarlığının artma faizini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\text{ƏMFfay.} = \{(\text{t'fay.} - \text{tfay.}) \times 100\} : \text{tfay.}$$

Burada: **tfay.** və **t'fay.** - *tədbirin tətbiqindən əvvəl və sonar faydalı iş vaxtı fondu, növbə-saat və ya adam-saatla.*

Əgər investisiya qoyuluşu fəhlələrin-işçilərin sayının azaldılmasını təmin edən təşkilati-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsinə sərf edilərsə, onda işçilərin sayının azaldılması hesabına əmək məhsuldarlığının artma faizini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\text{ƏMFiş.} = \{(F - F') \times 100\} : (F - \text{Faz.})$$

Burada: **F** və **F'** - *bazis və plan illərindəki fəhlələrin sayı;*
Faz. - *plan ilində azad olmuş fəhlələrin miqdarı.*

İnvestisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyini avadanlıqların sərbəstləşməsi hesabına əldə edilən qənaətlə də müəyyənləşdirmək olar. Əgər investisiya qoyuluşu avadanlıqların sərbəstləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən təşkilati-texniki tədbirlərə sərf edilərsə, onda avadanlığın sərbəstləşməsi nəticəsində əldə edilən qənaətin məbləği aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$\text{Qava.} = \{(A'ay. : N'pl.) - (Aay. : Npl.)\} \times Npl$$

Burada: **Aay.** və **A'ay.** - *təşkilati-texniki tədbirlərin tətbiqindən əvvəl və sonra amortizasiya ayırmalarının məbləği;*

Npl. və **N'pl.** - *həmin dövrlərdə hazırlanmış məhsulların sayı.*

İnvestisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyini gətirilmiş məsrəflərə və illik qənaətə görə də müəyyən etmək olar.

7.7. *İnvestisiya qoyuluşundan istifadənin yaxşılaşdırılması yolları*

Müasir dövrdə əsaslı tikintinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri - investisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. Onu aşağıdakılar hesabına həll etmək mümkündür:

1. ***investisiya qoyuluşunun quruluşunun təkmilləşdirilməsi*** - mövcud istehsal sahələrinin yenidən qurulması və texnika ilə yenidən silahlandırılması üçün məsrəflərin xüsusi çəkisinin artırılmasını nəzərdə tutur. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlətin iqtisadi strategiyası əsas diqqəti «ağırlıq mərkəzini yeni tikintidən mövcud istehsalların texnika ilə yenidən silahlandırılmasına və yenidən qurulmasına keçirmək, bu məqsədlərə yönəldilən vəsaitin istehsal üçün investisiya qoyuluşunun ümumi həcmində payını xeyli artırmaq, avadanlıq və maşınlar üçün məsrəfin investisiya qoyuluşunda xüsusi çəkisini yüksəltmək» istiqamətinə yönəldir;
2. ***investisiya qoyuluşlarının mühüm buraxılış tikintilərində təmərgüzləşdirilməsi*** - mövcud investisiya qoyuluşundan daha səmərəli istifadəni təmin edir və ona görə də tikinti-quraşdırma işlərinin təşkilinin mütərəqqi forması hesab edilir. İstehsal təmərküzləşdirildikcə onun idarə edilməsi və ona xidmət göstərilməsi üzrə ümumi məsrəflər məhsul buraxılışının artmasına nisbətən az artır ki, bu da onların nisbi qənaətinə doğru aparır;
3. ***tikinti-quraşdırma işlərinin müddətlərinin qısaldılması*** - məhsul həcminin artmasına, bitməmiş istehsalın həcmnin azalmasına, məhsul vahidinə çəkilən əmək sərfinin və maya dəyərinin azalmasına səbəb olur;
4. ***baş a çatmamış tikintinin optimal həcmə qədər azaldılması*** - əsaslı tikintinin planlaşdırılmasındakı qüsurları aradan qaldırmaqla, investisiya qoyuluşlarının çoxlu obyektlər üzrə səpələnməsinin qarşısını almaqla, tikinti həcminin tikinti təşkilatlarının istehsal gücləri ilə tarazlaşdırılmasını təmin etməklə, tikinti-quraşdırma təşkilatlarını maliyyə, material və əmək resursları ilə kifayət qədər təmin etməklə, plandankənar obyektlərin ucaldılması hallarını aradan qaldırmaqla, layihə-smeta sənədlərinin vaxtında işlənilib hazırlanmasını təmin etmək və podratçıya verilməsi ilə, tikinti materialları və konstruksiyalarının, texnoloji maşın və avadanlıqların tikinti obyektlərinə göndərilmə vaxtının pozulması hallarının minimuma endirilməsi ilə, inşaatçıların lazımı maşınlar, avadanlıqlar, mexanikləşdirilmiş alətlərlə təmin edilməsi ilə nail olunur;
5. ***tikintidə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə edilməsi*** - yeni materialların, yığma konstruksiyaların, mütərəqqi texnologiyaların və sair tətbiqini nəzərdə tutur. Hazırda tikinti istehsalının sənayeləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsini, tikintinin və quraşdırma işlərinin kompleks mexanikləşdirilməsini təmin edən mütərəqqi texnologiyaları, maşın və mexanizmlər sisteminin geniş tətbiq etmək durur;
6. ***tikinti-quraşdırma işlərinin təşkilinin və planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi***. Tikinti-quraşdırma işlərinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi tikinti təşkilatlarında mövcud ehtiyatlardan istifadə olunması, çoxlu xərc çəkmədən ictimai əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi onun elmi səviyyəsinin yüksəldilməsini, ictimai istehsalın mütərəqqi strukturunun formalaşdırılmasını, istehsalın intensivləşdirilməsini, istehsal və elmi-texniki potensialdan daha dolğun istifadə olunmasını, planlaşdırmada elektron-hesablama maşınlarından və digər texniki vasitələrdən, xüsusilə avtomatlaşdırılmış planlaşdırma sistemindən istifadəni nəzərdə tutur;
7. ***layihələşdirmənin və smetaların işlənilib hazırlanmasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması*** - əsaslı tikintinin keyfiyyətini və səmərəsini yüksəltmək, tikinti istehsalını və layihə-smeta işlərini yaxşılaşdırmaq, tikintidə təsərrüfat mexanizmini gücləndirmək məqsədini daşıyır;

8. *tikinti-quraşdırma işlərinin iqtisadi əsaslandırılmasının təkmilləşdirilməsi* - nəticəsində texnikanın, texnologiyanın, istehsalın təşkilinin nail olunmuş inkişaf səviyyəsini və onun səmərəliliyini müəyyən etmək, geriqlmanın səbəblərini üzə çıxarmaq, tikintidaxili ehtiyatları aşkar etmək və onlardan istifadə üzrə tədbirlər işləyib hazırlamaq mümkün olur. Bundan başqa, tikinti-quraşdırma işlərini iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasında texniki-iqtisadi təhlil də mühüm rol oynayır. Çünki bu tikinti təşkilatlarının işinin nəticələrinə elmi əsaslandırılmış qiymət verilməsini təmin etməyə, ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməyin ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmağa imkan yaradır.

VIII FƏSİL İSTEHSALIN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ VƏ SAHƏVİ İQTİSADI İSLAHATLARIN DƏRİNLƏŞMƏSİ PROBLEMLƏRİ

8.1.AUDİT NƏZARƏTİ VƏ İSTEHSALIN MONİTORİNQİ

Sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, milli iqtisadiyyatımızın, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan neftqazçıxarma sənayesinin hərtərəfli inkişafının təmin olunmasında iqtisadi subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzərində daxili nəzarətin lazımı səviyyədə qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəzarət forması bizdə yeni termin olsa da, XIX əsrin sonundan başlayaraq bir sıra bazar iqtisadiyyatı ölkələrində geniş istifadə olunur. Həmin ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, daxili auditin həyata keçirilməsi müstəqil fəaliyyət göstərən şirkətlərdə /müəssisələrdə, firmalarda, tikinti-quraşdırma təşkilatlarında/ təşkil edilmiş və bilavasitə şirkətin idarəetmə strukturuna aid olan daxili audit şöbələri mövcuddur. Ümumiyyətlə, proqnozlaşdırılan və icra olunan bütün layihələr audit nəzarəti ilə həyata keçirilir. Adətən, icrası nəzərdə tutulan strateji əhəmiyyətli proqramlar üzrə icra olunan layihələrdə bu məqsədlə ayrılmış investisiya qoyuluşunun təqribən 1-2%-i nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə sərf olunur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə respublikamızın iqtisadiyyatında yerinə yetirilən istehsal-təsərrüfat əməliyyatlarının müəyyən olunmuş qanunçuluq tələblərinə və prinsiplərinə uyğun olmasını, onların şəffaflığını və dəqiqliyini təmin edən mexanizm kimi daxili audit nəzarəti və onun geniş formada tətbiq olunmasına, şirkət və birliklərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarət sisteminin möhkəmləndirilməsinə ehtiyac böyükdür.

Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 1996-cı il 17 iyun və 1999-cu il 9 yanvar tarixli fərmanları ölkədə təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarət sisteminin bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğunlaşdırılmasına, idarəetmədə demokratik prinsiplərin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə, maliyyə nəzarətinə çəkilən xərcləri azaltmağa, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Lakin daxili audit əməliyyatlarının nəticələri göstərir ki, hazırda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən də neftqazçıxarma sənayesində müəyyən olunmuş tələblərin həyata keçirilməsində hələlik bir sıra ciddi qüsurlar davam etməkdədir.

Neft sənayesinin və onun ayrı-ayrı struktur bölmələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud qanunvericiliyə uyğun idarə edilməsində aparılan uzun illərin nəzarət-təftiş təcrübəsi göstərir ki, təsərrüfatdaxili nəzarətin zəif təşkil olunduğu istehsal-təsərrüfat sahələrində, adətən, mövcud əmlakın mənimsənilməsi və onun əsassız olaraq sərf olunması halları nəzərə çarpır. Nəzarətin mövcud qanunvericilik tələbləri səviyyəsində təşkil olunmaması nəticəsində mühasibat uçotu sistemi və prinsiplərinin aparılmasında da ciddi qüsuralara yol verilir. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, respublikamızın bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişafı və iqtisadi islahatların həyata keçirildiyi dövrdə təsərrüfatdaxili nəzarətin və xüsusilə daxili auditin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasında daxili audit xidmətinin təşkili prinsipləri bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi tərəfindən 1994-cü il 16 sentyabr tarixli «Audit xidməti haqqında» Qanunu əsasında tənzimlənir. Bununla belə, həmin qanunda daxili auditin təşkili və onun həyata keçirilməsinin bəzi məqamları öz əksini tapmamışdır. Bizim subyektiv fikrimizcə göstərilən qanunun yenidən işlənməsinə və daxili auditin təşkili prinsiplərinə diqqəti artırmaqla, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində auditin təşkilinin beynəlxalq standart və prinsiplər əsasında qurulmasına ehtiyac vardır. Bizə belə gəlir ki, tabeliyində tam təsərrüfat hesablı obyektlər olan bütün şirkət və iri müəssisələrdə daxili audit xidmətinin təşkil olunması idarəetmə və nəzarət sistemində müsbət nəticələr verə bilər.

Beynəlxalq təcrübədə audit xidmətinin iki növünü: *məcburi* və *könüllü* növlərini fərqləndirirlər. Məcburi audit xidmətində bütün şirkətlər və iri müəssisələr mövcud qanunvericilik əsasında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin illik yekunu ilə əlaqədar olaraq auditdən keçməyə borcludurlar; könüllü audit xidmətində isə bütün şirkətlər deyil, bəzi şirkət və iri müəssisələrin özlərinin arzusundan asılı olaraq auditdən keçirlər. Məcburi audit bilavasitə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda və ya dövlət orqanlarının göstərişi ilə lazım bilindiği vaxtlarda həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında açıq tipli səhmdar cəmiyyətləri, banklar, sığorta şirkətləri, maliyyə-sənaye qrupları, həmçinin nizamnamə kapitalında xarici investidlərə məxsus payı olan iqtisadi subyektlər məcburi auditdən keçməlidirlər.

Mövcud qanunvericiliyə görə, daxili audit şirkət və iri müəssisələrin idarəetmə strukturunda təşkil olunmaqla, bilavasitə müəssisə rəhbərinə tabe olur. Daxili auditin əsas vəzifəsi müəssisənin bütün idarəetmə sistemində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədəuyğun təşkilinin təmin olunması və onun sahibkarlığın bütün təsərrüfat səviyyələrində mənafeyinə müdafiə edilməsi prinsiplərinin icrasını təmin etməkdir. Podratçı neft-qaz əməliyyatları hesablarını auditorların bunlara dair hesabatları ilə birlikdə hər təqvim ili qurtardıqdan sonra 7 aydan gec olmayaraq ARDNŞ-ə təqdim edir. ARDNŞ müvafiq təqvim ili qurtardıqdan sonra 12 aydan gec olmayaraq göstərilmiş təqvim ili üçün hesabatların təftiş olunmasını podratçıya bu barədə bildiriş göndərməklə xahiş edə bilər. Belə təftişləri ARDNŞ tərəfindən seçilən, beynəlxalq miqyasda tanınan müstəqil mühasiblər şirkəti aparır. Təftiş haqqını ARDNŞ ödəyir, təftiş elə aparılır ki, cari əməliyyatların əsassız pozulmasına səbəb olmasın. Əgər ARDNŞ yuxarıda göstərilmiş hesabatlarla əlaqədar etiraz etdiyini, yaxud podratçının qərəzli xətası haqqında sübutlar olduğunu nəzərdən keçirilən təqvim ilinin sonrakı 24 ay ərzində podratçıya yazılı bildirişlə məlumat verməsə, müvafiq təqvim ilinin hesabatları həmin tarix üçün təsdiq edilmiş sayılır. Hesabatlar barəsində ARDNŞ-in tərəflər arasında razılaşma ilə tənzimlənməmiş hər cür etirazları Arbitraj prosedurasına müvafiq surətdə arbitraj baxışına verilir. Arbitracın qərarında ARDNŞ-in hər hansı etirazı təsdiq edilərsə, neft-qaz əməliyyatları hesabı müvafiq surətdə təshih olunur.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, şirkət və iri müəssisələrin daxili audit nəzarət sistemi mövcud olan uçot və hesabatların, onların beynəlxalq standartlar üzrə aparılmasını, əmlakın həqiqi vəziyyətini, əmtəə-material dəyərinin, maliyyə və əmlak ehtiyatlarının səmərəli şəkildə istifadə edilməsini, hesablaşma-ödəmə əməliyyatlarının düzgünlüyünü və büdcəyə ödəmələrin vaxtında aparılmasını, muhasibat uçotunun, hesabatların tərtibinin, idarə olunması və metodoloji prinsiplərinin dəqiqliyini təmin etməyi nəzərdə tutur. Daxili audit nəzarət sistemi eyni zamanda hər bir müəssisənin fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq digər təşkilati-idarəetmə hüquqi, texniki-iqtisadi məsələlərin həll olunmasında da fəallıq göstərməlidir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, daxili audit xidməti sistemində bütün müəssisə və təşkilatların istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli uçota almaq ən vacib şərtidir. Təsərrüfat uçotu ictimai məhsulun istehsalı, bölgüsü və istifadə edilməsi üzərində müşahidə və nəzarət üsuludur. Deməli, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyat yaxşı təşkil edilmiş uçot olmadan normal inkişaf edə bilməz. Odur ki, ictimai istehsal inkişaf etdikcə uçotun əhəmiyyəti də artır. Çünki müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti, onların material, əmək və maliyyə resursları və həmçinin bu resurslardan istifadə olunması uçot göstəricilərində əks etdirilir. Bu baxımdan istehsal nə qədər çox cəhətli və onun səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, uçot bir o qədər vacib və zəruri olur. Uçotun aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

Operativ uçot - operativ idarəetmə üçün zəruri olan ilkin məlumatların müşahidə edilməsi, ölçülməsi, qeydə alınması, ilkin işlənməsi və ümumiləşdirilməsidir. Bunda məqsəd həmin təsərrüfat əməliyyatlarına və proseslərə gündəlik nəzarət və əməli rəhbərlik etməkdən ibarətdir. Operativ uçot istehsalın gedişini müşahidə etmək və ona operativ təsir göstərmək vasitəsidir. Məsələn, operativ uçot vasitəsilə avadanlıqların işinə, texnoloji proseslərə, müəssisənin ayrı-ayrı struktur bölmələrinin ahəngdar işləməsinə və onlar tərəfindən istehsal qrafikinə əməl edilməsinə

nəzarət edilir. Bu növ uçot, müəssisələrdə dispetçer xidmətində daha geniş surətdə tətbiq edilir. Operativ uçotda müxtəlif qrafiklərdən, şifahi məlumatlardan, telefon vasitəsilə alınmış arayışlardan, avtomat hesablayıcıların məlumatlarından geniş istifadə edildiyindən, onların xüsusi sənədlərdə qeydə alınması məcburi deyildir;

Mühasibat uçotu - pul /dəyər/ ölçüsündə ifadə oluna bilən bütün hadisə və proseslərin hərtərəfli, fasiləsiz əks etdirilməsi və qeydə alınmasıdır, o, müəssisə və təşkilatların vəsaitinin mövcudluğunu və hərəkətini əks etdirir, ciddi sənədli xarakter daşıyır və onların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətlərinin təhlili üçün əsas məlumat mənbəyidir. Mühasibat uçotu müəssisə və təşkilatların vəsaitinin vəziyyəti və hərəkəti haqqında, onların işinin nəticələri barəsində məlumat əldə edilməsini təmin edir. Mühasibat uçotunun əsas vəzifəsi təsərrüfatçılığın nəticələri, real təsərrüfat proseslərinin gedişi haqqında idarəetmə orqanlarını məlumatlarla təmin etmək, müəssisənin əmlakının qorunması üzərində nəzarəti həyata keçirməkdir;

Statistik uçot - vasitəsi ilə ictimai məhsulun istehsalı, mübadiləsi, bölüşdürülməsi və istifadə olunması kimi iqtisadi proseslər qeydə alınır və öyrənilir. Statistik uçotda təsərrüfat hadisələri və prosesləri onların istiqaməti, inkişaf tempi və bir-birilə əlaqəsi nöqtəyi-nəzərindən əks etdirilir və ümumiləşdirilir.

Maliyyə uçotunun məqsədi maliyyə-mühasibat hesabatlarının tərtibi üçün lazımı məlumatların alınmasıdır. Bu uçot məlumatları həm daxili və həm xarici informasiya istifadəçiləri üçün də gərəкли hesab olunur. Maliyyə uçotunda təsərrüfat əməliyyatları yalnız pul ifadəsində mühasibat uçotu hesablarında baş verən tarixə yazılır. Bu uçotun mühüm prinsiplərindən biri maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsinin daimliyi və dövrülyüdür.

İdarəetmə uçotu maliyyə uçotunun genişləndirilmiş formasıdır. İdarəetmə uçotunun məqsədi rəhbərliyi idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində lazımı informasiyalarla təmin etməsi təşkil edir. Bu uçot təşkilatda iki məzmununda formalaşır.

1. mövcud mühasibat sisteminə paralel şəkildə;
2. əlavə məlumatların istifadəsi ilə mühasibat uçotu sistemi çərçivəsində.

ARDNŞ ilə xarjci ölkələrin aparıcı neft şirkətləri arasında bağlanmış müqavilələrdə mühasibat uçotunun aparılmasının yeni qaydaları müəyyənləşdirilmişdir. Bu qaydalar beynəlxalq neft-qaz sənayesində hamılıqla qəbul olunmuş metodlara əsaslanır. Mühasibat uçotunun qəbul olunmuş metodları - mühasibat uçotunun beynəlxalq neft-qaz sənayesində hamılıqla qəbul və təsdiq edilmiş prinsipləri, metodları və proseduraları deməkdir. Mühasibat uçotunun yeni qaydada aparılmasının məqsədi ondan ibarətdir ki, neft-qaza aid əməliyyatlar aparılarkən ayırmaların və kreditlərin müəyyənləşdirilməsinin ədalətli və obyektiv metodu təyin edilsin, habelə xərclərin təsdiq olunmuş büdcələrə uyğun olub-olmaması üzərində nəzarət metodu göstərsin.

Mühasibat uçotunun aparılması qaydasının məqsədləri baxımından podratçıya hər hansı istinad kontekstə görə aidiyyəti üzrə əməliyyat şirkətini, podratçı tərəfləri və onların ortaq şirkətlərini nəzərdə tutur. Bu tərəflərdən hansı biri üçün ədalətsiz və ya qeyri-obyektiv qərar qəbul edilərsə, tərəflər həmin ədalətsizliyin və qeyri-obyektivliyin aradan qaldırılması üçün lazımı dəyişiklikləri xoş məramla tənziqləməlidirlər. Mühasibat uçotu vasitəsilə müəyyən hesabatlar tərtib edilir və orada yalnız neft-qaz əməliyyatlarının aparılması ilə əlaqədar xərclər göstərilir. Özü də podratçı neft-qaz əməliyyatları hesabatını ABŞ dolları ilə aparır. Əgər neft-qaz əməliyyatları dollarla deyil, başqa valyuta ilə aparılırsa çəkilmiş xərclər dollara standart mühasibat praktikasında qəbul edilmiş çevirmə əmsalları ilə çevrilir. Neft-qaz əməliyyatları üçün lazım olan valyutanın mübadiləsi, yaxud valyutanın çevrilməsi nəticəsində hər cür mənfəət və ya itgilər neft-qaz əməliyyatları hesabına aid edilir və ya kreditləşdirir.

Neft-qaz əməliyyatları üzrə hesabatlar beynəlxalq neft-qaz sənayesində qəbul edilmiş standartlara müvafiq surətdə aparılır. Mühasibat uçotu artma prinsipi əsasında və kassa prinsipindən istifadə edilməklə əvəzi ödənilməli neft-qaz əməliyyatları məsrəflərinin məbləğini müəyyən etmək məqsədi ilə aparılır.

Artma - uçot dövrü qurtarmazdan əvvəl olmuş hadisələr və əməliyyatlar nəticəsində uçot dövrü qurtardıqdan sonra ödəniləcəyi və ya alınacağı gözlənilən məbləqlər deməkdir. *Artma prinsipi* - mühasibat uçotunun elə prinsipi deməkdir ki, həmin prinsipə görə əməliyyatların nəticələri, maliyyə şəraitinə və gəlirə onların təsiri sadəcə olaraq əməliyyatlar üzrə nağd heqq-hesab çəkildə deyil, həmin əməliyyatlar aparılanda mühasibat kitablarında qeyd olunur. *Kassa prinsipi* - mühasibat uçotunun elə prinsipi deməkdir ki, həmin prinsipə görə nağd pul hərəkəti banka təlimatlar vermək və ya nağd pul ödəmək və əməliyyat şirkətinin mühasibat kitablarında qeydəalma yolu ilə təsdiq edilir.

Daxili audit xidmətinin digər mühüm vəzifəsi «ödəməmələr» problemini öyrənmək və onun səbəblərini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, son illərdə iqtisadiyyatın digər sahələrindəki vəziyyət, debitor, kreditor borcları problemi, qeyri-ödənişlərin böyük miqyaslı olması neft-qazçıxarma idarələrinin maliyyə vəziyyətini xeyli pisləşdirmişdir. Respublikada həyata keçirilən iqtisadi islahatların səmərəsinə maliyyə-kredit sistemində mövcud olan «ödəməmələr» problemi ciddi təsir göstərir. Hazırda ödəniş qabiliyyəti olmayan və ya məhdud olan müəssisə və təşkilatlar haqqını ödəyə bilmədiyi üçün enerji daşıyıcılarından, kommunal və nəqliyyat xidmətlərindən istifadəni davam etdirirlər. Ödəniş qabiliyyəti olmayan müəssisə və təşkilatların əksər hissəsini dövlət sektoru təşkil edir. Düzdür, özəl təşkilatlar arasında da borcu olanlar mövcuddur. Dövlət sektorunda olan müəssisə və təşkilatların borcları su, qaz, elektrik enerjisi təchizatı, xidmət, nəqliyyat, kommunal təsərrüfatı və qismən də digər sahələri əhatə edir.

Müəssisələr arasında olan qarşılıqlı borcların azaldılması istiqamətində dövlət müəyyən tədbirlər həyata keçirir. Məsələn, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 24 sentyabr 1996-cı il tarixli, 496 sayılı «İqtisadiyyatda qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi tədbirləri» haqqında fərmanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin fərmana müvafiq olaraq Respublika Nazirlər Kabinetinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində bu borcların müəyyən hissəsinin ödənilməsi mümkün olmuşdur. Digər tərəfdən, respublikada «Müflisləşmə və iflas» haqqında Qanun fəaliyyət göstərir və bu qanunun normal işləməsi borclar probleminin həllində müstəna rol oynaya bilər. Lakin bu qanundan hələlik yaxşı istifadə olunmur, yəni bu vaxta kimi heç bir müəssisənin iflasına uğraması haqqında qərar qəbul edilməmişdir. Bütün bunlar borcların ildən-ilə çoxalmasına gətirib çıxarır.

Faktiki materialların təhlili göstərir ki, qarşılıqlı borcların azaldılması problemi neftqazçıxarma idarələrində də ciddi problemlərdən biridir. Neftqazçıxarma idarələrində borcların həcmi 100 milyard manatla ölçülür. 01.01.1997-ci il tarixinə quruda NQÇİ-də debitor borclarının həcmi 631,8 milyard manata, kreditor borclarının məbləği isə 580,9 milyard manata bərabərdir. Göründüyü kimi borc saldosu +50,9 milyard manat təşkil edir. Belə bir vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olmaz və ona görə də neftqazçıxarma idarələrində borcların azaldılması istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini təşkil etmək, auditor xidmətinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş normativ aktların layihələrini hazırlamaq, dövlətin təsərrüfat subyektlərinin və auditorların, auditor təşkilatlarının mənafelərini müdafiə etmək və digər bir sıra məqsədlərlə Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası fəaliyyət göstərir.

8.2. Neft sənayesinin dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiya edilməsində müştərək müəssisələrin rolu

«Əsrin müqaviləsi» adlanan məlum neft müqavilələrindən sonra milli iqtisadiyatımızın inkişafı, əsasən neft amili üzərində qurulmağa başlamışdır. Belə ki, 1995-ci ildən başlayaraq respublikamızın iqtisadiyyatının inkişafı üçün daxil olan xarici kapitalın əksər hissəsi neft müqavilələri ilə bağlıdır. 2002-ci ildə neft sənayesinin inkişafına yönəldilmiş xarici kapital

qoyuluşu 1995-ci ilə nisbətən təqribən 7 dəfə, iqtisadiyyatın digər sahələrinə isə 10,3 dəfə artmışdır. Buna baxmayaraq, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı neft sənayesində olduğu kimi olmamışdır. Məsələn, neft emalı sahəsində yaranmış gerilik davam etməkdə qalmış, neft koksu istisna olmaqla qalan digər əsas neft emalı müəssisələrinin istehsalı 1998-ci ilə nisbətən azalmışdır.

Neft sənayesinə xarici kapital qoyuluşunun artmasında xarici neft şirkətləri ilə milli neftqazçıxarma idarələri ilə birlikdə yaradılan mütərək müəssisələr mühüm rol oynamışdır. Adətən, müştərək müəssisələr xarici ölkələrin firmaları, şirkətləri ilə milli müəssisələr tərəfindən yaradılır və öz fəaliyyətlərini tam təsərrüfat hesabı, öz-xərcini ödəmə, özünü maliyyələşdirmə və rəqabət prinsipləri əsasında həyata keçirirlər. Müştərək müəssisələr sənayedə, kənd təsərrüfatında, ticarətdə, xidmət sahələrində, nəqliyyatda və sair sahələrdə yaradıla bilər. Əksər hallarda müştərək müəssisələr ikitərəfli /məsələn, Azərbaycan-Türkiyə/ və çoxtərəfli /məsələn, ARDNŞ ilə xarici dövlətlərin aparıcı neft şirkətləri/ müqavilələr əsasında yaradılır və onların bilavasitə nəzarəti altında fəaliyyət göstərirlər.

Müştərək müəssisələrin təsisçiləri bağlanmış müqavilələrə müvafiq olaraq sərbəst surətdə öz müəssisələrinin strukturlarını müəyyənləşdirir, maddi ehtiyatlar və istehsal vasitələri əldə edərək konkret istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirir, müəyyən edilmiş həcmdə, çeşiddə, nomenklaturda və keyfiyyətdə məhsul istehsal edir və satır. Müştərək müəssisələrdə, maddi istehsalın digər sahələrində olduğu kimi, istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti elə təşkil olunmalıdır ki, o, mövcud elmi-texniki və istehsal potensialından, həmçinin maddi-enerji ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə etməklə bağlanmış müqavilələrin vaxtında və nəzərdə tutulmuş həcmdə yerinə yetirilməsini, istehsalın yüksək son nəticələrinə nail olunmasını təmin etmiş olsun. Lakin bununla yanaşı, istehsalın konkret şəraitindən asılı olaraq, müştərək müəssisə və təşkilatların qarşısında bir sıra konkret vəzifələr də qoyulur ki, onlara da aşağıdakılar aiddir:

1. **Respublikamızın sənaye və ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə yardım etmək.** Məlumdur ki, respublika əhalisinin istər ərzaq, istərsə də sənaye məhsullarına olan tələbatının əksər hissəsi xarici ölkələrdən gətirilən məhsullar hesabına ödənilir. Bu, bir tərəfdən, istehsalın həcmnin ildən-ilə azalması ilə, digər tərəfdən isə əhalinin məhsullara olan tələbatının onların respublikada istehsalına nisbətən daha üstün artması ilə əlaqədardır. Odur ki, müştərək müəssisələrin yaradılması belə bir qeyri-mütənasibliyin aradan qaldırılması məqsədini güdür;
2. **Milli təsərrüfatçılığa qabaqcıl texnika və texnologiyayı, idarəetmə təcrübəsini, əlavə maliyyə və material ehtiyatlarını cəlb etmək.** Qabaqcıl texnika və texnologiyanın mənimsənilməsi sadəcə olaraq istehsalın təkmilləşdirilməsi deyil, bu, onun keyfiyyətcə yeni səviyyəyə keçirilməsi deməkdir. Digər tərəfdən, qabaqcıl xarici texnika və texnologiyanın tətbiqi fəhlələr tərəfindən istehsalata olan münasibətin dəyişməsinə, əmək intizamının möhkəmləndirilməsinə, texnoloji intizama ciddi əməl edilməsinə, kadrların peşə-ixtisas hazırlığının artırılmasını və ya onların yenidən hazırlanmasını tələb edir. Xarici idarəetmə təcrübəsinin, əlavə material və maliyyə ehtiyatlarının istehsalata cəlb edilməsi elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərini özündə əks etdirən daha səmərəli istehsal vasitələrinin, yetkin istehsal və əmək təşkili formalarının və texnoloji proseslərin tətbiqinə, mövcud istehsal potensialından tam istifadə etmək hesabına istehsal miqyasının artırılmasına imkan verir. Bundan başqa, qabaqcıl xarici texnika və texnologiyanın istehsalata tətbiqi məhsulun material, enerji və əmək tutumunu xeyli azaldır və əmək şəraitini yaxşılaşdırır;
3. **İstehsal mədəniyyətini yüksəltmək.** Bu, mütərəqqi texnika və texnologiyanın, hər bir iş yerində əməyin elmi təşkilinin tətbiqini, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, işçilərin peşə hazırlığının yüksəldilməsini, yüksək mütəşəkkilliyin yaradılmasını nəzərdə tutur;
4. **Qeyri-məhsuldar və istehsaldan kənar xərcləri minimuma endirmək.** Bu növ xərclər istehsalın təşkili və idarətdə işlərindəki qüsurlar, əmək intizamının pozulması və sairin nəticəsində əmələ gəlir. Qeyri-məhsuldar xərclərin aradan qaldırılması məhsulun maya

dəyərinin aşağı salınması amillərindən biridir, çünki həmin xərclər məhsulun faktiki maya dəyərinin tərkibinə daxil edilir;

5. **Respublikanın ixrac balansını yaxşılaşdırmaq və onun strukturunu təkmilləşdirmək** - sahəsində son illərdə xeyli tədbirlər həyata keçirilsə də, onun mövcud strukturunu qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Çünki mal qrupları üzrə ixrac strukturunun əsasını enerji daşıyıcıları və xammal yönümlü mallar təşkil edir;
6. **Qeyri-səmərəli idxalın həcmi azaltmaq** - milli müəssisələr tərəfindən məhsullar istehsalının həcmi artırılmasına imkan verir. İxracat dəyərcə idxaldan çox olduqda, ölkənin ticarət balansı aktiv olur.

Müştərək müəssisələr milli müəssisələrə nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdir. Belə bir hal onların yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə təsisçilərin marağını artırır. Odur ki, son illərdə iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, sənayedə də müştərək müəssisələrin sayı xeyli artmışdır. Aşağıdakı cədvəldə müştərək müəssisələrin fəaliyyət dinamikası əksini tapmışdır:

Cədvəl 35

Müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin dinamikası

İllər	Fəaliyyət göstərən MM-rin sayı /vahid/	MM-lərdə çalışan işçilərin sayı /nəfər/	Orta aylıq əmək haqqı /min manat/	Məhsulun həcmi /milyard manat/
1995	293	7000	157	31,0
1996	717	15000	278	839
1997	1124	24000	722	1734
1998	1247	21426	773	2235
1999	775	18677	1217	2880
2000	549	22145	1042	6199
2001	609	25240	1680	7572

Müştərək müəssisələr, digər özəl müəssisələr kimi, Azərbaycan Maliyyə Nazirliyində və respublikanın digər aidiyyətli orqanlarda qeydiyyatdan keçdikdən sonra hüquqi şəxs statusu alaraq, öz nizamnamə fondlarını yaradır, ondan sərbəst surətdə istifadə edir və bankda hesablaşma hesabını açaraq, uçot-hesabat sistemini təşkil edir. Məlumat üçün qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində müştərək müəssisələrin fəaliyyət göstərməsi bizim respublikamızda olduğundan fərqlənir. Belə ki, bir sıra bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, müştərək müəssisələr hüquqi şəxs statusuna malik deyildir. Bununla belə, sahibkarlığın bu formasının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun iştirakçıları arasında tərəflərdən hər birinin səlahiyyətini, vəzifəsini, qoyduğu payın həcmi və formasını, əldə ediləcək mənfəətdəki payını, müqavilə müddətini və sair müəyyən edən yazılı müqavilələrin bağlanmasıdır.

Müştərək müəssisələrin normal fəaliyyət göstərmələri üçün onların təsisçilərinin vəsaitləri və fəaliyyət dövründə əldə etdikləri gəlir və qənaət hesabına bəzi fondlar yaradılır. Bu fondlar yaranma mənbələrinə və təyinatlarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Məsələn, yaranma mənbələrinə görə fondlar aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. **müştərək müəssisələrin təsisçilərinin vəsaitləri hesabına yaradılan fond** - həmin müəssisənin nizamnamə fondunu təşkil edir. Bu fondun həcmi müştərək müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti dövrü ərzində artıb-azala bilər. Əgər müəssisə gəlirlə işləyərsə, onda həmin müəssisənin əldə etdiyi mənfəətdən fonda ayrılan vəsaitin həcmi də artar, mövcud vəsaitin bir qismi istifadə edilərsə isə azalar;
2. **məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması hesabına yaradılan fond**. Bu fondun həcmi müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti dövrü ərzində istehlak olunan istehsal vasitələrinin dəyərindən, müəssisənin əmək kollektivinin əməyinin ödənilməsi səviyyəsindən və sığorta ayırmalarının məbləğindən asılıdır. Məhsulun maya dəyərinin

- strukturu ayrı-ayrı xərc maddələrinin xüsusi çəkisi ilə xarakterizə olunduğundan bu fondun həcmi sənayenin, eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrinin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirir və ona görə də müxtəlif olur;
3. **vergiddən əvvəlki mənfəətdən ayırmalar hesabına yaradılan fond** - bəzi hallarda ehtiyat fondu adlanır və onun həcmi balans mənfəətinin məbləğindən və mənfəətdən ayırmalar üçün müəyyən edilmiş normativdən asılıdır. Özü də vergiyə cəlb olunan mənfəətdən ehtiyat fonduna ayırmalar, həmin fondun vəsaiti müştərək müəssisənin nizamnamə fondunun vəsaitinin 25%-ni təşkil edənə kimi davam etdirilir. Ehtiyat fonduna mənfəətdən illik ayırmaların məbləği, onun yaranma qaydası və ondan istifadə istiqamətləri müştərək müəssisələrin təsisçiləri tərəfindən müstəqil şəkildə müəyyənləşdirilir. Ehtiyat fondu istehsalın normal gedişatının təmin olunmasında, müəssisənin digər fondlarına nisbətən, daha fəal rol oynayır;
 4. **bütün məcburi ödənişləri yerinə yetirdikdən sonra müştərək müəssisənin sərəncamında qalan gəlir, qazanj hesabına yaradılan fond** - müştərək müəssisələrin işçilərini maddi cəhətdən maraqlandırmaq məqsədilə yaradılır. Odur ki, bu fond istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində işçilərin təşəbbüskarlığının inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar açır;
 5. **amortizasiya fondu** - amortizasiya ayırmaları hesabına yaradılır və ondan əsas fondların tam bərpası, təmiri və modernləşdirilməsi üçün istifadə edilir. 2000-ci ildən başlayaraq amortizasiya ayırmalarının yeni normalarından istifadə edilir. İllik amortizasiya ayırmalarının məbləği istehsal əsas fondların dəyərindən və onların xidmət dövrünün uzunluğundan, davamiyyətindən asılıdır. Bu müddət nə qədər uzun olarsa, başqa şərtlər eyni olduqda, illik amortizasiya ayırmalarının məbləği də bir o qədər az olur. Əsas fondların xidmət müddəti azaldıqda isə illik amortizasiya ayırmalarının kəmiyyəti də artır.

8.3. Neft-qaz kompleksində özəlləşdirmə perspektivləri

İqtisadi islahatların həyata keçirilməsində dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi əsas yerlərdən birini tutur. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə mülkiyyət münasibətlərinin kökündən dəyişdirilməsi, planlı cəmiyyətdə hakim olan dövlət mülkiyyətinin əvəzinə özəl mülkiyyət formalarının yaradılması və inkişafı respublikamızın ictimai-iqtisadi, sosial həyatında yeni bir mərhələdir. Düzdür, bu gün onun müsbət cəhətləri haqda bir mənalı fikir söyləmək çətin olsa da, artıq özəlləşdirmə bir reallıqdır.

Özəlləşdirmə dedikdə, dövlət mülkiyyətinin müəyyən şərtlərlə dəyişdirilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Mülkiyyətin yeni sahibi onun təsərrüfat fəaliyyətində istifadə etmə nəticələrinə görə tam maddi məsuliyyət daşıyır. Başqa sözlə, özəlləşdirmə dövlət mülkiyyətinin ayrı-ayrı şəxslərin, əmək kollektivlərinin, hüquqi şəxslərin özəl mülkiyyətinə verərək mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi üsullarından biridir. Deməli, dövlətsizləşdirməni özəlləşdirmə ilə tam eyniləşdirmək olmaz, yəni dövlətsizləşdirmə özəlləşdirməyə nisbətən daha geniş anlayışdır. Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində özəlləşdirmənin aşağıdakı üç modelini fərqləndirirlər.

Özəlləşdirmənin birinci modelinin əsasını dövlət müəssisələrinin əmlakının əhali arasında bərabər və pulsuz bölüşdürülməsi təşkil edir. Bu model özəlləşdirmə çeşklərinin və investisiya kuponlarının /vauçerlər, bonlar/ özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərinə dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Məlumdur ki, bu modeldə özəlləşdirmənin fiksəl məqsədi ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Burada əsas məqsəd qısa dövr ərzində bazar infrastrukturalarının yaradılması və özəlləşdirməyə cəmiyyət üzvləri tərəfindən olan inamsızlığın qarşısının alınmasıdır.

Özəlləşdirmənin ikinci modeli dövlət müəssisələrinin səhmlərinin əmək kollektivləri tərəfindən müəyyən güzəştli şərtlərlə satın alınmasıdır. Bu model dövlət müəssisələrinin tez bir zamanda əmək kollektivlərinin mülkiyyətinə çevrilməsini təmin edir, lakin bu zaman özəlləşdirilən müəssisələrdə çalışan işçilərə qarşı ədalət prinsipinə tam əməl olunmur.

Özəlləşdirmənin üçüncü modelində dövlət müəssisələri bazar qiyməti ilə əhaliyə satılır. Bu model bazar iqtisadiyyatının tədricən, mərhələlərlə yaradılması, geniş kütlə tərəfindən özəlləşdirmənin inamsızlıqla qarşılınması, daxili maliyyə resurslarının çatışmamazlığı və xarici sərmayəçilərin özəlləşdirməyə maraq göstərməməsi ilə səciyyələnir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, göstərilən modellərin heç biri tam formada heç bir dünya ölkələrində tətbiq edilməyib. Məsələn, Çexiyada, Slovakiyada, Baltikyanı dövlətlərdə, Rusiyada özəlləşdirmənin birinci modelindən istifadə edilib. Bu ölkələrdə əsas model kimi dövlət mülkiyyətinin satışı seçilsə də əhalidə sərbəst maliyyə resurslarının olmaması və xarici sərmayəçilərin özəlləşdirməyə kifayət qədər az maraq göstərməsi nəticəsində pulsuz və bərabər bölüşdürmə modeli daha geniş yayılmışdır.

Keçmiş Yuqoslaviyada özəlləşdirmə ikinci model ilə həyata keçirilmişdir, yəni dövlət müəssisələri qapalı tipli səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi yolu ilə əhaliyə satılmışdır. Bu zaman səhmlər yalnız dövlət müəssisələrinin hazırkı işçilərinə və əvvəllər bu müəssisələrdə çalışmış, lakin hazırda təqaüddə olan adamlara satılmışdır. Səhmlərin alışı prosesində bütün əhaliyə səhmin nominal dəyərinin 30%-i həcmində güzəşt, dövlət müəssisələrinin hazırkı və keçmiş işçilərinə isə işlədikləri hər il üçün səhmin dəyərinin 1%-i həcmində əlavə güzəşt nəzərdə tutulurdu. Bundan başqa, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsində digər güzəştlər də müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, səhmlərin dəyərindən asılı olmayaraq onun dəyərinin 10 il müddətinə ödənilməsi qərara alınmışdır. Bu modelin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, özəlləşdirmə prosesində səhmlərin satışından əldə edilən vəsait dövlət xəzinəsinə deyil, özəlləşdiriləcək müəssisələrin mövcud ehtiyaclarının və gələcəkdə onların modernləşdirilməsi üçün istifadə edilməsindədir. Qüsür cəhəti isə həmin müəssisədə işləməyən əhalinin özəlləşdirmədən təcrid olunmasıdır.

Özəlləşdirmənin üçüncü modelindən Macarıstanda, Şərqi Almaniyada, Polşada, Bolqarıstanda və digər Avropa ölkələrində istifadə edilmişdir. Məsələn, Macarıstanda hələ sosializm dövründə xüsusi sektorun yaradılması və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Belə ki, 80-ci illərin əvvəllərində əhaliyə göstərilən xidmətlərin təqribən 50%-i, əmtəə dövriyyəsinin üçdə bir hissəsi və texniki-layihə işlərinin həcmnin 15%-i özəl sektorun payına düşürdü. Macarıstanda həyata keçirilən özəlləşdirmənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri ölkənin qapılarının xarici kapital üçün açıq olması, xarici sərmayəçilərə özəlləşdiriləcək dövlət müəssisələrinin səhmlərinin almağa icazə verilməsi, yerli kapitalla nisbətən xarici kapital üçün vergi güzəştlərinin mövcud olmasında idi. Bundan başqa, Macarıstanda aparılan özəlləşdirmə, digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, tədricən, yəni mərhələ-mərhələ həyata keçirilmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan keçmiş socialist dövlətləri arasında özəlləşdirməni geç başlayan respublikalardan biridir, yəni 1993-cü ilin yanvarında «Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında» qanun qəbul edilsə də, 1995-ci ilə kimi ticarət və xidmət sahələrini nəzərə almasaq, bizim respublikamızda demək olar ki, geniş mənada özəlləşdirmə həyata keçirilməmişdir. 1995-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq «Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı» işlənib hazırlanmış Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinin gedişini 4 mərhələyə ayırmaq olar:

I mərhələ 1996-1998-ci illəri əhatə etmişdir. Bu mərhələ ən çətin və mürəkkəb mərhələ olmuşdur, çünki bu dövrdə əhalinin özəlləşdirməyə inamı az idi, əhali özəlləşdirmə çəklərini alarkən ondan necə istifadə edəcəyini bilmirdi, lazımi hüquqi normativ baza yaradılmamışdır. Digər tərəfdən, bu dövrdə yalnız kiçik dövlət müəssisələri özəlləşdirilirdi və beləliklə də xırda sahibkarların yaranması ilə məhdudlaşdı.

II mərhələ 1998-2000-ci illəri əhatə edirdi və bu mərhələ özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsində həlledici mərhələ hesab edilirdi. Bu mərhələnin xarakterik cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, məhz bu dövrdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi nəticəsində orta və iri sahibkarlar meydana gəlməyə başlamış, bazar iqtisadiyyatının bir sıra ünsürləri, yəni qiymətli kağızlar bazarı, onun institutları olan Milli Depozit Sistemi, Dövlət registri, fond bircaları yaradılmışdır.

III mərhələ 2000-2001-ci illəri əhatə edir və özündən əvvəlki mərhələlərdə əldə edilmiş təcrübəyə əsaslanır. Bu mərhələ nəinki orta, həm də iri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, üçüncü mərhələ əvvəlki mərhələlərlə gələcək mərhələlər arasında əlaqələndirici rolunu oynamışdır.

IV mərhələ 2002-2005-ci illəri əhatə edəcəkdir. Bu mərhələ stabil mülkiyyətçilər, səhmdarlar təbəqəsinin, qiymətli kağızlar bazarının yaradılması, respublika müəssisələrinin səhmlərinə xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən nüfuzlu bircalarda istehlakçıların maraq göstərməsi ilə səciyyələnəcəkdir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş respublikalarda dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi sahəsində həm ümumi, həm də fərqləndirici cəhətlər vardır. Ümumi cəhətlərə aiddir: özəlləşdirmənin inqilabi sıçrayış yolu ilə deyil, təkamül, yəni tədrijlə, mərhələ-mərhələ aparılması; özəlləşdirməyə kiçik xidmətedici və ticarət müəssisə və təşkilatlarından başlanması; özəlləşdirmənin pulsuz və satış modeli əsasında həyata keçirilməsi, yəni çek özəlləşdirilməsinə üstünlük verilməsi və sair fərqləndirici cəhətlərə aşağıdakılar aiddir:

birincisi, Azərbaycanda özəlləşdirmə onun iki modelinin uzlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilmişdir, yəni çeklərin əhaliyə pulsuz verilməsi və dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin pullu hərrajlarda satılması yolu ilə aparılması;

ikincisi, respublikamızda özəlləşdirmə kənd təsərrüfatı obyektlərinin, yəni kolxoz və sovxozların, onların infrastrukturalarının kənd əhalisi arasında bölüşdürülməsindən başlanmışdır. Bu, obyektiv zərurətdən irəli gəlir: bir tərəfdən, əhalinin istehlak malları ilə, sənayenin isə xammalla təhciz olunması üçün əlverişli şərait yaradır; digər tərəfdən, inzibati-amirlik sisteminin sosial strukturunda bazar mexanizminə daha tez uyğunlaşan məhz kənd əhalisinin olmasıdır. 1996-cı ildə «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi tərəfindən qəbul olunmuş qanununda torpaqların özəlləşdirilməsi və onların xüsusi mülkiyyətə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə bir tədbirin həyata keçirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında xüsusi sektorun payı son illərdə xeyli artmışdır. Belə ki, 2000-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında qeyri-dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi 85-90-% təşkil etmişdir;

üçüncüsü, özəlləşdirmə bütün dünya ölkələrinin üzünə açıq olmuşdur, yəni özəlləşdirmədə həm respublikamızın vətəndaşları, həm də xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri iştirak etmişlər. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri özəlləşdirmədə opsiyonların alınması yolu ilə həyata keçirilmişdir;

dördüncüsü, dövriyyəyə buraxılan özəlləşdirmə çekləri nominal qiymətə malik olmuşdur, yəni respublikamızda özəlləşdirmə çeklərinin qiyməti sərbəst bazar prinsipləri əsasında alqı-satqı prosesində bazardakı tələblə-təklif arasındakı nisbətlə müəyyən olunur.

Hazırda iqtisadi islahatların aparılmasında, iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, neftqazçıxarma sənayesində özəlləşdirmə və milli sahibkarlığın inkişafı mərkəzi yerlərdən birini tutur. Çünki neftqazçıxarma sənayesində mülkiyyət münasibətlərinin dəyişdirilməsi, sosializm cəmiyyətində mövcud olan dövlət mülkiyyətinin əvəzinə özəl mülkiyyət formalarının inkişafı respublikamızın ictimai-iqtisadi, sosial həyatında yeni bir mərhələdir. Düzdür, 2000-ci ilədək həlledici sənaye sahələri özəlləşdirmə prosesindən kənarda qalmışdır. Lakin, Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən 2001-ci ildən başlayaraq neft sənayesində özəlləşdirilmə prosesinin həyata keçirilməsi prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, dünya iqtisadi sistemində neft sənayesi müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif mülkiyyət formalarında mövcud olmuşdur. Azərbaycanda bu, ilk dövrlərdə

sahibkarların sərəncamında, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə milliləşdirilərək dövlət mülkiyyətinə çevrilmiş, 2001-ci ildən isə yenidən özəlləşdirilərək ayrı-ayrı sahibkarlara verilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycanda neft sənayesində sahibkarlıq və biznesi inkişaf etdirmək üçün dövlət öz sahibkarlarına və biznesmenlərinə əlverişli şərait yaratmalıdır. Neft sənayesində özəlləşdirmə prosesinin səmərəli və tez bir zamanda həyata keçirmək üçün ilk öncə, fəaliyyətsiz, aşağı hasilatlı quyuları sahibkarlara verilməlidir. Bunun üçün müvafiq normativ, hüquqi aktlar işlənib hazırlanmaqdadır. Bu sənədlərdə Azərbaycan vətəndaşlarının, onun sahibkarlarının mənafeləri nəzərə alınır və heç şübhəsiz ki, belə prinsipin tətbiqi neftqazçıxarma sənayesində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır.

8.4. İnnovasiya və neft sənayesinin texnoloji cəhətdən yenidən qurulmasında onun rolu

İnnovasiyalar maddi istehsalın inkişafında mühüm rol oynayır. İnnovasiya fəaliyyəti texnika və texnologiyanın yeni nəslini təmin edəcək bir proses kimi vəsaitlərin iqtisadiyyatda yerləşdirilməsi, obyekt kimi isə - elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri olan yeni texnika və mütərəqqi texnologiya deməkdir. İnnovasiya fəaliyyətinə diqqət XX əsrin 70-ci illərində Qərbi ölkələrində, Azərbaycanda isə 1994-cü ildən yaranmağa başlamışdır. İnnovasiyanın fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, o, elm və texnikanın hərtərəfli tətbiqinə, yeni növ məhsulların işlənib hazırlanmasına, buraxılan məhsul növlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və modernləşdirilməsinə, yaradıcılıq axtarışlarına və yeniliklərə, iqtisadi artımın əldə edilməsinə və sairə yönəldilmişdir. Deməli, innovasiya fəaliyyəti yalnız müəssisələrin sərəncamında olan iqtisadi resurslara deyil, həmçinin istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakla əlaqədar olan münasibətlərin bütün kompleksini əhatə edir və konkret texniki, iqtisadi və elmi potensialına əsaslanır.

İnnovasiya fəaliyyətinin ən ümdə məqsədi daha çox mənfəət, gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Belə ki, bazara yeni keyfiyyət parametrlərinə malik olan məhsullarla çıxan və yaxud maddi-ənəci və digər növ resurslara qənaət edən, məhsulun hazırlanmasında daha mütərəqqi texnologiya tətbiq edən hər hansı bir müəssisə müəyyən dövr ərzində başqa müəssisələrə nisbətən daha çox mənfəət əldə etmək imkanı qazanır. Bununla belə, innovasiyanı tək-cari ildə mənfəət əldə etməyə yönəltmək düzgün deyildir, çünki strateji əhəmiyyətli məhsulların hazırlanmasını təmin etmədən, perspektiv texnologiyaları işləyib hazırlamadan, istehsalatda yeniliklər yaratmadan bazarda uzun müddət möhkəm mövqe tutmaq olmaz. Odur ki, müasir dövrdə innovasiya siyasətinin məqsədi müəssisənin elmi-texniki, həmçinin istehsal fəaliyyəti üzrə innovasiyanın konkret istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən və səmərəli innovasiya prosesini həyata keçirməkdən ibarətdir. Beləliklə, innovasiya fəaliyyəti - onun əsas istiqamətlərini və həlledici sahələrdə /istehsallarda/ cəmləşdirilməsi üzrə tədbirləri müəyyən edən təsərrüfat qərarlarının məcmusunu ifadə edir. İjtimai istehsalın normal inkişaf sürətinə nail olunması, iqtisadiyyatın tarazlığı və səmərəliliyi, məsrəflərin hər manatına görə daha çox məhsul və mənfəət artımı əldə edilməsi xeyli dərəcədə düzgün innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsindən asılıdır. İnnovasiya fəaliyyətinin birinci dərəcəli vəzifəsi resursçıxaran, emal və istehlak edən sahələrlə investisiyalar arasındakı nisbəti yaxşılaşdırmaqdan, vəsaiti elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsini təmin edən sahələrin xeyrinə yenidən bölüşdürməkdən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyəti ağırlıq mərkəzini yeni müəssisələrin, obyektlərin tikintisindən mövcud müəssisə və obyektlərin yeni texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsinə və yenidənqurulmasına keçirməkdən, istehsal məqsədli investisiyanın ümumi həcmində bu məqsədlərə yönəldilən vəsaitlərin payını artırmaqdan, daha məhsuldar və mütərəqqi texnoloji maşın və avadanlıqların yaradılması və tətbiqi üçün məsrəflərin xüsusi çəkisini yüksəltməkdən ibarətdir ki, bu da istehsal əsas fondların keyfiyyətcə təzələnməsinə, onların fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməsinin

qarşısını almağa imkan verir. İnnovasiya fəaliyyətinin bir başa nəticəsi - istehsal gücünü, son nəticəsi isə məhsulun /işin, xidmətin/ həcmi artırmaqdır. Ümumiyyətlə, innovasiya fəaliyyəti aşağıdakı məsələlərin həllini özündə əks etdirməlidir:

1. ***bazarda analoqu olmayan, prinsipə yeni məhsul /texnika/ növlərinin yaradılmasını və mənimsənilməsini.*** Belə siyasət öz texniki-iqtisadi parametrlərinə görə ən yüksək olan və istehlakçıların zövq və ehtiyaclarına tam uyğun gələn məhsul növlərinin yaradılmasına və mənimsənilməsinə yönəldilmişdir. Ona görə də belə bir siyasətin həyata keçirilməsi küllü miqdarda xərclər tələb edir, çünki yeni məhsul növlərinin yaradılması elmi-tədqiqat və konstruktor-təcrübə işlərinin aparılması ilə bilavasitə bağlıdır;
2. ***bazarda kommersiya müvəffəqiyyətinə malik və analoqu olan yeni məhsul növlərinin buraxılışını.*** Belə məhsulların buraxılışı bazarda müəyyən mövqeyin əldə edilməsini təmin etməlidir. Lakin, belə bir siyasətin həyata keçirilməsi müəssisənin təcrübə-konstruktor işləri üzrə möhkəm bazasının olmasını tələb edir. Çünki təcrübə-konstruktor işləmələri özündə yeni məhsul /texnika/ nümunələrinin layihələşdirilməsini, hazırlanmasını, sınaqdan keçirilməsini və təkmilləşdirilməsini, həmçinin yeni məhsulun, yaxud texnoloji proseslərin seriyalı və kütləvi istehsalının sonrakı təşkili üçün lazım olan texniki sənədlərin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, təcrübə-konstruktor işləmələri nəzəri tədqiqatlara, ixtiralara və istehsalat yenilikçilərinin təklif və tövsiyələrinə əsaslanır;
3. ***buraxılan məhsulun texniki cəhətdən yeniləşdirilməsinə istehsalın istiqamətləndirilməsini.*** Bu, mövcud məhsulların modernləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsinin məqsədəuyğunluğu ilə əlaqədar olan məsələlərin həllini nəzərdə tutur. Mövcud məhsulların texniki cəhətdən yeniləşdirilməsi istehsalın intensivləşdirilməsinin və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin vacib şərtidir. Bundan başqa, mövcud məhsulların təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi az vəsait sərf etməklə onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına səbəb olur;
4. ***istehsalın ənənəvi məhsul buraxılışına yönəldilməsi*** - tələb edir ki, həddindən artıq köhnəlmiş, lakin hələlik bəzi bazarlarda özünə qarşı müəyyən tələbat yaradan məhsullar istehsalı davam etdirilsin. Belə bir siyasətin həyata keçirilməsi imkan verir ki, müəssisə az xərclə müəyyən müddət ərzində mənfəət əldə etsin.

Məlumat üçün qeyd edək ki, elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında məhsullara olan tələbat daima dəyişir. Çünki bu gün istehlakçının tələbini ödəyən hər hansı bir məhsul, sabah həmin tələbatı ödəməyə bilər. Odur ki, hər bir istehsalçı müəssisə öz məhsulunu ya daima təkmilləşdirməli, ya da ən yeni məhsul buraxmalı və mütərəqqi texnoloji proses tətbiq etməlidir. Əks təqdirdə istehsalçı müəssisə bazarda rəqabət mübarizəsinə tab gətirməyib müflisləşəcəkdir.

Yeni məhsul /texnika/ dedikdə, əvvəllər ya bu müəssisədə heç hazırlanmamış, ya da əvvəllərdə buraxılan məhsuldan özünün texniki-iqtisadi parametrlərinə görə köklü surətdə fərqlənən məhsul nəzərdə tutulur. Yeni məhsul o zaman səmərəli hesab edilir ki, o, istehsalçıya eyni şəraitdə daha çox mənfəət, gəlir əldə etməyə imkan verir.

Texnoloji proses dedikdə, maddi istehsal sahələrində xammal, material, yarımfabrikat, yaxud məmulat alınmasının, emalının və ya yenidən emalının üsul və vasitələrinin məcmusu nəzərdə tutulur. Texnoloji prosesin həyata keçirilməsi nəticəsində emal obyektləri keyfiyyətcə dəyişir. Belə ki, metalın alınmasının texnoloji prosesi ilkin xammalın kimyəvi tərkibinin və fiziki xassələrinin dəyişməsinə əsaslanır. Texnoloji prosesin səmərəliliyi - məhsul vahidinə düşən xammal, material, yarımfabrikat, enerji məsrəflərinin xüsusi çəkisi, hazır məmulatın keyfiyyəti, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, prosesin intensivliyi, məhsulun /işin, xidmətin/ maya dəyəri ilə səciyyələndirilir.

Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında texnoloji proses daim təkmilləşdirilir, daha yaxşı son nəticələr verən yeniləri mənimsənilir. Çəvik və tullantısız texnoloji proseslər tətbiq edilir.

Texnoloji prosesin işlənilib hazırlanması yeni texnikanın /məhsulun/ hazırlanması və mənimsənilməsi mərhələlərindən biridir. Sənaye sahələrinin çoxunda, o cümlədən də neft sənayesində texnoloji proseslərin əksəriyyəti tiplər üzrə ixtisaslaşdırılmışdır və bu proseslərdə unifikasiya edilmiş avadanlığın və standart ləvazimatın tətbiqi nəzərdə tutulur. Texnoloji vasitələrin unifikasiya edilməsi məqsədilə ölkəmizdə «Texnoloji sənədlərin vahid sistemi» dövlət standartı fəaliyyət göstərir. İstehsal texnologiyasının yeniləşdirilməsi istehsalın intensivləşdirilməsi və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi xəttinin həyata keçirilməsinin zəruri şərtidir.

İstehsalçı müəssisə yeni məhsulu iki yolla əldə edirlər:

birincisi, kənardan almaq yolu ilə, yəni yeni məhsul buraxan müəssisəni bütövlükdə satın almaqla, yaxud həmin məhsul üçün patent və ya lisenziya alaraq buraxmaqla;

ikincisi, öz imkanlarını səfərbərliyə almaqla, yəni özündə elmi-tədqiqat və konstruktor-təcrübə işlərini təşkil edərək yeni məhsul yaratmaqla. Bu isə innovasiya ilə bilavasitə bağlıdır.

Əgər istehsalçı müəssisə öz imkanlarını səfərbərliyə almaqla yeni məhsul /texnika/ buraxmaq qərarına gələrsə, onda aşağıdakı səkkiz mərhələdən ibarət işləri yerinə yetirməlidir:

1. **ideyaların yaradılması mərhələsi** - yeni növ məhsulun işlənilib hazırlanması üçün müvafiq ideya axtarışları ilə əlaqədardır. Bu ondan irəli gəlir ki, elmi-texniki tərəqqinin müasir səviyyəsində yeni məhsulların yaradılması sahəsində müxtəlif ideyalar, təkliflər ola bilər. Belə bir müxtəliflik yeni məhsulların yaradılması üçün müxtəlif mənbələrin olmasından irəli gəlir. Yeni məhsulların yaradılması üçün ideyaların yaranmasının əsas mənbələrindən biri istehlakçılardır. Onların zövq və tələbatlarının artması yeni xassə və xüsusiyyətlərə malik olan məhsulların yaradılması ideyasını irəli sürür. Bu zövq və tələblər istehsaçı müəssisəyə daxil olan istehlakçı məktub və şikayətlərində, reklamasiyalarda öz əksini tapır. Yeni məhsulların yaradılması üçün ideyanın yaradılmasının ikinci mühüm mənbəyi alimlərdir, çünki onlar yeni məhsulların yaradılması və ya onların təkmilləşdirilməsi /modernləşdirilməsi/ üçün yeni növ xammal və materiallar yarada bilərlər. Bundan başqa, satıcılar, bazar məsləhətçiləri, dilerlər, reklam agentləri, marketinq tədqiqatçıları, səmərələşdiricilər, yenilikçilər, patent vəkilləri, kommersiya laboratoriyaları və peşə assosiasiyaları da ideya mənbələridir;
2. **ideyanın seçilməsi mərhələsi** - yeni məhsulun yaradılması üzrə müxtəlif ideyaların içərisindən ən səmərəlisinin seçilməsini özündə əks etdirir. Konkret müəssisə üçün yüksək mənfəət əldə edilməsini təmin edə biləcək ideya səmərəli ideya hesab edilir;
3. **mənanın işlənilib hazırlanması və sınaqdan keçirilməsi mərhələsi** - ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən mərhələlərdən biridir. Çünki bu mərhələdə yeni məhsulun yaradılması ideyası, mənası və surəti arasındakı fərqlər yoxlanılır. Məhsulun ideyası - bazarın tələblərinə uyğun məhsullar yaratmaq haqqında ümumi təsəvvürdür; məhsulun mənası - ideyanın istehlakçılar üçün əhəmiyyətli olan konkret variantdır; məhsulun surəti isə real mövcud olan və ya potensial məhsul haqqında istehlakçılarda yaranmış konkret təsəvvürətdir;
4. **marketinq strategiyasının hazırlanması mərhələsi** - üç hissəni özündə əks etdirir: *birinci* hissədə məqsədli bazarın kəmiyyəti, strukturu və vəziyyəti, buraxılması nəzərdə tutulmuş yeni məhsulun gözlənilən mövqeyi, həmçinin yaxın bir neçə il üçün satış həcmi, bazar payı və mənfəətin miqdarı göstərilir; *ikinci* hissədə - yeni buraxılacaq məhsulun nəzərdə tutulmuş qiyməti, onun birinci il ərzində smeta üzrə marketinq xərcləri haqqında məlumatlar verilir; *üçüncü* hissədə isə satış və mənfəət göstəriciləri üzrə perspektiv məqsədlər və marketinq kompleksinin formalaşmasına uzunmüddətli strateji yanaşma qaydası göstərilir;
5. **istehsal və satış imkanlarının təhlili mərhələsi** - satışların, xərclərin və mənfəətin nəzərdə tutulan kəmiyyətlərinin təhlilini özündə əks etdirir. Təhlilin nəticələri haqqında lazımi məlumatlar əldə edildikdən sonra yeni məhsulun bilavasitə işlənilib hazırlanmasına başlanılır;

6. **yeni məhsulun işlənilib hazırlanması mərhələsi** - elmi tədqiqatlar və layihə-konstruktor işlərini əhatə edir. Bu mərhələdə yeni yaradılacaq məhsulun mənası real məhsula çevrilir, yəni bu mərhələdə yeni məhsulun yaradılması ideyası həm texniki, həm də kommersiya nöqtəyi-nəzərdən əlverişli olub-olmaması müəyyənləşdirilir;
7. **yeni məhsulun bazar şəraitində sınaqması mərhələsi** - bazar şəraitində yeni yaradılmış məhsulun sınaqdan keçirilməsini, yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Bu məqsədlə istehsalçı müəssisə yeni yaradılacaq məhsulun bir neçə variantda nümunəsni hazırlayır və onu bazara çıxararaq istehlakçıların rəğbətini necə ödənildiyini yoxlayır. Əgər sınaq prosesində yeni yaradılmış məhsulda müəyyən qüsurlar aşkar edilərsə, onda istehsalçı müəssisə həmin qüsurların aradan qaldırılması məqsədilə əlavə elmi-tədqiqat və konstruktor işləri aparır və daha təkmil məhsul buraxmağa başlayır;
8. **kommersiya istehsalının təşkili mərhələsi** - yeni yaradılmış məhsulun nə vaxt, hansı qiymətlə və necə satılacağına müəyyənləşdirilməsi məsələlərini özündə əks etdirir. Məlumdur ki, hər bir yeni məhsulun özünəməxsus həyat dövrü, yəni bazara çıxmaq dövrü mövcuddur. Lakin bu dövrün xarakterini və müddətini əvvəlcədən dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Buna baxmayaraq, bütün yeni yaradılmış məhsulların bazara çıxarılmasının aşağıdakı dörd dövrünü fərqləndirirlər:
 - *birincisi, məhsulun bazara çıxarılma dövrü* - satışın tədricən artması prosesi ilə xarakterizə olunur, lakin yeni məhsulun yaradılması və ilk dəfə bazara çıxarılması üçün xeyli xərc çəkildiyindən, bu dövrdə həmin məhsulun satışından bir o qədər mənfəət əldə edilmir, ya da edilmiş olsa belə, həmin mənfəətin məbləği çox az olur;
 - *ikincisi, iqtisadi artım dövrü* - yeni məhsulun bazar tərəfindən yaxşı qəbul olunması və onun realizəsindən əldə edilən mənfəətin kəskin surətdə artması ilə səciyyələnir. Ümumiyyətlə, iqtisadi artım - istehsal və qeyri-istehsal istehlakı məqsədilə məhsul istehsalının və xidmətlərin çoxaldılmasını xarakterizə edir. İki tipdə iqtisadi artım mövcuddur: ekstensiv və intensiv. *Birincisi*, istehsalın əvvəlki elmi-texniki əsas üzərində genişləndirilməsini, *ikincisi* isə daha səmərəli istehsal vasitələrinin tətbiqi əsasında məhsul buraxılışının artırılmasını nəzərdə tutur;
 - *üçüncüsü, satışın yetkin dövrü* - potensial alıcıların əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunduğu üçün satış sürətinin zəifləməsi ilə xarakterizə olunur. Bunun qarşısını almaq üçün istehsalçı müəssisə həmin məhsulun alıcılıq qabiliyyətini artırmaq üçün müəyyən əlavə xərc sərf edərək onu modernləşdirir /təkmilləşdirir/. Bu, müəssisənin mənfəətinin azalmasına gətirib çıxarır, çünki məhsul vahidinə sərf edilən xərclərin artması həmin məhsulun maya dəyərinin çoxalmasına, deməli mənfəətin aşağı düşməsinə səbəb olur;
 - *dördüncüsü, tənəzzül dövrü* - satışın kəskin surətdə aşağı düşməsi və mənfəətin azalması ilə səciyyələnir. Belə bir hal, daha səmərəli və məqsədəuyğun məhsulun yaradılmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya siyasəti bir sıra xarakterik cəhətlərə malikdir və özünəxas iqtisadi-texniki anlayışlar vasitəsilə reallaşdırılır. Belə ki, onun cəhətləri kimi innovasiya prosesinin tsiklik, ehtimal xarakter, yüksək risk dərəcəsi, funksional quruluşunun qeyri-adi çevikliyi və sair çıxış edir. Ümumiyyətlə, innovasiya fəaliyyəti patent-lisenziya, müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq, səmərəçilik, vençur kapitalı və sair fəaliyyət növləri ilə sıx bağlıdır.

Patent-lisenziya fəaliyyəti - patent müdafiəsi, yaxud lisenziya sazişləri predmeti ola bilən elmi-texniki nəticələrin aşkar edilməsindən ibarətdir. Onun əhəmiyyəti bir tərəfdən, öz texniki-iqtisadi göstəricilərinə görə ölkə və xarici analoqları ötüb keçən yeni maşın, cihaz, avadanlıq, material və texnoloji proseslər yaradılmasına və işlənilib hazırlanmasına fəal təsir göstərmək nəticəsində elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə kömək etməklə, digər tərəfdən isə patent informasiyasının beynəlxalq miqyasda yayılması təcrübəsinin genişləndirilməsinə yardım etməklə müəyyən olunur.

Müəlliflik hüququ - ixtiraçılıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən müdafiə olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, ABŞ-da 200 ilə yaxın müddət ərzində fəaliyyət göstərən patent hüququ ixtiraçıların intellektual mülkiyyəti olan kəşfləri üzərində müəlliflik hüququnu qanunvericilik səviyyəsində müdafiə edir. Belə bir vəziyyət ixtiraçıya öz kəşfindən istifadəyə görə «innovasiya gəliri» əldə etməyə imkan verir.

İxtiraçılıq fəaliyyəti - konkret texniki məsələnin həllinin yaradıcı prosesidir. İxtiraçılıq fəaliyyətinin nəticəsi müəyyən edilmiş qaydada rəsmiləşdirilən və qeydə alınan yeni texniki həll-dir-ixtiradır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr əmək kollektivinin bütün üzvlərinin elmi-texniki tərəqqi vəzifələrinin həllinə cəlb etməyə, məhsulun keyfiyyətini, istehsalın təşkili səviyyəsini və istehsal mədəniyyətini yüksəltməyə, işçilərin elmi-texniki yaradıcılığını hər vasitə ilə həvəsləndirməyə nail olurlar. Bu məqsədlə müəssisələr ixtiraçılıq və səmərələşdirmə üzrə işi özlərində təşkil edirlər.

Səmərələşdiricilik fəaliyyəti - istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsinə və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş yeni texniki həllərin işlənilib hazırlanması prosesidir. Səmərələşdiriciliyin nəticəsi məhsulun texniki xarakteristikasının, texnoloji proseslərin, maşın və avadanlıqların, əməyin və istehsalın təşkilinin dəyişməsinə nəzərdə tutan tədbirlərdən ibarətdir. Səmərələşdiricilik fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin hüquqlarının müdafiə olunması qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur.

Vençur kapitalı - innovasiya prosesinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Vençur kapitalı risklə əlaqədar olan maliyyələşdirmə növüdür. Odur ki, vençur kapitalına müvafiq ədəbiyyatda riskli kapital da deyirlər. Əslində isə vençur kapitalı latın mənşəli ingilis sözü olub risk etmək, cəsarət deməkdir. O, ABŞ-da hələ XX əsrin 40-cı illərində meydana gəlmiş, 60-70-ci illərdə isə maliyyə kapitalının müstəqil funksional formalarından birinə çevrilmişdir. Bu prosesin yaradılmasının əsas səbəbi elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi nəticəsində innovasiya prosesinə tələbatın xeyli yüksəlməsi və bu prosesləri maliyyələşdirmək üçün müxtəlif mənbələrdən daxil olan maliyyə imkanlarının mövcudluğu olmuşdur. Vençur kapitalı bir çox təşkilati formalara malikdir, lakin bunların ən əsasları müstəqil innovasiya firmaları və korporasiyaların daxili vençur şöbələridir. Vençur firması - sənayenin «riskli» texnologiyaya çatdırılmasını təsdiq etmək üçün yaranan və bir qayda olaraq, bir neçə şəxsi kapitalların birləşməsi yolu ilə meydana gələn «riskli» müəssisədir. «Riskli» texnologiyaya ixtiralar, faydalı modellər və sairə aid edilir. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, həmin ölkələrin iqtisadiyyatında vençur firmaları mühüm rol oynayırlar. Məsələn, belə firmaların sayı ABŞ-da və Yaponiyada 14-15 min, Almaniyada isə 7 mindən çoxdur və onlar yüksək iqtisadi göstəricilərə malikdirlər. Belə ki, ABŞ-da bütün iri kəşflərin təqribən 50 faizi, Almaniyada isə 30 faizi bu firmaların payına düşür. Vençur funksiyasını həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər investorlar və sahibkarlar arasında münasibətlərdə vasitəçilik edir, daha doğrusu, bu münasibətləri yaradırlar. Proses baş tutarsa, hər üç tərəf qazanır; özü də investorun, sahibkarın və vençur funksiyalarını həyata keçirənlərin gəlirdəki payı əvvəlcədən razılaşdırılır.

Vençur kapitalı sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli amilə çevrilə bilər. Belə ki, onun köməyi ilə yeni texnologiyaların tətbiqini sürətləndirmək, elmi potensialı fəallaşdırmaq və inkişaf etdirmək, elmtutumlu ciddi layihələri reallaşdırmaq mümkündür. Vençur işgüzarlığı fəaliyyət iştirakçıları arasında yüksək etibar olmasını nəzərdə tutur. Şəraitə uyğun hərəkətə üstünlük verən və riskli lahiyələrdən çəkinənlər vençur biznesində təcrübə əldə edə bilmirlər.

Elmi-texniki tədqiqatların kommersiyalaşdırılması və tətbiqi üçün əlverişli şərait yaranan vençur kapitalının təşəkkülü peşəkar təşkilatların yaradılması ilə müşayiət olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi bunu dəfələrlə subut etmişdir. Elmi-texniki tərəqqinin kommersiyalaşdırılmasına əsaslanan sahibkarlıq fəaliyyəti kimi vençur biznesi müvafiq hüquqi baza olduqda səmərə verir. Məlumat üçün qeyd edək ki, innovasiya prosesinin həyata keçirilməsində hər bir ölkənin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, ABŞ-da onu fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri innovasiya prosesi üçün əlverişli iqtisadi mühitin mövcudluğudur. Bu o deməkdir ki, ABŞ-da innovasiya prosesi dövlət səviyyəsində geniş təbliğ

edilir, yəni yaradılan vençur firmalarına dövlət tərəfindən maliyyə yardımı göstərilir, həmin firmalar üçün vergi güzəştləri tətbiq edilir, elmi-texniki tərəqqi və mütərəqqi texnoloji proseslərin işlənilib hazırlanması məqsədilə həyata keçirilən proqramlara /layihələrə/ dövlət maliyyə ehtiyatları ayırır və sair.

Son zamanlar innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi sahəsində Yaponiya dövləti nəinki ABŞ-dan, həmçinin digər inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli irəli getmiş və həmin proses XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq indiyə kimi davam etdirilir. Müasir dövrdə Yapon «möcüzəsi»nin, yəni 60-70-ci illərdən başlayaraq bu ölkənin sürətli iqtisadi sıçrayışının əsas səbəbləri haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Bu fikirlərdən ən mühümü həmin «möcüzə»nin səbəbini məhz elmi-texniki tərəqqi və innovasiya prosesindəki əsaslı dəyişikliklərlə əlaqədar olmasından ibarətdir. Konkret olaraq, bu, özünü son illərdə elektron hesablama texnikasının, informativ idarəetmə sistemlərinin, texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılmasının geniş yayılmasında göstərir. Bu gün innovasiya prosesinin tərkibinə yuxarıda göstərilənlərdən başqa, biotexnologiyanın və optik elektrotexnikanın nailiyyətlərinin tətbiqini, videotexnologiyadan və yüksək möhkəmlik sintetik əvəzedicilərdən istifadəni, rotor və rotor-konveyer xətlərinin robotlaşdırılmasını, robototexnika komplekslərini /robototexnika kompleksi - qarşılıqlı fəaliyyətdə olan robotların məcmusu, istehsal əməliyyatları qrupunun yerinə yetirilməsində kompleks avtomatlaşdırmanı təmin edir/ və sairələri də əlavə etmək olar.

Yaponiyada innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin digər fərqləndirici xüsusiyyəti iqtisadi inkişafda xarici ölkələrin kəşflərindən, ideyalarından, layihələrindən və sairədən geniş istifadə edilməsidir. Belə ki, son 30 ildə Yaponiyada xarici ölkələrdən qabaqcıl texnologiyanın alınmasına 10 milyard ABŞ dollarından artıq vəsait sərf edilmişdir. Bu dövrdə Yapon firmaları tərəfindən təqribən 42 min xarici lisenziya əldə edilmişdir ki, bunların da yarısından çoxu ABŞ-ın payına düşür. Yaponiyanın innovasiya fəaliyyətinin mühüm fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu ölkədə texniki-texnoloji məqsədlər ümumdövlət səviyyəsində həyata keçirilir, müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün iqtisadiyyatın bütün imkanları səfərbərliyə alınır, innovasiya fəaliyyəti digər fəaliyyət növlərinə nisbətən iqtisadi cəhətdən daha yaxşı stimullaşdırılır. Məsələn, Yaponiyada 70-ci illərdən başlayaraq xarici texniki-texnoloji layihələrin idxalı xeyli azaldılmış, bunun əvəzində isə yerli texniki-texnoloji nailiyyətlər əsasında iqtisadi artım təyin olunur. Fəqət bu o demək deyildir ki, artıq Yaponiya xarici ölkələrdən lisenziya almır, əksinə, Yapon konsernləri, firmaları özlərinin müstəqil elmi-texniki potensialını yaratmaqla yanaşı, yenə də xarici lisenziyalardan istifadəyə üstünlük verirlər. Qeyd edək ki, ABŞ-na və Yaponiyaya nisbətən digər inkişaf etmiş ölkələr innovasiya sahəsində az inkişaf etmişlər. Bunun əsas səbəblərindən biri Qərbi Avropa ölkələrində risklə bağlı əməliyyatların həyata keçirilməsinə lazımınca diqqət verilməməsidir. Belə ki, Böyük Britaniyanın və İtaliyanın kiçik innovasiya kompaniyaları əsasən iri korporasiyalarla əlaqə yaradırlar ki, bu da həmin kiçik innovasiya kompaniyalarını onlardan asılı vəziyyətə salır və beləliklə də, onların müstəqil inkişafı müəyyən qədər məhdudlaşdırılmış olur. Deməli, innovasiya fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün risklə bağlı əməliyyatların, proqramların və layihələrin həyata keçirilməsinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Məlumat üçün qeyd edək ki, son illərdə ölkəmizdə ardıcıl şəkildə həyata keçirilən iqtisadi strategiya və texnoloji yeniləşmə öz müsbət nəticələrini verir. Artıq iqtisadiyyatımızda bazar prinsiplərinə uyğun meyllər inkişaf edir və yeni münasibətlər formalaşır. Əldə edilmiş makroiqtisadi sabitlik iqtisadi artım tempini daha da yüksəltməyə, inflyasiyanı minimal həddə endirməyə, maliyyə sabitliyini qoruyub saxlamağa və əhalinin real gəlirini tədricən artırmağa imkan vermişdir. Ölkə iqtisadiyyatında müşahidə edilən pozitiv meyllər 2002-ci ildə də davam etmişdir.

Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatında deyilir ki, ölkənin iqtisadi və sosial həyatındakı dəyişiklikləri əks etdirən makroiqtisadi göstəricilər 2001-ci illə müqayisədə xeyli yaxşılaşmışdır. Ümumi Daxili Məhsul istehsalı 9,3% və onun adambaşına real həcmi isə 6,5% artmışdır. Neft sənayesində tikinti-quraşdırma işlərinin sürətlənməsi tikinti sahəsində yaranmış əlavə dəyərin 2,4 dəfə çoxalmasına səbəb olmuş, bu da öz nəticəsində ÜDM-in artmasına böyük

təsir etmişdir. 2002-ci ildə ölkədə təqribən 24 trilyon manatlıq əlavə dəyər yaradılmışdır. Onun 40,3%-i sənayenin, 10,8%-i nəqliyyatın, 6,2%-i tikintinin, 2,9%-i kənd təsərrüfatının və 39,8%-i isə digər sahələrin payına düşür.

Sənaye sahələrində təqribən 17,8 trilyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Artım neft və qaz hasilatında 0,9%, metallurgiyada 77,6%, kimya və neft-kimya sənaye müəssisələrində 52,2%, yüngül sənayedə 2,2 dəfə, tikinti materialları sənayesində 25,2% olmuşdur. Qeyri-dövlət bölməsində sənaye məhsulu istehsalı 7% artmış, Ümumi Daxili Məhsulda onun payı 49,1%-ə çatmışdır. 2002-ci ildə 2001-ci illə müqayisədə 2,2 dəfə çox investisiya yönəldilmişdir. Bu vəsaitin 93,4%-i istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisinin davam etdirilməsinə sərf edilmişdir. Xarici investorlar əvvəlki illərdəki kimi, yenə də investisiya qoyuluşunda həlledici rol oynayırlar. Belə ki, 2002-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına yatırılan sərmayənin 82,7%-i xarici investorlara məxsusdur. Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün zəruri olan daxili maliyyə mənbələrinin məhdud olduğunu nəzərə alsaq, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına hələ böyük ehtiyac var. Məlum olduğu kimi, 2002-ci ilin may ayının 14-də ölkə prezidentinin xarici sahibkarlarla görüşündə bu məsələ ətraflı təhlil olundu və mövcud qüsurların tezliklə aradan qaldırılmasının zəruriliyi vurğulandı.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, maliyyə sabitliyini təmin etmədən davamlı iqtisadi artıma nail olmaq mümkün deyil. Bu baxımdan İndiyə qədər ölkədə həyata keçirilən antiinflasiya siyasəti xüsusi qeyd edilməlidir. 2002-ci ildə illik inflyasiya səviyyəsi cəmi 2,4% olmuşdur. Bu da ölkədə inflyasiyanın minimal həddə olduğunu göstərir. Belə bir vəziyyət büdcə və pul-kredit siyasətinin tədricən yumşaldılmasını tələb edir. Əks halda inflyasiya səviyyəsindən təxminən 20 dəfə yüksək olan faiz dərəcələri ölkədə inflyasiya fəaliyyətini zəiflədər və iqtisadi artımın qarşısında ciddi əngələ çevrilər.

Azərbaycan iqtisadi inkişafına və perspektivliyinə görə MDB məkanına daxil olan ölkələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Xarici investorların böyük həcmdə ölkəmizə cəlb edilməsi, Azərbaycanın strateji əhəmiyyətə malik investisiya layihələrində iştirakı, neft strategiyasının ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi, iqtisadi inkişafda özəl bölmənin rolunun artması iqtisadi tərəqqi və sürətli inkişaf üçün yeni-yeni imkanlar açır. İndiyədək ölkə iqtisadiyyatına bütün maliyyə mənbələri hesabına 11,28 milyard ABŞ dollarından çox investisiya yönəldilmişdir ki, bununda 7,9 milyard dolları /70%/ xarici investisiyalar təşkil edir. 2002-ci ildən başlayaraq idarəetmə sistemində köklü dəyişikliklərin aparılması, iqtisadi prosesləri sistemli və səmərəli koordinasiya edə biləcək bir sıra dövlət strukturlarının yaradılması bu imkanların tezliklə reallaşmasından xəbər verir. 2002-ci il bir neçə istehsal təyinatlı yeni obyektlər istifadəyə verilmişdir. «Günəşli» yatağında 8 istismar quyusu və Etilen-politelen zavodlarının nəzdində «Vixar generator kompleksi» işə salınıb. Gücü 35 kVt olan 32,4 km uzunluğunda İmişli-Parsabad elektrik ötürücü xəttinin çəkilişi, Sumqayıt şəhərində gücü 400 mVt olan yarımstansiyanın bərpası başa çatdırılıb. İldə 70 min ton armatur istehsal edən «Bakı Steel Kompani» müəssisəsi daxili və xarici bazara öz məhsullarını çıxarıb.

Son illər ölkədə yaranmış ictimai-iqtisadi sabitlik xarici investisiya axını üçün əlverişli şərait yaradıb. 2002-ci ildə ölkə üzrə iqtisadi və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 5,6 trilyon manat həcmində sərmayə yönəldilib. Bu məbləğin 67,7%-i, yəni 3,8 trilyon manatı xarici investisiya olub və istehsal fəaliyyətli obyektlərin tikintisinin davam etdirilməsinə 5 trilyon manat vəsait sərf edilmişdir. Tikinti-quraşdırma işlərində istifadə edilmiş investisiyanın həcmi 2001-ci illə müqayisədə 5,9% artmışdır. 2002-ci ildə tikintisi vacib sayılan obyektlərdə inşaat işlərini həyata keçirmək üçün dövlət büdcəsindən sifarişçi təşkilatlara 163,5 milyard manat vəsait ayrılmış və onun 106,7 milyard manatından istifadə edilmişdir. 2002-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın 4758,6 milyard manatı, başqa sözlə, bu məqsədlə ayrılmış ümumi məbləğin 84,2%-i müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri, 292,3 milyard manatı, yaxud 5,2%-i əhalinin şəxsi vəsaitləri, 360,4 milyard manatı, ya da 6,4%-i bank kreditləri, 118,2 milyard manatı /2,1%-i/ büdcə vəsaitləri və digər vəsaitlər olmuşdur. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın 1349,4 milyard manatı dövlət mülkiyyətində olan təşkilatların, 4299,8 milyard

manatı isə qeyri-dövlət mülkiyyətinə mənsub olan təşkilatların payına düşür. 2002-ci ildə 1824,7 milyard manat daxili, 3824,5 milyard manat isə xarici investisiyadan istifadə edilmişdir. Beləliklə, 1994-2002-ci illərdə milli iqtisadiyyatımızın inkişafında əldə edilmiş nailiyyətlərdə respublikamızın neft sənayesi həlledici rol oynamışdır. 1999-2002-ci illərdə təkrar araşdırmalar aparıldıqdan sonra onların əksəriyyətinin perspektivliyi bir daha sübut edilmiş və iki yataq */Şurabad və Vəndovan/*, yeni quyular qazılmaqla və köhnə quyular bərpa olunmaqla, işlənməyə daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın quruda müxtəlif geoloji və geofiziki üsullarla və qazma vasitəsilə 410-dan artıq əlverişli struktur müəyyən edilmişdir ki, bunların əksəriyyəti perspektivli sayılır. Məlum həqiqətdir ki, müstəqilliyimizin əbədi bərqərarlığı, müstəqil dövlət quruculuğu mərhələsində çoxsahəli milli iqtisadiyyatımızın formalaşmasında ilk növbədə neft-qaz sənayesinin yüksək tempə inkişafı olduqca zəruridir. Belə bir reallığı Azərbaycan Respublikasının baş naziri cənab İlham Əliyev olduqca obyektiv qiymətləndirərək neft sektorunun üstün inkişafı ilə əlaqədar demişdir: «Azərbaycan iqtisadiyyatı hələ uzun illər neft amilindən asılı olacaq və bu, reallıqdır. Neft amili 1994-cü ildən ölkənin iqtisadi inkişafına böyük təkan verib və bu gün iqtisadiyyatın bütün sahələrinin neft sektoru kimi inkişaf etməli olduğunu düşünməmək sadəlövhlik olardı». Beləliklə, qarşımızda yaxın və uzaq gələcək üçün, neftqazçıxarma sənayemizin strateji konsepsiyasına uyğun, müasir iqtisadi durumu, neftin dünya bazarında qiymətinin dəyişkənliyini nəzərə almaqla, yataqların istismarı və yeni karbohidrogen resurslarının aşkarlanması istiqamətində elmi əsaslı tədbirlər proqramının hazırlanması durur. Bu proqramların ən mühümü innovasiya sahəsində işlənilib hazırlanmış proqram ola bilər.

Aparılmış araşdırmalar, elmi-tədqiqat işləri, işləmənin texnoloji sənədləri və iqtisadi hesablamalarla bir mənalı olaraq təsdiqlənmişdir ki, yığcam yerləşmiş Abşeron yarımadası, Aşağı və Orta Kür çökəkliyi, Şamaxı-Qobustan, Quba-Xəzəryanı neftli-qazlı horizontlarının istismarda olan yataqlarında, eyni zamanda digər rayonların perspektivli sahələrində, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, milyard tonlarla karbohidrogen resursları toplanmışdır, bu resurslar uzun illər - XXI əsr daxil olmaqla iqtisadiyyatımızın davamlı inkişafına və xalqımızın maddi rifahına xidmət etmiş olardı. Bu yataqların böyük əksəriyyəti texnoloji qurğuların, nəqletmə vasitələrin, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin olması, neft emalı zavodlarının yaxınlığında yerləşməsi, məişət və istehsalat infrastrukturunun mövcudluğu, eyni zamanda resursların 72%-dən çoxunun yüksək kateqoriyaya aid olması, neftimizin yüksək əmtəə keyfiyyətliliyi yeni quyular qazılmaqla və neft sənayesini texnoloji cəhətdən silahlandırmaqla istismarının səmərəliliyinə zəmin yaradır.

Respublikamızın neft-qaz yataqlarının axtarış-kəşfiyyatında, sənaye əhəmiyyətli işləmələrində, ən başlıcası isə quyuların qazılmasında və istismarında bir əsrdən çox özünəxas milli ənənəmiz və prioritetlərimizlə fəxr edə bilərik. Hörmətli prezidentimiz yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciətində demişdir: «Dünyada neft hasilatı sahəsində həyata keçirilmiş işlərin bir çoxu öz başlanğıcını Azərbaycandan götürmüşdür». Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə və neftin satış qiymətindən asılı olaraq işlənmənin son mərhələsində olan neft-qaz yataqlarının hasilatı və yeni quyuların qazılması, hələ ki, problem olaraq qalır. Lakin dünya neft sənayesi təcrübəsində, xüsusilə ABŞ-da istismar edilən köhnə, bizim qurudakı yataqlara analoji olan yataqlara tamamilə başqa münasibətlər mövcuddur. Belə ki, ABŞ-ın köhnə yataqlarında, bizdə olduğu kimi, işlək neft-qaz quyularının təqribən 72%-i az hasilatlı quyular kateqoriyasına daxildir, onların maksimal hasilatı 1,3 ton/gün və orta günlük hasilat isə 0,4 ton, qurudakı işlənmənin son mərhələsində olan yataqlarda quyuların maksimal hasilatları 3,0-3,5 ton/gün, gündəlik hasilatları isə 0,5-2,0 ton arasında dəyişir. Digər tərəfdən, ABŞ-ın «köhnə» neft-qaz yataqları «gənç» yataqlara nisbətən daha sıx işlənmə şəbəkə sistemi ilə istismar edilir və bu, yalnız küllü sayda yeni quyuların qazılması vasitəsilə həyata keçirilir. Təəssüf ki, böyük neft ehtiyatı və neftlilik sahəsi olan bizim yataqların ən azı 65 obyektində işlək quyular yoxdur, 115 obyektin hər birində yalnız 1-10 quyular istismar olunur.

Aydındır ki, köhnə quyular fondu, layihə sənədlərinə görə, ildə 6,0% və daha çox yeni quyular qazılmaqla yeniləşdirilməlidir. ABŞ-ın Arkanzas, Kentuki, Luziana və s. yataqlarında bu

tədbir yeni quyular qazılmaqla ildə 7-9,5% olmaqla həyata keçirilir, bizim yataqlarda isə işlək quyu fondunun 67,0%-i, fəaliyyətsiz quyu fondunun isə 78%-i 30 ildən artıq müddətdə istismarda və texniki cəhətdən nasaz vəziyyətdə olmalarına baxmayaraq, uzun illərdir ki, yeniləşdirmə 2,0%-dən çox deyildir.

Respublikamızın quru ərazisində yerləşən yataqlarda, xüsusilə Abşeron yarımadasında 1971-2002-ci illərdə qazılmış quyuların nəticələri də iqtisadi və texnoloji baxımdan səmərəli olmuşdur. Belə ki, «Azneft» İstehsalat Birliyi üzrə göstərilən dövrdə 3845 sayda istismar quyusu qazılmış, onların hesabına ümumi neft hasilatı bu müddətdə İstehsalat Birliyi üzrə ümumi neft hasilatının 49,2%-ni, 2002-ci ildəki quyu fondunun 52,5%-ni və illik neft hasilatının 55,3%-ni təşkil etmişdir. Həm də bu illər ərzində qazmadan alınan quyuların gündəlik hasilatı, demək olar ki, eyni səviyyədə qalmışdır ki, bu da yataqlarda böyük həcmdə qalıq neft ehtiyatının mövcudluğuna dəlalət edir. Azərbaycan Neft Sənayesi Emi-Tədqiqat Layihə İnstitutu /AzNSETLİ/ tərəfindən aparılmış xüsusi elmi-tədqiqat işləri nəticəsində yeni quyuların qazılmasının iqtisadi səmərəliliyi bir daha təsdiqlənmişdir. İlk iqtisadi hesablamalar göstərir ki, quru yataqlarda qazılmış hər bir quyu 3-4 il müddətində öz xərclərini ödəyir. Beləliklə, yüksək əmtəə keyfiyyəti ilə fərqlənən, çoxlaylılıq, məhsuldar layların yer səthindən başlayaraq 5000 m-dən çox dərinliklərə qədər yatan, böyük həcmdə neft-qaz ehtiyatlarına və yüksək məhsuldarlığa malik qurudakı yataqlarda yeni quyuların qazılmasının məqsədyönlülüyünün sübutuna heç bir ehtiyac qalmır. Hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev demişdir: «XX əsrdə əldə edilmiş bütün elmi-texniki nailiyyətlərin təməlinə məhz neft durur. Enerji mənbəyi, yanacaq məhsulu kimi nefti əvəz edə biləcək müxtəlif maddələr və üsullar tapmaq yolunda aparılan axtarışlarda bir çox uğurlar qazanılsa da, təbiətin bəşəriyyətə bəxş etdiyi bu olduqca əlverişli xammalın tam ekvivalenti, hələ ki, tapılmamışdır... Azərbaycan xalqı uzun illər bovu ürəyində gəzdirdiyi arzularına çatmışdır və öz təbii sərvətlərinin, o cümlədən neft-qazın tam sahibidir və ondan necə istifadə olunmasını sərbəst surətdə müəyyən edir».

Neft və qazın vətənimizin və xalqımızın taleyində və gündəlik həyatında əvəzedilməz rolu nəzərə alınmalı və bu yataqlarda yeni quyular qazılmaqla işlənmə sistemi bərpa olunmalı, laylara süni təsir üsulları tətbiq edilməli, onların müasir infrastrukturunu yaradılmalıdır. Belə ki, respublikamızın quru ərazisindəki yataqlarında və perspektivli sahələrində quyuların qazılması və sənaye miqyaslı istismarları səmərəlidir.

Aparılan elmi-tədqiqat işləri və müşahidələr göstərir ki, ənənəvi işlənmə metodları ilə dərin qatlardakı karbohidrogen resurslarını tam çıxarmaq mümkün deyil. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, ənənəvi neftçixarma üsulları yerin təkindəki geoloji neft ehtiyatlarının dünya üzrə 34%-in, Azərbaycanın quruda yerləşən yataqları üzrə isə 42%-in çıxarılmasına imkan verir. Mütəxəssislərin fikrincə, yeni metodları tətbiq etməklə respublikamızın qurudakı yataqlarının neftvermə səviyyəsini /əmsalını/ daha 8-9% artırmaq mümkündür. Belə ki, araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yataqlardan neft çıxarılmasını 51%-ə çatdırmaq mümkündür.

Qurudakı yataqlarda yeni neftçixarma metodlarının tətbiqinə son illər daha çox diqqət yetirilir. Bu sahədə aparılan bütün işlərin təşkili və əlaqələndirilməsi, eləcə də problemin elmi-texniki təchizatının təmin edilməsi məqsədilə «Azneft» İstehsalat Birliyində və AzNSETLİ layların neftverməsinə artırmaq məqsədilə bir sıra yeni texnoloji metodlar işlənilib hazırlanmış və istehsalata tətbiq edilmişdir. Son iki ildə institutun mütəxəssisləri tərəfindən 23 yeni neftçixarma metodu sınaqdan keçirilmiş və onların hamısı müsbət nəticə vermişdir.

Yeni neftçixarma metodlarının texnoloji səmərəliliyinin əsas göstəricilərindən biri cari neftvermənin artırılmasından ibarətdir. Yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində çıxarılan 1 ton neftin maya dəyəri ümumi hasilatın 1 tonunun maya dəyərindən bir neçə dəfə az olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 2001-ci ildə yeni neftçixarma metodlarının tətbiqinin səmərəliliyi 20 milyard manat, 1 ton əlavə neftin maya dəyəri 150 min 704 manat olub. Bu da ümumi hasilatın 1 tonunun maya dəyərindən 3,4 dəfə azdır. Bütün bunlar quruda yerləşən yataqlarda yeni metodların tətbiqinin iqtisadi cəhətdən səmərəliliyini bir daha təsdiq edir. Mütəxəssislərin

hesablamalarına görə, bu metodların tətbiqi ilə yerin dərin qatlarından təqribən 215 milyon tona qədər neft çıxarmaq olar. Odur ki, quruda yerləşən yataqlarda neftçıxarmanın gələcək uzunmüddətli inkişafı yeni metodların geniş tətbiqindən çox asılıdır. Bu sahədə, qeyd etdiyimiz kimi, innovasiya fəaliyyəti mühüm rol oynaya bilər.

İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, maddi istehsalın inkişafında və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində innovasiya fəaliyyətinin təşkili çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, müstəqil respublikamız üçün hazırkı dövrdə daha önəmlidir, çünki bizdə hələlik maddi istehsal sahələrinin yeni texnika və mütərəqqi texnologiya ilə silahlanma səviyyəsi dünyanın bir çox ölkələrində olduğundan xeyli dərəcədə aşağıdır. Odur ki, müasir dövrdə iqtisadiyyatın bütün sahələri, o cümlədən neft sənayesi elm və texnika nailiyyətlərini, ixtiraları, səmərələşdirici təklifləri, dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsini istehsalata tətbiq edərək öz fəaliyyət sferasını daim təkmilləşdirməyə çalışmalıdır.

İnnovasiya fəaliyyətinin digər fəaliyyət növlərindən fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, o, elm və texnikanın hərtərəfli tətbiqinə, yeni növ texniki vasitələrin yaradılmasına, mütərəqqi texnologiyanın işlənilməsinə, mövcud istehsal vasitələrinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və modernləşdirilməsinə, yaradıcılıq axtarışlarına və yeniliklərə, iqtisadi artımın əldə edilməsinə və sairə yönəldilmişdir. Deməli, innovasiya fəaliyyəti yalnız neft sənayesinin sərəncamında olan iqtisadi resurslara deyil, həmçinin istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakla əlaqədar olan münasibətlərin bütün kompleksini əhatə edir və konkret maddi istehsal sahəsinin texniki, iqtisadi, elmi, istehsal və s. potensialına əsaslanır. Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsullarının həcmi haqqında məlumatlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 36

**Yenilikçilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə
innovasiya məhsullarının həcmi**

/milyon manat/			
Məhsullar /illər üzrə bölgüdə/	Hasilat sənayesi	Emal sənayesi	Bütün sənaye
Əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və yeni tətbiq olunmuş məhsullar			
<i>1999</i>	13118,4	18043,2	31161,6
<i>2000</i>	x	4456,9	4456,9
<i>2001</i>	x	382261,8	382261,8
Təkmilləşdirməyə məruz qalmış məhsullar			
<i>1999</i>	100	813,1	913,1
<i>2000</i>	x	571,8	571,8
<i>2001</i>	x	384,6	384,6

Beləliklə, innovasiya fəaliyyəti bir tərəfdən, sahənin ümumi istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi, digər tərəfdən isə istehsal bölmələrində operativ-istehsal vəzifələrinin həlli aləti kimi çıxış edir. Başqa sözlə, innovasiya fəaliyyəti sahənin elə istehsal sahələrinin inkişafına yönəldilməlidir ki, bu, istehsalın intensivləşdirilməsini və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin etmiş olsun. Ümumiyyətlə, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllini təmin etməlidir:

birincisi, konkret bazar şəraitinə istehsalın tez və dəqiq uyğunlaşdırılmasını və bunun da nəticəsində yüksək mənfəətin əldə edilməsini;

ikincisi, cari proqramlara müvafiq düzəlişlərin edilməsini /əgər buna obyektiv zərurət yaranarsa/;

üçüncüsü, cari proqramda edilmiş düzəlişlərə istehsal xərclərini uyğunlaşdırılmasını; dördüncüsü, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini.

/Əlavə 8-də 1999-2002-ci illərdə Azərbaycanda sənaye innovasiyasının forması və iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin həcmi məlumatları verilmişdir./

8.5. Neft-qaz sənayesində institutsional islahatlar və sahənin bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılması

Son illərdə respublikamızda siyasi sabitlik təmin edilmiş, sosial-iqtisadi həyatda uğurlu göstəricilər əldə edilmişdir. Müsbət dəyişiklik əsasən bir sıra inkişaf etmiş dövlətlərlə və nüfuzlu beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə yeni əlaqələrin qurulması, iqtisadiyyatın aparıcı sahələri olan yanacaq-energetika kompleksində, bütövlükdə sənayedə iqtisadi islahatların, struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi, iri xarici investisiyaların cəlb edilməsi nəticəsində baş vermişdir. Bütün bunlar isə respublikamızda qiymətlərin maksimum dərəcədə sabit qalmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin və alıcılıq qabiliyyətinin artmasına, nominal pul gəlirlərinin artırılmasına, ailə büdcələrində ehtiyatların yaradılmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini ikinci dəfə yenidən əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatda və dövlət idarə və təşkilatlarında islahatların aparılması ən mühüm vəzifələrdən bir olmuşdur. Ölkədə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşması və müasir standartlara cavab verən idarəetmə mexanizminin yaradılması köklü dəyişikliklərin aparılmasını tələb etmişdir. Dövlət idarə və təşkilatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın yeni prinsiplər əsasında tənzimlənməsi məqsədi ilə son illərdə mühüm təşkilati-texniki və iqtisadi tədbirlər kompleksi həyata keçirilmişdir. Çoxsaylı nazirlik, dövlət komitəsi, şirkəti, konserni və digər qurumların strukturlarına yenidən baxılmış, mövcud mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətləri bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmış, zəruri funksiyalara malik yeni təsisatlar yaradılmışdır. Həyata keçirilən islahatlar iqtisadiyyatın və dövlət idarə və təşkilatlarının bütün sahələrini əhatə etmiş və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin bərqərar olması, iqtisadi təşəbbüsə geniş imkanların yaradılması, insanların etibarlı sosial vəzifələrinin təmin edilməsi və dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi üçün münbit şəraitin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Qeyd edilən hər bir istiqamətə dair dövlət tərəfindən konkret qərarlar qəbul edilmiş və tədbirlər görülmüşdür.

Tarixən Azərbaycan iqtisadiyyatının özəyini, bünövrəsini neftqazçıxarma sənayesi təşkil etmişdir və ölkəmizin ən böyük nailiyyətlərindən biri bu sahədə qüdrətli elmi-texniki və kadr potensialının, geniş infrastrukturun yaradılması olmuşdur. Məhz bu sahə iqtisadiyyatın aparıcı amilinə çevrilmiş və onun inkişafına daim xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə bir hal mədənçıxarma sənayesi müəssisələrində məhsul buraxılışı həcmının artırılmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 2002-ci ildə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti tərəfindən 6388,8 min ton neft və 951,6 milyon kubmetr qaz hasil edilmişdir. Şirkətin hasilata başladığı 1997-ci ildən bəri 24,5 milyon ton neft və 3,5 milyard m³ qaz çıxarılmışdır. 2002-ci ildə ölkədə hasil edilmiş 15,3 milyon ton neft son 24 ildə ən yüksək göstəricidir.

İlkin enerji ehtiyatları istehsalının ümumi həcmində neftin payı 2001-ci ildəki 74,3%-dən 2002-ci ildə 74,8%-ə, elektrik enerjisinin müvafiq olaraq 0,6%-dən 1,4%-ə qədər artmışdır. 2001-ci illə müqayisədə 2002-ci ildə qazın xüsusi çəkisi isə 25,2%-dən 23,8%-ə kimi azalmışdır.

Yuxarıda göstərilən nailiyyətlərin əldə edilməsində neft sənayesində son illərdə həyata keçirilən institutsional islahatlar mühüm rol oynamışdır. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasında 70 ildən çox müddətdə sosialist iqtisadi-sosial quruluşu /sistemi/ hökm sürmüşdür. 1990-cı illərdə isə SSRİ məkanındakı bütün müttəfiq respublikalar kimi Azərbaycan Respublikası da yeni, demokratik, azad iqtisadi sistemə, bazar iqtisadiyyatına keçməyə qədəm qoymuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası keçid dövrünün problemlərinin həllinə başlamışdır. Keçmiş iqtisadi-sosial quruluşun yeni iqtisadi-sosial quruluşa keçməsi bir dəfəlik akt deyildir, uzun tarixi bir proseslə bağlıdır. Bu prosesdə bazar iqtisadiyyatının yaranmasının və formalaşmasının bilavasitə özünəməxsus atributları tədricən bərqərar olmalıdır. Bu atributlardan biri də sosialist idarəetmə sistemindən /mexanizmindən/ bazar iqtisadiyyatı idarəetmə sisteminə /mexanizminə/ keçməsinin təmin olunmasıdır.

Ümumiyyətlə, neft sənayesinin idarə edilməsinin təşkilati formalarının təkmilləşdirilməsinə dövlət həmişə diqqət yetirmiş və indi də yetirməkdədir. Dövlət sosialist istehsalı inkişaf etdikcə

köhnə, vaxtı keçmiş idarəetmənin təşkilati formalarını dəyişdirib, təkmilləşdirib təsərrüfata rəhbərlik sistemini yenidən qurmuş və təsərrüfat quruculuğunun mövcud şəraitinə uyğun olan yeni, daha mükəmməl idarəetmə formaları və üsulları müəyyən etmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasında uzun illər boyu neft və qaz hasilatı ilə «Azneft» və «Xəzərdənizneftqaz» İstehsalat Birlikləri məşğul olmuşlar. «Azneft» İstehsalat Birliyi Azərbaycan Respublikasının qurudakı ərazilərində yerləşən neft-qaz yataqlarının istismarı ilə məşğul olmuşdur. Bu birlik Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, yəni 1920-ci ildən yaradılmışdır. Ayrı-ayrı illərdə «Azneft» İstehsalat Birliyi onun tərkibinə daxil olan struktur bölmələrinin xüsusiyyəti və iqtisadi təyinatından asılı olaraq, ittifaq əhəmiyyətli trest və ya birlik kimi müxtəlif ittifaq və respublika təşkilatlarına, məsələn, Azərbaycan SSR XKS-nə, SSRİ Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasına, SSRİ Ağır Sənaye Nazirliyinə, SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinə, Azərbaycan SSRİ XTŞ-na və sair müvafiq qurumlara tabe edilmiş və «Azərneftkomitə», «Azərneftkombinat» /sonralar «Azneft», «Azneftzavodları» və «Azneftmaşınqayırma» birliklərinə ayrılmış/, «Azneftçixarma» birliyi adlanmışdır. «Azneft» İstehsalat Birliyinin əsasında Azərbaycan Neft Sənaye Nazirliyi /1954-1959/, Azərbaycan Neftçixarma Sənaye Nazirliyi /1965-1970/ yaradılmışdır. 1970-ci ilin avqust ayından 25 yanvar 2003-cü ilədək yenidən «Azneft» İstehsalat Birliyi adı altında fəaliyyət göstərirdi. «Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanına əsasən Dənizdə Neft və Qazçixarma İstehsalat Birliyi /keçmiş «Xəzərdənizneft» İstehsalat Birliyi/ və Quruda Neft və Qazçixarma İstehsalat Birliyi /keçmiş «Azneft» İstehsalat Birliyi/ birləşdirilərək onların bazasında «Azneft» İstehsalat Birliyi yaradılmışdır.

«Xəzərdənizneftqaz» İstehsalat Birliyi 1990-cı ilədək keçmiş SSRİ Qaz Sənaye Nazirliyinin tərkibində olmuş Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstan Respublikalarının, həmçinin Dağıstan Muxtar Respublikasının dəniz sahillərində, 1991-ci ildən isə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatı və karbohidrogenlər hasilatı ilə məşğul olmuşdur. 1951-ci ilədək «Azərneft» İstehsalat Birliyinin tərkibində olmuş, 1951-1953-cü illərdə sərbəst surətdə fəaliyyət göstərmiş, 1953-1962-ci illərdə yenidən «Azərneft» İstehsalat Birliyinin tərkibində olmuşdur. 1963-cü ildə «Başdənizneft» İstehsalat Birliyi yaradılmış və 1965-ci ildən həmin birlik «Dənizneft» Baş İdarəsi, 1970-ci ildə «Xəzərdənizneftqaz» Neft Birliyi, 1978-ci ildən 2003-cü ilin yanvarın 24-dək «Xəzərdənizneftqaz» İstehsalat Birliyi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan neftqazçixarma sənayesində uzun illər boyu idarəetmənin təşkilati strukturu dəfələrlə təkmilləşdirilmişdir. Lakin bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə neftqazçixarma sənayesində institusional islahatlar əvvəlki illərdə aparılmış institusional islahatlardan həm məzmunca, həm də prinsipcə xeyli fərqlənir. Çünki indi aparılan institusional islahatlar azad iqtisadi fəaliyyətə əsaslanır.

Son illərdə respublikamızın tərəqqisi üçün taleyüklü əhəmiyyət daşıyan yeni neft strategiyası və doktrinası irəli sürülmüşdür və hazırda onlar uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan 1994-cü il sentyabrın 20-də «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə regionda ilk dəfə olaraq dünyanın bir çox nüfuzlu neft şirkətləri ilə özünə məxsus olan neft və qaz yataqlarının birgə istismarına başlamışdır. Aparılan işlər ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, iqtisadi əlaqələrin inteqrasiyasına güclü təkan vermiş, neft-qaz hasilatının sabitləşməsinə və onun ildən-ildə artmasına gətirib çıxarmışdır. Aşağıda təqdim olunan cədvəldə 1991-2002-ci illərdə neft və qaz hasilatının dinamikası verilmişdir.

Azərbaycanda 1991-2002-ci illərdə neft və qaz hasilatının dinamikası

İllər	Neft hasilatı /milyon ton/			Qaz hasilatı /milyon m ³ /		
	cəmi	dənizdə	quruda	cəmi	dənizdə	quruda
İslahatlardan əvvəl						
1991	9,8	7,5	2,3	9926	9525	401
1992	9,4	7,4	2,0	x	x	x
1993	10,3	7,8	2,5	6812	6460	352
1994	9,6	7,8	1,8	6379	6143	236
İslahatlardan sonra						
1995	9,2	7,5	1,7	6644	6407	237
1996	9,1	7,5	1,6	6305	6066	299
1997	9,1	7,5	1,6	5964	5712	255
1998	11,4	9,8	1,6	5590	5338	252
1999	13,8	12,3	1,5	5997	5754	243
2000	14,1	12,4	1,7	6286	5427	232
2001	14,9	13,2	1,7	5535	5293	242
2002	15,3	13,7	1,6	5835	5582	245

Cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 1991-2002-ci illərdə ölkəmizdə neft-qaz hasilatı dinamik inkişaf etməmişdir. Fikrimizcə, bunun əsas səbəblərindən biri Azərbaycan neftqazçıxarma sənayesi ölkəmizdə aparılan iqtisadi və dövlət idarəetməsi sahəsində aparılan ümumi islahatlardan müəyyən müddət kənarda qalmışdır. Belə ki, göstərilən zaman kəsiyində ARDNŞ-in idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə dəfələrlə onun strukturunda dəyişikliklər edilmiş, mövcud infrastruktur bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılmışdır. Bu sahədə görülən tədbirlərdən biri 2001-ci ilin 18 aprelində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Yanacaq və Energetika Nazirliyinin yaradılması olmuşdur. Eyni zamanda, dövlət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri olan neft yataqlarının birgə işlənməsindən əldə edilən gəlirlərin ölkənin iqtisadi və sosial tərəqqisinə yönəldilməsini təmin etmək məqsədilə 1999-cu il 29 dekabr tarixində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması olmuşdur.

Müntəzəm və sistemli şəkildə aparılan iqtisadi islahatların nəticəsidir ki, «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı»na uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Yanacaq-energetika Kompleksi müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında» 2001-ci il 22 mart tarixli sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin bilavasitə neftin hasilatı və emalı ilə məşğul olmayan 68 müəssisəsinin özəlləşdirilməsi barədə qərar qəbul etmiş və onlar İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin sərəncamına verilmişdir. Bütün bunların hamısı neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların daha da dərinləşdirilməsinə imkan vermişdir. Lakin bununla yanaşı, neft sənayesində iqtisadi islahatların aparılmasında bəzi əlavə təşkilati-texniki və iqtisadi tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsinə, idarəetmənin təşkilati strukturunun çevikliyinə artırılmasına, onun beynəlxalq standartlara cavab verən səviyyəyə çatdırılmasına zərurət yaranmışdır. Qeyd edilənlərlə əlaqədar respublikanın mövcud neft və qaz resurslarının daha səmərəli istifadəsi, daxili istehlakın və ixracat potensialının ehtiyaclarının tam ödənilməsi, yanacaq-energetika kompleksinin tərkibinə daxil olan müəssisə və obyektlərin maliyyə nizam-intizamının əsaslı surətdə möhkəmləndirilməsi, onların fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq ardıcıl qurulması və bu vəziyyətin həyata keçirilməsini təmin edən ARDNŞ-in yeni idarəetmə strukturunu tətbiq etmək məqsədi ilə ölkə Prezidenti 2003-cü il yanvarın 24-də «Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında» fərman imzalamışdır. Bu fərmanla ARDNŞ-in yeni Nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Nizamnaməyə əsasən ARDNŞ-də aparılacaq struktur dəyişikliklərinin də başlıca məqsəd neft və qaz

sənayesinin vahid kompleks kimi səmərəli fəaliyyətinin və normal inkişafının təmin edilməsindən, istehlakçıların enerjidaşayıcılarına olan tələbatının etibarlı ödənilməsindən ibarətdir. Bundan başqa, Nizamnamədə şirkətin qarşısında əsas məqsəd kimi ölkə ərazisində quru və dəniz sahələri də daxil olmaqla, neft və qaz yataqlarının axtarılmasının, kəşfiyyatının, hazırlanmasının, işlənməsinin, neftin, qazın, kondensatın və onlardan alınan məhsulların nəql edilməsinin, emalının və satışının reallaşdırılması məsələləri qoyulmuşdur. Eyni zamanda istehlakçıların müvafiq enerjidaşayıcılarına olan tələbatının sabit və dayanaqlı ödənilməsi, digər işlərin və xidmətlərin həyata keçirilməsi, gəlir əldə etməsi də şirkətin qarşısında mühüm vəzifə kimi durur.

ARDNŞ-in Nizamnaməsi 7 bölmədən və 42 maddədən ibarətdir.

Birinci bölmə «Ümumi müddəalar» adlanır. Burada göstərilir ki, Şirkətin fəaliyyəti neftqazçıxarma sənayesinin vahid kompleks kimi səmərəli fəaliyyətinin və normal inkişafının təmin edilməsindən, istehlakçıların enerjidaşayıcılarına olan tələbatının etibarlı ödənilməsindən ibarətdir. Şirkət kommersiya fəaliyyətini həyata keçirir və bunun üçün hasil edilmiş bütün karbohidrogenlərə və onlardan alınan neft və qaz məhsullarına münasibətdə sahiblik hüququna malikdir. Çünki Şirkət hüquqi şəxsdir, müstəqil balansla, banklarda, o cümlədən xarici banklarda, hesablaşma və digər hesablara malikdir. Şirkət müstəqil balansla malik olmaqla yanaşı onun tərkibinə daxil olan müəssisələr, digər hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs olmayan qurumlar üzrə ijmali edilmiş hesabatı tərtib edir. Şirkətin qanunvericiliyə müvafiq olaraq öz adından əmlak və digər hüquqlar əldə etmək, vəzifələr aparmaq, məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh kimi çıxış etmək hüquqları vardır. Şirkət öhdəliklərinə onun sərəncamında olan əmlaka cavabdehdir. Şirkət dövlətin öhdəliklərinə görə cavabdeh deyildir, dövlət də qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Şirkətin öhdəliklərinə görə cavabdeh deyildir.

Nizamnamənin ikinci bölməsi «Şirkətin məqsədi, vəzifələri və fəaliyyətinin predmeti» adlanır. Burada göstərilir ki, Şirkətin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası ərazisində, quru və dəniz sahələri də daxil olmaqla, neft və qaz yataqlarının axtarışının, kəşfiyyatının, hazırlanmasının, işlənməsinin, neftin, qazın, kondensatın və onlardan alınan məhsulların nəql edilməsinin, emalının və satışının, istehlakçıların müvafiq enerji daşıyıcılarına olan tələbatının sabit və dayanaqlı ödənilməsinin, digər işlərin və xidmətlərin həyata keçirilməsindən və gəlir əldə edilməsindən ibarətdir. Göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün şirkət aşağıdakıları təmin etməlidir:

1. neft, qaz və kondensatın hasilatını, nəqli və emalı sistemlərinin etibarlı və səmərəli fəaliyyət göstərməsini;
2. xam neftin, təbii qazın və onların emalı nəticəsində alınan məhsulların daxili və xarici bazarlarda satışını;
3. ölkə iqtisadiyyatının və əhalinin neftə, qaza, kondensata, onların emalından alınan və müasir istehlak tələblərinə cavab verən digər məhsullara, həmçinin müvafiq işlərə və xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsinə;
4. ətraf mühitin qorunmasına yönəldilmiş təşkilati-texniki tədbirlərin işlənilməsi və hazırlanmasını və həyata keçirilməsini;
5. enerjiyə qənaət edən texnologiyadan və texnikadan, həmçinin ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyadan istifadəni.

Bundan başqa, nizamnamənin bu bölməsində qeyd edilir ki, Şirkətin qarşısında duran vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün o, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada aşağıdakı fəaliyyət növlərini həyata keçirə bilər:

- sahənin inkişafına dair uzunmüddətli proqnozların, məqsədli kompleks elmi-texniki, iqtisadi və sosial proqramların işlənilməsi və hazırlanmasını;
- istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini, enerjiyə və material ehtiyatlarına qənaət siyasətinin həyata keçirilməsini, sahənin tərkibinə daxil olan müəssisə və obyektlər arasında əlverişli istehsal-texnoloji və təsərrüfat əlaqələrinin yaradılmasını;
- sahənin perspektiv inkişafının müəyyən edilməsində Şirkətlə müvafiq səlahiyyətli

- dövlət hakimiyyəti orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələrin təmin edilməsini;
- sahənin istehsal və sosial bazasının inkişafını, Şirkətin tərkibinə daxil olan müəssisələrin modernləşdirilməsi, genişləndirilməsi, yenidən qurulması, onların yeni texnika və texnologiyalarla təhciz edilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada investisiya fəaliyyətini;
 - müasir tikinti texnologiyasından və texniki vasitələrdən istifadə etməklə geoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılmasını, yataqların istismarının səmərəliliyinin yüksəldilməsini, neft və qaz buruqlarının tikintisinin sürətləndirilməsini, habelə, yerin təkindən istifadə edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mövcud olan qanunvericiliyə riayət etməklə yataqların istismara hazırlanmasının keyfiyyətinin və sürətinin artırılmasını;
 - təsərrüfatçılıq üsullarının və formaların təkmilləşdirilməsini, elmi-texniki nailiyyətlərin istehsalata geniş tətbiq edilməsini;
 - iqtisadi və istehsal-texniki proqramların həyata keçirilməsi üçün bankların, o cümlədən xarici bankların və digər mənbələrdən kredit vasitələrinin cəlb olunmasını;
 - kadr siyasətinin həyata keçirilməsini, respublikada və xaricdə kadrların hazırlanmasının və ixtisasının artırılmasının təşkili;
 - sosial sahənin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi hesabına müəssisə kollektivlərinin sosial inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradılmasını;
 - dövlət orqanları, xarici şirkətlər və sahibkarlıqla qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyət göstərilməsini;
 - geofiziki, geoloji axtarış-kəşfiyyat işlərinin əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasının və müvafiq qaydada təsdiqinin təmin edilməsini;
 - yeni kəşf olunmuş yataqların işlənməyə verilməsi haqqında qərarların qəbul edilməsini, müəssisələr tərəfindən istismar olunan yataqların təcrübə-sənaye istismar layihələrinin, texnoloji sxemlərin, neft, qaz və qaz-kondensatlı yataqların işlənilməsi layihələrinin hazırlanmasını və müvafiq qaydada təsdiq edilməsini;
 - neft və qazçıxarma müəssisələrinin illik iş proqramlarının təsdiq edilməsini və bu proqramlara uyğun olaraq onların illik büdcə vəsaitlərinin müəyyənləşdirilməsini;
 - hasil edilmiş xam neftin və təbii qazın nəqlinin təşkil edilməsini və xidmətə görə nəql müəssisələrinə müəyyən edilmiş nəql haqqının ödənilməsini;
 - xam neftin və təbii qazın emalının təşkil edilməsini, neft və qaz emal müəssisələrinə şirkət tərəfindən göstərilən xidmətlərə görə müəyyən edilmiş emal xərclərinin ödənilməsini;
 - qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsini, Şirkətin fəaliyyətinə aid müvafiq sazişlərin layihələrinin hazırlanmasını, xaricdə şirkətin nümayəndəliklərinin və filiallarının açılmasını, şirkətin istehsal etdiyi məhsulların xaricə satışının təşkil edilməsini, xarici neft şirkətlərinin müştərək fəaliyyətə cəlb edilməsini və sair.

Nizamnamənin üçüncü bölməsi «ARDNŞ-in əmlakı və gəliri» adlanır. Burada qeyd edilir ki, şirkətin və onun tərkibinə daxil olan müəssisələrin əmlakı dövlət mülkiyyətidir və ona görə də şirkət həmin əmlakın üzərində sahibliyi, istifadəni və sərəncam verməsini sərbəst surətdə həyata keçirir. Şirkətin əmlakı əsas fondlardan, dövriyyə vəsaitlərindən, digər maddi və qeyri-maddi aktlardan ibarətdir. Şirkətin əmlakı onun müstəqil balansında əks olunur. Şirkətin əmlakı aşağıdakı mənbələr hesabına təşkil olunur:

- a. mülkiyyətçi və ya mülkiyyətçi tərəfindən səlahiyyətləndirilmiş orqan tərəfindən verilən əmlak;
- b. kommersion fəaliyyətinin həyata keçirilməsindən əldə edilən gəlir;
- c. bankların və gəlir kreditörünün kreditləri;
- d. qanunvericiliklə qədağan olunmayan digər mənbələr.

Şirkət qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vergiləri və digər məcburi ödəmələri müəyyən

edilmiş qaydada ödədikdən sonra, fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirə müstəqil sərəncam verir.

Nizamnamənin dördüncü bölməsində şirkətin idarə edilməsi strukturu ilə bağlı məsələlər şərh edilir. Burada göstərilir ki, Şirkətin strukturu, yəni şirkətin tərkibinə daxil olan müəssisələrin siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilir. Şirkətin məqsəd və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün onun fəaliyyətinin predmetinə daxil olan fəaliyyət növlərinin səmərəli təşkilini və həyata keçirilməsini, Şirkətin tərkibinə daxil olan müəssisələr, hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs statusuna malik olmayan qurumlar vasitəsi ilə neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatı, tikintisi, işlənməsi, neftin, qazın, kondensatın və onlardan alınan məhsulların nəql edilməsi, emalı, satışı, servis xidmətlərinin göstərilməsi və Şirkətin digər vəzifələrinin və fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsini təmin edir. Bundan başqa, bu bölmədə qeyd edilir ki, şirkətin tərkibinə daxil olan hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs statusuna malik olmayan qurumlar şirkətin prezidenti tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada yaradılır, yenidən təşkil və ləğv edilir. Nizamnaməyə əsasən, şirkət onun fəaliyyətinin tərkibinə daxil olan bəzi fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsini tam və ya qismən onun strukturuna daxil olan müəssisələrə həvalə edə bilər /əgər belə bir zərurət yaranarsa/. Şirkətin prezidenti onun strukturuna daxil olan müəssisələrin Nizamnaməsini və Əsasnaməsini təsdiq edir, onların rəhbərlərini və müavinlərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir, onlar barəsində qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər tədbirlər həyata keçirir və sair.

Nizamnamənin beşinci bölməsində şirkətin idarə edilməsi ilə əlaqədar məsələlərdən danışılır. Burada göstərilir ki, şirkətin idarəetmə strukturuna şirkətin prezidenti, onun birinci vitse-prezidenti, iki vitse-prezidenti və idarəetmə aparatı daxildir. Şirkətin prezidenti onun işini təşkil edir, qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirilməsini təmin edir və fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. Şirkətin prezidenti, birinci vitse-prezidenti və vitse-prezidentləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və azad edilir. Şirkətin prezidenti onun struktur bölmələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edir, şirkət tərəfindən və şirkətin fəaliyyəti ilə bağlı yuxarı orqanların qərarlarının yerinə yetirilməsinə nəzarəti təşkil edir, Şirkətin idarəetmə aparatının strukturunu və ştat cədvəlini təsdiq edir, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada aparatın işçilərini vəzifə təyin edir və vəzifədən azad edir, onlar barəsində həvəsləndirici və tənbeh tədbirləri tətbiq edir, Şirkətin Şurasının işini təşkil edir və ona rəhbərlik edir, Şirkətin adından vəkalətnaməsiz fəaliyyət göstərir, dövlət hakimiyyəti orqanları ilə, yerli və xarici hüquqi şəxslərlə, idarə və təşkilatlarla, beynəlxalq təşkilatlarla münasibətdə şirkəti təmsil edir, müəyyən edilmiş qaydada müqavilələr bağlayır və bunların yerinə yetirilməsini təmin edir, vəkalətnamələr verir, hesabları və tədiyyə tapşırıqlarını imzalayır və sair.

Nizamnamənin altıncı bölməsində şirkətin fəaliyyəti ilə bağlı uçot, hesabat və nəzarət işlərinin təşkili məsələləri şərh edilir. Burada göstərilir ki, şirkət qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada mühasibat uçotunu aparır, statistika hesabatını tərtib edir və müvafiq dövlət orqanlarına təqdim edir,

Nəhayət, Nizamnamənin axırıncı, yeddinci bölməsində Şirkətin yenidən təşkili və ləğv edilməsi ilə bağlı məsələlərdən danışılır və göstərilir ki, Şirkət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən yenidən təşkil oluna və ya ləğv edilə bilər.

8.6. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə neftqazçıxarma idarələrinin maliyyə durumunun pisləşməsi səbəbləri və sanasiyası

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisənin maliyyə vəziyyəti bilavasitə onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır. Odur ki, verilmiş tapşırıqların və sifarişlərin vaxtında yerinə yetirilməsi, əmək məhsuldarlığının artması və məhsulun maya dəyərini aşağı salınması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmasının həlledici şərtləridir. Əgər müəssisədə maliyyə işləri düzgün təşkil edilmişdirsə, pul vəsaiti vaxtında müəssisənin

hesablaşma hesabına daxil olursa və öz təyinatına görə istifadə edilirsə, onda müəssisə tapşırıq və sifarişləri vaxtında yerinə yetirmək imkanına tam malik olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə maliyyə resursları varidatının əsas mənbəyi, onların özlərinin pul gəlirlərindən ibarət olur. Müəssisənin pul gəlirlərinin həcmi isə bazarda satılan məhsulun miqdarından, onların keyfiyyətindən və qiymətlərindən bilavasitə asılıdır. Nə qədər çox məhsul istehsal edilib satılırsa, onların keyfiyyəti nə qədər yüksək olarsa, müəssisənin pul gəliri də bir o qədər çox olacaqdır. Fəqət son illərdə əksər müəssisələr tam gücləri ilə işləmədiyinə görə istehsal olunan və satılan məhsulların həcmi xeyli azalmış və beləliklə də onların maliyyə vəziyyətləri pisləşmişdir. Belə bir hal onların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını zəruri edir. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında onların yenidən qurulması və sanasiyası mühüm rol oynayır.

Maliyyə vəziyyəti pis olan müəssisələrin yenidən qurulması kreditorların tələbini ödəmək məqsədilə müəssisənin mülkiyyətçisi və ya rəhbərliyi tərəfindən onun malik olduğu əmlakın bölmək, hamısını və ya müəyyən hissəsini digər təsərrüfat subyektlərinə verməklə müəssisənin quruluşunun və fəaliyyət istiqamətinin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Sanasiya isə borcun ləğv edilməsinin qarşısını almaq məqsədilə onun mülkiyyətçisi, kreditorlar, əmək kollektivləri və ya digər şəxslər tərəfindən maliyyə yardımı göstərməklə borcunun yenidən təşkil edilməsidir. Bəzən müəssisələrin elə maliyyə vəziyyəti yaranır ki, bu zaman onlar öz mövcud əmlaklarını satdıqda belə öz borclarını ödəmək qabiliyyətinə malik olmurlar. Bu da borcların həcmünün ildən-ildə artmasına gətirib çıxarır. Aşağıdakı cədvəldə müəssisə və təşkilatların bank ssudaları və qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borclarının məbləğləri əksini tapmışdır.

Cədvəl 38

Müəssisə və təşkilatların bank ssudaları və qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borcları

/milyard manat/

İllər	Cəmi	Bank hesablaşmaları	Qarşılıqlı hesablaşmalar
1995	9481	588	8893
1996	14667	760	13908
1997	12084	760	11325
1998	14496	340	14156
1999	14312	364	13948
2000	17394	500	16894
2001	17728,3	672	17056

Azərbaycanda maliyyə vəziyyəti pisləşmiş müəssisələrin maliyyə vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün, əsasən, sanasiyadan istifadə edilir. Bu zaman borclu müəssisənin tədiyyə qabiliyyətini bərpa etmək üçün sanasiya prosesi üzrə keçirilmiş tenderdə */müsbəhiqədə/* qalib gəlmiş hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən maliyyə yardımı göstərilir. Mövcud qanunvericiliyinə görə sanasiya tenderində borclu müəssisə, hər hansı bir səhmdar və ya kreditor, habelə hüquqi və fiziki şəxslər iştirak edə bilər. Hansı hüquqi və ya fiziki şəxsin borclu müəssisənin sanasiyası üzrə tədbirləri özündə birləşdirən sanasiya layihəsi */biznes planı/* məhkəmə tərəfindən qənaətbəxş hesab olunarsa, o da sanasiya prosesini həyata keçirir. Bunun üçün o, öz şəxsi nümayəndəsini təyin edir. «Müflisləşmə və iflas haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə sanasiyanın müddəti 18 ay müəyyən edilmişdir. Əgər sanasiya dövründə obyektiv səbəblər üzündən zərurət yaranarsa, onda sanasiyanın müddəti daha 6 ay uzadıla bilər.

Hər bir müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün konkret şəraiti nəzərə almaqla ayrıca sanasiya proqramı */layihəsi/* işlənilir. Bu zaman iki növ taktikadan: müdafiə və hücum taktikasından istifadə edilir. Müdafiə taktikası müdafiə xarakterli tədbirlərə əsaslanır. Belə tədbirlərə maya dəyərinin tərkibinə daxil edilən xərclərin azaldılması, lüzumsuz idarəetmə şöbələrinin ixtisar edilməsi və ya sayının azaldılması, idarəetmə heyəti işçilərinin ixtisar edilməsi və sair aiddir. Belə taktikadan müəssisə əlverişsiz xarici mühitə malik olduqda

istifadə edir. Müasir dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən həm iri /məsələn, neft və kimya maşınqayırma zavodları, «Çinar» İstehsalat Birliyi, «Bakkondisioner» Elmi-İstehsalat Birliyi, Dəniz stasionar zavodu və s./, həm də kiçik müəssisələr bu cür taktikadan istifadə edirlər. Bu da milli iqtisadiyyatı bürümüş staqflyasiya /Staqflyasiya - kapitalist iqtisadiyyatında istehsalat səviyyəsinin inkişafının dayanmasının və hətta aşağı düşməsinin arasıkəsilməz qiymət artmasının sürətləndirilməsi ilə əlaqələndirilməsi deməkdir/ ilə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, müəssisələr müdafiə taktikasından istifadə etdikdə onların maliyyə vəziyyəti yaxşılaşmaq əvəzinə daha da pisləşir, çünki bu zaman operativ vəzifələrin yerinə yetirilməsinə daha çox fikir verilir. Belə vəzifələrə zərərin aradan qaldırılması, lüzumsuz xərclərin ləğv edilməsi, maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi, kreditlərdən səmərəli istifadə edilməsi, ödənişlərin vaxtının uzadılması, kadr dəyişiklikləri, işgüzar və bacarıqlı mütəxəssislərin işə cəlb olunması, mövcud istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması və sair aiddir.

Müəssisələrin sanasiyasında hücum taktikasından istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki bu zaman operativ vəzifələrin həllinə deyil, strateji vəzifələrinin həllinə daha çox üstünlük verilir. Hücum taktikasının əsasını istehsal ehtiyatlarından istifadə, aktiv marketing, daha yüksək qiymətqoyma, istehsalın təkmilləşdirilməsinə çəkilən xərclərin azaldılması, istehsal əsas fondların yeniləşdirilməsi, mütərəqqi və qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi, idarəetmə mexanizminin və prosesinin təkmilləşdirilməsi və sair təşkil edir. Bundan başqa, hücum taktikasından istifadə edildikdə, lazım gələrsə müəssisənin strategiyasında və istehsal proqramında müəyyən düzəlişlər edilir, innovasiyalardan istifadə edilir. Bütün bunların əsasında isə sanasiya üzrə konsepsiya işlənib hazırlanır. Adətən sanasiya üzrə biznes plan özündə bir-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan istehsal, maliyyə, marketing, texniki, idarəetmə və investisiyanın sağlamlaşdırılması üzrə tədbirləri əhatə edir. Ümumiyyətlə, sanasiya üzrə işlənib hazırlanmış biznes plan iki əsas vəzifəni yerinə yetirir Birinci vəzifənin tərkibinə məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı məqsəd və funksiyaların əsaslandırılması və ya müəssisənin böhran vəziyyətindən çıxarılmasına və satış bazarında sabit yerin tutulmasına kömək edən dəyişikliklər daxildir. İkinci vəzifə isə müəssisənin böhran vəziyyətindən çıxarılmasına yönələn maliyyələşdirməyə investorları inandırmaqdır.

Qərb ölkələrində sanasiya üzrə işlənib hazırlanan biznes planlar tərkibinə, quruluşuna, yerinə yetirdiyi vəzifələrə və fəaliyyətlərinin miqyasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Buna baxmayaraq elə standart bölmələr var ki, onlar hər bir biznes planda vardır. Onlara aiddir:

1. xülasə və ya anotasiya bölməsi - əsas bölmələrdən biridir. Belə ki, əgər xülasə sanasiyada maraqlı olan tərəflərdə rəqabət doğurmursa, onda sanasiya layihəsi müsabiqədən keçə bilməyəcəkdir, yəni sanasiya layihəsinin xülasə bölməsi sadə və lakonik olmalıdır. Burada çalışmaq lazımdır ki, minimum terminlər işlədilsin və maksimum diqqət müəssisənin gələcəkdə buraxacağı məhsulun və ya xidmətlərin xarakterik cəhətlərinə verilməlidir. Bu bölmədə müəssisənin satış həcmi, satışdan əldə ediləcək gəlirlərin məbləği, istehsal xərcləri, ümumi mənfəəti və nəhayət, borc aldığı vəsaitlərinin nə vaxt qaytarılacağı göstərilir;
2. müəssisə biznesinin ümumi xüsusiyyətləri bölməsi - bazara təklif edilən məhsul və ya xidmətin keyfiyyət parametrlərini: etibarlılığını, uzunömürlülüynü, erqonomikliyini, patent təmizliyini, məhsulun hazırlanması üçün istifadə edilən xammal və materiallar haqqında məlumatları, potensial alıcıların vəziyyətini və sair özündə əhatə edir;
3. satış bazarının qiymətləndirilməsi bölməsi - özündə bazara çıxarılacaq hər bir məhsul və ya xidmət növü üzrə natural və dəyər ifadəsində məlumatları, reklamasiyaları, istehlakçılar tərəfindən müəssisəyə qaytarılan məhsulların miqdarını, hansı diler və distreyuterlərin xidmətindən istifadə edilməsi haqqında informasiyaları və s. birləşdirir;
4. marketing strategiyası bölməsində müəssisənin nəzərdə tutduğu satış həcminə hansı yollarla çatacağı tədqiq edilir. Bu zaman rəqib müəssisələrin məhsul və xidmətlərinin güclü və zəif tərəfləri aydınlaşdırılır. Bu məqsədlə müəssisənin məhsul və

xidmətlərinin parametrləri rəqib müəssisələrin məhsul və xidmələri ilə müqayisə edilir. Marketing strategiyası işlənilib hazırlanıqda qiymətqoymaya xüsusi diqqət verilməlidir. Çünki məhsul və xidmətə qoyulan qiymət bazarın konyukturasına uyğun olmalıdır. Qiymət müəssisədə «təklifin» səviyyəsini sabit saxlamağa və artırmağa, bazarda məhsul satışının həcmnin artırmağa, bunların əsasında maksimum mənfəət əldə etməyə imkan verməlidir;

5. məhsul və istehsal strategiyası bölməsi - məhsul və xidmətlər, operativ planlaşdırma, iqtisadi inkişaf, istehsal və əmək şəraiti üzrə tədbirləri əhatə edir. Məhsulun yenidən işlənməsi və dizayn bölməsində dizayn və yenidən işləməyə çəkilən xərclər hesablanır və onlardan ən əlverişlisi seçilir;
6. təşkilati və hüquqi bölmə - özündə təşkilati islahatların aparılması, idarəetmə heyətinin azaldılması və idarəetmə xərclərinin ixtisar edilməsi üzrə tədbirləri əks etdirir;
7. risk və problemlər bölməsində riskin idarə olunması, sanasiya prosesinin həyata keçirilməsi zamanı baş verə biləcək dəyişikliklərə və təhlükələrə vaxtında cavab vermək üzrə zəruri tədbirlər göstərilir;
8. elmi axtarışlar və təcrübə-konstruktor işləri bölməsində elmi axtarışların və təcrübə-konstruktor işlərin perspektiv istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərin azaldılması üzrə tədbirlər göstərilir;
9. maliyyə strategiyası bölməsində müəssisənin maliyyə potensialını yaxşılaşdırmaq, mənfəətin artırılması və zərərin azaldılması /yaxud tamamilə aradan qaldırılması/, rentabelliğin yüksəldilməsi, müəssisənin tədiyyə qabiliyyətinin təmin olunması üzrə tədbirlər göstərilir.

Mövcud müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin sağlamaşdırılması üzrə tədbirləri həyata keçirərkən onların yenidən qurulmasına, yəni təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı subyektlərinə çevrilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir. Çünki bazar iqtisadiyyatı müəssisələri sosialist sənaye müəssisələrindən köklü surətdə fərqlənirlər. Ona görə də sosialist sənaye müəssisələrinin /NQÇİ/ təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinə çevrilməsi mürəkkəb və uzun sürən bir prosesdir. Bu proses nə qədər tez və səmərəli keçərsə, bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinin maddi əsası bir o qədər tez yaradılar. Mövcud müəssisələrin təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatına çevrilməsinin müxtəlif yolları və xarakterik cəhətləri var. Onlara aşağıdakılar aiddir.

Bazar iqtisadiyyatında xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti onun ən səciyyəvi komponentlərindən biridir. Onsuz bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinin fəaliyyətini təsəvvür etmək mümkün deyil. Odur ki, sosialist sənaye müəssisələrini təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinə çevrilməsinin *birinci* xarakterik cəhəti dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsindən və dövlətsizləşdirilməsindən ibarətdir. Məlumdur ki, sosializmdə dövlət və kolxoz-sovxoz mülkiyyət formaları hakim idi. Odur ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə həmin mülkiyyət formalarında islahatların aparılması zərurəti yaranmışdır. Bu isə özəlləşdirmə prosesinin həlli ilə bağlıdır. Azərbaycanda artıq kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsi başa çatmış və indi iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq «Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı» qəbul edilmişdir.

Mövcud müəssisələrin təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinə çevrilməsinin *ikinci* xarakterik cəhəti müasir bazar iqtisadiyyatının mühüm komponenti sayılan xüsusi sahibkarlığın geniş inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Rəsmi məlumatlara görə son illərdə sənayedə özəl sektorun cəmi 35-40% təşkil edir. Deməli, hələlik sənayedə xüsusi sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti nisbətən etibarilə böyük tempdə inkişaf etmir. Nə qədər ki, özəl mülkiyyət, xüsusi sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti sənayedə geniş vüsət almayıb, şübhəsiz belə bir şəraitdə hələlik real bazar iqtisadiyyatından hökmürən rol oynamasından, ona uyğun sənaye müəssisələrinin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz.

Bu prosesin *üçüncü* xarakterik cəhəti-sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin planlaşdırılmasında və idarə edilməsində mərkəzləşdirilmiş sistemdən qeyri-mərkəzləşdirilmiş sistemə keçirilməsindən, yəni direktiv göstəricilərdən imtina etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə planlaşdırma və idarəetmənin indikativ formalarından istifadə edilir. Son zamanlar iqtisadi islahatlar gedişində Çində geniş tətbiq olunan bu formanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, xüsusi sahibkarlıqla məşğul olan ayrı-ayrı müəssisələr, şirkətlər, dövlətin sifarişləri və tövsiyyələri əsasında fəaliyyət göstərməyə razılıq verirlər. Bunun müqabilində dövlət həmin müəssisələrin istehsal artımında marağını təmin etmək məqsədilə birbaşa maliyyə yardımı edir, onların hazırladıqları məhsullar üçün sabit satış bazarı yaradır. Dövlət sifarişlərindən artıq qalan məhsulların dünya bazarına çıxarılmasına köməklik göstərir və digər zəruri tədbirləri həyata keçirir. Direktiv planlaşdırma sistemindən fərqli olaraq, indikativ planlaşdırmanın tətbiqi, nəinki sahibkarın şəxsi marağını, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqində onların təşəbbüskarlığını azaltmır, əksinə, xüsusi müəssisələr dövlətin onların normal fəaliyyət göstərmələri üçün yaratdığı əlverişli iqtisadi mühit hesabına istehsalı daha çox genişləndirməyə imkan verir bu da keçid dövründə əmək kollektivlərinin zəruri tələbatının ödənilməsində xüsusi müəssisələrin fəal iştirakına səbəb olur.

Mövcud müəssisələrin təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinə çevrilməsinin *dördüncü* xarakterik cəhəti müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə dövlətin müdaxiləsini azaltmaqdan ibarətdir. Klassik iqtisadiyyatın banilərindən biri olan A.Smitin fikrincə bazar iqtisadiyyatı şəraitində liberalizm dövlət iqtisadiyyata müdaxiləsi minimal olmalı, tələb və təklifdən asılı olaraq azad qiymətlər bazar özünüidarəetməni təmin etməlidir. Bu cür iqtisadi idarəetməni isə o, «görünməz əllər»lə əlaqələndirirdi. Lakin XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq aləmdə baş vermiş iqtisadi dəyişikliklər iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsini zəruri etdi. Bu zaman S.Keyns iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinin mümkünlüyü ideyasını irəli sürdü. Onun ideyasının əsası bu idi ki, nəgd və nəgdsiz pul kütləsi ilə tələbi artırmaq və ya azaltmaq yolu ilə bazar iqtisadiyyatını dövlət tənzimləyə bilər. S.Keyns belə hesab edirdi ki, bu cür tənzimləmə yolu ilə iflyasiyaya, məşğulluğa, əmtələrin tələb və təkliflərin təsir etmək mümkündür.

Bu prosesin *beşinci* xarakterik cəhəti sənaye müəssisələrin mərkəzləşdirilmiş fondlaşdırılmasından və istehlakçıların mal-göndərənlərə təhkim etməkdən qəti əl çəkməyi və fondlarsız, naryadsız sərbəst alqı-satqı formasında istehlakçıların sifarişi üzrə, müqavilə qiymətlərini geniş tətbiq etməklə, alıcı tapmaq üstünədə yarışmaq, işgüzar partnyor seçmək imkanı verməklə istehsal vasitələrinin topdan satış ticarətinə qətiyyətlə keçməkdən ibarətdir. Bu, istehlakçının amirliyini və inhisarçılığını ardan qaldırmaqla istehsal vasitələri bazarının yaranmasının zəruri şərtlərindən biridir. Lakin bazar iqtisadiyyatının müasir mərhələsində dövlət sifarişi üzrə istehsal olunan mərkəzləşdirilmiş məhsul bölgüsü hələlik öz əhəmiyyətini saxlaya bilər. Çünki maddi - texniki təchizat istehsal infrastrukturunun bir hissəsidir.

Mövcud müəssisələrin təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinə çevrilməsinin *altıncı* xarakterik cəhəti «İqtisadi insan» amilinin rolunu gücləndirməkdən ibarətdir. Bazar iqtisadiyyatı insan amilinin formalaşması üçün geniş imkanlar açır, çünki bu zaman işçilərin təşəbbüskarlığı artır, iqtisadiyyatda özünüidarəetmə xeyli genişlənir, əmək kollektivlərində təsərrüfatçılıq münasibətləri güclənir, hər bir işçinin xüsusi mülkiyyətin səmərəli istifadə olunmasında rolu artır və s. insan amilinin rolunu gücləndirmək məqsədi ilə son illərdə respublikamızın ali məktəblərində və digər təhsil müəssisələrində islahatlar həyata keçirilir, onların psixologiyasında və iqtisadi təfəkküründə yenidən qurma baş verir, demokratiyanın bütün formaları genişləndirilir, əhalinin bəzi kateqoriyaları üzrə sosializm cəmiyyətində mövcud olan güzəştlər ləğv edilir və beləliklə ictimai münasibətlərin bütün sahələrində sosial ədalət prinsipinin daha dolğun şəkildə bərqərar olması üçün tədbirlər həyata keçirilir.

Sosialist sənaye müəssisələrinin təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinə çevrilməsinin *yeddinci* xarakterik cəhəti – yeni texnikanın və mütərəqqi texnoloji proseslərin geniş tətbiq edilməsindən və texnoloji yeniləşdirməyə daha çox üstünlük verilməsindən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı istehsalı, elm və texnikanın ən son nailiyyətlərindən istifadəyə əsaslanan yüksək dərəcədə mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış istehsalıdır. Odur ki, son illərdə respublikamızda yaradılan və müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən bir sıra sənaye müəssisələri dünya standartlarına cavab verən yeni texnika ilə təhciz edilir. Artıq indi respublikamızda bir çox müəssisələr fəaliyyət göstərirlər ki, onlar öz texniki səviyyələrinə görə xarici ölkələrdəkindən heç də geri qalmırlar.

Mövcud müəssisələrin təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinə çevrilməsinin *səkkizinci* xarakterik cəhəti işçilərin peşə hazırlığının yüksəldilməsindən və yeni peşələrin mənimsənilməsinə sürətləndirməkdən ibarətdir. Bazar iqtisadiyyatı müəssisələrində hərtərəfli inkişaf etmiş, geniş elmi–texniki və peşə hazırlığına malik və istehsalata yaxşı bələd olan təşəbbüskar və işgüzar adamlar işləyə bilirlər. Odur ki, işçilər öz peşə hazırlığını daima yüksəltməyə çalışmalı və ixtisaslarını artırmalıdır.

Sosialist sənaye müəssisələrinin təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinə çevrilməsinin *doqquzuncu* xarakterik cəhəti – müəssisələrin xarici ölkələrlə əlaqəsinin gücləndirilməsindən ibarətdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli müəssisələrin xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin yaradılması bir çox səbəblər üzündən zəruridir. Məlumdur ki, 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası öz müstəqilliyini itirdikdən sonra xarici iqtisadi əlaqələr Sovet İttifaqının dövlət inhisarı altında cəmləşmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri özü istədiyi kimi yaradır və onlara əməkdaşlıq edir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının yüzlərlə müəssisə və təşkilatları xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçısıdır və dünyanın 85-dən çox ölkəsi ilə qarşılıqlı iqtisadi ticarət əlaqələrinə malikdir. Bütün bunlar idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmində ildən-ilə artmasına səbəb olmuşdur. Bunu aşağıdakı cədvəldə verilmiş məlumatlar da sübut edir.

Cədvəl 39

**Azərbaycan Respublikasında 1991-2001-ci illərdə
idxal-ixracın dinamikası**

/milyon ABŞ dolları/

İllər	İdxal	İxrac	Saldo	Cəmi dövriyyə
1991	1881,3	2120,9	239,7	40002,2
1992	939,9	1483,9	544,1	2423,8
1993	628,8	724,7	95,9	1353,5
1994	777,9	652,7	-125,2	1430,6
1995	667,7	637,2	-30,5	1304,9
1996	960,6	631,3	-329,3	1591,9
1997	794,3	781,3	-13,0	1575,6
1998	1076,5	606,1	-470,3	1982,6
1999	1035,9	929,2	-106,7	1965,1
2000	1172,1	1745,2	573,1	2917,3
2001	1430,9	2314,7	883,2	3741,6

Mövcud müəssisələrin təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinə çevrilməsinin *onuncu* xarakterik cəhəti rəqabət mübarizəsinin gücləndirilməsindən ibarətdir. Çünki iqtisadi inkişafın bazar mexanizmi bəzi iqtisadi ünsürlərin qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyəti ilə şərtlənir. Rəqabət latın sözü olub «toqquşma», «bəhsləşmə» mənasını daşıyır. Rəqabət nəticəsində istehsalçı və istehlakçılar bərabər imkanlardan daha səmərəli istifadə etməklə qalib gəlmək istəyi həmişə onları istehsalın nəticəsini yaxşılaşdırmağa stimullaşdırır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət bir tərəfdən istehsalçıların öz aralarında, ikinci tərəfdən, istehsalçılarla istehlakçılar arasında, üçüncü tərəfdən isə istehlakçıların öz aralarında mənafelərin reallaşdırılması uğrunda mübarizəsi uğrunda mübarizəni əks etdirir. Deməli, rəqabət nə qədər güclü olarsa, bir o qədər də iqtisadi artım sürətlənər.

Sosialist sənaye müəssisələrinin təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinə çevrilməsi prosesinin onbirinci xarakterik cəhəti – müəssisələrin bazar yönümlü olmasından ibarətdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə öz istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini başlamamasından öncə üç suala cavab hazırlamalıdır: nə istehsal etməli? nə qədər istehsal etməli? və istehsal etdiyi məhsulları hansı bazarda satmalıdır?. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici ölkə müəssisələrinin təcrübəsi göstərir ki, istehsalçı müəssisələr yüksək mənfəət əldə etmək üçün əsas diqqəti istehsalın və satışın həcminin artırılmasına deyil, bazarın ehtiyaclarına uyğun məhsullar buraxılışının təmin olunmasına yönəltməlidirlər. Bu zaman müəssisə müştərilərin sifarişləri uğrunda eyni cinsli məhsul buraxan müəssisələrlə rəqabət mübarizəsi oapara bilər. Deməli, bazar iqtisadiyyatı müəssisəsi öz iqtisadi strategiyasını bazar yönümlü işləyib hazırlamalıdır. Özü də bazar yönümlü proqram həddindən artıq geniş və ya dar olmalıdır. Çünki, bazar ehtiyacları tez-tez dəyişilir və belə şəraitdə genişləndirilmiş, yaxud məhdudlaşdırılmış proqram müəyyən təhlükələrlə üzləşə bilər.

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə bazar iqtisadiyyatı müəssisələrinin sosialist sənaye müəssisələrindən işçiləri işə qəbulundan və onların əmək haqqının ödənilməsində sosial problemlərin həllində, əldə edilmiş mənfəətdən istifadə istiqamətlərində, uçotun aparılmasında, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, neft və qazın maya dəyərinin formalaşdırılmasında, müəssisələrin əsas vəsaitinin əmələ gəlməsində, müəssisə fəaliyyətinin təftişində və sair fərqləndirici cəhətləridə mövcuddur.

IX FƏSİL

DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ İDARƏETMƏ KONSEPSİYASI

9.1. Milli energetik strategiya və onun formalaşması aspektləri

Tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın neft-qaz sərvətlərinin xalqa tam məxsusluğu təmin edilmişdir. Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra ölkədə «Əsrin müqaviləsi» ilə başlanan, respublika prezidenti H.Ə.Əliyev cənablarının rəhbərliyi ilə uğurlu neft strategiyası həyata keçirilir. Ötən illər ərzində neft strategiyasının reallaşması istiqamətində olduqca möhtəşəm və dəyərli işlər görülmüş, konkret olaraq dünyanın iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrinin, transmilli neft korporasiyalarının milli neft sektoruna çoxmilyardlı investisiya qoyuluşları təmin edilmiş, neft-qaz kompleksinin infrastrukturunu yenidən qurulmuş, Xəzər neftinin ilkin partiyalarda xarici bazarlara çıxışı gerçəkləşmiş, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin inşasına start verilmiş, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihəsi kommertiya reallaşması mərhələsinə daxil olmuşdur. Bununla belə, struktur islahatları çərçivəsində energetik kompleksi kordinasiya edən Yanacaq Energetika Nazirliyi yaradılmış, ARDNŞ-in strukturu yeni mobil düzümdə formalaşdırılmış, investisiya təminatlı müvafiq «Neft fondu» təsis edilmişdir. Qarşıda isə sanbalı daha da artacaq işlərin görülməsi perspektivi dayanır.

Təbii energetik sərvətlərin geoloji nağdlılığı çağdaş zamanda mühüm strateji əhəmiyyət daşıyaraq əsas siyasi güc, iqtisadi qüdrət elementlərindən biri sayılır. Bu reallıqdan qaynaqlanaraq müasir dünyada iqtisadiyyatın enerji təchizatı və enerji effektivliyi dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin mühüm indikator göstəricisinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası da perspektivlik baxımından karbohidrogen təyinatlı enerji resurslarının izafi bol regionları sırasındadır. Təkcə respublikaya mənsub Xəzər şelfində karbohidrogen ehtiyatlarının kommulyativ həcmi mütəxəssis tədqiqatlarına görə 3-4 və hətta proqnoz tik baxımdan 5-7 milyard ton hesablanır. Buraya quru ərazilərdə aşkarlanmış və perspektiv potensial ehtiyatların 1 milyard ton şərti yanacağa ekvivalent miqdarı da əlavə olunduqda ümumi toplumda orta hesabla adambaşına 1000 ton həcmində karbohidrogen resursları düşür. Müqayisədə bu göstərici Azərbaycana planetin 10 ən qüdrətli aparıcı neft-qaz potensiallı ölkələri sırasında yer verir. Bununla belə, respublikada neft-qaz resurslarından başqa digər təbii enerji mənbələri də yetərli və perspektivlik baxımından ümüdlüdür. Günəşli, küləkli ərazi ayrıca energetik mənbə kimi ölkədə alternativ enerji ehtiyatları yaratmağa geniş imkanlar açır. Çayların hidroenergetik ehtiyatlarından rəşional istifadə etməklə bu potensialı bir qədər də artırmaq mümkündür. Təbii ehtiyatların yetərli həcmi respublikanın daxili ehtiyaclarını tam XXI əsr boyunca dolğun təchizatına əsas yaradaraq, həm də eksport potensialı kimi davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında əvəzsiz kapital, möhtəşəm investisiya bazası rolunda çıxış edir. Kifayətəddici energetik potensiallılığı ilə yanaşı, geosiyasi aspekt, əlverişli joğrafi ərazi və yetərli insani resurslar konfigurasiyasında respublikamız daha fərqli mövqedə durur. Böyük dövriyyədə strateji önəm daşıyan bütün bu reallıqlar dövləti iqtisadi missiyanın üzvi tərkib hissəsi kimi yaxın onilliklər üçün ölkədə *energetik strategiyanın* formalaşdırılmasını şərtləndirir. Energetik strategiyanın məramında optimal energetik siyasət aparmaqla yanaşı, həm də səmərəli və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat quruculuğuna nailolma, Azərbaycanın dünya birliyi ölkələri sırasında daha layiqli yer tutmasını təmin etmək məqsədi dayanır. Bu strategiyanın konseptual əsasları və fundamental özəkləri isə ölkə prezidentinin gerçəkləşdirdiyi iqtisadi siyasət və neft strategiyasından qaynaqlanır.

Energetik strategiyanın formalaşması istiqamətində həm dövlət orqanları və həm də tədqiqatçı alimlər tərəfindən müvafiq ideyalar irəli sürülməkdədir. Hələ on il öncə, akademik A.X.Mirzəcanzadə elmi araşdırmalarla ölkənin neft-qaz potensialından səmərəli istifadədə müvafiq strategiyanın işlənməsinin zəruri olduğunu vurğulamışdır. Alimin tədqiqatlarında bu strategiyanın mühüm istiqamətləri və konturları səlrist və aydın təqdim olunmuşdur. Energetik strategiya ilə bağlı iqtisadi aspektlər müəllifin tədqiqatlarında da geniş əksini tapmışdır.

Energetik strategiya yeni institusional yaranış deyildir. Planetin iqtisadiyyatı energetik libas aldığı zamanlarda analoji strategiyalar silsiləvi olaraq müxtəlif ölkələrdə intişar tapmış, mütəmmadi təbəllüdatlara uğramışdır. Bir qədər fərqli adlanışda Sovetlər İttifaqında da energetik strategiya daim işlənmiş, gerçəkləşmiş və yeniləşdirilmişdir. Hər bir ölkə enerji resurslarının mövcudluq diapazonununun fərqiə varmadan özünün energetik təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə məxsusi energetik strategiya formalaşdırmağa və gerçəkləşdirməyə məhkumdur. Energetik strategiyanın optimal forması bizimlə müəyyən təzahür paralelləri olan Rusiyada 1992-ci ildən başlayaraq geniş tətbiq olunur. Lakin növbəti mərhələdə yeni reallıqlar bu strategiyanın korrekte olunmasını diktə etmişdir. Artıq burada məzmun və mahiyyətə daha kamil formatda 2020-ci ilə qədər ki, dövrü əhatə edən yeni energetik strategiya işlənmiş və Dövlət Dumasının müzakirəsindən keçərək Nazirlər Kabinetində təsdiqini tapmışdır. Energetik strategiyanın reallaşdırılmasına ölkənin akademik, sahəvi institutları, o cümlədən YEK-lə bağlı mütəxəssislər cəlb olunmuş, Yanacaq Energetika Nazirliyinin yanında əlahiddə «Energetik Strategiya» adlanan elmi-tədqiqat institutu təsis edilmişdir. Bununla yanaşı, daim dəyişən iqtisadi və energetik situasiyanın təhlili və bu əsnada səmərəli tənzimləmə mexanizmlərini tətbiq etmək məqsədi ilə energetik strategiyayı reallaşdıran monitoring sistemi də yaradılmışdır.

Rusiya Federasiyasında gerçəkləşdirilən energetik strategiyanın mühüm aspektlərindən biri kimi onun dövriliyi, zaman resursu ilə bağlılıq konfigurasiyası çıxış edir. Bu baxımdan ölkədə planlaşdırılan energetik strategiya aşağıdakı üç mərhələni əhatə edir:

- I. 2-3 il davam edən ilkin mərhələ. *Bu zaman enerji kompaniyalarının maliyyə vəziyyətinin yüksəlişi və dövlət qiymət tənzimlənməsi təbii inhisarlar vasitəsi ilə təmin olunacaq, enerji daşıyıcılarının qiyməti hər il 10-12% inflyasiyanı nəzərə almadan artacaqdır;*
- II. 4-6 ilə qədər davam edən ikinci mərhələ. *Bu mərhələdə rəqabətqabiliyyətli energetik bazarın formalaşması nəzərdə tutulur və qiymətlərin 10-12% artımı proqnoz edilir;*
- III. son mərhələ iqtisadiyyatın olunan bazarın gəlişi ilə baş verəcəkdir.

Energetik müstəqilliyi və energetik təhlükəsizliyi təmin etmək, davamlı qorumaq ölkəmiz üçün daim dominant aktual vəzifə olaraq qalacaqdır. Bu aktualıq YEK-in ölkə iqtisadiyyatının həyatqabiliyyətli bütün sahələrinin enerji təminatlığı və konsolidasiyasındakı rolu, habelə yeni geosiyasi situasiya, ölkəyə xarici faktorların təsir genişliyinin artması, dünya enerji bazarlarının qloballaşması ilə daha sıx bağlılıqda ifadəsini tapır. Digər tərəfdən 130 ildən çox intensiv olaraq neft-qaz hasilatını təmin edən ölkənin əzəli energetik infrastrukturun modifikasiyası, ekoloji fonun yaxşılaşdırılması, sosial rifahın yüksəlişi aspektləri də bu kontekstdə əhəmiyyət daşıyır. Energetik strategiya dayanıqlı enerji bazarının yaradılmasında dövlət təsirini və normal inkişaf məjrəli iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında antiinhisar, qiymət, vergi, gömrük siyasəti və üstün monitoroloci nəzarəti reallaşdıran, mütərəqqi institusional təsisatların yaranış məramını ifadə edir. Bu strategiya sahəvi normativ-hüquqi bazanın təkmilləşməsi, energetik sektorda standartlaşma və lisenziyalaşmada optimal dövlət tənzimlənməsini hədəf seçir.

Respublikada energetik strategiyanın nəzəri işlənməsindən öncə onun energetik potensialını dəyərləndirmək ehtiyaclıdır. Azərbaycanın ərazisinin 70%-i neft-qaz resursları ilə perspektivlidir. Məhz buna görə də, ölkə iqtisadiyyatının əsasını neft-qaz sənayesi təşkil edir. İndiyədək respublikamızda 71 neft-qaz yatağı aşkarlanmış və onların 54-də istismar davam edir. «Əsrin müqaviləsi» də daxil olmaqla respublikaya mənsub Xəzər şelfini və quru əraziləri əhatə edən 21 beynəlxalq neft kontraktı bağlanmışdır. Bu kontraktların əhatə etdiyi zonada hasilat yaxın 10-12 il ərzində apogeyə yüksələcəkdir. Onilliyin sonunda təkcə «Azəri-Günəşli» və «Çıraq» platformasından gündə 1 milyon barrel, ildə isə 56-57 milyard ton neft hasil ediləcək və gəlir toplusunda bu miqyas hər il 9 milyard dollara ekvivalent olacaqdır. Ölkənin kəşf olunmuş və perspektiv təbii qaz potensialı da 1-2 trilyon m³ civarında hesablanır. Lakin təbii qaza olan daxili istehlak tələbləri müasir vaxtda 50% miqdarında təmin olunur. Belə ki, hazırda Bakı, Sumqayıt və 48 inzibati regional əraziyə qaz verilir. Rayonlara verilən qazın miqdarı çox kiçik həcmdədir və illik olaraq 200-250 milyon m³ təşkil edir. Bakı şəhərinə gündəlik olaraq 9,3-9,7

m^3 həcmində verilən təbii qazın miqdarı da kifayətedici deyildir. Vurğulanmalıdır ki, «Şahdəniz» layihəsi sankiyalaşdırıldıqdan 4-5 il sonra Azərbaycan nəinki daxili ehtiyaclarını dolğun təmin edəcək və hətta Avropa bazarına fəal təbii qaz ixrac edən dövlətlərdən birinə çevriləcəkdir.

Energetik struktur həm də neft və qaz emalında istehsal güclərinin yerləşməsinin optimallaşdırılması, təbii qazın, xam neft və neft məhsullarının səmərəli nəqlini və itgilərin daha da məhdudlaşmasını tələb edir. Neft emalı sahəsində istehsal gücü nisbi yetərli sayılsa da, perspektivdə təbii qazın utilləşməsi aspektində müvafiq emal müəssisələrinin inşası problemi qarşıya çıxacaqdır. Bununla belə, mövcud neft-qaz emalı zavodlarının istehsal səmərəliliyini artırmaq üçün onların texnoloji yeniləşməyə ehtiyac vardır. Nəql sistemində isə vəziyyət daha çox aydınlığa doğru irəliləyir. Böyük ixrac kəmərlərinin istismarı reallaşacağı təqdirdə neft-qaz istehsalı ilə bağlı infrastruktur məntiqi həddə yüksələcəkdir.

Azərbaycanda hazırda ümumi gücü 5 min meqovatt olan 6 istilik /İES/ və 5 su elektrik stansiyaları /SES/ fəaliyyət göstərir və hər il 4 min meqovatt elektrik enerjisi istehsal edilir. Müqayisə üçün qeyd olunmalıdır ki, Gürcüstan və Ermənistanın elektrik enerji gücü birlikdə 1,7 min meqovattdır. Bütün bunlara baxmayaraq respublika elektrik enerjisi ilə tam təmin olunmur və ayrı-ayrı hallarda, o cümlədən, Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün xaricdən elektrik enerjisi idxal olunur. Statistik məlumatlara görə, 2002-ci ildə ARDNŞ tərəfindən 25,8 milyon dollar həcmində Rusiyadan 992 milyon kilovatt/saat elektrik enerjisi alınmışdır. Enerji istehsalının artımını təmin etmək üçün dövlət müvafiq tədbirlər görməkdədir. Son vaxtlar Azərbaycanın elektrik stansiyalarının yenidən qurulmasında 600 milyon dollar kreditdən istifadə edilmişdir. Qaz və enerji ödənişləri üzrə vəziyyət qənaətbəxş hesab olunmur. Hər iki istiqamətdə müvafiq yığım 50% təşkil edir. Təkcə elektrik enerjisindən istifadəyə görə ödəməmələr 2002-ci ildə 230 milyon dollara bərabər olmuşdur. Bununla belə, bütün karbohidrogen resurslarına hasilatdan satışa qədər müasir universal standartlardan və müvafiq normativdən yüksək olan itgilər xarakterikdir. Azərbaycanda elektrik enerjisi itgiləri standartları 7-9%, Sovetlər İttifaqı zamanlarında Qafqaz regionu ölkələri üzrə 13% həddində təsbit olunmuşdu. Hazırda isə bu itgilər faktiki olaraq 20%-dən də çoxdur.

Milli energetik strategiyanın formalaşması daxili potensialın təhlili ilə yanaşı global aləmdə gedən proseslərin, dünya energetik balansın inkişaf meylinin və bəşəri energetik istehlakın yüksəliş templərinin nəzərə alınmasını da şərtləndirir. Dünya iqtisadiyyatında mineral-xammal sektoru sənaye istehsalı və energetikasının əsas bazasını təşkil edir. Xammal istehsalı və istehlakının dəyişkənliyi beynəlxalq ticarətdə sosial-iqtisadi duruma sirayət etməklə yanaşı, həm də global kontekstdə dünya resurslar arsenalına təsir göstərir. Son dövrlərin statistikasına görə, planetar miqyasda hər il 13-14 milyard ton təbii ehtiyat üzvi yanacağa çevrilir. Energetik istehlakda neft-qaz resursları əhəmiyyətli pillədə dayanır. Neft-qaz resurslarının aparıcı mövqeyi onların axtarış-kəşfiyyat, hasilat-istismar dinamikasına da təsir edir. Texnoloji nailiyyətlər neftvermə əmsalını dünya üzrə orta çəkiddə 40%-ə yaxınlaşdırmışdır. Əvvəllər texniki əlçatmaz, rentabəlsiz hesab edilən rayonlarda, dənizin dərin qatlarında neft-qaz ehtiyatlarının mənimlənməsi reallığa çevrilir, resursların arealı daim joğrafi, statistik dəyişikliklərə məruz qalır. Dünya YEK-inin investisiyon tələbləri müasir zamanda 1 trilyon dollar civarında hesablanır. Beynəlxalq Maliyyə bazarında isə YEK-ə istiqamətləndirici müvafiq resurslar əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Ona görə də bir çox ölkələrdə iqtisadiyyata milli banklarda əhali depozitləri və qiymətli kağızları cəlb olunur. Nəzərə alınmalıdır ki, neft-qaz sənayesində investisiyon aktivlik dünya neft qiymətlərinin səviyyəsindən asılıdır.

Dünya iqtisadi artımı hər il daha çox enerji resurslarının mənimlənməsi ilə təmin olunur və yeni-yeni energetik potensialı ərazilər istehlak mənbəyinə çevrilir. Neft və qazın istehlakı mütəmmdlə artır və bu resursların müasir sivilizasiyada təbiətlə cəmiyyət arasındakı tarazlığın saxlanılmasında həyati əhəmiyyətinin misilsiz olduğu danılmaz faktır. Onların səmərəli istifadəsi qədər də yerləşməsi və əzəli ənənəvi ərazilərdə tükənməsi faktoru da narahatedicidir. Akademik A.X.Mirzəcanzadə resursların tükənməsi amilinin təzadlı aspektinə rəğmən qeyd edir ki, «Resursların tükənməsi praktiki vahid proses kimi, daim və məqsədyönlü olaraq təbiət və

cəmiyyət sisteminin tarazlığının saxlanılmasına təkan verir. Lakin burada paradoksal qanunauyğunluq baş verir: resursların ehtiyat azlığı nə qədərdirsə, o qədər də bu əsnada formalaşan böhran dərin və risklidir. Və əksinə təbii ehtiyatlarla təminat nə qədər yüksəkdirsə, o qədər də onların tükənməsi intensiv və davamlıdır».

Dünyada tanınmış və tanınmamış irili-xırdalı 200-dən çox ölkə mövcuddur ki, bu sırada müxtəlif iqtisadi göstəricilərdə Azərbaycan xeyli üstün keyfiyyətlərə malikdir. Dünya neft ehtiyatlarının 141 milyard ton, təbii qaz ehtiyatlarının 155 trilyon m³ ehtimal olunduğu məqamda Azərbaycanın müvafiq potensial imkanlarının 6-7 milyard ton karbohidrogen resursuna ekvivalentliyini nəzərə alsaq görürük ki, respublikanın payı dünya neft-qaz resurslarında 4-5%-ə bərabərdir. Planetin energetik xəritəsində bu görüntü heç də kiçik sayılmamalıdır. Bu resursların milli mənafehlərə uyğun daha dolğun istifadəsi isə elmi fundamental əsaslandırılmış energetik strategiya ilə təmin olunacaqdır.

Milli energetik gücün dəyərləndirilməsi və qlobal proseslər reallığından çıxış edərək iqtisadiyyatın energetik strategiya kontekstində proqnozlaşdırılan inkişaf səviyyəsinin təmin olunmasında YEK-də enerji resurslarının mümkün artımına nail olmaq və bu resurslardan istifadənin effektivliyini yüksəltmək kimi mühüm məsələnin həlli vacib sayılmalıdır. Məhz ÜDM-in artım templərinin təmin edilməsi iqtisadiyyatın enerji effektivliyinin köklü yüksəlişi ilə bağlı olacaqdır. Enerji effektivliyinin artırılması isə fikrimizcə, energetik strategiya aspektində aşağıdakı prioritetləri nəzərdə tutmalıdır:

Energetik təhlükəsizliyi təmin edən tədbirlər bloku

1. uzunmüddətli çevrədə optimal yanacaq-enerji balansını formalaşdırmaq;
2. yüksək texnoloji istehsal artımı və xidmət sferasının payının yüksəlişi ilə iqtisadiyyatın struktur yenidənqurmasını təmin etmək;
3. enerji qənaətçiliyinin təşkilati, texnoloji tədbirlərini, iqtisadiyyatın bütün sahələrində energetik resurslarından rəşional istifadəni və enerjiqoruyucu inkişaf zolağına keçidi reallaşdırmaq;
4. ümidli və perspektivli mineral-xammal bazası və milli ehtiyat energetik resurslar terminalı yaratmaq;
5. yanacaq-energetik resurslar balansının statusunu artırmaq və onların istehlakının operativ statistik hesablandırılmasını tətbiq etmək;
6. Neft Fondunun resurslarını aktiv olaraq təkrar istehsala və yeni çevik rentabelli yarınlara yönəltməklə ehtiyatlar varisliyini təmin etmək;
7. postneft konsepsiyası işləmək.

Struktur və istehsal modernizasiyası kontekstində

1. YEK-in funksionallığının artımında xammal, istehsal və maliyyə potensialından rəşional istifadəni təmin etmək məqsədli struktur yenidənqurması aparmaq;
2. geoloji kəşfiyyat və axtarış işlərini genişləndirmək, innovasiyon fəaliyyəti, elmi-texniki nailiyyətləri daha aktiv maliyyələşdirmək, azdəbetli və ehtiyatları tükənmiş sahələrdə elmi-texniki işlənmələrin tətbiqini sürətləndirmək və yeni perspektivli yataqları istismara vermək;
3. neft emalı məhsullarının assortimentini artırmaq və onların keyfiyyətini universal standartlara uyğunlaşdırmaq;
4. artan təbii qaz perspektivinə uyğun olaraq qazsaxlama anbarlarının gücünü maksimal davamlı istehlakı təmin edən səviyyəyə qaldırmaq;
5. təbii qaz xammalı kimya sənayesi yaratmaq;
6. daxili neft-qaz nəql sistemini və elektrik enerji şəbəkəsi infrastrukturunun modifikasiyasına nail olmaq;
7. elektricləşmə və qazlaşmanın maksimal inkişafına nail olmaq, təbii və sıxılmış qazın istehlakını genişləndirmək;
8. elektrik enerjisi istehsalında və sənayedə təbii qaz xammalı industriyaya keçidi təmin etmək;

9. YEK-in ətraf mühitə neqativ təsirini məhdudlaşdırmaq, regionlarda qeyri-ənənəvi enerji mənbələri aşkarlamaq, günəş, külək və geotermal enerji qurğuları, kompleksləri və yeni İES-lər inşaa etmək;
10. batareya və akkumulyatorların istehsalını təmin etmək və onlardan istifadənin genişləndirilməsinə nail olmaq.

İnstitusional aspektdə

1. YEK-də bazar münasibətlərinin inkişafını və əlverişli bazar şəraitini təmin edən təkmil normativ-hüquqi baza formalaşdırmaq;
2. YEK-də antiinhisar siyasəti ilə bağlı proqram və layihələr işləmək
3. müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun oqopolik inhisarı təmin edən ARDNŞ-in bazası əsasında iki Şaquli İntegrasiya olunan sirkətlər təsis etmək;
4. xarici kapitaldan istifadənin normativ hüquqi bazasını təkmilləşdirmək;
5. köhnə neft yataqlarında konsessiya və lisenziyalaşdırma formalarının tətbiqi üzrə proqramlar hazırlamaq və reallaşdırmaq;
6. energetik sektoru və neft-qaz industriyasının bütün silsilədə normativ-hüquqi aktlarını unifikasiya edən müvafiq məcəllələr hazırlamaq;
7. energetik profilli elmi-tədqiqat institutlarının elmi məhsuldarlığını artırmaq və elmi effektivliyi konsolidasiyasına nail olmaq məqsədli vahid «Neft İnstitutu» yaratmaq;
8. Dövlət Enerji Müfəttişliyi, Neft Bankı, Neft Bircası və energetik kompleksin digər mühüm infrastruktur seqmentlərini əhatə edən müvafiq mobil təsisatlar yaratmaq.

İqtisadi sferada tədbirlər bloku

1. energetik strategiyanın iqtisadi aspektlərinin xronoloji təhlilini reallaşdırmaq, YEK-də aparılan iqtisadi islahatların dərinləşməsi və təkmilləşməsi sahəsində elmi-tədqiqatları gücləndirmək;
2. dünya energetik kompleksinin və neft-qaz industriyasının müasir qlobal problemlərinin öyrənilməsində monitoroloci informatik baza və göstəricilər bankı yaratmaq;
3. dünya neft, fond, maliyyə bazarlarında qiymət meyillərinin və bundan doğan kataklizmlərin respublika iqtisadiyyatına təsir effektini mülayimləşdirən alternativ təyinatlı profilaktik tədbirlər sistemi formalaşdırmaq və energetik sektorun inkişaf senarisinin iqtisadi proqnozlarını işləmək;
4. əlverişli investisiyon mühit formalaşdırmaq, vergi və qiymət siyasətini təkmilləşdirmək, milli sahibkarları energetik sektora aktiv cəlb etmək, maliyyə dəstəplizasiyası və ödəməmələri təcrid edən qəti real iqtisadi tədbirlər görmək;
5. iqtisadi inkişafı hərtərəfli stimullaşdıran enerjidaşıyıcılarının daxili qiymətlərinin optimallaşmasına nail olmaq, xərclər balansında enerji komponentinin xüsusi çəkisini minimumlaşdırmaq;
6. YEK-in iqtisadiyyatı və neft biznesinin inkişafı ilə bağlı qrant xarakterli layihə işləmələrini genişləndirmək.

YEK-də beynəlxalq fəaliyyət və energetik diplomatiya

1. integrasiyon əlaqələri genişləndirmək, dünya ölkələri ilə milli mənafeələrə, faydalı qarşılıqlı əməkdaşlığa söykənən münasibətlər yaratmaq; */prioritet kimi Türkiyə ilə əməkdaşlığa üstünlük vermək/;*
2. ARDNŞ-in ölkə xaricində perspektivli yataqların istismarında iştirakını təmin etmək;
3. MDB məkanında dayanaqlı səmərəli əməkdaşlığın mexanizmlərini işləmək;
4. energetik resursların rasional ixracatını təmin etmək;
5. energetik diskriminasiyasını təcrid edən antidempinq siyasəti reallaşdırmaq;
6. Ümumdünya Tigarət Təşkilatı, NATO və Avropa Birliyinə daxilolmanı sürətləndirmək.

Aparılan təhlil əsasında milli energetik strategiyanın nəzəri konturlarının təqdim olunan aspektlər bloku heç də tamliqlə bütün müvafiq strateji tədbirlər qammasında əhatə etmir. Praktiki tətbiq sferasında bu prioritetlərin daha fundamental elmi əsaslandırılmaya və yeni siyasi-iqtisadi situasiyaya müvafiq fərqli və alternativ düzumdə formalaşması daha məntiqli həllini tapacaqdır.

9.2. Neft-qaz sektorunun tənzimlənməsi və normativ-hüquqi təminat;

Neft-qaz kompleksi çox mürəkkəb idarəetmə sistemləri tələb edən istehsal sahələrinədir. Yeni texnologiyaların ən geniş tətbiq zonası kimi çıxış edən neft-qaz kompleksi bu reallıqlardan irəli gələrək daim təkmilləşən və yeniləşən idarəetmə formaları və sistemlərinin sınaq meydanı kimi tanınır. Burada mütərəqqi idarəetmə sistemləri istehsalın ayrı-ayrı komponentlərini əhatə etməklə həm də bütövlükdə təsərrüfat kompleksinin davamlı və effektiv nəzarətə alan, onu çevik idarə edən şəbəkədə qurulur. Neft-qaz kompleksinin səmərəli idarə edilməsində bir sıra sınaq edilmiş texnoloji düzümlü klassik sistemlər mövcud olmuşdur. Bu sistemlər içərisində ötən əsrin 60-70-ci illərində geniş tətbiq sferası keçən Avtomatik İdarəetmə Sistemləri /AİS/ daha çox yaddaşlarda qalmışlar. Texnoloji nailiyyətlər, kompyuter texnikasının inkişafı AİS-lərin əvəzləyicilərini yaratmışlar. Bu sırada neft-qaz sənayesində idarəetmə və qərarvermənin operativliyinin yüksəldilməsində müasir mobil İnteqrir İdarəetmə Sistemlərinin /İİS/ təşkili iqtisadi effektivliyi ilə daha çox fərqlənmişdir. Kompyuter texnikası vasitələri və müvafiq proqramlar əsasında qurulan İİS-lər istehsal prosesin optimallaşdırılmasında, əksər texniki problemlərin həllində və eyni zamanda daxili audit şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətini artırır. Bu effektivlik istehsal və idarəetmə prosesinə lazım olan bütün mümkün informasiyaları vahid bazada akkumulyasiya edərək idarəetmə sisteminin səmərəliliyini qaynaqlandırır.

İnteqrir İdarəetmə Sistemində məlumatlar mübadiləsinin biznes-sistem və AİS-lər arasında şaquli kəsişmələri vardır. Müvafiq prosesi *aşağı* və *yuxarı* axın istiqamətliləri kimi də qiymətləndirmək olar. Aşağı axın - aşağı texnoloji səviyyəni xarakterizə edir və burada istehsal tapşırıqları, iş qrafikləri və texnoloji reqlamentlər əksini tapır. Yuxarı axında isə texnoloji sahələrdən və sexlərdən qəbul olunan istehsal informasiyası toplanır. İdarəetmə şəbəkəsinin İİS formatında təşəkkülü qərarvermənin operativliyini yüksəltməklə yanaşı, həm də uçot işini nizamlayır və menecerləri mütəmadi monitor nəzarətli informasiyalarla təmin edir.

İİS-lərin davamlı yeniləşmə və təkmilləşməyə köklənən strukturu həmçinin vaxtaşırı xidmət və profilaktik tədbirlərin görülməsini tələb edir. Bu reallıq isə sistemin investisiyon təminatlılığını artır. Bununla belə İİS sistemində bir sıra mürəkkəb xarakterli çətinliklərlə qarşılaşma ehtimalı da vardır. Onları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

1. texnoloji;
2. kadr;
3. texniki;
4. proqram;
5. struktur.

Göründüyü kimi kompyuter texnikası və texnologiyaları əsasında qurulan sistem sadə montaj prosedurlu deyil. Proses yetərli kadr hazırlığı və idarəetmə strukturunun vacib istehsal bölümlərində dispeçer nəzarəti tələb edən monitor nəzarət şəbəkəsinin formalaşmasından keçir. Obyektiv mürəkkəbliklərə baxmayaraq müasir modern neft-qaz profilli təşkilat idarəetmə və qərarvermənin operativliyinin yüksək səviyyədə təmin etmək üçün İnteqrir İdarəetmə Sistemini qurmağa borcludur. Müvafiq şəbəkə əsasında qəbul olunan informasiyalar yuxarı səviyyəli menecerləri kəmiyyət və keyfiyyətli istehsal göstəriciləri, texnoloji recim, xərclər və əmək prosesi ilə bağlı məlumatlarla daha dolğun və operativ təmin edəcək, daxili auditin sisteminin səmərəliliyini artıracaqdır.

Dövlət tənzimlənməsini mühüm strateji obyektlərindən biri kimi fərqli statusda neft-qaz sektoru çıxış edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar şəraitində dövlət neft-qaz industriyasında mühüm funksiya olan elmi-texniki siyasətin təyinatı, normativ hüquqi baza ilə təminat, fiskal koordinasiya, özəl sektorun energetik sahəyə cəlb edilməsi və digər bu kimi əhəmiyyətli məsələləri həll edir. Respublikamızda iqtisadiyyatın aparıcı və çox mühüm hissəsini neft-qaz kompleksi və onunla bağlı sahələr təşkil etdiyindən neft strategiyasının dövlətin milli iqtisadi kursunda əsas yer alması da təbiiyədir. Neft strategiyasının daha uğurlu spektrdə gerçəkləşməsi isə mükəmməl, təkmil normativ-hüquqi bazanın möhkəmliyi ilə bağlıdır.

Milli neft-qaz sənayesində müvafiq mütərəqqi dəyişikliklər istisna olmaqla əski Sovetlər İttifaqından qalmış ənənəvi direktiv idarəetmə forması müəyyən qisim dayanaqlıqla davam etdirilir. Kompleksdə aparılan islahat tədbirləri müəyyən pozitiv təbəllüdatlar yaratsa da ümumi fonda burada qeyri-bazar xüsuslu strukturun təzahürü aydın görünür. Bazar orentasiyalı açıq iqtisadiyyatda normal fəaliyyət məhz bazar seqmentlərinin geniş və dolğun istifadəsi kontekstində səmərə verə bilər. Bu baxımdan neft-qaz kompleksinin dinamik inkişaf perspektivi bazar prinsipli iqtisadi sistem çərçivəsində və optimal dövlət tənzimlənmə spektrində daha müvəffəqdir. Belə gerçəkliyə yetişmədə isə sahəvi normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi labüd fəaliyyət addımlarındandır. Səmərəlilik perspektivində bütünlüklə neft-qaz sektorunu, əhatə edən normativ-hüquqi aktlar məcəlləsinin yaradılması çox mühüm strateji məsələ olaraq qalmaqdadır.

9.3. Dövlət enerji müfəttişliyinin təşəkkül zərurətləri

Enerji istehlakı, energetik komplekslərə malikdik istənilən ölkədə müvafiq resurslardan səmərəli istifadə olunma prinsiplərinin təşəkkülü üzərində qurulur. Nə qədər bolluğun olmasına baxmayaraq istehsal və istehlak balansını optimal qurulmalı, lüzumsuz və israfli enerji istifadəsinə və israfçılığa yol verilməməlidir.

Klassik özləri Sovetlər İttifaqından miras qalmış milli energetik kompleksdə də həmişə nəzarət sistemləri mövcud olmuşdur. Enerjidaşıyıcılarından səmərəli istifadə spektrində elektrik və qaz təchizatı sistemində müvafiq orqanlar yarım əsrdən çoxdur ki, fəaliyyət göstərirlər. Müasir tələblər belədir ki, enerjidaşıyıcılarından səmərəli istifadə də nəzarət funksiyası vahid orqan üzərində qurulmalıdır. Belə gerçəkliyi nəzərə alaraq müstəqilliyin bərpasının ilk dövrlərində Azərbaycan Respublikasında da yeni tipli mərkəzi orqanın fəaliyyətləndirilməsini əks etdirən «Enerji resurslarından istifadə haqqında» qanun qəbul olunmuşdur. Müəyyən çətinliklər üzündən energetik nəzarəti gerçəkləşdirəcək nəzərdə tutulan müvafiq qurum fəaliyyətləndirilməmiş qalmaqdadır. Enerji resurslarından istifadə Azərbaycan Respublikasının «Energetika haqqında qanununda» da təcəssüm olunmuşdur.

Dövlət enerji müfəttişliyinin yaradılması və fəaliyyətləndirilməsinin bir sıra zəruri şərtləri vardır. Dövlət enerji müfəttişliyinin əsas məramını energetik resursların səmərəli istifadəsinə nəzarət və müvafiq müfəttişlik fəaliyyətinin gerçəkləşməsi ehtiva edir. Konkret olaraq dövlət enerji müfəttişliyi elektrik və istilik qurğularının təhlükəsiz istifadəsinə və texniki vəziyyətinə nəzarət edir. Dövlət enerji müfəttişliyi energetik resursların qorunması, məhsul istehsalında enerji məsrəflərinin azaldılması məsələlərini həyata keçirir. Baş verən qəzalarda, ağır fəlakətli hallarda tədqiqatlarda, müvafiq sistem və qurğuların işə salınmasında, təyinatlı qurğu və cihazların sertifikasiyasında, energetik sahədə lisenziyalaşmada iştirak edir. Elmi texniki fəaliyyət göstərir, normativ texniki sənədləşmələr hazırlayır. Bu prinsiplə tələblər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyində də əksini tapmışdır. Enerji resurslarından istifadə sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsalarını təyin edən, onun reallaşma mexanizmlərini istiqamətləndirən müvafiq qanunda, enerjiyə qənaət və resurslardan səmərəli istifadə, onların istehlak normativləri və kvotalarının hüquqi interpretasiyası verilmişdir.

Enerji resurslarından qənaətli istifadə və nəzarət recimi Rusiya Federasiyasında daha məzmunlu təcrübəsi vardır. Bu ölkədə növbəti 2004-cü ildə dövlət enerji müfəttişliyinin yaradılmasının 60 illiyini qeyd ediləcəkdir. Hazır ki, zamanda federasiyanın dövlət enerji müfəttişliyinin geniş səlahiyyətli, nizamlı və təşkilatlanmış formada fəaliyyətini davam etdirir. Onun fəaliyyəti mülkü, əmək məcəllələri, «Enerji qənaətçiliyi haqqında», «Enerji tariflərinin dövlət tənzimlənməsi haqqında» və digər müvafiq normativ aktlarla tənzimlənir. Bu sahədə əsas tənzimləyici akt kimi, «Rusiya Federasiyasında energetik nəzarət» adlı hökumətinin müvafiq qərarı çıxış edir. Lakin bununla belə ölkədə vahid enerji qanunvericiliyinin olmaması kileyi bu sahədə müəyyən normativ-hüquqi təyinatlı qüsurlar və çətinliklərin olmasını büruzə verir.

Dövlət Enerji Müfəttişliyi Rusiya Federasiyasında funksional təyinatına əsasən aşağıdakılar daxil edilir:

1. elektrik qurğuları, cihazlarının texniki istismarı zamanı pozuntulara yol vermiş təşkilatlara qusurların aradan qaldırılmasını sanksiyalaşdırmaq;
2. istehlakın müvəqqəti dayandırılması göstəriləri vermək;
3. müvafiq icracı personalın texniki təhlükəsizlik üzrə bilik və səriştəsini yoxlamaq;
4. qeyri-standart cihazların istimardan çıxarılmasını təmin etmək;
5. enerjidaşıyıcılarından səmərəli istifadə üzrə müvafiq qurğu və ölçü-nəzarət cihazlarının mütələq tətbiqini reallaşdırmaq;
6. yeni energetik təhcizat sistemlərinin qurulması və istismarı üzrə fəaliyyəti sənədlərini imzalamaq.

Funksionallıq baxımdan bu fəaliyyət missiyasında heç bir ekzotiklik yoxdur. Buna görə də respublikamızda da müvafiq dövlət enerji müfəttişliyinin qurulması həqiqi və real həllini tapmalıdır. Bizim fikrimizcə yeni yaradılacaq qurum bütövlükdə enerji resurslarından səmərəli istifadə sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi təminatçısı və təmsilçisi funksiyalarını daşıyaraq Azərbaycan Respublikasının Yanacaq Energetika Nazirliyinin xüsusi təyinatlı strukturu kimi fəaliyyət göstərməlidir. Onun normativ-hüquqi bazası sivil təsərrüfatçılıq normalarına əsaslanmalı və geniş səlahiyyətli olmalıdır. Yeni qurum sanksiyalar sistemli, qeyri-bürokratik və təyinatlı olmaqla yanaşı həm də işlək qabiliyyətini nümayiş etdirməlidir. Belə bir qurumun təşkilatlandırılması enerji təhcizatında israfçılıq və ödəniş yayımlarını təcrid edəcək, «ödəməmələr» səbəkəsinin neytrallaşdıracaqdır.

9.4. Milli neft strategiyasının ideoloji aspektləri

Hər bir ölkənin davamlı iqtisadi inkişaf fəaliyyətində ölkənin energetika təhlükəsizliyinin mühüm rolu vardır. Hər bir dövlətin sosial iqtisadi inkişafı, onun dünya təsərrüfatındakı rolu energetik potensialla müəyyən olunur. Bu baxımdan da karbohidrogen xammalının hasilat problemi istehsalçı ölkənin strateji iqtisadi prinsiplərində əks olunur. Milli neft sənayesinin, xammal bazasının inkişafı üçün bu resursların ehtiyat potensialının artırılması mühümdür. Yeni iqtisadi sistemə və təsərrüfatçılıq metodlarına keçib elm qarşısında bir sıra vəzifələr qoymuşdur. Bu vəzifələrin önündə həmin sahələrdə və dayanaqlı maliyyə sisteminin yaradılması əsas şərtdir.

Neft biznesində korrupsiya məsələsi son zamanlar daha aktual səciyyə daşımağa başlamışdır. Məsələnin müzakirəsi Avropa parlamentinə çıxarılmış və neft kampaniyalarından korrupsiyalaşmış recimlərin fondlarına verilən ödənişlərin açıqlanması məsələsi qaldırılmışdır. Avropa parlamentinin fikrincə bu pullar rüşvətxor məmurlara deyil, xalqa çatdırılmalıdır. Analoji məsələ Böyük Britaniyanın Leyboristlər Partiyasında da müzakirə predmetinə çevrilmişdir. İngiltərənin baş naziri T.Bleyer bu məsələyə həsr olunmuş yığıncaqda üçüncü dünya ölkələrinin neft sənayesində strateji investorların müvafiq dövlətlərlə iş birliyi qurmasında korrupsiyon faktların yüksək olduğunu vurğulamışdı. Məsələyə münasibət bildirən məşhur bircaçı və filantrop J.Sorusun fikrincə bu məsələdə müvafiq neft kampaniyaları və dövlətlər iradə göstərməli, mandat öhdəliyinə əməl etməli və bu istiqamətdə yeni maliyyə münasibətləri etikasız qurulmalıdır. Bütün ödənişlərin açıqlanması məsələsində çox az ölkələr sırasında Azərbaycan tərəfi də hazırlığını nümayiş etdirmişdir. BP və ŞELL kampaniyaları da ödənişlərin açıqlanmasının tərəfdarı olduğunu bəyan etmişlər. BP – rəhbərlərinin məlumatlarına görə müvafiq açıqlamalarda Nigeriya və Anqola hökumət dairələrində çətinliklər vardır. Belə ki, Anqola hökuməti belə tədbirin əksinə olaraq BP ilə özünün neft kampaniyası arasında olan müqavilənin pozulacağını bəyan etmişdir.

Prezident Heydər Əliyevin rəhbəri və təminatçısı olduğu milli neft strategiyası ölkənin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatına yeni bir dinamizm gətirərək rifahi yüksəlişin gerçək stimullaşdırılmasının fəvqündə dayanmışdır. Reallaşan bu strategiya yalnız siyasi-iqtisadi, sosial-humanitar məzmun daşımayaraq, həm də ideoloji əhəmiyyət kəsb etmədədir.

Fransız filosofu Destyut de Trasi tərəfindən dövriyyəyə çıxarılan ideologiya anlayışı müxtəlif elmi-nəzəri təlimlər sferasında aprobasiyadan keçərək siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik, fəlsəfi baxışlar və ideyalar sistemində qərar tutmuşdur. Fəlsəfi interpretasiyada isə ideologiya üstqurumun tərkib hissəsi kimi iqtisadi münasibətləri əks etdirir və onun vasitəsi ilə sosial problemlər dərk olunur. Çağdaş zamanda ideologiya anlayışı əhatə dairəsini genişləndirmiş, sovet epoxasındakı klassik paradigmasını da dəyişərək daha mütərəqqi mahiyyətli keyfiyyət almışdır. Bir sıra ölkələrdə parametr və prinsiplər fərqliliyində ideoloji aspektlər neft sektorunda da, inkişaf tapmışdır. İdeoloji motivasiya neft təsərrüfatında sosial-iqtisadi yüksəlişi davamlı etməyə köklənsə də, əslində bu vektorial xətt milli iqtisadi təhlükəsizliyin təminatlılığını hədəf seçmişdir. İqtisadi və siyasi güc və qüdrətli ayrı-ayrı dövlətlər kontekstində isə daha dərin milli maraqları əks etdirən neft ideologiyası proteksionizmi, iqtisadi intervensiyanın «konservativ» nəzəri əsası kimi çıxış edir. Lakin bununla belə, bu konsepsiyada ümumi ali məqsəd zirvəsində milli mənafeələrə uyğun olaraq mövcud resurslardan dolğun və səmərəli istifadədə vətəndaşlıq məsuliyyəti və missiyasını yüksəltmək, sosial dirçəlişə nail olmaq və həmçinin ölkənin reputasiyasını artırmaq məramı dayanır.

Respublikamızda da müvafiq ideoloji prinsiplər vurğulandığı kimi, milli neft strategiyasının əsas tərkib komponentlərini təşkil edir. Azərbaycanın tarixən ənənəvi neft ölkəsi olduğu rəğmən ideoloji genotip respublikanın ictimai-siyasi və təsərrüfat həyatında uzun illər möhkəm qərar tutmuşdur. Ötən əsrdə yeni yaranmış milli iftixar obyektləri neft istilahlı və paronimli adlara sahib çıxmış, neft joğrafi, iqtisadi və vətən imicini yüksəldən əsas qaynaq elementlərindən olmuşdur. İdeoloji aspekti rəsmən kodeksləşdirilməsə də neft sosial-iqtisadi həyatın aparıcı qüvvəsi kimi real və milli simvolik səciyyəyə daşmış, Azərbaycan neftçisini ən çətin məqamlarda istehsal artımına səfərbər edərək II Cahan savaşında ordunun yanacaq elementlərində əsas təşviqat meyarına çevrilmişdir. Yeni geosiyasi gerçəklik və milli neft strategiyasının formalaşma təzahüründə isə neftin ideoloji yükü daha da artmış, iqtisadi effektivliyin yüksəlişində onun sosial gücü bir qədər də qüvvətlənmişdir. Lakin bununla belə, Azərbaycan neftinin fundamental imicə qovuşması ideoloji aspektin milli maraqları daha geniş və dolğun təcəssüm etdirən yeni meyar və dəyərlərlə daha da zənginləşdirilməsini şərtləndirir. Belə ki, neftin və təbii qazın iqtisadiyyatının aparıcı və mühüm enerji mənbəyi, qiymətli milli sərvəti kimi daha geniş simvolizə və təşviqi, bu resursların təbii görüntüsünün, mədəni sənayesinin və dəniz akvatoriyasında hasilatın əzəli təşəkkülünün odlar ölkəsinə aidiyyəti, dünya arenasında elmi və ensiklopedik məntiqi yerini tutmasına nailolma ideoloji xəttin prinsipial məğzini ifadə etməlidir.

Bərpaolunmayan resurslar kateqoriyasına mənsub neft və qazın respublikamızda da tükənəcəyi və əsrin ikinci yarısında bizim də postneft erasına qovuşacağımız senarisinin labüdlüyü şübhə doğurmayan reallıqdır. Buna görə də bu əvəzsiz təbii sərvətlərdən dolğun və səmərəli istifadə ideoloji faktor kimi milli şüurda dərin kök salmalıdır. Neft strategiyasının ideoloji seqmenti milli sivilizasiyanı bütün qamada əhatə edərək dayanaqlı iqtisadi inkişafın mühüm təkanverici sosial indikatoruna çevrilməlidir.

X FƏSİL

STRUKTUR İSLAHATLARI VƏ MİLLİ BİZNESİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

10.1. Industrial siyasət və struktur islahatları

Sovetlər İttifaqının süqutu ərəfəsindən başlayaraq, respublika iqtisadiyyatının dərin və uzunmüddətli tənəzzülü özünü xüsusi olaraq sənaye sahəsində göstərmişdir. Ənənəvi istehsal əlaqələrinin qırılması, keçmiş sosialist ölkələrinin ümumi satış bazarının itirilməsi sənaye istehsalının aşağı düşməsinə şərtləndirən ən mühüm amillərdən olmuşdur. Məlum proseslər nəticəsində 1991-1994-cü illərdə respublikada iqtisadi geriləmə meyli baş vermiş, ÜDM-in həcmi hər il orta hesabla 13-20% azalmışdır. 1995-ci ildə sənaye istehsalı 1990-cı il həcmindən 30%-ni təşkil etmişdir. Bu proseslər nəticəsində həm də respublika sənayesinin sahə strukturu əsaslı dəyişikliklərə uğramışdır. Belə ki, 1990-cı ildə sənayenin 17,7%-i hasilat, 82,3%-i emal sənayesinin payına, o cümlədən, aparıcı mövqedə yeyinti sənayesi-26,6%, maşınqayırma və metal emalı 20,3%, yüngül sənaye 19,9% və yanacaq sənayesi 10,1% təşkil etdiyi halda, 2000-ci ildə bu göstəricilər yanacaq sənayesinin 71,8% lider mövqeyə çıxması və digər sahələrin əsaslı sürətdə payının azalması ilə müşayiət olunmuşdur. Qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan «açıq qapı» siyasətinin aparılması, inteqrasiyon əlaqələrin genişləndirilməsi, özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və bu kimi məqsədyönlü tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatda baş verən geriliyin qarşısını almış və 1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda iqtisadi inkişaf yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Yeni geosiyasi situasiya Xəzərin nəhəng enerji ehtiyatları fonunda respublikada «Əsrin müqaviləsi ilə başlanan neft strategiyasının və bu zəmində yeni industrial siyasətinin formalaşmasını şərtləndirmişdir. Hal hazırda energetik sektorun aparıcı mövqedə dayanmasına baxmayaraq respublikada ənənəvi istehsal sahələrinin dirçəldilməsi və yeni sənaye sahələrinin yaradılması prosesi davam etdirilir. Belə ki, son on il ərzində televizorların, mikrokalkulyatorların, kassa və telefon aparatlarının, məişət elektrik cihazlarının istehsalı mənimsənilmiş, əvvəllər xarici ölkələrdən idxal olunan malların müəyyən qismi respublikada istehsal olmağa başlanılmış, bir neçə zavod və fabriklərdə rekonstruksiya, texnoloji yeniləşmə işləri aparılmış və nəticədə ölkənin sənaye potensialının artırılması meyli gücləndirilmişdir. 1996-2000-ci illər ərzində respublikada 2103 yeni sənaye müəssisəsi açılmış və 2002-ci ildə onların sayı 5 minə yaxınlaşmışdır. Aparılan struktur dəyişiklikləri ÜDM-nin 1996-cı ildən 2000-ci ilə qədər 39% artmasına və həmən ilin yekunlarına görə 23,6 trilyon manat təşkil etməsinə səbəb olmuşdur. Lakin iqtisadi sistem quruculuğunda bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini tələblərini əks etdirən məntiqi struktur dəyişikliklərinə tam nail olunmamışdır. Bununla belə vurğulanmalıdır ki, ötən illər ərzində gerçəkləşmiş struktur islahatlarının qiymətləndirilməsində prioritetlik vektoru müsbət istiqamətlidir. Struktur dəyişikliklərinin daha dərin qatlarına keçid isə irəlidədir.

Hazırda ölkədə aparılan sənaye siyasəti yeni mahiyyət və məzmun kəsb etməkdədir. Bu onda ifadə olunur ki, investisiyon axın artıq energetik sektordan sənayenin digər mühüm strukturlarına istiqamət gətirir, respublikanın ənənəvi sənaye potensialının dirçəldilməsi strategiyası dominant xarakter alır. Hal hazırda ölkədə gerçəkləşdirilən industrial siyasətinin mahiyyət və məqsədini Yanacaq Energetik Kompleksinin inkişaf perspektivini təmin etməklə yanaşı çoxuklidlilik prinsipi zəminində qeyri-neft sektoruna əsaslı investisiyaların cəlb edilməsi, maşınqayırma, metallurgiya, kimya, yüngül və yeyinti sənayesinin modernizasiyası, özəlləşdirmə prosesinin genişləndirilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın istehsal yönümlü sahələrə istiqamətləndirilməsi, ev təsərrüfatlarında istehsalının həcmindən yüksəlişi və xüsusi olaraq ixrac potensialı sənaye biznesinin digər mühüm sahələrinin yaradılması təşkil edir. Respublikanın əsas sənaye mallarına olan tələbinin daxili imkanlar hesabına təmin etmək, çevik

rəqabətqabiliyyətli, ixrac təmayüllü sənaye strukturları və infrastrukturunu yaratmaq bu siyasətin fəvqündə dayanır. Bununla belə fikrimizcə bu siyasətdə həm strateji və həm də böyük biznes istiqamətində dəqiq cihazqayırma, avtomobil, dağ mədən sənayesinin digər sahələrinin və perspektivdə dövlət sektoru çərçivəsində gəmiqayırma, aviasiya və hərbi sənayesinin də əsaslı təşəkkülü və inkişaf etdirilməsi nəzərə alınmalıdır. Yeni sənaye sahələrinin yaradılması sadəcə təşəbbüs səciyyəli deyil, tarixi-joğrafi faktorları, resurslar potensialını və ilk növbədə daxili ehtiyaclar zəruriliyinə istinad edilən elmi əsaslandırılmış məntiqdən irəli gəlir. Strateji istiqamətli məqsədlərin fundamentallığının təminatı, onun dolğun və real ideyalarla zənginləşdirilməsi struktur və institusional islahatların, iqtisadi idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində industrial siyasətinin elmi bazasının möhkəmləndirilməsini şərtləndirir. Bu reallıqdan çıxış edərək tədqiqat işində göstərilir ki, respublikada gerçəkləşdirilən industrial siyasətinin növbəti iqtisadi mərhələlər üçün elmi əsaslandırılmış biçimdə konturları bir daha dəqiqləşdirilməli, sistemləşdirilməli və müvafiq istiqamətdə uzunmüddətli strateji planda işlənilib hazırlanmış dövlət proqramında təsbit olunmalıdır.

Respublikada həyata keçirilən iqtisadi siyasət geniş miqyaslı struktur dəyişikliklərini, onların idarə olunması və tənzimlənməsi aspektini aktual etmişdir. Pozitiv meyllər ötən on il ərzində iqtisadiyyatın sahə strukturunun əsaslı dəyişikliklərə uğraması istiqamətində təzahür etmişdir. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir sıra sahələrdə əsaslı mühüm struktur dəyişikliklərində əks olunan islahatlar həyata keçirmişdir. Öncə plan-komandalı iqtisadi sistemi əsaslı təcəssüm etdirən mərkəzi icrayyə orqanlarının qovuşması strategiyası gerçəkləşmiş, bir sıra nazirlik, dövlət komitələri və baş kordinasiya təşkilatları ləğv olunmuş, onların bazasında özəlləşməyə istiqamət götürən iqtisadi quruculuq sistemə uyğun sayca daha məhdud düzümdə yeniləri yaradılmışdır. Dövlət əmlakın özəlləşdirilməsi prosesi struktur dəyişikliklərini bir qədər də çevikləşdirmiş və nəticədə son 10 il ərzində dövlət idarəetmə strukturlarının sayı orta hesabla iki dəfədən çox azaldılmışdır.

Bizdən öncə iqtisadi islahatlara, struktur dəyişikliklərinə başlamış sosialist düşürgəsi, həmçinin inkişaf etməkdə olan və iqtisadi inkişaf etmiş bir sıra aparıcı dövlətlərin bu sahədə əldə etdikləri təcrübə və iqtisadi inkişaf strategiyası təhlili göstərir ki, həmən ölkələrin əksəriyyətində struktur islahatları qlobal meylləri və milli təsərrüfatçılıq sahələrini sintez edən mərhələli çevrədə, strateji planlaşdırma kontekstində inkişaf edir. Struktur dəyişikliklərinin idarə olunmasında strateji planlaşdırmadan çevik kordinasiya mükəmməliyini təmin edən başlıca mexanizm kimi istifadə olunur. Struktur dəyişiklikləri makro səviyyədə və həm də ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin fəalliyət missiyasına uyğun olaraq layihələr və proqramlar formasında aparılır və dövlət tərəfindən müvafiq iqtisadi alətlərlə tənzimlənilir.

Azərbaycan Respublikasında struktur dəyişikliklərini tənzimləyən müasir idarəetmə sistemi nəzəri və praktik baxımdan hakimiyyət piramidasına uyğun tərzdə qurulmalıdır. Bu gün respublikanın dövlət orqanları struktur dəyişikliklərini idarə olunması konsepsiyasında bu strateji prinsipi prioritet götürürlər. Struktur dəyişikliklərinin idarəetmə prosesi aşağı instansiyaların maksimum səlahiyyətlərə malik olması zəminində, nəzarət funksiyasının sahəvi təsnifatda nazirliklər vasitəsi ilə reallaşdırılmasını şərtləndirir. Təşkilati strukturlar şəffaf olmalı və bazar prinsiplərinə dolğun cavab verməlidir. Bu baxımdan mərkəzi icrayyə orqanları təsərrüfatçılıq deyil, daha çox tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirməlidir.

Azərbaycan Respublikasında struktur dəyişiklikləri konsepsiyası da müasir postindustrial cəmiyyətin əsas iqtisadi forması olan üç sistemaltı - bazar, ənənəvi və komandalı iqtisadiyyatı birləşdirən qarışıq iqtisadiyyat çevrəsində inkişaf etdirilməlidir. Burada birincilik bazar tipinə verilsə də digər formalar da iqtisadi sistemdə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan respublikamızda struktur dəyişiklikləri konsepsiyası inteqrasiya və milli təsərrüfatçılıq ənənələri vəhdətində dünya bazarında rəqabət göstərən mallar istehsalını təmin edən, daha çox qeyri-dövlət sektorunun inkişafını stimullaşdıran, elmi əsaslandırılmış proqramlara reallaşan və idarə olunan modeldə təcəssüm olunmalıdır.

Aparığımız təhlillə müəyyən olunmuşdur ki, respublikada formalaşan industrial siyasətinin mahiyyət və məqsədini daha dolğun çərçədə Yanacaq Energetik Kompleksinin inkişaf perspektivi ilə yanaşı qeyri-neft sektoruna əsaslı investisiyalar cəlb etməklə onun dirçəldilməsi, maşınqayırma, kimya, yüngül və yeyinti sənayesinin modernizasiyası, kiçik və orta sahibkarlığın istehsal yönümlü sahələrə istiqamətləndirilməsi, ev təsərrüfatında sənaye məhsulunun istehsalının xüsusi çəkisinin yüksəlişi, özəlləşdirmə prosesinin və sənaye biznesinin digər mühüm sahələrinin genişləndirilməsini təşkil etməlidir. Bu baxımdan respublikada baş verən struktur dəyişikliklərinin idarə edilməsi strateji planda - daha çox kiçik və orta biznesin təşəkkülü və inkişafını, dünya bazarında rəqabət göstərən mallar istehsalını təmin edən strukturların yaradılması, sahibkar aktivliyinin hərtərəfli mükafatlandırma, iqtisadi modernizasiya proseslərində dövlətin təsir gücünü yüksəldən mexanizmlərin qurulması, milli iqtisadiyyatın çoxüzlü sferasında inkişaf etdirilməsi konsepsiyası əsasında sistemləşdirilməlidir.

10.2. Struktur modernizasiyası və iqtisadi inkişaf indikatorları

Tarixən bir çox struktur islahatları dəqiq struktur analizi aparıldığına görə baş tutmamışdır. Struktur analizi müasir iqtisadi tədqiqatların ən ümümlü və məhsuldar istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Burada məlum baxışlara görə struktur transformasiyasından daha çox həmən strukturlara adaptasiya etmə bacarığı məqbul hesab olunur. Məhz buna görə də struktur dəyişikliklərinin tədqiqi həm nəzəri-empirik çərçivədə və həm də metodoloji əsasda, iqtisadi göstəricilər sferasında geniş təhlil zəruriliyini əsaslandırır.

Struktur anlayışı yaşadığımız çağdaş zamanda daha da populyarlaşmışdır. Müasir iqtisadi aləmdə gedən təbəllüdatlar, islahatlar və modernizasiya prosesləri alternativ məzmununda struktur dəyişiklikləri kimi də səciyyələndirilir. Bununla belə struktur dəyişiklikləri bir qədər spesifik mahiyyəti ilə də fərqlənir. Bəzi mənbələrdə struktur çoxsaylı və müxtəlif təbii elementar hissələrin təşkilatı vahidlərin nizamlaşma üsulu kimi qəbul olunur. Digər baxış bucağı altında isə strukturu iki mənada xarakterizə etmək olar.

1. məxsusi funksiyalardan fərqli olaraq vahid tamı yaradan hissələrin düzümü /anatomya və fiziologiya/;
2. tamailə yeni düşüncədə - vahid tamı yaradan sadə elementlər kombinasiyasından fərqli, hər biri digərindən bilavasitə asılı olaraq bir biri ilə həmrəy fenomenlər yaranışı.

İkinci mənə alman nəzəriyyəsi olan «Heştaltlar» /*Gestalt Theorie*/ və ya forma nəzəriyyəsinə səciyyələndirilir. Burada fenomenlər avtonom vahidliyi yaradaraq öz məxsusi qanunlarına tabeçilik şəraitində daxili həmrəylik nümayiş etdirir və hər bir element struktur ümumiliyindən, onun qanunlarından və onu idarəedənlərdən aslıdır.

Struktur anlayışına hər yerdə təsadüf etmək olar. Fizika materiyasının strukturunu, biologiya canlı aləmin və orqanizmlərin strukturunu, riyazi analiz isə məxsusi struktur tipini öyrənir. İnstitusional sosiologiyanın banisi fransız iqtisadçısı Fransua Perruya görə iqtisadi vahidin strukturu **proporsiyalar** və **münasibətlər** məcmui olmaqla hazırkı vəziyyət və anda həmin vahidin özünü xarakterizə edir:

1. **proporsiya** nisbi ölçüdür və iqtisadi vahidin tərkib hissəsi kimi baxılan əhəmiyyət elementidir;
2. **münasibət** bir tərəfdən vahidi səciyyələndirən elementlər arasında, digər tərəfdən isə bu vahidləri digər iqtisadi vahidlə təyin edir.

Daha qabarıq iqtisadi yanaşma kontekstində isə struktur **iqtisadi** və **çərçivəyə salınmış** təsnifata malikdir. İqtisadi struktur kimi məxsusi formada sadə və kompleks iqtisadi strukturlar, çərçivəyə salınmış mahiyyətdə isə iqtisadi fəaliyyətin əhatə mühiti diqqətə gətirilir. İqtisadi struktur kimi bir-biri ilə qarşılıqlı təmas yaradan, çoxsaylı makroiqtisadi elementlərdən ibarət mürəkkəb sistem, xalq təsərrüfatı kompleksi də müqayisə edilir. Burada mövcud elementlər sosial, sahəvi, təkrar istehsal, regional və xarici ticarət strukturlarına təsnif olunmaqla öz

aralarında münasibətlər qurmaqla iqtisadi strukturu yaradırlar.

İqtisadi inkişaf struktur çərçivədə çoxfaktorlu proses olmaqla təsərrüfat mexanizminin təkamülünü və yeni iqtisadi sistemin təşəkkülünü şərtləndirir. Bununla belə, o mürəkkəb və ziddiyyətli proses kimi çox zaman açılan istiqamətdə düzxətli hərəkətə tam nail ola bilmir. Burada yüksəliş və enmə, müsbət və mənfi meyillər təzahür olunur. Tarixi gerçəklik belədir ki, iqtisadi inkişaf struktur modeldə orta və uzun müddətli mərhələdə dövr edir. İqtisadi nəzəriyyədə bir neçə sınılanmış inkişaf tsikl göstərilir ki, bunlarada aşağıdakılar aiddir:

1. **Kondratev tsikli** - 50 illik dövr;
2. **Normal sənaye tsikli** - 8-12 illik dövr;
3. **Kitçin tsikli** - 3-4 illik dövr.

İlk iki tsikldə dörd faza nəzərə çarpır: *eniş, depressiya, canlanma və istehsal qalxınması*. Burada iki pik nöqtəsi qalxınma və eniş pikləri vardır. İqtisadi inkişaf tsiklinin əhəmiyyətini vurğulamada məqsəd ölkədə aparılan struktur dəyişikliklərinin zaman baxımından da elmi əsaslandırılması şərtliliyindən irəli gəlir. İstənilən layihə struktur formalaşmasında zaman resursunu dəqiq nəzərə almadan məqsədə yetişməz. Bu baxımdan respublikada aparılan iqtisadi islahatların məğzini təşkil edən struktur modernizasiyası da tsiklilik aspekti ilə təminatlandırılmalı və möhkəmləndirilməlidir.

Belə ki, çağdaş zamanda dərin iqtisadi təbəllüdatlar struktur dəyişiklikləri fonunda milli səviyyə ilə yanaşı həm də dünya iqtisadiyyatı miqyasında gedir. Ölkəmizdə aparılan struktur dəyişiklikləri də məhz global aspektləri nəzərə alma perspektivində davamlı və səmərəli olacaqdır.

Hər hansı bir ölkənin iqtisadi inkişafı, struktur mükəmməlliyi təyin olunmuş hesabatlanmadan keçir. Bir çox ölkələr öz səviyyəsini ABŞ-la müqayisə etməyə meyillidirlər. Bu kimi müqayisələr təhlil qammasında tam ifadə etmədiyindən qüsurly sayılır. Buna görə də ümumi təsbit olunmuş iqtisadi meyarlardan istifadə olunur.

1. ÜDM-in adambaşına düşən payı;
2. milli iqtisadiyyatın sahəvi strukturu;
3. əsas məhsul növlərin adambaşına düşən həcmi;
4. əhəlinin həyat səviyyəsi və keyfiyyəti;
5. iqtisadi səmərəlilik göstəricisi.

Sadalanın bütün iqtisadi göstəricilər bir-biri ilə qarşılıqlı rabitə və asılıqlıdır. Bu göstəricilər arasında *ÜDM* şərtsiz olaraq lider mövqedə dayanır və iqtisadi artım tempində əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Əsas göstəricisi *ÜDM* olan iqtisadi artım cəmiyyətin məqsədlərinin mühüm indikatoru kimi əmtə və xidmətlərin təsbit olunmuş vaxt ərzində həcm yüksəlişidir. İqtisadi artımın keyfiyyət və templəri onun tipindən aslıdır. Burada ekstensiv və intensiv tiplər fərqləndirilir. Ekstensiv artım tempi resursların keyfiyyətini və texnoloji səviyyəni saxlamaqla istehsala əlavə resurslar cəlb edilməsi ilə xarakterikdir. İntensiv artım tipi məhsuldarlığın texnoloji təkmilləşməni və resurs keyfiyyətini artırmaqla təmin olunur. Hər iki tip eyni zamanda mövcud olaraq müxtəlif dövrü mərhələlərdə bir-birinə üstün gəlir.

Real həyatda əlavə resursların cəlb edilməsi xərclər artımına və bahalaşmaya gətirərək istehsal artımının səmərəsizliyi ilə müşayiət olunur. İstifadə olunan resursların xalis mexaniki artımı istehsal faktorlarının azalan verim qanunu ilə ziddiyyət təşkil edir. Digər mənada əlavə istehsal faktorunun tətbiqi ilə onun məhsuldarlıq həddi azalır. İstifadəsiz resurslar izafiliyi də iqtisadi artıma təsir edir. Belə ki, əmək resurslarının Afrika və Asiya ölkələrində artımı kapital artımı ilə müşayiət olunmur. Bu da öz növbəsində sosial proqramlara tələb olunan xərcləri yüksəldir. Alınan gəlir istehlaka məsrəf olunur, yığım və investisiyaların səviyyəsi isə artımı təmin edə bilmir. Kapital izafiliyi, izafi güc formasını alaraq xərclər və informasiya artımını stimullaşdırır. Belə ölkələr çox zaman köhnə texnologiyalar əsasında istehsalı qurur və inkişaf etmiş ölkələrinə ayaqlaşa bilmir. Belə gerçəklik nisbi mənada respublikamız üçün də xarakterikdir. Təbii ehtiyatları olmayan ölkələr isə resurs qoruyucu texnologiyalar yaratmaq zorunda qalır, emal sənayesi və elmtutumlu istehsalı inkişaf etdirirlər. Göründüyü kimi, iqtisadi

artım yalnız resursların nağdlılığı yox, onlardan səmərəli istifadə kombinasiyaları qurmaq təşkil edir. Hər bir resurslar digərindən aslı olaraq dəyişkənliyə məruz qalır.

Resurslar natural və dəyər formasında aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunurlar.

Cədvəl 40

Resursların natural və dəyər göstəriciləri

Faktorlar	Mövcud resursun kəmiyyət göstəricisi	Yaxşı istifadə və səmərəliliyin artmasının üsulları	Səmərəli istifadə göstəriciləri
Təbii resurslar	Hər növ üzrə müxtəlif	Mümkün tam alım, xammalın kompleks və dərin emalı, təbiətin dağıdıcılığından mühafizə	Məhsulun material tutumu
Əmək resursları	Əmək qabiliyyətli əhəlinin sayı və onun ixtisas səviyyəsi	Təhsilin, səhiyyənin təkmilləşdirilməsi, əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması	Əmək məhsuldarlığı
Sahib-karlıq bacarığı	Təhsil, istedad, əməksevərlik	Daimi təkmilləşmə	Mənfəətin maksimallaşdırılması
Əsas kapital	İstehsal gücü vahidinin qiyməti	İstehsalın, təşkilinin və texnologiyaların təkmilləşdirilməsi	Fondverimi, məhsulun keyfiyyəti
ETT və onun nailiyyətlərindən istifadə	Nəticə vahidində xərclər səviyyəsi	Əməyin təşkilinin elmi texniki tədqiqatların inkişafı və onun nəticələrdən səmərəli istifadə	Yeni əmtəə və xidmətlər, ətraf mühitin mühafizəsinin yaxşılaşdırılması
Ümumi istehlak	Pul həcmi	İnflyasiya ilə mübarizə, bank sisteminin tələblərinin tənzimlənməsi	Gəlirlərin sosial ədalətli bölgüsü

Cədvəl-blokda təcəssüm olunanlar iqtisadi artıma bilavasitə təsir edən göstəricilər sistemi kimi onun çoxfaktorlu struktur modeli təşkil edir. Bununla belə iqtisadi artımı təmin edən modellər də mövcuddur:

Keynsiyon modelin ideya şərhində makroiqtisadi tarazlığın saxlanmasında başlıca rol tələb ifadə edir. Tələbin vacib elementi kimi burada investisiyalar çıxış edir və multiplikator vasitəsi mənfəət artımı təmin olunur. Keyns modelinə bütün istiqamətlərdə investisiya və yığım arasında asılılıq xasdır.

Neoklassik modeldə öz aralarında qarşılıqlı hərəkət edən iki amil nəzərə gəlir. Model yalnız qəti rəqabəti şərtləndirir. İstehsal faktorlarından səmərəli istifadə kontekstində özünü tənzimlənmə mexanizmi kimi mükəmməl işləyir. Burada başlıca ideya kimi bazar sisteminin optimallığı önə çıxır. Neoklassik model özündə bir sıra məşhur olan modelləri sintez edir:

1. Kobba-Duqlas faktor modeli;
2. R.Solounun bir sektorlu iqtisadi dinamik modeli;
3. C.Keynsin qısamüddətli iqtisadi tarazlıq modeli;
4. Xarroda-Domaranın dinamik tarazlıq modeli.

Növbəti mühüm göstərici isə sahəvi təsnifatda ÜDM əsasında aparılan **milli iqtisadiyyatın sahəvi strukturunun** təhlilini ifadə edir. Ölkə iqtisadiyyatının sahəvi optimal struktur düzümü iqtisadi dayanıqlıq və çeviklik göstəricisi kimi qiymətləndirilir. **Əsas məhsul növləri istehsalının əhəli hesabına bölgüsü** isə milli iqtisadiyyatın inkişafının mühüm bazis göstəricisi hesab olunur. Bu göstərici əsas məhsul növlərinə ölkənin təminat mümkünlüyündə ifadəsini tapır. Ölkə **əhalisinin həyat səviyyəsi** ÜDM strukturundan dolğun istifadə ilə xarakterikdir. Əhəlinin həyat səviyyəsinin təhlili «istehlak səbəti» və «yaşayış minimumu» göstəriciləri ilə təhlil edilir. Bundan başqa bu göstərici həmçinin aşağıdakı meyarlarda da əksini tapır:

- 1 **əmək ehtiyatlarının vəziyyəti** (orta həyat müddəti, əhalinin təhsil və maarifçilik səviyyəsi; adambaşına düşən əsas ərzaq məhsulların kalori proporsiyası, ÜDM-də təhsil xərclərinin həcmi);
- 2 **xidmətlər sferasının inkişafı** (həkimlərin sayı, xəstəxana çarpayılarının miqdarı, əhalinin mənzil və məişət cihazları ilə təminatı).

İqtisadi səmərəlilik göstəriciləri iqtisadi inkişafın səviyyəsi, onun keyfiyyəti, ölkənin əsas və dövriyyə kapitalından istifadə şəraiti və əmək resursları ilə müəyyən edilir. İqtisadi səmərəliliyə daha mühüm aşağıdakı təsnifatı vermək olar:

- 1 əmək məhsuldarlığı;
- 2 konkret məhsul növünün ÜDM-də kapitaltutumu vahidi;
- 3 əsas fondların fondverimi;
- 4 konkret məhsul növünün ÜDM-də materialtutumu vahidi.

İqtisadi inkişafın qiymətləndirilməsi prosesində ekonometriyanın rolu artmaqdadır. Statistik səciyyə daşıyaraq geniş araşdırmalara imkanlar açan konometriya tətbiqi iqtisadi fənn kimi iqtisadi obyekt və proseslərin qarşılıqlı rəhbətini riyazi-statistik və model kontekstində öyrənir. Hər dəyişən ekonometrik modelə təyin olunmuş statistik indikator xasdır. Hansıki bu və ya digər dəqiqlik ilə təsərrüfat mexanizminin hər hansı bir tərəfi ölçülür. Bu mexanizmlər üzərində qurulmuş modellər yüksək praktiki dəyəərə malikdir. Bu modellər dövlətin iqtisadi siyasətinin qurulmasında, firmanın bazar strategiyasında istifadə olunur.

Ekonometrik axının görkəmli nümayəndələri nobel laureatları R.Friş, Y.Tinberqen və V.Leyontev hesab edilirilər. R.Friş və Y.Tinberqenin tədqiqatlarının nəticələri, V.Leyontevin istehsal və məhsul bölgüsünün sahələrarası balansına, konkret olaraq iş məhsulunun dəyəri ilə onun buraxılışının pul ifadəsində xərclər məbləğinin müqayisəsinə əsaslanan xərclər-buraxılış modeli, Kobba-Duqlasın istehsal funksiyası və digər miqyaslı ekonometrik işləmələr orta və uzun müddətli həcmli makro modellərin fundamental əsasını təşkil edir. İqtisadçı Kobba ilə riyaziyyatçı Duqlasın «Kobba-Duqlas» modeli istehsal həcmnin istehsal əsas faktorları-əmək və kapitaldan asılılığını ifadə edir. Bu modelə görə istehsal həcmi iki faktorla kapital /istifadə olunan istehsal vasitələri/ və əməyin miqdarı ilə təyin olunur.

Qlobal empirik sferasında struktur islahatlarını qaynaqlandıran amillər şəbəkəsi genişdir. Burada əsas mahiyyət hər bir dönüş nöqtəsində yeni reallığı dərk etmək və mütərəqqiyə sürətli adaptasiya olunmaqdan ibarətdir. Rəqabət prioritetini təcəssüm etdirən bazar iqtisadiyyatı fasiləsiz olaraq struktur dəyişikliklərinə təkən verir. Bu orbitdə hərəkət edənlər yaxşı anlayırlar ki, mütəmmadi struktur dəyişiklikləri aparmadan qəti iqtisadi inkişafa nail olmaq, dayanaqlı rəqabət davamlılığını təmin etmək mümkün deyildir. Struktur islahatlarının tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji mexanizmlərinin təhlili göstərir ki, istənilən struktur dəyişikliyinə məqsədli quruluşa əsaslanan direktiv proqnozu sintez etməlidir.

Dünya təcrübəsi demokratik fundamentli, bazar orientasiyalı yeni iqtisadi sistem quruculuğu prosesini gerçəkləşdirən onlarca ölkələrdən biri kimi Azərbaycan Respublikası üçün də aprobeşiyadan keçmiş nümunələr təqdim edir. İnteqrasiyon meyillər, qloballaşma amilləri respublikamızın sivilizasiyon nailiyyətlər etmiş ölkələr sırasına tezliklə qatılması üçün əvəzsiz imkanlar açır. Yeni gerçəkliklər ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatların dərinləşməsi və təkmilləşməsi istiqamətində daha çevik iqtisadi tələbli struktur dəyişikliklərinin aparılmasını şərtləndirir.

10.3. Biznes fəaliyyətinin formalaşma xüsusiyyətləri

Sahibkar fəaliyyəti tərənnüm edərək ingilis dilindən iş, məşğuliyyət, qayğı kimi interpretasiya olunan biznes /business/ məfhumu artıq milli leksionumuzda möhkəm yer tutmuşdur. Miqyasına rəğmən nəzəri və praktiki təsnifata görə biznes kiçik, orta və böyük fəaliyyət qruplarına ayrılır. Hər bir biznes qrupu öz maraqlarından çıxış edərək müvafiq iqtisadi

davranış münasibətləri və strategiya əsasında fəaliyyətini tənzimləyir. Böyük biznes dövlətin iqtisadi və texniki gücünü nümayiş etdirir. Orta biznes daxili iqtisadi konyukturadan asılı olaraq qrupu daxilində rəqabətə istinad edən prinsiplər əsasında təşəkkül tapır. Kiçik biznes isə əsasən daxili bazara köklənən əmtəə və xidmətləri reallaşdırır. Bu təsnifatda istənilən inkişaf etmiş təsərrüfat sisteminin ayrılmaz hissəsini təşkil edərək sahibkarlıq üçün münasib çevikliyi ilə kiçik biznes daha üstün mövqə tutur. Əgər böyük biznes ümumtəsərrüfat səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edirsə, kiçik biznes təsərrüfata elastiklik, mobillik və tezdəyişən struktura texniki imkanlar yaradır.

Kiçik biznesin inkişafını şərtləndirən mühüm cəhətlərdən biri də onunla bağlıdır ki, heç bir dövlətdə iri istehsalçılar kiçik biznesə rəqib kəsilirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə iri və kiçik müəssisələrin kooperasiyalaşması prinsipi kiçik biznesin sıxışdırılması ilə müşayiət olursa da aydın dərk edilir ki, kiçik businessiz cəmiyyət normal fəaliyyət göstərə və inkişaf edə bilməz. Kiçik biznes iqtisadiyyatın ən çevik və mobil hissəsidir. O çox asanlıqla yeni şəraitə adaptasiya olunur, müasir texnologiyaları mənimsəyir və risk etməkdən çəkinməyərək yeni istehsal sahələri yaradaraq innovasiya işlənmələrinin fəvqündə dayanır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının məlumatlarına görə ABŞ-da hər üç iş yerindən ikisi kiçik biznesi təmsil edən müəssisələrin payına düşür. Ölkədə hər on yeni texnoloji ideyalardan doqquzu kiçik firmalarda yaranır.

Azərbaycan Respublikasında da biznes fəaliyyətin tərəqqisi sahəsində mütərəqqi addımlar atılır və onun inkişaf strategiyası dövlət siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Bununla belə sahibkarlıq və biznes sahəsində innovasiyon biliklərin nisbi məhdudluğu və müvafiq biznes infrastrukturunun müasirlik baxımından yetərli olmayan təkmilliyi bu sferada irəliləyişləri bir qədər ləngidir. Bu baxımdan respublikamızda da kiçik biznesin normal inkişafı üçün müvafiq infrastrukturun və sahibkar biliyinin təkmilləşməsi zərurətləri artır.

İşgüzar münasibətləri ümumi məxrəcə gətirən təşkilati hüquqi formalar məcmu kimi biznes infrastrukturunu çıxış edir. Biznes infrastrukturunu kredit, gömrük sistemi, kommertiya bankları, fond, valyuta, əmtəə, xammal, əmək bircalarında vasitəçilik təşkilatlandırılması, qeyri-birca vasitəçiliyi, auksionlar, vergi sistemi, sığorta, reklam, auditor, konsaltinq kompaniyaları, informasiya, agentlikləri və kütləvi informasiya vasitələri, ticarət palataları, fondlar və digər müvafiq təsisatlarla əhatə olunur.

Biznesin məqsəd və məramı onun xarakteri və inkişaf dərəcəsiindən asılı olaraq müxtəlifdir. Lakin burada mənfəətin alınması, biznesin inkişafı üçün zəruri vəsaitin yığılı, cəmiyyətə lazımı əmtəə və xidmətlərin təqdimatı, sahədə və bazarda qabaqcıl mövqelərə nail olmaq, istehlakçıların tələblərini optimal təmin etmək, öz işçilərinə fəallıq və səriştə yaratmaq imkanlarını vermək kimi ümumi prinsipial istiqamətlər mövcuddur. Biznes məqsədli ifadəsini həm də konkret fəaliyyət istiqamətini müəyyən edən məsələlərdə, təyin olunmuş zaman çərçivəsində keyfiyyət və kəmiyyətlə bağlı tapşırıqlarda tapır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas növlərini əhatə edən biznes istehsal, kommertiya və maliyyə növlərinə ayrılır.

Cədvəl 41

Biznes növlərinin əsas əlamətləri

Biznesin növləri	Əsas funksiyalar	Fəaliyyətin mühüm meydanları
<i>İstehsal</i>	Məhsul, əmtəə, iş, xidmət, informasiya istehsalı,	İstehsal müəssisə və təşkilatları
<i>Kommertiya</i>	Əmtəə və xidmətlərin alqı satqısı	Ticarət təşkilatları, əmtəə bircaları
<i>Maliyyə</i>	Pul, valyuta, qiymətli kağızlar	Banklar, fond bircaları, sığorta və trast kompaniyaları

Siyasi və iqtisadi stabillik şəraitində, real bazar iqtisadiyyatı sferasında istehsal biznes layiqli mövqe tutur və müasir keçid şəraitində çətin fəaliyyət növü olaraq qalır. Missiyasını əmtəə, pul, ticarət mübadilə əməliyyatlarını təşkil edən kommersiya biznesi ölkə iqtisadiyyatının inkişafının mühüm təminatçısı rolunda çıxış edir. İstehsal biznesindən fərqli olaraq kommersiya biznesində məhsul buraxılışı ilə əlaqədar istehsal resurslarının təminatı ilə təhcizətmə lüzumu yoxdur. Daha dəqiq isə burada mühüm aspekt kimi nəyi almaq, harada yenidən satmaq önəmlidir. Maliyyə biznesi isə kommersiya fəaliyyətinin xüsusi növü olaraq mənfəət əldə etmək üçün alqı-satqı obyektini kimi spesifik əmtəələr, pul, valyuta, qiymətli kağızlar ticarətini əhatə edir. Mürəkkəb və zərif olduğu kimi maliyyə biznesi mühüm informasiya naədliliği, hesablayıcı texnika və səmərəli təşkilatçılıq tələb edərək valyuta və qiymətli kağızlar bazarında marketing tədqiqatlarını şərtləndirir.

Biznes və ya işgüzar münasibətlər bütün biznesmenləri və onların fəaliyyətini ümumi cəm edən bir sistem təşkil edir. Biznes sistemi işgüzar münasibətlərin subyektini, biznes infrastrukturunu idarəetmə sistemi /menejment/, konturagentlərin öyrənilməsi /marketing/, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi /pullar/ və inkişafın daxili şəxsi impulslarına malikliyini /rəqabət/ əhatə edir. Sahibkarlar, istehlakçılar, muzzla işləyənlər və dövlət strukturları biznesin subyektlərini təşkil edir və aşağıdakı təsnifatla xarakterizə olunur.

Cədvəl 42

Biznes subyektlərinin əsas xarakteristikası

Biznesin subyektləri	İşgüzar maraqlar	Biznesin əsasları
<i>Sahibkarlar</i>	Gəlirlərin əldə edilməsi	İstehsal vasitələri üzərində şəxsi mülkiyyət
<i>İstehlakçılar</i>	İstehlak tələblərin ödənilməsi	İstehlak predmetləri üzərində şəxsi mülkiyyət
<i>Muzzla işləyənlər</i>	Şəxsi gəlirlər	İşçi qüvvəsi üzərində şəxsi mülkiyyət
<i>Dövlət strukturları</i>	Ümumi dövlət proqramlarının reallaşması	İstehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyəti

Biznesdə də vacib strateji xətt kimi partnyorluq əhəmiyyət daşıyır. Partnyorluq istehsal sferasında əmtəə mübadiləsində, ticarətdə, maliyyə münasibətlərində əksini tapır. Fövqəladə bir məsələ olaraq partnyorluq seçiminin köməyi ilə biznesdə uğur əldə edilir.

Biznes işində daim artmaqda davam edən işgüzar reputasiyanın əldə edilməsi olduqca vacib məsələdir. İstehsalçının kompleks hərəkətlər və ya işgüzar reputasiya mexanizmini yaratmaq repyuting adlanır. Repyuting stil, imij, işgüzar reputasiya və qudvil /reputasiyanın qiyməti/ kimi komponentləri əks etdirir. Məqsədi müştərini anlamaq, onun arzu və tələblərini öyrənmək məramları təşkil edən repyutingə, həm də «menejment-marketing-repyuting» formalı bazar mexanizminin zəncirini yaradan tərkib hissə kimi də təyin vermək olar. Təşkilatın reputasiyasının qiyməti çox yüksək ola bilər. Belə ki, «Koko- Kola» kompaniyasının ticarət nişanı 3 milyard, «Kemel» firmasını 2,5 milyard, Kristal zavodunun «Staliçnaya» arağını isə 100 milyon dollar qiymətləndirir. Elə sahibkarlar vardır ki, onların faksimilinin qiyməti milyon dollarlar məbləğində dəyərləndirilir və bəzən bu məbləq məxsusi material aktivlərini belə bir neçə dəfə üstələyir.

İnsan, ailə, firma, dövlət yalnız bu günlə yaşaya bilməzlər. Onlar gələcəyi, sabahkı həyatı və konkret olaraq növbəti günü düşünməyə məhkumdurlar. Yalnız düşünməklə iş aşmır. Gələcək üçün hərəkətlər və onların nəticələri planlaşdırılmalıdır. Planlaşdırmaya isə daha çox biznes ehtiyaclıdır. Hər hansı bir biznes planının həyata keçirilməsində biznesmen əvvəlcədən düşünülmüş hərəkət planı hazırlamalıdır. Biznesmenin hazırladığı əməliyyat proqramı biznes-planda ehtiva olunur. Yalnız real və ümüdlü, bütün mümkün xərcləri və nəticələri vaxt resursunda əhatə edərək yaradılan biznes-plan həməən işin başlanmasına zəmindir. Biznes-plansız heç bir kompanyon, sponsor tapmaq və həmçinin müvəffəqiyyət əldə etmək mümkün deyil.

Müasir zamanda biznesin təşkilində franşayzin qın əhəmiyyəti yüksəlməkdədir. Burada iri kompaniyaların ticarət markası əsasında franşiz-lisensiya vektorunda kapital qoyuluşunu gerçəkləşdirməklə mənfəət əldə edilir. Franşiz ilkin fəaliyyətə başlanan biznesmenlər üçün mütərəqqi fəaliyyət sferası hesab edilir və onun müvəffəqiyyəti əsaslandırılmış biznes-planın uğurlu gerçəkləşməsi ilə təsdiqini tapır.

Belə bir fikir düşüncələrə hakim kəsilmişdir ki, məhz sahibkar təşəbbüsü cəmiyyət sərvətlərini yaradır. Bu gerçəklikdən çıxış edərək respublikamızda da biznes infrastrukturunun təkmilləşməsinə, sahibkar fəaliyyətin geniş diapazonda təmsil olunmasına yeni metodoloji yanaşmada dövləti səylər yüksəldilərək, biznes təşəbbüskarlarının elmi-empirik biliklərinin artırılmasının informasiyon təminatı daha gücləndirilməlidir.

10.4. Səmərali biznes işinin təşkili problemləri

Real bazar ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi dirçəliş, investisiyon axın, texnoloji tərəqqi, yeni yaranışlar sahibkarlıq potensialının qüdrətindən qaynaqlanır. Əmək, kapital, torpaq, bilik kimi iqtisadi resurslar sahibkarlığın unikal mahiyyətində dayanan təşəbbüskarlıq, risk və səriştəyə rəğmən, bazar mexanizmi toplumunda maksimal səmərali istifadəsini taparaq iqtisadi artımı təmin edir. Sahibkarlığı hərtərəfli təqdir edən iqtisadi kurs dövlət xərclərinin, onun tənzimləyici yükünün azalmasına xidmət edir. Məhz buna görə də davamlı iqtisadi inkişafa nail olmuş, stasionar sosial təminatlılıq əldə etmiş məmləkətlərdə biznes işi və sahibkarlıq fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilərək daim dövlət tərəfindən stimullaşdırılır.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra iqtisadiyyatın dirçəlişini bazar prinsiplərinə müvafiq strategiya əsasında təşkilinə qərar vermişdir. Bazar iqtisadiyyatının tərəqqisində biznes işi və sahibkarlığın möhkəmləndirilməsi təcrübəli biznesmenlərin, kommersantların yetişməsi, bu xüsusda müəyyən əxlaqi dəyərlərin, müvafiq etikanın formalaşması, müasir idarəetmə bacarığının, biliyinin, mükəmməl təhsilin əldə olunması, liberal məzmunlu iqtisadi islahatların davam etdirilməsi ilə mümkündür. Hazırda ölkəmizdə kiçik və orta biznesin inkişafı üçün gerçəkləşdirilən tədbirlərin kəmiyyət və keyfiyyəti artmaqdadır. Yeni tənzimləyici təsisatlarının yaradılması, mütərəqqi qanunların qəbulu, ictimai təşkilatların fəaliyyəti, vergi reciminin təkmilləşməsi milli iqtisadiyyatda biznesin inkişafı üçün ilkin möhtəşəm zəmin yaradır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev cənablarının 2002-ci il aprel-may aylarında yerli və xarici iş adamları ilə görüşü ölkəmizdə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində mühüm əlamətdar hadisə kimi yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Milli sahibkarların, xarici iş adamlarının iqtisadi fəaliyyətlərində müntəzəm üzvləşdikləri bürokratik maneələr, institusional problemlərin açıq müzakirə mövzusunda çevrilməsi keçirilən görüşün əhəmiyyətini artıran mühüm cəhətlər sırasındadır.

Əlbəttə keçid dövrünün özəllikləri fonunda artan problemlərin tezliklə aradan qaldırılması, qısa müddət ərzində sahibkarlığı dayanaqlı inkişaf zolağına istiqamətləndirilməsi sadəlvhlük olardı. Hətta bütün resursların bolluğu, səylərin səfərbərliyi şəraitində belə məsələnin inkişaf etmiş ölkələrdəki səviyyə yüksəldilməsi zaman faktorunun təbii aşırımlarından keçmədən mümkün deyildir. Respublikada sahibkarlıq və biznes işinin səmərali təşkili, inkişaf etdirilməsi bir sıra obyektiv spesifik xüsusiyyətləri vardır. İnkişaf etmiş ölkələrdə biznesmeni xalis sahibkarlıq xarakterli məsələlər - idarəetmə, mənfəət, pul dövriyyəsi, yeni texnologiyaların tətbiqi, biznes artımının davamiyyəti düşündürdüüyü halda bizim gerçəklikdə, qanunvericiliyin normalaşdırılması, bank sisteminin qeyri-təkmilliyi, vergi siyasəti, kapitalla giriş çətinliyi, bürokratiya, məmur proteksiyanizmi fikirlərə hakim kəsilir. Bütün bu problematik məsələlərin həll mexanizmlərinin tapıntısı daimi dövlət qayğısı, geniş elmi təhlil prosesinin gerçəkləşdirilməsi, ölkədə aparılan iqtisadi islahatların dərinləşməsi və təkmilləşdirilməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Belə ki, sahibkarlığın inkişafına yardım, orta sinfin formalaşması nizami addımlar sferasında investisiyon təminatlarda bulunaraq ümummilli məsələ kimi, dövlətin strateji

iqtisadi proqramların leytmotivini təşkil etməlidir. Hər hansı bir iqtisadi cəmiyyət biznesmen istəyinə heç də tamlığına köklənmir. Sosial məsuliyyətin dərki ayrı-ayrı intellektuallar, vətənsəvər insanların xidmətləri də dövlət proqramlarının reallaşmasının mühüm bazis elementlərini təşkil edir.

Biznesin məqsədi konkret fəaliyyət istiqamətini təyin edən məsələlərdən ibarətdir. Buraya keyfiyyət və kəmiyyət təyin olunmuş zamanla bağlı tapşırıqlar aiddir. Məqsəd və tələblərin formalaşdırılması güclərin və vəsaitlərin səfərbərliyini yaxşı təyin etmə müvəffəq nəticəliyə səbəb olur. Mülkiyyət formasına görə fərdi, korporativ, fəaliyyət həcminə görə kiçik, orta, iri, həmçinin beynəlxalq və digər subsektorial kommersiya funksionallığını əhatə edən, bir-biri ilə sıx qarşılıqlı təmas və rəbitədə olan sahibkarlıq neft-qaz sektorunda da eyni ampuladan çıxış edir.

Biznes fəaliyyəti mülkiyyət azadlığı və bazar subyektinin gerçək müstəqilliyinə əsaslanır. Biznes işində əsas prinsiplial cəhət mənfəət götürməkdir. Lakin bu mənfəət yüksək effektivliyi hədəf seçən amansız risk tələbindən keçir. Beynəlxalq təcrübə bəyan edir ki, biznesin sürətli inkişafı və genişləndirilməsinin əsasını iqtisadi, təşkilati, sosial səbəb və tələblərin təsiri qaynaqlandırır. Sahibkarlıq potensialı yüksək olan ölkələrdə kiçik və orta biznes aparıcı mövqedə dayanaraq iqtisadi inkişafın mühüm təminatçısı rolunda çıxış edir. Qərbi Avropada, o cümlədən, ABŞ-da ÜDM-in $\frac{1}{3}$ hissəsindən çoxunu kiçik və orta biznesin təmsilçiləri olan firmalar təmin edir. Fərqli olaraq əksər keçid iqtisadiyyatını yaşayan məmləkətlərdə isə mütərəqqi strukturlu biznes işi tam məzmununda kompleks xarakter almamış, bazar prinsiplialı avanqard ölkələrin səviyyəsinə qalxmamışdır. Bir çox amillərlə səciyyəvi olan belə gerçəklik respublika iqtisadiyyatının indiki mərhələsinə də xarakterikdir.

Sahibkarlıq və biznesin inkişafı haqqında mülahizələr apararkən yaşadığımız iqtisadi sistemin mahiyyətinə varmaq, onun formalaşmış prinsiplial tələblərini, dünya təcrübəsində mövcud iqtisadi inkişaf modelləri ilə müqayisəsini təhlil etmək ehtiyacı yaranır. Bütün iqtisadi proseslərin məcmusunu ehtiva edən iqtisadi sistem cəmiyyətin iqtisadi həyatında mülkiyyət münasibətləri və təsərrüfat mexanizminin quruluşu ilə xarakterikdir. İqtisadi sistemi bilməklə təsərrüfat həyatının çoxsaylı qanunauyğunluqlarını anlamaq mümkündür. Təsərrüfatın təşkilinin milli, ənənəvi modellərinin fərq müxtəlifliyinə baxmayaraq hər bir iqtisadi sistemdə ilk yeri bölgü mübadilə istehlakı cəm edən istehsal dayanır. Bazar təsisatlı iqtisadiyyata adaptasiyada bulunan Azərbaycanın sovet inzibati komandalı sistemindən qurtulmada xüsusi iqtisadi inkişaf modelinə seçim ehtiyacı daha aktuallaşan xarakter almışdır. Müstəqil iqtisadi quruculuq yolunda ilk mühüm onillik mərhələsini qət etmiş respublikada bu gün iqtisadi dirçəlişin təminatında beynəlxalq empirik nailiyyətlərə istinad edən mütərəqqi iqtisadi modelin qəti müəyyən olunması olduqca vacib və zəruridir. Yeni model seçimində iqtisadi effektləri ilə daha çox tanınan və fərqlənən, sahibkarlığın və biznes işinə yüksək təminatlar verən müvafiq ölkələrə məxsus iqtisadi modelləri nəzərdən keçirək:

Yaponiya və Cənubi Koreya iqtisadi inkişaf modeli. Milli özünü dərk, yüksək əməksevərlik əsasında səmərəli, qənaətli, dünya bazarında rəqabət göstərən mallar istehsalını təmin etmək hər iki ölkəni iqtisadi inkişafı missiyasının prioritetini təşkil edir. Dövlət iqtisadi modernizasiya proseslərində öz təsir gücünü daim göstərir. Bu ölkələr arasında iqtisadi model orientasiyasında oxşar cəhətlərlə yanaşı fərqli aspektlərdə mövcuddur. Cənubi Koreya Yaponiyaya nisbətdə kiçik və orta biznesə edilən yüksək qayğı ilə fərqlənən cəhətlərə malikdir. Belə təmayül çox qısa müddət ərzində ölkədə orta sinfin formalaşmasına zəmin olmuşdur. Bununla belə hər iki ölkədən dövlətin bazara güclü müdaxiləsi 1990-cı illərin sonunda Uzaq Şərq regionunu bürüyən məlum böhranlara səbəb olmuşdur.

Amerikan modeli /ABŞ/. İqtisadi həyatı sahibkar aktivliyinin hər tərəfli mükəfətləndirilməsi üzərində qurulan ölkədə, aztəminatlı qruplar üçün müxtəlif güzəşt və yardımlar verən mümkün həyat səviyyəsi yaradılmışdır. Şəxsi müvəffəqiyyət, yüksək əmək məhsuldarlıqlı orientasiya üzərində strukturlaşan iqtisadi modeldə sosial bərabərlik məsələsi ümumən nəzərdən keçirilmir. Burada dövlət stabil konyekturun və iqtisadi tarazlığın qorunmasında təsir gücünü nümayiş etdirir.

AFR sosial bazar təsərrüfatı modeli. Ölkədə formalaşmış sosial bazar sistemi Hitler hakimiyyəti zamanı nəhəng konsernlərin ləğvi və bütün təsərrüfat sistemini təşkil edən iri, orta və kiçik müəssisələrin təşkili əsasında dayanıqlı inkişafı təmin edən təsərrüfat mexanizmini ifadə edir. Bununla belə ölkədə daha çox kiçik və orta biznesin, fermer təsərrüfatlarının inkişafına üstünlük verilir. Burada bazar yüksək əmsallı təsərrüfat fəaliyyətini stimullaşdırır. Dövlət isə öz növbəsində aktiv olaraq qiymətlərə, rüsumlara, texniki normalar təsir mexanizmini saxlayır.

İsveç modeli. Milli gəlirin aztəmin olunmuş əhali qrupları üzrə təkrar bölgüsünü gerçəkləşdirərək əmlak bərabərsizliyinin məhdudlaşmasına orientasiya edilən ölkə apardığı üstün sosial siyasətlə fərqlənir. Əsas Fondların yalnız 4%-i dövlətin əlində cəmlənmişdir. Lakin bununla belə dövlət xərclərinin səviyyəsi ÜDM-in yarısına bərabərdir və həmin xərclərin də yarısı sosial ehtiyaclara ödənilir. Belə vəziyyət fiziki şəxslərdən yüksək vergi yığıcı hesabına reallaşır. Bu iqtisadi model «funksional sosiallaşma» adlanır. Ölkədə istehsal funksiyasının ağırlığı bazar rəqabəti əsasında fəaliyyət göstərən şəxsi müəssisələrin, yüksək həyat təminatı, məşğulluq, təhsil, sosial sığorta, elm və digər bu kimi infrastruktur elementləri isə dövlətin üzərinə düşür.

Real bazar ölkələrində strateji inkişaf modellərinin fərq müxtəlifliyinə baxmayaraq iqtisadi sistem əksərən sosiallaşan bazar təsərrüfatı prinsiplərini rəhbər tutan və postindustrial cəmiyyət quruculuğu elementlərinə uyğun olaraq kiçik və orta biznesi stimullaşdıran meyarlar üzərində qurulmuşdur. Bazar təsisatlarının prioritetliyi qətiləşmədiyi, bürokratik mərkəzin mövcud olduğu, xüsusən keçid iqtisadiyyatı ölkələrində iqtisadi inkişaf sxemi belədir ki, burada iqtisadi həyat bir qədər kriminallaşmış, sahibkarlar isə daha çox «kölgəy» keçmişlər. Keçmiş ictimai dəyərlərin dağılması, yenilərinin tez bir zamanda formalaşmaması, anomiyaya təzahürü xas olan belə ölkələrdə iqtisadi cinayətlər yüksək səviyyədədir. Burada cəmiyyətin müəyyən təbəqəsində keçmiş sovet sisteminə nastalci hisslər, mərkəzdən hər şeyin bölünməsi və təkrar bölünməsi, təhsil və səhiyyənin pulsuz olması və digər bu kimi dövlət paternalizm elementləri qalmaqdadır.

Dünya iqtisadiyyatında gerçək tətbiqini tapan iqtisadi inkişaf modellərindən hər hansı birinin respublikamız üçün müvafiq olanın seçimi, öncədən geniş təhlil olunmalı və elmi əsaslandırılmalıdır. Milli mental dəyərlər, resurslar faktoru, formalaşmış ənənəvi iqtisadi sistemin özəllikləri, dəyişmə diapazonu, onun elastiklik imkanları və səmərəliliyi təmin edən digər mühüm korrelyasiyon komponentlər ümumi iqtisadi modelin ərsəyə yetməsində əsas müqəddəm şərtlərdəndir. Heç şübhəsiz ki, bazar iqtisadi sisteminin hərəkətverici seqmentlərindən olan biznes işini və sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdıran prinsiplərin və real təminat mexanizmlərinin də bu strategiyada yer alması nəzərdən qaçırılmayacaq. Bizim fikrimizcə biznes işini və səmərəli sahibkar fəaliyyətin dövlət tərəfindən təminatı və tənzimlənməsi aşağıdakı üç istiqaməti əhatə etməlidir:

1. hüquqi təminat;
2. investisiyon təminat;
3. səhmdar əməkdaşlığın stimullaşdırılması.

Beynəlxalq təcrübədə nəzərdən keçirdiyimiz dövlətlərə xas olan və aprobeasiyadan keçən iqtisadi mexanizmlərdən respublikamızın iqtisadi inkişaf modelində əsas istinad nöqtəsi kimi götürülə bilən aspektləri aşağıdakı motivasiyada vermək olar:

1. milli özünü dərk, yüksək əməksevərlik əsasında səmərəli, qənaətli, dünya bazarında rəqabət göstərən mallar istehsalını təmin etmək, iqtisadi modernizasiya proseslərində dövlət təsir gücünü artırmaq /*Yaponiya və Cənubi Koreya*/;
2. sahibkar aktivliyinin hər tərəfli mükafatlandırılması /*ABŞ*/;
3. kiçik və orta biznesin təşkilində dayanaqlı inkişafı təmin edən təsərrüfat mexanizmi yaratmaq /*AFR*/.

«Funksional sosiallaşma» orientasiyalı İsveç iqtisadi modeli nə qədər sosial təminatlı olsa da bizim məkanda tezliklə müvafiq modelin qurulması çətin və bir qədər mürəkkəb məsələdir. Lakin bununla belə, nikblik üçün də yetərli əsaslar da vardır. Belə ki, güman edilən təzahürün bir çox xalqların tale sınaqlarında müvəffəqiyyətlə çıxması da məlum reallıqdır.

Biznes fəaliyyətində araşdırıldığı kimi, iqtisadi sistem, orientasiya və model aspektləri mühümdür. Məhz buna görə də biznes işinin təşkili, sahibkarlığın inkişafı bu iqtisadi parametrləri müvafiq düzüm və nizamında səmərəliliyə yetir. Biznes fəaliyyəti iqtisadi inkişafın prioritet istiqaməti kimi, ölkə iqtisadiyyatında tamılıqla məntiqi təyinatını tapmalıdır. Ölkənin iqtisadi modelləşməsinin qəti obrazda müəyyən edilməsi biznes fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazasının yaradılmasına təkan verəcək, səmərəli iqtisadiyyat quruculuğunu aktivləşdirəcəkdir.

10.5. Azad iqtisadi zonalar və neft biznesi

Neft biznesin uğurlu fəaliyyətində Azad İqtisadi Zonalar /AİZ/ arealı mühüm yer tutur. Hasilatın pay bölgüsü strategiyasını rəhbər tutan, konsorsium təyinatlı iş birliyinin qurulmasında yeni təsisat əksərən offşor və Azad İqtisadi Zona adlandırılan məkanda qeydiyyat vəsiqəsi əldə edir. Neft biznesi və Azad İqtisadi Zonaların konsolidasiyası offşor biznesin nəzəri və empirik sferadakı nailiyyətlərinin şərhinə əsaslar yaradır.

AİZ-lərin yaradılmasında aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq nəzərdə tutula bilər:

1. iqtisadi zonada, eləcə də onun hüdudlarından kənarında işçi qüvvəsinin tam məşğulluğunu təmin etmək;
2. ölkəyə xarici investisiyanı cəlb etmək;
3. xarici bazarlara çıxarıla biləcək məhsul istehsallarını mənimsəmək;
4. müvafiq zonanın xammalından, materialından, işçi qüvvəsindən, mövcüd istehsal potensiallarından daha dolğun istifadə etmək;
5. offşor zonanın ekoloji mühitini sağlamlaşdırmaq;
6. xaricə mütərəqi texnikasını, texnologiyasını, eyni zamanda qabaqcıl idarəetmə üsullarını müvafiq zonaya cəlb etmək.

Təbii ki, AİZ-lərin yaradılması konsepsiyası onun fəaliyyət istiqamətləri tam əhatə edilməlidir. Bir sıra dünya ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dövlətlərin iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyası, ölkənin və onun regionlarının qarşısında duran aktual sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün AİZ-lərin yaradılması mühüm rol oynaya bilər. Son bir neçə onillikdə AİZ-lərin inkişafı dünya iqtisadiyyatında nəzərə çarpan hadisələrdən biridir. Bu məsələ MDB ölkə liderlərinin axırıncı üç sammitində də diqqət mərkəzində olmuş, nəticədə AİZ-lərin formalarından biri olan «Azad ticarət zonaların yaradılması haqqında» Saziş imzalanmışdır.

Azad İqtisadi Zonalar milli və xarici sahibkarlar üçün xüsusi iqtisadi şərt və şərait imkanlarına malik milli dövlət ərazisinin məhdud hissəsini təşkil edir. Bu məhdud dövləti zonada sahibkarlar müəyyən güzəştlər şəraitində öz biznes fəaliyyətini qururlar. Bu güzəştli şərtlər sistemi geniş şəbəkəlidir. Buraya aşağıdakı güzəştlər sisteminin elementləri daxildir:

1. gömrük;
2. icarə;
3. valyuta;
4. vizit;
5. əmək recimi;
6. vergi;
7. normativ-hüquqi.

AİZ-lər əsas biznes fəaliyyəti məramında industrial inkişafın investisiyalaşması məqsədini ifadə edir. Daha geniş ifadə də AİZ-lər xarici ticari, ümumi iqtisadi, sosial, elmi-texniki və texnoloji problemlərin həlli məqsədi üçün təşkil edilir.

AİZ-ləri şərti olaraq aşağıdakı çoxsaylı spesifik növlərə təsnif edirlər:

Güzəştli gömrük rüsumu strategiyasında ifadə olunan Azad İqtisadi Zonalar.

1. azad ticarət zonaları;
2. valyuta portları;
3. rüsumsuz anbarlar.

Milli və xarici kapitalın güzəştli vergi, gömrük rüsumu strategiyasında ifadə olunan Azad İqtisadi Zonalar.

1. eksport sənaye zonaları;
2. isehsal zonaları.

Güzəştli recimli əməliyyatlara əsaslan xidmət təyinatlı Azad İqtisadi Zonalar.

1. bank zonaları;
2. sığorta zonaları.

Yeni texnoloji nailiyyətləri gerçəkləşdirən Azad İqtisadi Zonalar.

1. texnopolistlər;
2. texnoloji zonalar.

Kompleksli və çoxfunksiyalı Azad İqtisadi Zonalar.

1. azad şəhərlər;
2. azad zonalar.

AİZ-lərin fərqləndirici xüsusiyyəti kimi onların digər təsərrüfat ərazilərindən təjrid olunması funksiyası çıxış edir. AİZ-lər offoşor mərkəzlər və körfəz vegi qruplarına ayrılır.

İngilis mənşəli istilih olan *offoşor* hərfi tərcümədə sahil, sahilədən kənar, açıq dənizdə dəniz kənarındakı kimi mənaları ifadələndirir. Bu termin II Cahan savaşından sonra dövriyyə çıxmışdır. Öncə bu termindən Qərb Avropaya beynəlxalq yardım təyinatlı «Marşal» planının gerçəkləşməsində xarijdən edilən dövlət tədarükü anlamında istifadə olunmuşdur. Məlumdur ki, «Marşal» planını həyata keçirməklə ABŞ dövləti Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatları və dövlət büdcəsini müdafiə edərək onlarla aktiv iqtisadi təmaslar qurmuşdur. Belə ki, ABŞ dövləti bir çox əmtəələr üzrə Avropalı sənayeçilərə sifarişlər verərək dollar ifadəsində həmən məhsulları almışdır. Eyni zamanda bu sferanı təmsil edən müəssisələr əvəzsiz olaraq borc və subsidiyalar əldə etmişlər.

Müasir dövüdə offoşor termini kontinental şelfdə neftqaz hasilatında da geniş istifadə olunur. Xəzərin Azərbaycan sektorunda «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində hasilat və işləmələri həyata keçirən ABƏŞ də offoşor təyinatlı orqandır. Onun offoşorluğunu təkcə Azərbaycandan aldığı imtiyazlar deyil, həm də bir şirkət olaraq müvafiq AİZ-də qeydiyyatdan keçməsidir. İqtisadçılar isə daha geniş düşüncədə bizim şərh etdiyimiz kimi offoşor terminini AİZ-lər kontekstində istifadə edirlər.

Offoşor mərkəzlər bir qayda olaraq böyük olmayan ada dövlətlərdə təşəkkül tapmışlar. Körfəz vergi sisteminli zonadan fərqli olaraq offoşor zonalar xarici suda kapitalının cəlb edilməsi sisteminə təzahür edirlər. Daha məşhur offoşor zonalar aşağıdakılardır:

1. **Cəbəllüdtariq** - Böyük Britaniya;
2. **Cersi və Qrensi** adaları - Böyük Britaniya;
3. **Terksi və Kaikos** adaları - Böyük Britaniya;
4. **Britan və Virqin** adaları - Böyük Britaniya;
5. **Baham** adaları;
6. **Qonkonq**;
7. **Delever** ştatı - ABŞ.

Offoşor zonada fəaliyyət göstərən müəssisə və ya biznes qurumu mənfətdən vergi ödəməyə öhdəli deyildir. Bu vergi növünü adətən qeydiyyat rüsumları əvəz edir. Belə firmaların qeydiyyat prosedurası da çox asan və istək olduqda hətta sahibkar görüntüsü sənədləşmədə anonimdir. Offoşor zonada kapital ixracı məhdudiyətləri yoxdur və yalnız burada vergi güzəştləri hakimdir.

Bir qayda olaraq offoşor zonada öz ölkələrindəki vergi pressinqindən çəkinən firmalar toplaşirlar. Çox zaman burada qeyri-qanuni, kölgə iqtisadiyyatında peşələşmişlər də toplaşirlar. Müasir statistikaya görə offoşor zonada 3 trilyon dollarlıq kapital dövr olunur. Offoşor zonalarda «çirkli pulların» yuyulmasının qarşısını almaq məqsədi ilə burada beynəlxalq qurumlar müvafiq tədbir və sanksiyalar həyata keçirirlər.

AİZ-lər qrupunda digər mühüm tipik forma körfəz-vergi zonasıdır. Mahiyyətə bir-birinə oxşasalarda körfəz-vergi zonası offoşor zonadan fərqlənir. Əsas fəaliyyət məramı vergi və digər

güzəştlər verməklə xarici suda kapitalının cəlbədməsi funksiyasında ifadə tapır. Bu funksionallıq offşor zonadakı məqsədləllə üst-üstə düşsə də fərq dipazonu seziləndir. Belə ki offşor zonadan fərqli olaraq körfəz-vergi zonasında güzəştlər yerli kompaniyalara da verilir. Burada kiçildilmiş vergi güzəştləri spesifik fuksiyalarda bir neçə vergi növünə aid edilir. Belə ki, Lüksemburqda yumşaldılmış vergi recimi yalnız banklara şamil olunur. İsveçrə və Lixtenşteyndə holdinq, ticari və vasitəçi firmalara verilir. Dünyada 70-dən çox olmayan körvəz-vergi zonaları fəaliyyət göstərir.

AİZ-lərin nəzərdən keçirilən növ təsnifatında güzəştli gömrük rüsumu strategiyasında ifadə olunan zonalar fərqli mahiyyət daşıyır. Burada xüsusi olaraq azad ticarət zonalarına fikir yönəltməsi ehtiyacı vardır. Belə ki, azad ticarət zonaları inteqrasiyanın ilk pilləsində qərar tutur. Buraya sərhəd ticarəti şəbəkəsində əməliyyatların aparılması daxildir. Regional ölkələr qrupu inteqrasiya və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı ifadə edən azad ticarət zonaları yaradır və burada gömrüksüz ticarət təşkil edirlər. Belə əməkdaşlıq müvafiq ticari infrastrukturun yaranması və təşəkkülünü genişləndirir.

Güzəştli gömrük rüsumu strategiyasında ifadə olunan zonalar içərisində valyuta portları və rüsumsuz anbarlar da əhəmiyyəti ilə fərqlənir. Bu bazar seqmentlərindən AİZ-lər fəaliyyət göstərən firmalar faydalanaraq biznes dairəsini genişləndirirlər.

AİZ-lər qrupunda milli və xarici kapitalın güzəştli vergi, gömrük rüsumu strategiyasında ifadə olunan zonalarında biznes səmərəsi yüksək qiymətləndirilir. Daha çox istehsal və sənaye funksiyalı belə zonalarda biznes fəaliyyəti geniş imkanlar əldə edir. Eksport sənaye zonaları biznes fəaliyyətinin mühüm iqtisadi komponentini təşkil edir.

Güzəştli recimli əməliyyatlara əsaslan xidmət təyinatlı AİZ-lər isə bank və sığorta zonaları rəvnəqləndirir. Bu şəbəkədə qurulan bank və sığorta kompaniyaları çoxlu imtiyazlar əldə edərək azad vergi sistemli fəaliyyət təşkil edirlər.

Yeni texnoloji nailiyyətləri gerçəkləşdirən AİZ-lər içərsində isə texnopolistlər fərqlənirlər. İnnovasiyon prosesi və fəaliyyəti genişləndirilməsinə xidmət edən texnopolislər yeni yaranışların daşıyıcılarına çevrilirlər. Məlum faktır ki, müəssisə və firmalar innovasiyon fəaliyyətə üstünlük verirlər. Bunu çox zaman dəyişkənliyi fəaliyyət leytmotivinə çevirmiş firmalara şamil etmək olar. İnnovasiya bir sistem olaraq AİZ-lərin mühüm element çalarlarındandır. Bazar iqtisadiyyatında rəqabət mübarizəsinin üsullarından birinə çevrilən innovasiyanın başlıca nəticəsi əmək məhsuldarlığını artırmaq və mənfəəti yüksəltməkdən ibarətdir. Bazar rəqabətindən o qalib çıxır ki, lazımi zaman kəsiyində mütərəqqi texnologiyaları tətbiq etməklə irəliləyişlərə nail olsun. İnnovasiya zamanı yeni tələb formalaşır və bunun müqabilində alıcılar mənəvi köhnəlmiş malları almaq istəmir. Məhsulun əmtəə növünün yaxşılaşdırılması üzərində aparılan işlər dinamik keyfiyyət yaradır, əmtəə imicini daimi diyəşən və inkişaf edən məjraya yönəldir. İnnovasiyalar çağdaş zamanda reputasiyalı təşkilatın fəaliyyət missiyasının leytmotivinə çevrilmişdir. Bununla belə innovasiyon tərəqqi təkcə firma reytingi hədəfi deyil, o başlıca olaraq dayanaqlı inkişafın mühafizəsində, bazar konyukturunun fəth edilməsində daim təkmilləşmə, sadıq və çevik təşkilati bir alətdir. Təşkilatı innovasiyon fəaliyyət elmi-texniki və intellektual potensialı səfərbər edərək daha optimal və davamlı səmərəliliyə müvəffəqolmanı şərtləndirən tədbirlər sistemidir.

Çoxprofilli fəaliyyət şəbəkəsi texnopolisləri fundamental və tətbiqi tədqiqatlar sferasının genişləndirilməsində əsas alətə çevirir. Texnopolislə sahibkarlıqla yanaşı dövlət biznesində də öz işıqlı gücünü nümayiş etdirir.

Kompleksli və çoxfunksiyalı AİZ-lər əsas hisəsini azad sahə və zonalar təşkil edir ki, bu funksionallıq da bizim tədqiqat boyunca ümumi və fərdi düzümdə təhlil və araşdırmalara məruuz qalmışdır.

AİZ-lərin konfigurativ müxtəlifliyinə baxmayaraq Azərbaycan Respublikasında da müvafiq zona növlərinin yaradılması imkanları genişdir. Azərbaycan neftinin əks-sədası ölkədə yeni biznes mühitinin formalaşmasına zəmin olmuşdur. Xarici kapitalın ölkəyə gəlişində neft amilinə istinad edərək AİZ-lər yaratmaq təşəbüsləri qiymətləndirilməlidir. Sumqayıtda bahlanan

ilk Azad İqtisadi Zona epopeyasını neft və qeyri neft sektorlu ərazilərdə davam etdirmək olar. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasında perspektivli AİZ-lər yaratmaq imkanları vardır. Məlum faktır ki, müəyyən mülahizələrə görə beynəlxalq maliyyə qurumları bu gerçəkliyin hələ yetgin olmadığını diqqətə gətirirlər. Lakin bizim apardığımız araşdırmalar əsas verir ki, çeşidli AİZ-lər növləri içərsində Azərbaycan Respublikasının iqtisadi özəlliklərinə uyğun seqmentlər tapmaq imkanlı və gərəklidir.

AİZ-lər növ müxtəlifliyi fərqi ilə spesifik cəhət və xüsusiyyətlər şəbəkəsinə malikdirlər. Onların spesifik xüsusiyyəti bu bazar strukturunun anlayış və kateqorik tərəfində əksini əsasən tapır. Kioto konvensiyasının 1973-cü il qərarına görə AİZ-lər ölkənin elə bir ərazi hissəsidir ki, burada əmtəələrə milli gömrük teritoriyasının sərhədləri kənarındakı obyektləri kimi baxılır. Başqa sözlə AİZ-lər anklav ərazi təcəssümünü ifadə edir. Bu şərtiliyidən irəli gələrək həmin əmtəələr adı kömrük nəzarətinə və vergiqoymaya məruz qalmır. Bu vəziyyət «gömrük eksteritorial» prinsipi adlanır.

AİZ-lərə məxsus dünya ölkələrinin qanunvericiliyi müvafiq təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini aşağıdakı tənzimləmə elementləri əhatə edir:

1. idxal-ixras əməliyyatlarının gömrük tənzimlənməsi;
2. vergiqoyma;
3. lisenziyalaşdırma;
4. vizalaşdırma;
5. bank və sığorta fəaliyyəti;
6. əmlak və girov münasibətləri;
7. zonanın idarə edilməsi;
8. AİZ-lərə məxsus digər sresifik məsələlər.

1990-ci illərin ortalarında dünyada müxtəlif növlü 1200 Azad İqtisadi Zona fəaliyyət göstərmişdir ki, onların 300-ü ixrac-istehsal zonası, 400-ü isə elmi-sənaye parkı silsiləsinə məxsus olmuşdur. İxraj istehsal zonalarından həmin illərdə əmtəə eksportu 25 milyard dollar təşkil etmişdir. Buradakı məşğulluq şəbəkəsi isə 3 milyon insanı əhatə etmişdir.

AİZ-lərə növ silsəsi müasir dünya praktikasında 25-dən çox olmasına baxmayaraq, bütün kateqoriyalarda ümumi və xüsusi seqmentlər mövcuddur. Lakin bu cəhətləri daha çox ümumi funksionallıq ifadə edir və bu funksionallıq leytmotiv səciyyəlidir. AİZ-lərə məxsus spesifik bir xüsusiyyət də idxal-ixras üzrə vergi və rüsumlar bir qayda olaraq bu şəbəkədə nəzərdə tutulmamasıdır. Belə məqam isə investisiyaların rentabelliyini təmin edir. İvestor firmalara formalaşmış praktikaya uyğun olaraq 5 ildən 35 ilə qədər vergi tətillərdə tətbiq olunur. Bir sıra hallarda bu mərhələ təyin olunmuş sərhədlər bilmir və əksər halda ixrac əmtəəsinin istehsal tsikli ilə üz-tüstə düşür.

AİZ-lərin ən prinsipal görüntülü xarakterik xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

I. Müxtəlif imtiyaz və stimulların tətbiqi

o cümlədən;

1. xarici ticari (idxal-ixrac rüsumlarının azaldılması və ya ləğvi, xarici ticari əməliyyatlarının qaydalarının sadələşdirilməsi);
2. fiskal - vergi stimullaşdırılması ilə bağlı güzəştlər;
3. maliyyə - subsidiyaların müxtəlif formaları;
4. administrativ - müəssisələrin qeydiyyat prosedurunun, vətəndaşların viza reciminin sadələşdirilməsi.

AİZ-lərdə mənfəət normasında güzəşt 30-35%, bəzən orta hesabla 40% nəzərdə tutulur. Kapital qoyuluşunun burada özünütəminat müddəti gödəlidir. AİZ-lər üçün bu müddət 3-3,5 ildən çox olmur.

II. Geniş iqtisadi spektrdə müstəqil qərarvermə hüququ

III. Lokal və nisbi sadə idarəetmə sistemi

IV. Mərkəzi dövlət hakimiyyət strukturları tərəfindən hərtərəfli dəstək

AİZ-lərin spesifik xüsusiyyətləri sırasında yaranış şərtləri də vacib səciyyəvidir. Belə ki, burada AİZ-lərin yaranması sferasında bir sıra tələblər formalaşmışdır. Bunlar tələblər arasında muhumlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. nəqliyyat və kommunikasiya imkanlarının genişliyi;
2. bazarlara münasibətdə əlverişli joğrafi mövqe;
3. inkişaf etmiş istehsal potensialı;
4. münbit istehsal və sosial infrastrukturu;
5. mineral xammal resursları potensialına maliklik.

Dünya təsərrüfatıda AİZ-lərin funksional cəhətlərinə aşağıdakılar şamil olunur:

- 1 iqtisadi artımın sürətlənməsi;
- 2 beynəlxəq əmtəə dövriyyəsinin aktivləşməsi;
- 3 investisiyaların mobilləşməsi;
- 4 iqtisadi inteqrasiyon proseslərin dərinləşməsi.

Öz fəaliyyətlərində imtiyazlı şəraiti qenişləndirmək məqsədilə beynəlxalq korporasiyalar, neft kompaniyaları AİZ-lər şəbəkəsindən istifadə edərək yüksək mənfəət əldə etməyə nail olurlar. Bu nailolma cəhəti və cəhtini də AİZ-lərin tipik xüsusiyyəti kimi qiymətləndirirlər.

AİZ-lər qeyd olunduğu kimi, yaranış strategiyasında məxsusi konseptual yanaşma sisteminə də malikdirlər. Praktiki və nəzəri prinsiplər çərçivəsində AİZ-lərin yaradılmasında əsas iki öaşlıca konseptual yanaşma mövcuddur:

I. Ərazi;

II. Funksional.

Ərazi sistemində müəssisə - rezidend təsərrüfat fəaliyyətində imtiyazlı recim əldə edir. İkincili yanaşmada isə imtiyazlı recim sahibkar fəaliyyətinin müəyyən növünə şamil olunur. Birinci yanaşma sistemində AİZ-lər bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrə, xüsusən də Çin və Braziliya aiddir. «Dəqiqələr» adlanan ikinsilərə isə ayrı-ayrı offşor firmalar aid edilir.

Inkişaf etmiş ölkələrdə AİZ-lərin fəaliyyətində mühüm aspekt kimi onların dünya və daxili bazara işləməsi önəm daşıyır. Bu ölkələrdə AİZ-lərin inkişaf strategiyası bir sıra spesifik cəhətləri ilə fərqlənir və bu cəhətlər aşağıdakı şəbəkəni əşatə edir:

1. ***İstehsal eksport zonaları.***
2. Burada ölkəyə cəlb edilmiş xarici kapital elmi-texnoloji, infarmasiyon və industrial inkişafa yönəlidir.
3. ***Təsərrüfatcılığın xüsusi recimi.***
4. Burada xarici sahibkarlar üçün daha guzəştli və geniş liberial mühit formalaşdırılır.
5. ***Funksionallıq və diversifikasiya.***

Funksionallıq prosesində fəaliyyət kompleksliyi inkişaf edir, ticarət sənaye diversifikasiyası genişlənir.

AİZ-lərin spesivik cəhətləri və neft biznesində oynadığı rolu təhlil edərkən vurğulanmalıdır ki, onların yaranışı bazar iqtisadiyyatının dərinləşməsi tələbindən doğmuşdur. Bu mənada AİZ-ləri bazar iqtisadiyyatının prinsipial atributu kimi də dəyərləndirmək olar. AİZ-lər dünya təsərrüfatıda iqtisadi artımın sürətlənməsini təmin edir və beynəlxəq əmtəə dövriyyəsinin aktivləşməsinə yardımçı olur. Bu spesifik cəhət AİZ-lərin inkişaf etmiş ölkələr sistemindən inkişaf etməkdə olan ölkələr sisteminə transfert etməsini əsaslandırılmışdır. İndi AİZ-lərə dünyanın əksər ölkələrində rast gəlinir. Avtarkiyalı iqtisadi sistemə malik qonşu İran İslam Respublikasında, kommunist recimli Çin Xalq Respublikasında Latin Amerikasının əksər ölkələrində AİZ-lər təşəkkül tapır və inkişaf edir. AİZ-lər investisiyaların mobilləşməsi və iqtisadi inteqrasiyon proseslərin dərinləşməsi kontekstində də faydasını nümayiş etdirir. Bir çox ölkələr məhz AİZ-lərin inteqrasiya yaratmaq effektivinə istinadən onun formalaşmasını təmin edirlər. Bu ölkələrdə yaxşı dərk olunur ki, məhz dərinləşən inteqrasiya xarici kapitalın gəlişinə zəmin olur və ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin edir.

Azad İqtisadi Zona effekti təsərrüfatçılığın diversifikasiyasında da əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Əmtəə çeşidinin artmasına sürət verir. AİZ-lərin yaranışında bütün bu spəşif xüsusiyyətlər bir amala xidmət edir. Bu amlın fəvqündə isə biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi, sahibkarlığın inkişaf missiyası dayanır. Münbit biznes infrastrukturunun formalaşması isə AİZ-lərin yaradılmasından kənar qala bilməz.

AİZ-lərin səmərəsi daim kapital artımı təmin edən səciyyəlidir. Məhz buna görə bazar iqtisadiyyatının sistem əsası kimi qəbul edən ölkələr AİZ-lər yaratmadan səmərəli inkişaf trayektoriyasına çıxış edə bilməzlər. */Əlavə №9-da AİZ-lərin növləri, tipik ölçülər və imtiyazlar sistemi əksini tapmışdır/*

AİZ-lərin əhəmiyyət diapazonu təhlil edərək alınan nəticə ondan ibarətdir ki, bol neft-qaz resurslu ölkədə bazar iqtisadiyyatının dərinləşməsi aspektində və eyni zamanda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində regional müvafiq zonaların yaradılması bir daha dövlətin iqtisadi siyasət paketində yer almalıdır. Biznes fəaliyyətində istənilən kommersional addım risklidir. Risklərin təjridi isə toplanmış təjribənin analizi və əsaslandırılmış strateji xətt seçimindən asılıdır.

10.6. Neft-qaz sektorunda vençur kapitalı

İqtisadiyyat risk amilindən təjrid olunmamışdır. Məhz risk kəskinliyi ilə təzahür edəndə vençur kapitalı xilaskar qismində özünü fəda verir. Azərbaycan iqtisadiyyatın risk tələbli müvafiq səhələrində vençur təyinatlı sərmayə qoyuluşlarına da ehtiyac yüksəkdir. Dünya təcrübəsi bəyan edir ki, vençur kapitalının arealında cəm olan ölkələr bu sahədə uğurlara və irəliləyişlərə nail olmuşlar. Bütün postsovet məkanı üçün yeni kateqoriya sayılan vençur kapitalının ölkəmizdə, xüsusən də neft-qaz kompleksində tətbiqi sahəsində də mühüm addımlar atılmalıdır.

Vençur biznesi Avroatlantik biznes orbitində yeni bir anlamdır. Latin mənşəli ingilis məfhumu *vençur* kapitalı risk etmə mənasını ifadələndirir. Bu biznes növünün yaranış sferası 1957-ci ildə ABŞ-dan start götürür. İlk olaraq bu biznes sferasının yaradıcıları mühəndis-tədqiqatçı Yucin Klyaner, biznesmen Artur Rok, Tom Perkinis və digərləri olmuşlar. Onlar biznes aləminə «vençur kapitalı» terminini götürərək müvafiq biznes növünün fəvqündə dayanmışlar. Biznesmen Artur Rok 1961-ci ildə ilk vençur fondu yaratmışdır. 1970-ci illərdə vençur kapitalı Avropaya yol açmış və uğurla təşəkkül taparaq inkişaf etmişdir. Hazırda bu regionda minlərlə vençur biznesi təyinatlı kompaniyalar fəaliyyət göstərir. MDB məkanında və başlıca olaraq da Rusiyada vençur biznesi TASIŞ və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının təşəbbüsləri əsasında təşəkkül tapmadadır. Bu sıra da ölkəmizdə müvafiq qeyri-hökumət təşkilatı fəaliyyət göstərsə də vençur biznesi sferasında mütərrəqi nailiyyətlər nəzərə çarpamışdır.

Vençur kapitalı sxematik hərəkət sistemində malikdir. Vençur kapitalisti müvafiq kompaniya yaradaraq investordan pul yığıcı təşkil edir. Sonra sahibkar və cəlbədicə biznes layihəsi axtarışı aparır. Müvafiq layihə ekspertizasından sonra investora nizamnamə fondu və ya səhmlər paketi müqabilində, bir neçə il müddətinə mübadilə zəminində fəaliyyət təklif olunur. Burada vençur kapitalisti investor və sahibkar arasında bir növ vasitəçi rolunu oynamış olur. Burada tərəflər riski bölüşdürür, uğur perspektivində isə mənfəət sahibinə çevrilirlər. İntestorlar burada prosesin idarəedicə funksiyasını da öz üzərilərinə götürə bilərlər. Qeyd olunmalıdır ki, belə fəaliyyət adətən məhdud zaman kəsiyində yüksək risk və mənfəət üçün hesablanır. Vençur kapitalı xüsusi investisiya növü olaraq 3-5 illik mərhələ də strategiyasını qurur. 1999-2001-ci illərdə ABŞ-da orta illik parametrdə hər il vençur kapitalı 12-15 milyard dollar mənfəət yaratmışdır. Bir sıra nüffuzlu ABŞ kompaniyaları - Intel, DEC, Apple, Mikrosəft məhz vençur biznesi hesabına tərəqqi etmişlər.

Ümumilikdə vençur kapitalı elmi-texniki işləmələrin kommersizasiyasının sürətləndirilməsinə xidmət edir. Belə bir fikir hakim kəsilmişdir ki, məhz vençur biznesi mühəndis düşüncəsinin, alim potensialı və istedadının tam dövriyyədə hərəkəti üçün biznes fəaliyyətində yeganə və doğru bir istiqamətdir.

Vençur biznesinin Azərbaycan Respublikasında inkişafı üçün bir sıra müvafiq tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Burada ilk öncə müvafiq normativ-hüquqi bazanın yaradılması olduqca əhəmiyyətlidir. Bununla belə xüsusi likvid fondunun yaradılması da vacibdir. İnstitusional dəyişikliklər, müvafiq vençur infrastrukturunun yaradılması bu işin əhəmiyyətli spektrdə inkişafını təmin etmiş olar. Neft-qaz kompleksində, bütövlükdə milli iqtisadiyyatda vençur biznesin inkişafı respublikamızda innovasiyanın inkişaf etdirilməsini təmin etməklə yanaşı, onun iqtisadi tərəqqisində mühüm rol oynamaq imkanlıdır. Amerika, Avropa və Rusiya təcrübəsi göstərir ki, elmtutumlu sahələrə vençur kapitalını yönəltməklə ölkənin iqtisadi potensialını gücləndirmək olar. Bununla belə göstərilməlidir ki, vençur kapitalı daha «istedadlı» layihələr tələblidir və belə layihələr fonunda inkişaf edir. Hesab etmək olar ki, belə layihələr Azərbaycan Respublikasında da kifayətedici miqdardadır.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində yaradıcı iş adamlarının, bacarıqlı sahibkarların birgə əməkdaşlıq fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir sahibkarın əsas məqsədi optimal variantlar axtarmaqla dünya standartlarına uyğun gələn rəqabət qabiliyyətli, sertifikat göstəricilərinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən məhsullar istehsal edib reallaşdıraraq yüksək mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Sahibkarlıq fəaliyyətindən istehsal olunan məhsulların reklam edilməsində, satılmasında və müştərilərlə əlaqələrin yaradılmasında marketing vasitəçiləri əsas rol oynamalıdırlar.

Daha çox ehtiyaclarda olan kimi və orta sahibkarlığın inkişafına sərmayə qoyuluşunda potensial investorlar risk baxımından çətinlik çəkirlər. Kifayət etməyən məlumatlılıq investisiya riski artırır. Qeyd olunmalıdır ki, toplanan təcrübə beynəlxalq aləmdə belə proseslərə yardımçı olan təşəbbüsləri artıq gerçəklilyə çevirmişdir. Kredit riskini azaltmaq məqsədi ilə inkişaf etmiş ölkələrdə müvafiq ixtisaslaşmış kredit agentlikləri, kantorları və yaxud daha çox kredit büroları anlamında yayılmış qurumlar təşkil edilir. Belə bürolar vençur biznesinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətlidir. Müştərilər haqqında informasiyalar toplamaq, onların kredit ödəmək qabiliyyətini müəyyənləşdirmək, hazırlanmış göstəricilər sistemində müvafiqliyini təyin etmək bu büroların iş qayəsinin təməlinə durur. İnterestlər kredit verməmişdən əvvəl məhz bu qurumlar vasitəsilə müştərilərin ödənişqabiliyyətliyini müəyyənləşdirirlər. Müvafiq kredit büroları Rusiyada intişar tapmaqdadır. Hətta burada uyğun mərkəzi təşkilatın yaradılması ideyası da reallaşmışdır. Respublikamızda belə qurumların təşəkkülü, müddət tələb edən bir prosesdir. Şübhəsiz ki, normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi bu istiqamətdə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olunaraq, ölkəmizin iqtisadi dirçəlişinə, kredit risklərin azalmasına, sərmayələrdən rəşional istifadəyə kömək edəcəkdir.

İqtisadiyyatın inkişafına vençur kapitalının cəlb edilməsi təşəbbüsləri qiymətini almalı, azad iqtisadiyyatqurma prosesində də bu amildən yetərincə istifadə olunmasının hüquqi bazası, iqtisadi mexanizmləri işlənilib hazırlanmalıdır. Vençur kapitalının tətbiqi yeni texnologiyaların, innovasiyaların ölkəmizə gətirilməsi, mühüm səmərəli layihələrin reallaşmasına yardımçı olar.

Vençur kapitalının milli neft biznesində geniş tətbiqi burada olan qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsindən asılı olacaqdır. Hər hansı bir müvəqqəti məhdudiyətin olmasına baxmayaraq vençur kapitalı ölkə iqtisadiyyatında əsaslı təşəkkül tapacaq və neft-qaz kompleksinin iqtisadi tərəqqisində mühüm amillərdən olaraq innovasiyaların yaradıcısı və daşıyıcısına çevriləcəkdir.

10.7. Konsessiyon fəaliyyət

Azərbaycanın izafi neft-qaz sərvətləri ölkənin iqtisadi inkişafının fundamental əsasında dayanır. Yeni geopolitik vəziyyət, Azərbaycan istiqlalının bərpası, Xəzərdə yeni zəngin karbohidrogen yataqlarının aşkarlanması ölkəmizdə neft biznesi inkişaf və tərəqqisi üçün real şərait yaranmışdır. Vurgulanmalıdır ki, neft dünyada ən möhtəşəm və geniş yayılmış biznes növlərindən biridir. XIX əsrin ortalarında neftin sənaye erası start götürəndə bir çox Azərbaycanlılar yeni biznes növünü mükəmməl əxz etmiş, bu sahədə ən yüksək zirvələrə qalxmışlar. Tarixdən məlumdur ki, Bakı mədənlərində neft fontanlarını ilk təzahür etdirənlər məhz Azərbaycanlı sahibkarlar, Tağıyevlər, Nağıyevlər, Muxtarovlar, Əsədullayevlər və digər milli neft fəthələri olmuşlar. İndustriya biznesinin erkən formalaşma çağlarında çətin risk və uğura əsaslanan iqtisadi fəaliyyət növünü Azərbaycanlı sahibkarlar yetərli mənimsəmiş, Avroatlantik məkanın biznes qartalları Rokfellerlərə, Rotşildlərə, Nobellərə rəqabət meydanında qənim kəsilmişlər. Lakin çağdaş mərhələdə neft sektorunda münasib şəraitli imkanın məhdudluğu özünü nişan verir, milli sahibkarların potensialından yetərli və səmərəli istifadə olunmur. Belə ki, «Əsrin müqaviləsi» və növbəti mərhələdə bağlanan neft kontraktları çərçivəsində qismən olaraq təkcə təchizat kommersiyası xidmətlərini reallaşdıran milli sahibkarların istehsal sferasında və digər infrastruktur obyektlərində istifadə olunması üçün geniş imkanlar mövcuddur.

Neft-qaz sektorunda bu gün milli sahibkarların sərəncamına veriləsi xeyli istehsal-xidmət obyektləri vardır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev cənablarının müəllifi olduğu və reallaşdırdığı neft strategiyasının mühüm elementlərindən biri kimi, müasir məqamda neft-qaz sektorunda səhmdar əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, geniş özəlləşdirmə prosesinin gerçəkləşdirilməsi və yerli sahibkarların servis işinə cəlb edilməsi dayanır. Real olaraq 2001-ci ildə köhnə quru və dəniz yataqlarında və habelə qaz sənayesi və təchizatı sistemində fəaliyyət göstərən istehsalat komplekslərinə məxsus bir sıra xidmət-servis təşkilatlarının, yardımçı istehsal qurumlarının özəlləşdirməyə açıq elan edilməsi bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardandır. Bununla belə özəlləşdirmə prosesində müvafiq tələblərə cavab verən çevik investorun tapılması, səhmləşmədə yerli sahibkarların hərtərəfli iştirakının təminatı problemləri də mövcuddur. Digər tərəfdən növbəti inkişaf mərhələlərdə milli neft-qaz sektorunda daha geniş özəl sektorun formalaşdırılması, köhnə istismar obyektlərində konsessiya və lisenziya sisteminin tətbiqi, böyük neft biznesində səhmdar formalı şaquli inteqrasiya olunan qurumların yaradılması da strateji istiqamətli məsələlərdəndir.

Yaxın keçmişdə yaşadığımız məkanda sahibkarlıq və biznes məfhumları çox kiçik həlqədə təmsil olunan qruplara və ya ayrı-ayrı fərdlərə məlum anlam idi. İndi bu istilah kiçik yaşlılara belə bəllidir. «Biznes» və «sahibkarlıq» anlayışları sıx əlaqədardır. Sahibkarlıq milli dilin məhsulu kimi bütün məmləkətlərdə sətiri tərcümədə az dəyişkənliyə uğrayan və demək olar ki, eyni məntiqi mənanı daşıyır. İqtisadi müstəvidə təsərrüfat fəaliyyəti anlamını ifadələndirən biznes ingiliscə iş deməkdir. Hər iki termin iqtisadi düşüncədə parafraz kimi qəbul olunur. Kommersiya fəaliyyəti kimi biznes sahibkarlığa nisbətə daha geniş mahiyyət daşıyır. Məxsusi struktura malik sahibkarlıqdan əhatəli olaraq biznesin subyektini qeyri-sahibkarlıq təşkilatları və təsisatları da ehtiva edir.

Yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət fonunda Xəzərdə aşkarlanan nəhəng neft ehtiyatları obyektiv olaraq ölkəni dünya neft bazarının iştirakçısına çevirmişdir. Böyük biznesdə səriştə və vərdişləri mükəmməl olmayan respublikaya dünya neft arenasına çıxışda, ilk partiyalarda iri neft kontraktlarındakı əsas tərəfdaşları yardımçı olmuşlar. Lakin yetişən mərhələdə inteqrasiyanın dərinləşməsi, bu geniş bazarda eksklyuziv iştirak məqamını daha yaxın etmişdir. Böyük neft biznesinə daxil olmaqda mühüm bir cəhəti nəzərə almağı unutmamalıyıq ki, bizim iqtisadiyyatımızın yüksəlişi formalaşmış müvafiq qaydalarından asılı olacaqdır. Buna görə də, qoşulduğumuz dövriyyəni dəyərləndirərək milli rifah naminə ümumi reallıqdan fərdi faydalanmağa səfərbər olunmalıyıq.

Davamlı intensiv və ekstensiv istehsal prosesi nəticəsində köhnə yataqları əhatə edən istismar zonasında neft-qaz hasilatı enmə fazasına daxil olmuşdur. Marginal vəziyyətdə olan bu yataqlarda kəskinləşən dağ-mədən geoloji çətinliklərlə əlaqədar hasilat artımına nailolma yeni texnoloji yanaşma və aktiv maliyyələşmə tələb edir. Çətin təsərrüfat vəziyyəti və «ödəməmələr sindiromu» ilə qarşı-qarşıya dayanan istehsalat kompleksinin isə bu tələbləri dolğun təmin etməyə maliyyə və texnoloji potensialı xeyli məhdudlaşmışdır. Müasir mərhələdə kompleksdə daxili ehtiyatlar hesabına hasilatın sabitləşməsi və artırılması strategiyasına üstünlük verilsə də perspektivdə reabilitasiyon prosesə kompleks xaricindən investisiyaların cəlb edilməsi qaçılmaz olacaqdır. Lakin dünyanın aparıcı neft şirkətləri ehtiyatlar diapazonu və renabelliği daralmış belə yataqlarda sərmayə qoyuluşlarına maraqlı deyillər. Yaranmış situasiya investisiyon konfigurasiyada dövlət transfertləri istisna olmaqla kiçik və orta biznes şəbəkəsində xarici və daxili investorların cəlb edilməsini şərtləndirir.

Dünya neft biznesində yataqların işlənilməsində idarəetmənin forma və mexanizmləri geniş spektrlidir. Bu müxtəliflik çeşidində ənənəvi və modernləşdirilmiş konsessiya kontrakt üsulları sınaqdan çıxmış və daha səmərəli hesab edilən metodlar sırasındadır. Lüğəti interpretasiyada və iqtisadi anlamda konsessiya dövlət və ya bələdiyyəyə mənsub təbii sərvətlərin, müəssisələrin və digər təsərrüfat obyektlərinin təsbit olunmuş müddətdə müqavilə əsasında istismara verilməsi formasıdır. Azərbaycanın mövcud qanunvericilik şəbəkəsi bu və ya digər dərəcədə milli neft sektorunda dünya praktikasında təsdiqini tapmış adekvat kontrakt formalarının tətbiqinə, onların legitimləşməsinə imkan verir. Konkret olaraq icarə, dövlət müəssisələrinin müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsi, lisenziyalaşdırma və digər müvafiq normativ-hüquqi aktlar yeni kontrakt formalarının tətbiqində ilkin qanuni baza kimi çıxış etmə imkanını yaradır. Neft sektorunu əhatə edən qanunvericilik şəbəkəsinin unifikasiyası və vahid məcəllə sistemində təşəkkülü isə hədəf seçilən perspektivi daha məzmunlu gerçəkləşdirə bilər. Bu strateji xəttin reallaşması mineral-xammal resurslarının rəşional mənimsənilməsində iqtisadi-hüquqi münasibətlərin dərinləşməsi və təkmilləşməsi istiqamətində daha üstün səmərəliliyi təmin edəcəkdir. Konsessiya formasının tətbiqi mədən və ya onun fraqmenti çərçivəsində pilot formada sınaqlara bilər. Fikrimizcə qurudakı yataqları əhatə edən istismar zonasının azdəbetli mədən zolaqları konsessiya təyinatlı iqtisadi əməkdaşlığın ən dar çərçivədə eksperimental seçim meydanı olaraq daha cəlbəedici və praktiki əhəmiyyətliyədir.

Formalaşmaqda olan milli neft biznesi bu təsirlərdən uzaq olsa da, müvafiq neqativ halların kəskinləşməsinə yol verilməməlidir. Məhz milli mənafeleli, dövlətli maraqları, iqtisadi təhlükəsizlik mülahizələrini rəhbər tutaraq proqramlaşdırılmış, ardıcıl islahatlar yalnız belə təsirləri neytrallaşdırmağa qabildir. Böyük pulların asan və tez əldə edilməsi zamanı tarixə qovuşmuş, istehsalın mesanantlar hesabına riskdən qorxmadan səxavətli investisiyası zamanları yüz il arxada qalmışdır. İndi daha ciddi və ləyaqətli biznes məqamı yetişmiş, riskləri mülayim bölüşən konsolidasiya, səhmdar əməkdaşlıq əvəz etmişdir. Neft iqtisadiyyatının yeni dirçəliş məqamında ötən təcrübənin təhlili, buraxılmış səhvlərin təkrarlanmaması, sahədə toplanmış empirik elmi nailiyyətlər nəzərə alınmaqla sahəvi biznes işi hərəkətə gətirilməlidir.

XI FƏSİL FİSKAL SİYASƏT VƏ RENTABELLİ FƏALİYYƏT

11.1. Fiskal mexanizmlər və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi meylləri

Ölkə iqtisadiyyatında neft-qaz sektorunun aparıcı mövqedə durması onu həm də büdcə daxilolmalarının ən real və ümüdlü partnyoruna çevirmişdir. Lakin belə gerçəklik intəhasız olaraq davamlılıq əldə edə bilməz. Effektiv qayğı məhdudluğu şəraitində fasiləsizliklə daim iqtisadiyyatı bir mənbə hesabına qaynaqlandırmaq, həmən mənbənin də ön sıradan çıxmasına gətirə bilər. Bunun üçün isə neft-qaz sektorunda dayanaqlı uğurlu və stabil iqtisadi inkişaf təminatı funksionallığa yeni aspektdə yanaşma zərurəti formalaşdırır. Yeni yanaşma sferasında isə vergi sisteminin təkmilləşməsi mühüm dövləti məsələ kimi qarşıda durur. Təxirəsalınmaz vergi konsensusunun tətbiq zonası olaraq isə bu sektorda köhnə istismar sahələri daha aktiv çıxış edirlər. Bu istehsal kompleksində hasilat templərinin məhdudlaşması sahəyə əlahiddə vergi sisteminin tətbiqini şərtlə edir.

Energetik strukturun fiskal təkmillik problemi həm də neft sektorunun bütün guşələrində, başlıca olaraq hasilatda, emalda istehsal güclərinin yerləşməsinin optimallaşdırılmasına, xam neft və neft məhsullarının səmərəli nəqlini və itgilərin daha da məhdudlaşmasına yönələn tələbləri artırır. Bu baxımdan neft-qaz sektorunda yeni fiskal siyasət çətinləşən dağ geoloji mədəni şəraiti sferasında keçici sahəvi vergi sisteminin formalaşmasına və burada əsas yükün pərakəndə ticarət şəbəkəsinə keçirilməsi strategiyası üzərində qurulma qərarına istinad etməlidir.

Bol və ucuz resurslar amili sənaye büdcə təşkilatlarının və əhalini subsidiyalaşması ilə müşayiət olunur. Bu subsidiyaların önündə ödəmələr gedir. Belə situasiya isə müəssisələrin texniki geriliyini mühafizə edir, qeyri-istehsal təyinatlı xərcləri, enerji resurslarının istehlakının təsərrüfatcasına istifadəsini stimullaşdırır və dempinq qiymətlərinə şərait yaradır. Subsidiyaların energetik sektorda əsas forması kimi üç prinsipial əlamət çıxış edir:

1. *tariflər;*
2. *proporsionallığı dolğun ifadə etməyən diferensiallaşan qiymətlər;*
3. *güzəştlər.*

Hər üç forma üzrə optimallaşma çevik fiskal siyasət, konsensuslu vergi reciminin tətbiqi ilə gerçəkləşmə imkanlıdır. Qeyd olunmalıdır ki, vergi güzəştlərinin neft-qaz kompleksində tətbiqi spektri geniş diapazonludur. Mövcud empirik naliyyətlərdən, aparıcı neft kompaniyalarının təcrübəsindən bəhrələnmək milli neft-qaz sektorunda, xüsusən də hasilat kompleksində müvəqqəti hal kimi güzəştli vergi vahəsi tətbiq etmək olar. Prossedurun daha effektiv nəticəliyi isə əmlakın təbii istehsal potensialına uyğunlaşdırılması ilə həllinə qovuşacaqdır. Bunun üçün sahədə geniş və dəqiq inventarizasiyanın aparılması zəruridir. Belə inventarizasiya səmərəsiz ərazi, izafi və səmərəsiz əmlak mövcudluğu aşkarlayacaq və nəticədə xeyli vergitutma obyektini sıradan çıxacaqdır. Aşkarlanıb təhlil edilərək istismara yararsız qeyri-məhsuldar maşın və avadanlıqların, qurğuların, tikililərin hesabdan silinməsi, icarəsi, satışı və ya mənfəətli, səmərəli istifadəyə səbəb olan istiqamətdə işlədilməsi xeyli izafi əmlakın azalmasına, bununla da vergi yükünün məhdudlaşmasına şərait yaradar. Hasilat zonasında vergi recimində digər qeyri-münasib konyuktur oxşar vergitutma obyektlərinin hədəfə götürülməsi ilə bağlıdır. Belə ki, quru ərazilərdə yerləşən mədəni sahələrindən həm torpaq və həm də mədəni vergisinin tutulması tətbiq olunur. Kəşfiyyat və istismar altında olan bu nəhəng istismar zonası demək olar ki, respublikanın quru ərazisinin tən yarısına bərabərdir. Bununla yanaşı quru ərazilərdə ehtiyatların tükənməsi, son on ildə orta hesabla hasilatın iki dəfə aşağı enməsinə, quyu fondunun üç dəfə azalmasına baxmayaraq tətbiq edilən müvafiq vergi tutumu məhdudlaşmamışdır.

Respublika neft sənayesinin köhnə yataqları əhatə edən istismar zonası çətin çıxarılan ehtiyatlar silsiləsinə daxildir. Burada səmərəli istismar mütərəqqi texnologiyalar və yeni iqtisadi mexanizmlər vasitəsi ilə davam etdirilə bilər. Belə strateji istiqamət isə əlavə kapital qoyuluşları

tələb edir və investisiyon cəlbədiciyi məhdudlaşdırır. Investisiyon cəlbliyinin artırılması üçün isə vergi stimullaşdırıcısı və vergi diferensiasiyası mühüm amil kimi çıxış edir. İstənilən vergi sisteminin məqsədi fiskal və stimullaşdırıcı optimal düzümdə əksini tapır. Burada bazalı istehsal faktorları olan torpaq, əmək və kapitala vergiqoyma qadağaları mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Bu qadağa iqtisadi xarakter daşıyır və qanunvericiliklə təsbit olunmamışdır. Faktiki olaraq bütün inkişaf etmiş ölkələrdə vergi qanunvericiliyi bu qadağa üzərində formalaşır.

İstehsal prosesində istifadə olunan kapital amortizasiyon güzəştlərlə ifadə edən vergiqoyma ilə müdafiə olunmuşdur. Mənfəət istehsalın reinvestisiyasında istifadə olunduğu təqdirdə vergidən azad edilir. Neft sənayesində tətbiq edilən vergi sistemi, istisna olaraq fiskal istiqamətlidir və vergiqoyma prinsiplərinə cavab vermir. Karbohidrogen xammalının torpaq istifadəçisi xammalın keyfiyyəti və istismar şərtlərinə görə renta ödəməyə borcludur. Müasir zamanda yatağın keyfiyyət parametrlərinə uyğun olaraq renta gəlirlərin ödənişi üzrə xüsusi vergiqoymanın tətbiqi zəruriləşmişdir. Burada vergiqoyma mexanizmi kimi yatağın illik rentabellik göstəriciləri əsas götürülməlidir. Vergi reciminin mülayimləşməsində vurğulandığı kimi, konsensusun əldə edilməsidir. Konsensus obyektii olaraq isə dövlət və vergi ödəyiciləri çıxış edirlər. Müvafiq istiqamətdə reallaşmalar da öncədən dəqiq hesablanmış kompromis proqram və planlara uyğun olaraq gerçəkləşdirilməlidir. Bu istiqamətdə əsas kimi, qeyri-rentabelli obyektlərə tətbiq edilən faizlərin azaldılması, proporsional vergiqoyma-deqressiya, vergi prospektinin məhdudlaşdırılması, ümumi və ya əlavə vergi növlərinin tətbiqi və digər iqtisadi əhəmiyyətli mexanizm və tədbirlər sistemi nəzərdə tutula bilər.

Vergilər bağlı problematik məsələlərin həllində beynəlxalq praktikada nəzəri və empirik müstəvidə sınalanmış dövlət vergi yükü ilə iqtisadi səmərəliliyin qarşılıqlı təmas və asılılığının optimal variantının tapılması və tənzim edilməsi mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Laffer effekti və ya əyrisi kimi iqtisadi-elmi dairədə geniş tədqiq olunan və öyrənilən vergi dərəcələri ilə büdcə gəlirlərinin iqtisadi inkişafı təmin edən vəhdətdə bağlılığı prinsipi də diqqətdən yayınmamalıdır. Məlum həqiqətdir ki, istənilən vergi iqtisadi sistemdən resurs götürülməsini ifadə edərək istehsal tsiklində faydalı işə məhdudluq gətirir. Məhz buna görə də vergi yükünün kritik səviyyədən yüksək təyinatı büdcə gəlirlərinin azalması ilə müşayiət olunacaqdır. Tədqiq və şərh edilən bütün bu analitik və təcrübü gerçəkliklər fikrimizcə milli neft-qaz sənayesinin strateji planlaşdırılması, davamlı inkişaf senarisinin hazırlanmasında iqtisadi-texnoloji vasitələrdən biri kimi təyinatlı istifadəsini tapacaqdır. Bazar prinsipli istehsalın genişlənən sferası neft-qaz sektorunun rentabelik problemlə sahələrində liberal vergi reciminin tətbiqini qaçılmaz edir. Aparılan təhlil və müşahidələr göstərir ki, resessiya uğrayan təsərrüfatlarda aparılan islahat işlərinin tərkib hissəsi kimi, sahəvi vergi sisteminin də təkimilləşdirilməsi zəruri və labüdüdü. Bu strateji iş isə tək cə daxili istehsalat problemi deyildir. Problemin həllində milli iqtisadi maraqlara uyğun gələn və eyni zamanda sahədə hasilatın rentabelliği ilə uzlaşan strateji tənzimləmədə dövlətin qayğı və səyləri irəlidir. Məhz buna görə də əsas yükü dövlət iradəli olaraq öz üzərinə götürməlidir.

Məlumdur ki, respublika neft-qaz sənayesinə keçmiş ittifaqdan irsi olaraq müxtəlif disproporsiyalar keçmişdir. Burada təbii ehtiyatlar potensialının əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dəyər qiymətinə qeyri-müvafiqliyi daha səciyyəvidir. Təhlil və araşdırmalar göstərir ki, mövcud disbalansın aradan qaldırılmasında sahədə istehsalın artımına yardım edən bütün iqtisadi imkanların sınağa çəkilməsi, daxili resursların səfərbərliyi və eyni zamanda dövlətin kompromis təyinatlı, mülayim vergi reciminə keçidi effektiv olacaqdır.

Vergi sferasında aparılan islahatların səmərəliliyi ilk növbədə neft-qaz sektorunda əksini tapacaqdır. Bu islahatlar sferası isə fikrimizcə aşağıdakı sistem formasında yüksəliş tapacaqdır:

1. dövlət tənzimləyici institutlarda islahatların genişləndirilməsi;
2. siyasət və hüquq sferasında normativ baza möhkəmliyinin təminatı;
3. subsidiyaların təcridinə nailolma;
4. sağlam rəqabət mühitinin formalaşması.

Hesab olunur ki, genişlənən yeni vergi islahatları neft-qaz kompleksinin bazar relsləri ilə irəlləyişinin ən vacib qaynaq elementinə çevriləcəkdir

11.2. Uçot sisteminin təkmilləşdirilməsi və konsalting sferasının genişləndirilməsi problemləri

İqtisadiyyatın bütün sferalarında olduğu kimi, neft-qaz industriyasının təsərrüfat fəaliyyətində müxtəlif maliyyə-kredit institutları, banklar, investisiya qurumları, bircalar, sığorta kompaniyalarının və müvafiq konsalting təşkilatlarının xidmətindən istifadə edilir. Həmin qurumların fəaliyyət diapazonunun, xidmət çeşidinin genişliyi, mühüm bazar seqmentləri ilə təhcizi neft-qaz kompleksinin təşkilatlarının iqtisadi maraqlarının təmin edilməsində, səmərəliliyinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Burada ilk növbədə mühüm partnyorlar kimi, banklar daha çevik iştirakda bulunurlar. Banklar kreditləmə, vəsaitlərin akkumulyasiyası funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı maliyyə riskini minimumlaşdırma istiqamətində müvafiq sığorta şəbəkəsini də təşkil edirlər. Bazar prinsipləri əsasında qurulan mütərəqqi bank sistemində xidmət çoxçeşidli və olduqca geniş imkanlıdır. Müasir mərhələdə banklar kredit məzmunlu mahiyyətini aşmış, sürətli elektron hesablaşmaları həyata keçirən, iqtisadiyyatı yüksək səviyyədə stimullaşdıran və həmçinin konsalting funksiyaların yerinə yetirən, mükəmməl nəzarət mexanizmlərinə malik çoxşaxəli institusional komplekslərə çevrilmişlər. Lakin Azərbaycanda bank xidmətinin universal standartlara tam yetişməmə aspekti neft-qaz kompleksinin müvafiq bazar seqmentlərindən dolğun istifadə edilməsini məhdudlaşdırır.

Milli iqtisadiyyatda, xüsusən də neft-qaz baş verən təbəllüdatlar vergi məəcəlləsinin, mühasibat uçotunun və bütövlükdə maliyyə şəbəkəsinin beynəlxalq standartlara müvafiq modernizasiyasını əsaslı edir. Belə reallıq isə mühüm institusional dəyişikliklər fonunda maliyyə xidmətinin bazar təsisatlı sistemə adaptasiyasında təhsil sferasında müvafiq korrektələrin aparılmasını şərtləndirir. Auditor, konsalting firmalarının, mühasiblik profilli qrupların və digər maliyyə xidmətli kommertiya təşkilatlarının məlumatlarına əsasən əmək bazarında müstəqil auditor yoxlamalarını aparacaq mütəxəssislər praktiki olaraq çox məhdud miqdardadır. Azərbaycan Auditorlar Palatasının auditorların təkmilləşdirilməsi və attestasiyası ilə bağlı son zamanlar atdığı addımlar da problemin real və aktual olduğuna yəqinlik gətirir. Analoji situasiya mühasibatlıq və maliyyə xidməti sferasında da eyni forma və məzmununda cərəyan edir. Dərinləşən bazar tələbləri ixtisaslaşma diapazonunu vektorial obrazda daha spesifik olan peşəkar kadrların hazırlanmasına istiqamətləndirir. Maliyyə-vergi sistemində mütəmmadi təkmilləşən islahatlar maliyyə mühəndislərinə və digər yeni maliyyə xidmətinin professional kadrlarına ehtiyac yaradır. Hazırda respublikada maliyyə xidməti sferasını təcəssüm etdirən əmək bazarında daha yeni bir meyl - vergi konsultantlarına olan tələb formalaşır və artır. Belə ixtisas sahibləri real bazar ölkələrində çoxdan fəaliyyət göstərirlər. Rusiyada və eləcə də MDB məkanının digər ölkələrində də müvafiq istiqamətdə kadr hazırlığı prosesi təşəkkül tapır və gücləndirilir.

Vergi konsultantları və ekspertlərinin missiyasına vergi bazasının formalaşması konsaltingi, mühasibat uçotunun aparılması və mühasibat hesabatlarının hazırlanmasına metodik yardım, vergi ödəyicilərinin hüquq və səlahiyyətlərini nizamlayan normativ-aktların interpretasiyası, fiziki və hüquqi şəxslərə aid qanunvericilikdə dəyişikliklərin monitorinqinə aid məsələlər dayanır. Hazırda respublikada müvafiq istiqamətli işləri auditorlar gerçəkləşdirir. Lakin göründüyü kimi, çağdaş maliyyə xidməti orbitində mövcud əmək bölgüsünə görə bu peşə növləri ayrı-ayrı ixtisaslarda təyinatını tapır.

Müasir məqamda istehsal və kommertiya strukturlarında maliyyə sferası mütəxəssislərinə olan tələbin fəvqündə müvafiq profilli təhsillə təminat problemi durur. Vergi konsultantlarının, ekspertlərinin hazırlanması və treninqi iki blokda: *iqtisadi və hüquqi* çevrədə fənlərin tədrisini şərtlə edir. Azərbaycan Respublikasında müvafiq kadrların hazırlanması yönündə elmi-metodik və tədris bazası mükəmməliyi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti fərli keyfiyyət və əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda vergi konsultantlarının, ekspertlərinin və digər konsalting bilicilərinin hazırlanmasında ehtiyaclı və əsas maraqlı tərəf kimi istehsal və kommertiya strukturları dayandığından müvafiq ixtisaslar üzrə mütəxəssislərin hazırlanması və treninqi də onların maliyyə dəsdəyi və müəyyən qisim də beynəlxalq donor təşkilatlarının qrantlarına

əsaslanmalıdır. Bununla belə, ADİU-da öz növbəsində nəzərdə tutulan tədris layihələrinin həyata keçirilməsində hazırlığını nümayiş etdirməli və müvafiq təşviqat kompaniyasını gerçəkləşdirməlidir.

Vergi konsultantlığı funksionallığının təminatı konyuktur məqamlardan aslı olmayaraq daimi tələbli və dinamik xarakter daşıyır. Bu reallıqdan çıxış edərək növbəti mərhələlərdə üçüncü sektor çərçivəsində vergi konsultantlarının palatasını yaratmaqla kadr hazırlığının həyata keçirilməsini də həmmən orqanın kordinasiyası ilə gerçəkləşdirilməsi daha məqsədə müvafiqdir.

Neft-qaz kompleksində səmərəli, təkmil korporativliyin bərqərar olmasında uçot proseduralarının qeyri-mükəmməlliyi problemi də əsaslı bazar sferasında hərəkət genişliyin ləngidir. Prosesdə dövlət orqanları ilə yanaşı vurğulandığı kimi, ictimai qurumların da fəaliyyət missiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan uçot işinin səmərəli təşkilində ayrı-ayrı təsərrüfatlar, maliyyə orqanları və dövlətin digər tənzimləyici iqtisadi qurumları ilə əməkdaşlığın inkişafına diqqət yetirməlidir. Partnyorluq prinsiplərini rəhbər tutaraq bank, vergi orqanları ilə müntəzəm təmaslar, təlimatların açıqlanması və yeni normativ aktların şərhli üzrə keçirilən izahetmələr bu baxımdan səmərəsini verəcəkdir. İqtisadiyyatın bütün sferalarında bazarın prinsiplial tələblərinə uyğun kadr hazırlığının təşkili, müvafiq treninqlərin keçirilməsi, mühasib-maliyyəçi, vergi konsultantları, ekautant, daxili auditor, mühasib-iqtisadçı mütəxəssislərinin hazırlanmasına diqqətin artırılması tələb olunur.

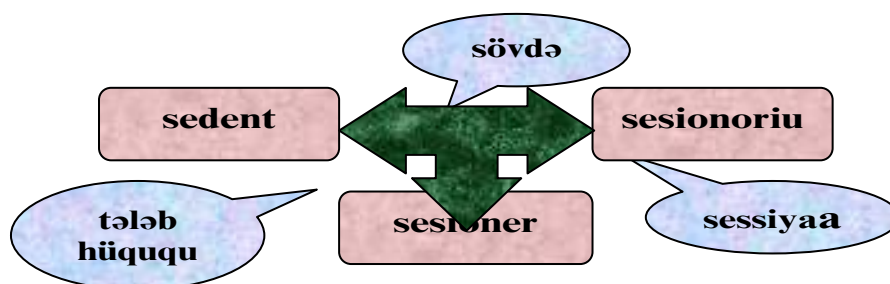
11.3. Sessiya və faktoring təyinatlı iqtisadi texnologiyaların tətbiq effekti

Müasir mütərəqqi iqtisadi sistemin dayanıqlılığı stabil partnyorluq münasibətlərində ifadə tapan maliyyə və hüquqi öhdəliklərin müəyyən olunmuş zaman kəsiyində təmin edilməsinə əsaslanır. Keçid dövrünün özəllikləri, iqtisadi tərəfdaşların bazar transformasiyasının müxtəlif mərhələlərində olması reallığı isə maliyyə öhdəliklərinin nizamlanmasında əngəllər yaradır və bu neqativ proses öz növbəsində «ödəməmələr problemini» stimullaşdırır. Transformasiya mərhələsini yaşayan gənç müstəqil dövlətlərdə bazar iqtisadiyyatının tam bərqərar olması şərti kimi, müasir məqamda məhz «ödəməmələr» şəbəkəsinin ləğvi problemi çıxış edir. Enerjitutumlu iqtisadiyyatlı respublikamızda, xüsusəndə onun aparıcı sahəsi olan energetik sektorda da «ödəməmələr problemi» kəskinliyi ilə fərqlənir. Təsərrüfat fəaliyyətində iqtisadi dissonanslarla müşayiət olunan problemin həlli isə mülkü normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsini və mütərəqqi maliyyə alətlərindən dolğun istifadə etməni tələb edir.

Ödəməmələr şəbəkəsinin təjridi istiqamətində sessiya və faktoring təyinatlı iqtisadi texnologiyaların tətbiqi artıq sınınmış və effektivliyi ilə fərqlənən reallığa çevrilmişdir. Öhdəliklərin digər şəxslərə ötürülməsi institutunun əsaslı təşəkkülü və tərəqqisi iqtisadi sferada, o cümlədən energetik sektorda da sessiya və faktoring əməliyyatlarının formalaşması və təkmilləşməsi ilə müşayiət olunacaqdır.

Mülkü qanunvericiliyin inkişafı, praktikada onun tətbiqi, cəmiyyətin yeni tələbləri əsasında formalaşır və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda əksini tapır. İqtisadi həyatın gerçəklikləri belədir ki, müxtəlif səbəblərdən öhdəliklər sferasında şəxslərin dəyişməsi prosesi baş verir. Bu prosesdə *sessiya* – hüququn digərinə verilməsi proseduru əhəmiyyətini artırır. Sessiya hüquqi mahiyyətdə xüsusiləşmiş bir qanuni mexanizm olaraq kreditor və yeni kreditor arasında kommersion sazişini rəhbər tutur. Bu zaman sövdələşmədə borclunun razılığı tələb olunmadan yeni kreditora borc ödəniş hüququ verilir. Müvafiq proses nəticəsində isə borcun yeni sahibi yaranır. Beləliklə, sessiya prosesi sövdələşmənin elementinə çevrilir. Sxematik baxımdan isə sessiya prosesi aşağıdakı kimi təzahür edir:

Sessiya prosesinin dövriyyə sxemi

- Burada:**
1. *sessiya*-hüququn keçməsi;
 2. *sedent*-üçüncü tərəfə borc öhdəliyi verən şəxs;
 3. *sesionoriu*-sövdələşmədə mülkiyyət hüququ qazanan şəxs;
 4. *sesioner*-potensial borclu;

Real bazar iqtisadiyyatı ölkələrdə borc ticarəti geniş intişar tapmış və bu proses sessiya təyinatlı müqavilələrdən qaynaqlanmışdır. Sessiya müqavilələrinin nəticəsi kimi veksellərin buraxılışı və müvafiq veksəl ticarəti formalaşmışdır.

Sessiya prosesinin müasir spektrində faktoring mexanizmi daha üstün keyfiyyətə malik olaraq geniş yayılmış və eksperimental mərhələni uğurla qət etmişdir. Maliyyə industriyasının nisbətən gənc sahəsi kimi özünün təşəkkül prosesini ötən əsrin 60-cı illərində tapan **faktoring** ödənilməmiş borclar tələbini faktor kompaniyalara verilməsini ifadə edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə faktoring 1980-ci illərdə daha sürətli tərəqqi templərinə məruz qalmışdır. Bu illər ərzində faktoring dövriyyəsi İtaliyada 74, İspaniyada 14, Böyük Britaniya və Fransada 7,5 dəfə artmışdır. Faktoring maliyyə dünyasında bank işi və sığortalaşma kimi çox mühüm mövqə tutmuşdur. 1988-ci ildə isə Şəxsi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut faktoring haqqında konvensiya qəbul etmişdir. Müvafiq maliyyə mexanizmlərinin tətbiqi Sovetlər İttifaqında da möhtəşəm dövlətin süqutu ərəfəsində sınaqdan keçirilmişdir.

Faktoring əməliyyatlarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, komissioner debitor hesablarını kompaniyadan diskont əsasda nağdı alaraq, sonradan müvafiq əmtəə və xidmətlərin ödənişini faktiki alıcıdan təmin edir. Adətən faktor təşkilat 2-3 gün ərzində müştərisinə 70%-dən 90%-ə qədər ilkin məbləqli avans ödəyir. Qalıq məbləği borc tam alındıqdan sonra ödənişə məruz qalır. Fəaliyyətlərində faktoring əməliyyatları keçirə bilən faktor banklar öz müştərilərini potensial partnyorun ödənişqabiliyyətliliyi haqqında informasiyalarla yanaşı, həm də müvafiq borcların ödənişini də reallaşdırırlar. Rusiyanın nəhəng «Lukoil» neft şirkəti də borclar mənəşsinə düşməmək üçün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində sessiya və faktoring təyinatlı əməliyyatlara üstünlük verir. Şirkətin təsis etdiyi maliyyə qurumları və bankları məhz faktoring təyinatlı prosedur və normativlər əsasında fəaliyyət göstərir.

Respublikamızda sessiya strategiyasına keçid faktor firmaların təşkili, banklarda faktoring əməliyyatlarının keçirilmə səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, neft-qaz sənayesi müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və sənəsiya prosesinə təkan verəcəkdir. Bunun üçün isə aşağıdakı istiqamətlərdə islahat tədbirlərinin dərinləşməsinə zərurətlər vardır.

1. sessiya və faktoring institutunun normativ-hüquqi bazasının əsaslı formalaşması və onun energetik sektorda geniş tətbiqi;
2. Yanacaq Energetika Kompleksində mərkəzi qurumlarında uzunmüddətli borcların sessiya və faktoring strategiyası əsasında struktur təhlilinin aparılması, onların qaytarılması və satılmasının reallaşdırılması;

3. sifarişçi təşkilatlarla müqavilələr bağlanmazdan öncə marketing tədqiqatlarına uyğun olaraq konturagentin ödənişqabiliyyətliliyi haqqında faktor banklardan müvafiq informasiyaların əldə olunması;
4. törəmə təşkilatların vəsaitlərinin və hesablaşma hesablarının faktoring əməliyyatları üzrə lisenziyaları olan banklarda yerləşdirilməsi.
5. Sessiya prosesinin və faktoring təyinatlı əməliyyatların milli iqtisadiyyatda istifadə diapazonunun genişləndirilməsi və aktiv olaraq energetik sektorda tətbiqi ödəməmələr probleminin həllində öz təsir effektini göstərəcəkdir. Lakin ödəməmələr probleminin fundamental həll tapıntısını yalnız sessiya müqavilələri və faktoring əməliyyatları ilə bağlamaq yalnız olardı. Problemin arxivə ötürülməsi kompleks məzmununda institusional transformasiyanın qəti və tam təşəkkülündən keçir.

11.4. Neft-qaz industriyasında investisiyon layihələrin təhlil metodikasi

Təsərrüfat həyatının bütün guşələrində olduğu kimi neft-qaz industriyasında da investisiyon layihələrin qiymətləndirilməsinin iqtisadi və maliyyə təhlili milli iqtisadiyyat ənənələri və tələbləri kontekstində qurulur. Layihələrin qiymətləndirilməsində iqtisadi təhlilə üstünlük verilsə də, onların investisiyon təminatlılığının, rentabelliyyətinin əsaslandırılmasında maliyyə analizinin aparılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Burada iqtisadi və maliyyə təhlilində fərq əsasən vergi və subsidiyaların şərhində özünü nişan verir. Belə ki, məlum iqtisadi reallıqlara əsasən istehlak ediləni resurslara görə ödənilən vergilər layihənin xərclərini və əksinə olaraq isə subsidiyalar gəlirlərini artırır. Buna görə də maliyyə analizində vergi və subsidiyalar bütün digər xərclər və daxilolmalar kimi şərh olunur. İqtisadi təhlildə isə vergi ödənişləri layihənin xərcləri kimi göstərilir. Vergi ödənişləri bütün vergi qammasını, subsidiya və dotasiyalar isə tansfert tədiyyəsini əhatə edir və məntiqi olaraq tansfert ödənişləri iqtisadi təhlildə nəzərə alınmır. Nəticə etibarlı ilə investisiyon layihələrin iqtisadi təhlilinin əsasında maliyyə qiymətlərinin iqtisadi qiymətlərə çevrilməsi və ya tansfert ödənişləri metodikasi dayanır.

İnvestisiyon layihəyə müxtəlif elementlərdən ibarət mürəkkəb açıq sistem kimi baxılır. Layihələrin təhlilində tərəflərin maraqlarının ciddi öyrənilməsi əsas şərt hesab olunur. Belə məqam isə investisiyon layihələrin təhlilində xüsusi olaraq sistemli və situasiyon yanaşmanı qaçılmaz edir. Sistemli yanaşma metodlar silsiləsi deyildir. O təfəkkür üsulu kimi layihənin yekcins olmayan mürəkkəb təbiətinin nəzərdə tutan yanaşma tərzidir. Sistemli yanaşmadan fərqli olaraq situasiyon yanaşma konkret məqama cavab verən qərardan üstün qərarın olmadığı mənbədən çıxış edir. Bu onunla izah edilir ki, layihənin gerçəkləşməsinə müxtəlif spektrli amillər, həm xarici və həm də daxili faktorlar təsir göstərir. Belə faktorların davranışını isə situasiyon təhlil vasitəli metodlarla müəyyənləşir və nizamlanır. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, investisiyon layihələrin mükəmməlliyinin qiymətləndirilməsi sistemli və situasiyon yanaşma vəhdətində səmərəlidir.

İnvestisiyon layihələrin gəlir və xərclər təyinatı «kölgə qiymətləri»nə əsaslanan iqtisadi təhlillə aparılır. Konyuktur məqamda və konkret situasiyada resursun kölgə qiyməti ya alternativ dəyərə və yaxud da istehsal xərclərinin maksimal həddinə ekvivalent tutulur. İstehsal xərclərinin maksimal həddi kimi idxal dəyəri də götrülə bilər. Layihələrin qiymətləndirilməsində gəlir və xərclərin zaman aslılığı da diqqət mərkəzində olmalıdır. Zaman faktorunu mülayimləşdirmək üçün isə cari və gələcək xərclərin pul ölçüsündə dəyərləndirilməsinin mühümlüynə nəzər yetirmək vacibdir. Bu texniki fənn diskontlaşmada həllini tapır. Hər biri situasiya müddət aspektinə uyğun olaraq cari dəyərlər gələcək dövrün dəyər münasibəti, onların fərq əmsali, tətbiqi müvafiq iqtisadi-riyazi modelləşmələrə uyğun olaraq alqoritmik hesablamalara müəyyən edilməlidir. Bununla belə neft-qaz industriyasında investisiyon layihələrin optimal təminatlılığında qiymət riskindən müdafiə məqsədi üçün heyjerləşmə təyinatlı sığortalanma mexanizmləridən istifadə səmərəlidir. Layihələrin kompleks təhlili aparılan zaman yalnız fors-

macor situasiasından mühafizə tədbirlərinin görülməsi deyil, həm də vurğulandığı kimi diskontlaşmanı sığortalayan iqtisadi texnologiyalardan istifadə edilməli, konkret olaraq heyjerləşmə aparılmalıdır. Sınanmış bu analiz metodikası və texnologiyalarından milli neft industriyasının indiki və növbəti inkişaf mərhələsində layihələrin qiymətləndirilməsinin təhlilində istifadə edilməsi tələbli və zəruridir. Belə metodika, iqtisadi mexanizm və texnologiyaları müvafiq layihələrin netto nəticəliyini artıran təminat sistemi kimi də dəyərləndirmək olar.

İnvestisiyon layihələrin iqtisadi və maliyyə təhlilinin aparılması yalnız nəhəng yataqların işlənməsi sferasını əhatə etməməlidir. İqtisadi inkişafın növbəti fazasında şübhəsiz ki, köhnə yataqlarda, marginal strukturlarda hasilat artımlı və reabilitasiya xarakterli layihələrin işlənməsi gündəmə gələcəkdir. Bu gerçəklik və nikbinlik ondan irəli gəlir ki, respublikanın neft sənayesinin inkişaf perspektivi daxili bazarın təminatında neft biznesinin kiçik və orta çevrədə inkişaf etdirilməsini əsaslandırır. Müasir dünya sivilizasiyası məhz əsas iqtisadi qaynağını mürəkkəb və çox funksiyalı fenomen olan kiçik və orta biznesin təşəkkülü və inkişaf yetkinliyinə bağlayır. Bu əhəmiyyət və keyfiyyətə nail olmada isə daha çox lokal bazarın inkişafına önəm verilməlidir. Azərbaycanın neft-qaz resursları potensialı çox sayda müvafiq investisiyon layihələrin işlənməsinə perspektiv görüntü yaradır. Rusurlardan rəşional istifadənin təminatı isə bütün proseslərə elmi-analitik istiqamət verən vahid Neft İnstitutunun təsisatını zəruri edir. Respublikamızın neft institutları baxımından kasadlığı yoxdur. Analoji situasiya Rusiya Federasiyasına da şamildir. Buna baxmayaraq böyük ölkədə vahid neft institutunun yaradılması ideyası gerçəkləşdirilir. Eyni profilli və təyinatlı vahid kordinasiyalı institutlar ABŞ və Fransada çoxdan fəaliyyət göstərirlər. İnvestisiyon layihələrin işlənməsi və iqtisadi təhlili yalnız mərkəzləşmiş institutun yaradılması ilə bitmir. Daha səmərəli fəaliyyət institusional dəyişikliklərin dərinləşməsi və təkmilləşməsinə şərtli edir. Bu baxımdan neft-qaz industriyasını bütün silsilədə fəaliyyət nizamını təmin edən normativ-hüquqi aktlar işlənməli və təkmilləşməlidir. Bu neft-qaz ehtiyatlı ölkədə neft iqtisadiyyatını optimal nizamlayan sahəvi qanunlar toplusu, daha dəqiq isə neft kodeksi işlənilib hazırlanmalıdır.

11.5 Milli sektorda neftin keyfiyyət bankinin yaradılması zərurətləri

Bazar sferasındakı fəaliyyət firma və kompaniyaları müvafiq qiymət siyasəti və strategiyası aparmağa kökləyir. Belə ki, kortəbii şəkildə bazarı fəth etmək mümkün olmur. Qiymət taktikasında bazarla işləmək, bazarı öyrənmək, marketoloci tədqiqatlar aparmaq və ən əsası isə rəqabətədavamlı, alıcı tələbinə uyğun keyfiyyət və standartlı məhsul buraxılışını təmin etmək mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müvafiq tələblər xam neft məhsulu istehsalçıları üçün də eyni mahiyyətli əhəmiyyət kəsb edir.

Fiziki-kimyəvi parametrlərdə xüsusi çəki, istikiliktörətmə, sıxlıq komponentlərində təsnifləşdirilən neft vizual təmasda rənginə, qoxusuna və hətta dadına görə də fərqli keyfiyyətə malikdir. ABŞ-da parafinli, naftenli, naften-parafinli və digər keçici kateqoriyalı neft təsnifatları da mövcuddur. Daha geniş sferada neft tərkibindəki kükürdə görə çeşidləmə bölgüsünə məruz qalır. Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, kükürlü neft aşağı qiymətləndirilir və onun emal prosesi müəyyən mürəkkəbliklərlə müşayiət olunur. Qaynama temperaturu $+28\text{ s}^0$ -dən yuxarı, donma temperaturu $-30-60\text{ms}^0$ -dən hesablanan neft sıxlığına görə yüngül, orta və ağır neft olmaqla üç qrupa ayrılır. Dünya neft hasilatında bu konfigurasiya müvafiq olaraq 60:30:10 faiz nisbətdədir. Nümunəvi standartlı neftin sertifikat göstəriciləri sıxlığı, tərkibindəki kükürdün miqdarı ilə yanaşı həm də parafin, su və digər mexaniki qatışıqlar spektrində keyfiyyət donu alaraq xüsusi marker növündə istehlakçı seçiminə məruz qalır.

Neft marker indikatorunda bazar konyukturasına müvafiq olaraq hər gün mühüm birjalının ticarət zallarında, treyderlərlə alıcıların birbaşa qarşılıqlı təmasında qiymət təyinatını tapır. Avropada London /*IPE*/ - «Brent», Asiyada Sinqapur /*SIMEX*/ - «Dubay», Amerikada isə Nyu-

York */NYMEX/* birjası «Qərbi Texas» qarşılıqlı marker növünün satışını reallaşdırır. Dünya bazarında ümumən «Brent» markalı neft dominant mövqedə dayanır. Əsas marker çeşidləri ilə eiaiaou dünya ticarət arenasında neftin digər əlahiddə növlər də mövcuddur. İrili-xırdalı olmasına baxmayaraq fərqli çeşidlər qlobal bazarda neftin qiymətləndirilməsində iştirak etməirlər. Supernəhəng neft strukturlarının lideri kimi Səudiyyə Ərəbistanının unikal «Qafar» yatağından dünya neftinin 7%-nin hasil olunur. Lakin «yüngül ərəb nefti» adlanan bu çeşid qiymətyaratmada marker nümunəsi titulu qazanmamışdır. «Layt» markasından olan Azərbaycan vətən nefti isə dünya bazarlarına Rusiyanın «Yuols» */Uralcl/* neft qarşığı toplumunda xüsusi «Azərilayt» adı ilə çıxarılır. Aparıcı neft kompaniyaları bazar tələblərindən çıxış edərək istismar zonasının genişliyinə və yataqlar kateqoriyası amilinə rəğmən hasil etdikləri xam nefti çeşidləməyə məhkumdurlar. Bu məqsədlə isə neftin keyfiyyəti üzrə müvafiq bankın yaradılması ideyası və problemi ortaya çıxır. Gecikmiş olsa da Rusiyada da neftin keyfiyyət bankı yaradılmaqdadır. Ökədə neftin keyfiyyət bankının yaradılmasında əsas məntiqi şərt də neft kompaniyalarının müxtəlif çeşidli məhsul hasil etmələri ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən isə ölkədə nəql sistemi vahid strukturludur və mütləq əksəriyyətlə «Transneft» şirkətinin inhisarındadır. Məhz «Transneft»in kommunikasiya sistemi vasitəsi ilə Rusiya nefti dünya bazarlarına çıxış tapır. Çıxışda isə orta keyfiyyətli məlum «Yuols» nefti alınır. İnhisarlaşmanı mülayimləşdirmək məqsədi ilə federasiyada «Magistral kəmərlərdə nəql» haqqında qanun da qəbul edilmişdir. Burada hesab olunur ki, bank ideyasının reallaşması perspektivi aşağı keyfiyyətli neft hasilatçılarının yüksək keyfiyyətli istehsalçıların zərərləri kompensasiyasını təmin edəcəkdir. Belə strateji istiqamət Azərbaycan nefti üçün də əsaslıdır. Milli neft sektorunun perspektivli Xəzər şelfində və köhnə istismar zonasında çoxsaylı yataqlarda hasil olunan neft məhsulu müxtəlif keyfiyyət çalarlarına malikdir. Digər tərəfdən köhnə yataqlarda hasil edilən ənənəvi texnoloji sistem neftin mərkəzi nəql şəbəkəsindən keçərək çeşidlənməsini şərtləndirir. Belə hal isə müxtəlif çeşidli məhsulun keyfiyyət kateqoriyasına uyğun olaraq onun dəqiq dəyərləndirilməsində çətinliklər yaradır. Nəticədə renta disproporsiyası dərinləşir və istehsalçı əməyi tam layiqli qiymətini ala bilir. Bu aspekt xarici bazarlara çıxışda da təsir gücünü nümayiş etdirir. Məhz buna görə də neftin müvafiq keyfiyyət bankının respublikamızda da yaradılması obyektiv zərurətə çevrilir.

XII FƏSİL

SOSIAL-İQTİSADI TƏRƏQQİ VƏ TƏSƏRRÜFATIN EKOLOGİZASIYASI

12.1 .Yeni sosial-iqtisadi infrastrukturun formalaşması xüsusiyyətləri

XIX əsrin son onilliklərində sənayeləşən neft hasilatı Azərbaycanın iqtisadiyyatını geniş miqyasda hərəkətə gətirmiş, paytaxt Bakını bütöv bir makroregionun industrial, ticarət və maliyyə mərkəzinə çevirmişdir. Artan neft-qaz hasilatı bu məkanda güclü sənaye strukturları ilə yanaşı, həm də müqabil sosial infrastrukturun da formalaşmasını qaynaqlandırmışdır. İndi meqopolisə çevrilmiş şəhərdə əksər kommunikasiya şəbəkəsi, su, qaz kəmərləri, istilik, elektrik xətləri, avtomobil yolları, sahəsi milyon kvadrat metrədən çox hesablanan mənzil fondu, mədəniyyət otaqları, ticarət-məişət obyektləri neft-qaz sənaye kompleksinin sosial fəaliyyət sferasına daxildir. Analoji sosial effekt Bakı urbanizasiya zonasından kənarında respublika ərazisinin digər neftli-qazlı regionlarında təşəkkül tapan şəhər və qəsəbələrə də aiddir. Lakin 130 illik davamlı intensiv istismar nəticəsində köhnə yataqları əhatə edən kompleksdə hasilat resessiyaya uğramış, istehsalın təchizatı çətinləşmiş və məntiqi olaraq sosial infrastrukturun stimullaşması da məhdudlaşmışdır. Yaranmış reallıqdan çıxış edərək 2003-cü ilin yanvarında vurğulandığı kimi, respublika prezidenti H.Ə.Əliyev cənabları ARDNŞ-də struktur modernizasiyasını nəzərdə tutan müvafiq fərman imzalamışdır. Bu fərmandan irəli gələrək köhnə dəniz və quru yataqlarını əhatə edən neft-qaz sektoru tarixi «Azneft» adı altında vahid kompleksdə birləşmişdir. Struktur dəyişiklikləri sosial infraqurudundan da yan keçməmişdir. Belə ki, sosial və xidmət sferasının iri həcmli qurumları «Xəzərdənizneftsosialtikinti» Tresti və Avtonəqliyyat Kontoru özəlləşdirməyə açıq elan edilmişdir. Bundan öncə isə «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı»na uyğun olaraq respublika prezidentinin «Yanacaq-energetika kompleksi müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında» 2001-ci il mart sərəncamına əsasən ARDNŞ-in neftin hasilatı və emalı ilə bilavasitə məşğul olmayan 68 müəssisənin özəlləşdirilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Verilən qərarlar milli neft-qaz kompleksini xeyli miqdarda sosial infraqurudun seqmentlərindən və müvafiq subsidiyalardan azad etmişdir. Lakin bununla belə kompleks tamıqla sosial infraqurudun problemləri yükündən qurtulmamışdır. Növbəti mərhələlərdə mənzil fondunun, periferik kommunikasiya sisteminin və təsərrüfat subyektlərinə məxsus digər sosial infraqurudun obyektlərinin özəlləşdirməyə və bələdiyyə mülkiyyətinə verilməsi də qaçılmaz olacaqdır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı təsərrüfatçılıqda heç də istehsal strukturu ilə müvafiq sosial infraqurudun avtonom fəaliyyətini təşfiq etmir. Əkisinə yüksək renta zonalarında fəaliyyət göstərən yetərli istehsal-maliyyə potensialı kompaniyalar həm kollektiv üzvləri üçün, həm də istehsalın yerləşdiyi regionun və onu əhatə edən ijmmanın ümumsosial qayğılarını çəkməyə, müvafiq ehtiyaclarını ödəməyə borcludurlar. Praktikada bu gerçəklik tam dolğunluğu ilə əksini tapmışdır. Bunun bariz nümunəsi isə qeyd olunduğu kimi, neftin şəhəryaratma və infraqurudun salma amilinə rəğmən, milli neft-qaz kompleksində təzahür etməsidir. Sovet plan sisteminin tələbləri əsasında yaradılan müvafiq sosial infraqurudun yeni iqtisadi reallıqlar fonunda simasını dəyişmiş və onun ənənəvi potensialı təbəllüdatlara uğramışdır. İndi bütün postsovet məkanında neft-qaz kompleksi ilə bağlı sosial infraqurudun mülkiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır. Hətta istehsal templərinin artım sürəti ilə Rusiyanın bütün neft kompaniyalarını arxada qoyan nəhəng «YUKAS» bütünlüklə uzun illər balansında saxladığı Nefteyuqansk şəhərini bələdiyyəyə təslim etmişdir. Tamıqla şəhərin sosial qayğılarından azad olmasalar da şirkətdə bunu «yer və göy fərqi» kimi qiymətləndirirlər. Şəhərin simasını isə bələdiyyə vergiləri hesabına radikal dəyişdirmək mümkün olmuşdur. Bu müqayisənin şərhini onunla izah edilir ki, hazırkı məqamda «ödəməmələr sindromundan» sıxıntılar keçirən neft-qaz kompleksinin istehsalı normal inkişaf etdirməyə belə müvafiq maliyyə resursları və dövriyyə vəsaitləri yoxdur. Şəhər təsərrüfatı isə davamlı olaraq problemlərinin həllini kompleksin dayanaqlı inkişaf zolağına keçid perspektivi ilə bağlamamalıdır.

Aparılan təhlil göstərir ki, milli neft-qaz kompleksində sosial infrastruktur problemlərinin həlli senarisi aşağıdakı iki mühüm institusional aspektlə bağlıdır:

- I. Bələdiyyə institutunun tam formalaşması.
- II. Neft-qaz kompleksində bazar münasibətlərinin dərinləşməsi.

Yeni yaranışlar milli neft-qaz kompleksini sosial qayğılardan tamamilə təcrid etməyəcəkdir. Kompleksin bazar orientasiyalı struktur modernizasiyası sosial innovasiyaları stimullaşdıracaq və daha çox istehsaldaxili sosial mühitin inkişafında əks olunacaqdır. Sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması, istehsal mədəniyyətinin, erqonomik şəraitin yüksəldilməsi, məşğulluğun optimallaşdırılması, əmək haqlarının artırılması perspektivi ilə zənnimizcə kompleksdə strateji planda aşağıdakıları ifadə etməlidir:

1. dolğun sosial infrastruktur inventarizasiyasının və analizinin aparılması;
2. mənzil-kommunal təsərrüfatının bələdiyyə mülkiyyətinə verilməsi;
3. sosial təyinatlı təsərrüfat obyektlərinin, lüzumsuz və perspektivsiz iş yerlərinin ixtisarı və məşğulluğun istehsal həcminə uyğunlaşdırılması;
4. potensial gücü tam ifadə edən müvafiq sosial inkişaf proqramının hazırlanması və müvafiq tələbli mümkün sosial infrastrukturun modernizasiyası;
5. fərdi mükafatlandırma və sosial orientasiyalı stimullaşdırma fondunun təsis;

Xidmət strukturlarının tam miqyaslı bazar prinsiplərinə uyğun fəaliyyət zonasına keçid perspektivi isə kompleksdə ümumi islahatlar trayektoriyasında əsaslı dönüşlərdən biri kimi, sahənin dinamik inkişafına yardımçı olacaqdır.

12.2. Ekoloji iqtisadiyyatın təşəkkül prinsipləri

Cəmiyyət təbiətə sosio-texnosfera vasitəsi ilə təsir edir. Lakonik interpretasiyada sosio-texnosferanı «ikinci təbiət» də adlandırmaq olar. Sosio-texnosferin miqyası haqqında təəssürlərə vararkən qeyd olunmalıdır ki, müasir mərhələdə bir il ərzində insan tərəfindən istehsal edilən texniki kütlə təbii istehsal olunan biokütlədən on və bəzən də yüz dəfələrlə yüksəkdir. Bunlar azmış kimi insanın texnogen fəaliyyətinin təbətə təsiri onun tarazlığının bərbasını müddətsiz və çox zaman isə mümkünsüz edir. Bəşəri yaranış tarixi ərzində 20 milyon km²-dən artıq torpaq resursları məhv olmuşdur. Eroziya prosesi yenə də meyillidir. Hər il yerin təkindən 80 milyard ton filiz və qeyri-filiz hasil edilir ki, onun da yalnız 3-4%-i səmərəli istifadə olunur, qalan 96-97% isə təbiətə zərərli maddələr qismində tullanılır. Dünya okeanı müasir məqamda il ərzində 50 min ton pestisid, 5 min ton civə və 10 milyon ton neft töküntüsü qəbul edir. Bütün bu neqativ təzahürlər bəşəriyyətin davamlı sivil yaşayışının təmin edilməsində dünyanın iqtisadi inkişaf strategiyasının dəyişkənliyini şərtləndirir.

İqtisadiyyatın ətraf mühitə ciddi təsiri danılmaz faktıdır. Bununla belə iqtisadi quruculuq təbiət təmasları ilə qarşılıqlı münasibətdə tərəqqi edir. Ətraf mühitə planetar miqyasda ən çox neft-qaz, daş kömür və avtomobil nəqliyyatından istifadə təsir göstərir və bütün bu yaranışlar da karbohidrogen əsaslı enerjidaşıyıcıları hesabına təzahür edir. Məhz buna görə də bəşəriyyət yaxın gələcəkdə iqtisadiyyatın ənənəvi əsasını dəyişmək zorunda qalacaqdır.

Geoloqlar 200-500 metrə qədər dərinlikləri şelf adlandırırlar. Məhz şelf zonasında da neft və qazın intensiv axtarış-kəşfiyyatı və istismarı həyata keçirilir. Buna görə də akvatoriyanın şelf zonası daha ekoloji fəsadlı sahə kimi qalır. Hər il dünya okeanına 2-10 milyon tonadək neft dağılır. Bu isə özü-özlüyündə tam bir neft yatağı deməkdir. Su üzərinə düşən bir ton neft 12 km² su səthini bağlayır. 1 litr neft 40000 litr suyun oksigen buraxılışını məhdudlaşdırır və dəniz canlılarını havadan istifadədən məhrum edir. Bununla belə dünya okeanına təbii yolla neft sızmaları da müşayiət olunur. Bu proses 100 illərdir davam edir. Ən çirklililər Atlantik okeanına aiddir.

Müasir dünyada enerji istehlakının 40%-i neftlə təmin edilir. Yalnız neftin saxlanması və nəqlində çıxarılan neftin 5%-i itirilir. Beləliklə, hər il orta hesabla ətraf mühitə 150-170

milyon ton neft dağılır. Dəniz sularına neft axını daha çox tankerlərin yuyulması zamanı baş verir. Ən faciəvi tanker qəzası 1967-ci il də «Torri Kanon» super tankeri qəzasıdır. Bu zaman dənizə 120 000 ton neft düşmüşdür. Qəzalardan 3 dəfə çox olaraq dənizə tankerlərin yuyulmasından çirklənmə düşür. Dünyada baş vermiş məlum dəniz tanker qəzalarından 4 dəfə çox neft-kimya zavodları və qazma qurğuları çirkləndirir.

Dəniz və okean sularında çirklənmə prosesi təbii yolla bərpa olunur, lakin təbii bərpa prosesi çirklənmə proporsiyasından asılı olaraq müddət amilində əksini tapır. Böyük sularda çirklənməni təbii axarına aparan bir sıra faktorlar çıxış edirlər. Bu qamma canlı mikroaləmdən tutmuş bütün təzahürlü təbiət hadisələrini əhatə edir. Xəzər dənizinin çirkabının məhdudlaşmasında da eynən faktorların «dəstəyi» vardır. Belə ki, bilgilərə görə Xəzərdə yaşayan «Kardiom» malyuskası dənizi neftdən çirklənmədən qoruyur. Bu hadisənin eksklyüziv və ya intişarlı olması açıq qalır. Lakin önəmli odur ki, dəniz çirkabdan canlılar vasitəsi ilə də təmizlənir. Bununla belə insan idrakının indiki mərhələsində ekoloji qayğı məhz onun özünün üzərinə düşür. Bunun üçündə insanlar kardiom molyuskası ilə yanaşı dənizdən neftin yığılmasını hər gün təmin etməlidirlər.

Neftin dənizdən yığılmasında üsullar müxtəlifdir. Burada ən geniş yayılmış formalardan biri kimi, qəzet və kağız tullantılarından istifadə ilə yığımdır. Elmi-texniki tərəqqinin sürətli axını ekoloji təmizləmədə daha məhsuldar innovasiyalara zəmin olacaqdır.

Ekoloji təbəllüdatlar irəli gələrək bəşər cəmiyyəti iqtisadiyyatının xammal bazasının köklü dəyişkənliyini təmin etməlidir. Burada ilk mərhələdə bərpaulunan enerji mənbələrinə, xüsusən də günəş və külək enerjisindən istifadəyə keçid daha effektiv olacaq və energetik kompleks bu təbii proseslər zəminində qurulan texnologiyalardan geniş istifadə ilə inkişaf tapacaqdır.

Bütün elm sahələrinin ekologizasiyası formalaşdığı kimi, iqtisadiyyatın da ekologizasiyası təşəkkül tapmadadır. Ekoloji iqtisadiyyat isə öz növbəsində yoxsulluq problemlərini daha effektiv həll etmək iqtidarına malikdir. Ekoloji iqtisadiyyat sənayenin attraktoruna çevrilməsi ilə yanaşı həm də yeni peşələrin yaranacağını da əsaslı edir. Çox uzaq olmayan gələcəkdə neftqazçıxarma mədənlərinin kənd təsərrüfatı fermaları ilə əvəzlənməsi, hidrogen yanacaq nəqliyyat növlərinin yaranışı, perspektivdə meqopolislərin tədricən itəcəyi də ehtimal olunur. İnsanın fəaliyyəti nəticəsində təbii maddələr və enerji yaranışlarının idarə olunması məhz, təbii proseslər və mexanizmlərlə vasitəsi ilə reallaşmalı, yeni elmi və mühəndis-konstruksiyalı, resursqoruyucu texnika və texnologiya əsaslı təkrar istehsalda üstünlük verilməlidir. Bu strategiyada əsas məsələlərdən biri də istehsalda təbiət proseslərindən istifadəni təmin edən prinsipə yeni texnologiyalar yaradılmalı, mənimsənilməlidir ki, cəmiyyətlə təbiətin harmonikliyi daha kamil formatda təmin edilsin. Bütün bu gerçəkliklər isə kosmik və geoloji güc ahəngdə biosferin şüur sferası olan noosfera keçidin və bu kontekstdə ekoloji iqtisadiyyatın labüdlüyünü şərtləndirir.

Ekoloji iqtisadiyyatın ən prioritet sahələrindən biri kimi, şübhəsiz olaraq neft-qaz industriyası fərqlənəcəkdir. Ehtimallar belədir ki, mütərəqqi ekoloji innovasiyaların geniş tətbiq məkanı məhz neft-qaz sektorunu əhatə edəcəkdir.

12.3. İnnovasiyon tərəqqi və inkişaf perspektivləri

Texnologiya istehsalı sferasında və idarəetmədə yeni yaranışları ifadə edən latın mənşəli isim kimi innovasiya /*innovation*/ yeniləşmə mənasında interpretasiya olunur. İlk dəfə innovasiya termini Amerika iqtisadçısı Yozef Şumpeterin /1883–1950/ 1912-ci ildə yazdığı «İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi» əsəri ilə dövriyyəyə çıxarılmışdır. İnnovasiya anlayışını ixtira və kəşf terminlərindən fərqlənir. Burada ümumiliklər qədər də yetərli müxtəlifliklər vardır. Kəşf və ixtira əvvəllər mövcud və ijtimaiyyət üçün aşkar olmayan, kordinal və inqilabi mexanizmləri ifadə edərək yeni fundamental həqiqətlərin təsdiqinə əsaslanır. Məqsədyönlü, dəqiqləşdirilmiş, kollektiv nəticənin məhsulu olaraq innovasiyanın məramı daha çox praktiki tətbiq səciyyəlidir. İqtisadi inkişafın ölçüsü artdıqca innovasiya anlayışı daha məzmunlu əhəmiyyət kəsb edir.

İnnovasiya əvvəllər yalnız texnologiya sferası ilə məhdudlaşdırsa, müasir zamanda o, istehsal idarəməsinin təşkilatı metodlarını da əhatə dairəsinə qatmışdır.

Bazar iqtisadiyyatında rəqabət mübarizəsinin üsullarından birinə çevrilən innovasiyanın başlıca nəticəsi əmək məhsuldarlığını artırmaq və mənfəəti yüksəltməkdən ibarətdir. Bazar rəqabətindən o qalib çıxır ki, lazımi zaman kəsiyində mütərəqqi texnologiyaları tətbiq etməklə irəliləyişlərə nail olsun. İnnovasiya zamanı yeni tələb formalaşır və bunun müqabilində alıcılar mənəvi köhnəlmiş malları almaq istəmirlər. Məhsulun əmtəə növünün yaxşılaşdırılması üzərində aparılan işlər dinamik keyfiyyət yaradır, əmtəə imicini daimi dəyişən və inkişaf edən məjraya yönəldir. İnnovasiyalar çağdaş zamanda reputasiyalı təşkilatın fəaliyyət missiyasının leytmotivinə çevrilmişdir. Bununla belə innovasiyon tərəqqi təkcə firma reytingi hədəfi deyil, o başlıca olaraq dayanaqlı inkişafın mühafizəsində, bazar konyukturunun fəth edilməsində daim təkmilləşmə, sadıq və çevik təşkilatı bir alətidir.

Təşkilatı innovasiyon fəaliyyət elmi-texniki və intellektual potensialı səfərbər edərək daha optimal və davamlı səmərəliliyə müvəffəq olmanı şərtləndirən tədbirlər sistemidir. Neft-qaz industriyası da innovasiyon fəaliyyətin məhsuldar, sınaqdan keçirilmiş və geniş tətbiq olmanı tələb edən sahələrindədir. Burada innovasiyon fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi sahəvi elmi-texniki potensialın durumu, keyfiyyət və kəmiyyət parametrləri ilə səciyyələndirilir. Prosesli və dinamik olmaqla innovasiya milli neft sektorunda bütün qamada həm texnoloji və həm də idarəetmə kontekstində əhəmiyyətini nümayiş etdirmək imkanlıdır. Məlum faktdır ki, Xəzərin yeni neftli strukturlarının mənimsənilməsinin texnoloji və iqtisadi stratejiyası innovasiyon nailiyyətlər sferasında cərəyan edir. Lakin bununla belə qətiyyətlə demək olmaz ki, yeni yataqlarının işlənməsində konsersium tərəfdaşları tamıqla ən müasir və qabaqcıl texnologiyaları tətbiq edirlər. Digər tərəfdən isə onların tətbiq etdiyi innovasiyalar respublikanın hududları kənarında yaranır və istehsal edilir. Bizim tədqiqatın məqsədini isə bu uzlaşma deyil, ölkə daxilində innovasiyaların yaranışı və böyük dövriyyəyə çıxışı təşkil edir. Belə ki, milli neft sektorunda innovatika sahəsində elmi axtarışların genişləndirilməsi, elmi-tərəqqinin sürətləndirilməsi innovasiyaların kommersiyalanması, bazarda əmtəə kimi çıxış etməsi effektində yeni maliyyə mənbələrinin təşəkkülünə təkan vermiş olar.

İnnovasiyon tərəqqinin əldə edilməsində elmin inkişafına yönələn qayğının artırılması mühüm amil kimi çıxış edir. İri təşkilatlar xüsusən ARDNŞ maliyyə imkanlarından səmərəli istifadə edərək innovasiyon situasiyanın dəyişikliyinə əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrilə bilər. Burada tərəqqi prosesi çevik və möhkəm maliyyə sisteminin yaradılması ilə daha sıx bağlıdır. Neft-qaz sənayesi müəssisələrdə innovasiyaların geniş tətbiqi müvafiq təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artmasına gətirər. Məlum həqiqətdir ki, respublikanın milli neft-qaz resursları əbədi deyildir. Yazın 20-25 ildə burada hasilatın əsaslı enmə prosesi baş verəcəkdir. Belə olan təqdirdə ölkənin neft-qaz resurslarından məhz bu mərhələdə innovasiyon tərəqqi sferasında istifadəsi gerçəkləşməlidir.

Bütün resurslardan üstün insan resursudur. Lakin, o çılpaq əllərlə tez və ani zamanda sivilizasiya qurmur. Bunun üçün isə ona kapital və empirik nailiyyətlər də gərəklidir. Bu baxımdan bizim arealda da tükənməsi gözlənilən neft resurslarını yalnız və yalnız insan resursları əvəz edə bilər. Ona görə də müasir sivilizasiyanın mühüm indikatoru insan kapitalının inkişafına qayğı və diqqət artırılmalıdır.

Dünya təcrübəsində neft gəlirlərindən istifadənin uğurlu və daha çox uğursuz təcrübə nümunələri mövcuddur. Bu nümunələr buketi Nigeriya-Norveçin şımasında təcəssüm olunur. Uğurlu fəaliyyət Norveç, uğursuz təsərrüfat isə Nigeriya ilə ehtiva olunur. Nəhəng miqyaslı neftin tapıntısından effektiv istifadə edərək aqrar bir ölkə olan Norveç çox qısa zamanda industrial inkişafa qovuşaraq «neft ulduzuna» çevrilmişdir. Ötən əsrin 70-ci illərində ölkədə qurulan neft-qaz sənayesi nəticəsində UDM-in həcmi son 25-30 ilə nisbətdə 6-7 dəfə yüksəlmişdir. Bir sıra müvafiq spesifik təsərrüfat göstəriciləri eyni olan Nigeriyada isə neqativ təzahürlər baş vermişdir. Neft dollarlarının qeyri-səmərəli istifadəsi nəticəsində dünya neft nəhəngləri sırasında qərar tutan ölkənin xarici borcları kritik səviyyəni aşmışdır. Yoxsulluq

səfalət bol neft resurslu ölkəni ağuşuna almışdır. Məmur ambisiyası, korrupsiya ölkə iqtisadiyyatını böhranlı məjraya salmışdır. Ölkənin xarici borcları 2001-ci ilin sonuna 32,1 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bu da ötən 10-15-ilə nisbətdə 3-4 dəfə yüksəkdir.

Azərbaycanın neftin əzəli dünyəvi industrial mərkəzlərindən biri kimi, ötən əsrlər əhatəsində müvafiq sahədə yeni yaranışlar və texnologiyaların ixtirası və mənimsənilməsi regionlar sırasında məxsusi yeri vardır. Neftçi mühəndislərinin, geoloq və alimlərinin elmi tərəqqi yenilikçiliyi, verilən səmərələşdirici təkliflər diapazonu, qabaqcıl sənaye nümunələrin hazırlanması, texnoloji nou-xaular, neft sənayesində geniş silsilədə tətbiq edilən digər qeyri-maddi aktivlər yaranışı ilə Azərbaycan həmişə fərqlənmişdir. İndi də bu fərqliliyi nümayiş etdirmək üçün elmi-intellektual potensial yetərlidir. Burada problem maliyyə resursları ilə əlaqələndirilir. Yetərli vəsait olduğu təqdirdə bu problem də çözülcəkdir. Vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müvafiq profilli xarici donor təşkilatları respublikada innovativliyin genişləndirilməsi və bu sahədə yeni layihələrin işlənməsini maliyyələşdirməkdə maraqlıdırlar. Onların bu qayğısından faydalanmağa isə biz digər MDB ölkələri ilə müqayisədə o qədər də səmərəliliyə nail ola bilməmişik. Lakin heç də innovasiyon tərəqqinin əldə edilməsi yalnız xarici qrantlara köklənməməlidir. Maliyyə mənbələri daxilə, xüsusəndə neft-qaz sənayesində aranmalı və təyinatlı istifadəsini tammalıdır. Azərbaycanın neft-qaz sektorunun iqtisadi effekti elmin, innovativliyin inkişafında mühüm gücə malikdir. Bu potensialdan dolğun istifadə etməklə neft-qaz sektorununun texnoloji yeniləşməsinə, sahəvi elmin inkişafına müvəffəq olmaq mümkündür. Milli neft sektorunda innovasiyon fəaliyyəti genişləndirməklə, müvafiq layihələri «portfel problemlər» əsasında işləmək və tətbiq etməklə biz çox mühüm elmi-texniki nailiyyətlər əldə edə bilərik. İnnovasiyon fəaliyyətinin genişləndirilməsi neft-qaz sənayesində material və enerji məsrəfinə, əmək haqqına, maya dəyərinə, mənfəətə, fondveriminə, rentabelliyyə və hamılıqla bütün texniki-iqtisadi indikatorlara təsir edəcəkdir.

NƏTİCƏLƏR

Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiya problemlərinin təhlil və araşdırmaları hədəf seçilən tədqiqat işində sistemli, situasiyon yanaşma və verifikasiya prinsipi əsasında sahəvi industriyanı xarakterizə edən informasiyalar emal olunaraq müvafiq uyğun gələn nəticələri səciyyələndirmişdir. Məqsəd və nəticəlik vəhdətini rəhbər tutaraq tədqiqat işində karbohidrogen epoxası və müasir industrial iqtisadiyyat, milli neft strategiyasının formalaşması və reallaşması aspektləri, blokunda göstəricilər sistemi təhlil edilmiş, rəşional təsərrüfat quruculuğu, investisiyon siyasət və neft-qaz industriyasının modernizasiyasının alternativ iqtisadi mexanizmləri çevrəsində isə təkliflər paketi işlənmişdir.

Aparılan təhlillə müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın zəngin karbohidrogen resursları milli iqtisadiyyatın inkişafında aparıcı mövqedə dayanır. Bununla belə ölkə iqtisadiyyatını fasiləsiz olaraq enerji resursları ilə təmin edən kompleksin özündə dayanaqlı səmərəliliyə, istehsal güclərində rəşional istifadəyə tam müvəffəq olunmamışdır. Xəzərdə aşkarlanan nəhəng neft yataqlarının işlənməsində mütərəqqi nailiyyətlər əldə edilsə də köhnə istismar sahələrində inkişaf templəri səmərəli yüksəklikdə deyildir. Neft sektorunda islahatların ən mühüm obyektii olaraq da məhz köhnə istismar sahələri fərqlənilir. Bununla yanaşı, neft kontraktları çərçivəsində də milli neft infrastrukturundan səmərəli istifadə edilmir. Burada mühüm faktor olaraq bütövlükdə neft-qaz kompleksində hakim ətalətlilik, investisiyon qıtlıq şəraitində istehsal obyektlərinin yeni təsərrüfat quruculuğuna adaptasiyası və modifikasiyasının ləng inkişafı və nəhayət əsaslı bazar seqmentlərinin təşəkkülündə dinamizm məhdudluğu dayanır.

Kompleksdə səmərəliyə müvəffəqolmada müəlliflər ilk öncə onun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yeni iqtisadi sistemdə formalaşmasını, ARDNŞ-in real korporativ şəbəkədə şaquli inteqrasiya olunan təşkilata çevrilməsini, xam neft ticarəti ilə yanaşı müvafiq proporsiyada sintetik istehsalın genişləndirilməsini, artan təbii qaz hasilatına rəğmən yeni konsepsiyanın hazırlanmasını, hamılıqla milli-neft sektorunun müqayisəli təhlil çevrəsində, genişlənen innovasiya şəraitində modernizasiyasını əsaslandırır və şərtləndirirlər. Ölkədə gerçəkləşdirilən iqtisadi siyasət, milli neft strategiyasının elmi bazasının möhkəmləndirilməsi fonunda səhədə yeni institusional təbəllüdatların formalaşması, normativ-hüquqi bazanın genişləndirilməsi, əlverişli vergi siyasətinin aparılması, neft-qaz kompleksində bazar təsərrüfatçılığının bərqərar olunmasına, səmərəliliyin artırılmasına xidmət edəcəkdir.

Milli neft industriyasının yenidən qurulmasında Neft Fondunun resurslarından, milli sahibkar potensialından, xarici investisiyalardan istifadə, inteqrasiyon əlaqələrin genişləndirilməsi, səhmləşmə, özəlləşdirmə, biznesin inkişafı zərurətləri, dövlət tənzimlənməsi və yeni idarəetmə konsepsiyasında, strateji planlaşdırma diapazonunda əksini tapmalıdır.

Yanacaq-Enerji Kompleksinin davamlı inkişafı milli energetik strategiyanın formalaşmasını diktə edir. Bu gerçəklikləri ifadə edərək monoqrafiyada sahəvi struktur islahatların genişləndirilməsi, milli energetik strategiyanın formalaşmasının prioritet istiqamətləri, neft strategiyasının ideoloji aspektləri üzrə yeni elmi əsaslandırmalar təzahürünü tapmışdır.

Tədqiqat işində neft-qaz industriyasının modernizasiyasında yeni sənaye siyasətinin təşəkkülü, Azad İqtisadi Zonaların yaradılması, geniş konsessiyon prosesə başlama iqtisadi islahatların dərinləşməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Rentabelli fəaliyyətə nailolmada mənfəət karbohidrogenlərindən səmərəli istifadə, hasilatın pay bölgüsü siteminin tam hüquqi normativləşdirilməsi, vergi və uçot sisteminin təkmilləşdirilməsi, borcların əsaslı ləğvini təminetmə mexanizmlərinin tətbiqi, neftin keyfiyyət bankının yaradılması, sahəvi sosial-iqtisadi tərəqqiyə və təsərrüfatın ekologizasiyasının bərqərar olunması kimi iqtisadi texnologiyar təklif edilir.

Monoqrafiyanın xüsusi cəhətlərindən biri kimi onun praktiki əhəmiyyət dərəcələri fərqləndirilir. Belə ki, tədqiqat prosesində əldə olunan nəticələr milli neft-qaz kompleksinin iqtisadi strukturunun modernizasiyasında, sahəvi sferada aparılan islahatların dərinləşməsi və təkmilləşməsi istiqamətində başlıca, qismən və alternativ mənbə kimi götürülə bilər. Bununla yanaşı monoqrafiyanın elmi-nəzəri və təcrübi səciyyəli tədqiqat nəticələrinin enerji kompleksində, akademik elmi tədqiqatlar və təhsil sferasında da, habelə ayrı-ayrı mütəxəssislərin, iqtisadçıların, geniş peşəkar oxucu kütləsinin istifadəsində əhəmiyyəti də nəzərdə tutulur.

Əlavə 1

Azərbaycanda 1991-2002-ci illərdə neft hasilatının dinamikası

/min ton/

İllər	Cəmi	Quruda	Dənizdə
1991	11700	2200	9500
1992	11100	2300	8800
1993	10300	2500	7800
1994	9600	2200	7800
1995	9200	1700	7500
1996	9100	1600	7500
1997	9100	1600	7500
1998	11400	1600	9800
1999	13806	1500	12300
2000	14100	1500	12400
2001	14900	1600	13200
2002	15300	1600	13700

Əlavə 2

Azərbaycan respublikasının dövlət neft fondunun büdcəsi

Gəlir mənbələri	Gəlirlərin məbləği /milyon manat/
1. Azərbaycan Respublikasının payına düşən xam neftin satışından əldə edilən gəlir (qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş ödənişlər çıxılmaq şərti ilə)	735000,0
2. Bonus ödənişləri	326873,0
3. Akrhesabı ödənişlər	46975,0
4. Xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələr çərçivəsində dövlət əmlakından istifadə üçün icarə haqqı	2400
5. Fondun vəsaitinin yerləşdirilməsindən əldə edilən gəlir	45868,0
6 Digər gəlirlər və daxilolmalar	62400,0
Cəmi gəlirlər	1219516,0
Cəmi xərclər	1217755,0
<i>o cümlədən:</i>	
1. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanlarının icrası ilə bağlı xərclər	136417,0
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 30 iyul tarixli 739 №-li fərmanına əsasən Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-i layihəsində ARDNŞ-in iştirak payının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclər	576000,0
3. Azərbaycan Respublikası 2003-cü il Dövlət büdcəsinə transfertlər	500000,0
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər	5338,0

«Azneft» istehsalat birliyinin strukturuna daxil olan təşkilatlar

- 1.«Balaxanineft» Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 2.Ə.C.Əmirov adına Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 3.«Bibi-Heybətneft» Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 4.H.Z.Tağıyev adına Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 5.«Suraxanineft» Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 6.«Binəqəđineft» Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 7.«Siyəzəneft» Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 8.«Neft Daşları» Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 9.«Abşeronneft» Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 10.«Qum adası» Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 11.N.Nərimanov adına Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 12.«Bulla-dəniz» Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 13.«28 May» Neft və Qazçıxarma İdarəsi
- 14.Muradxanlı İriləşdirilmiş Neft Mədəni
- 15.Tamponac və Layların Neftveriminin artırılması İdarəsi
- 16.Abşeron Qazma İşləri İdarəsi
- 17.Qobustan Kəşfiyyat Qazma İşləri İdarəsi
- 18.Əli-Bayramlı Qazma İşləri İdarəsi
- 19.Kürsəngi Qazma İşləri İdarəsi
- 20.«Bayıl Limanı» Dəniz Kəşfiyyat Qazma İdarəsi
- 21.«Neft Daşları» Dəniz Qazma İşləri İdarəsi
- 22.«Qum adası» Dəniz Qazma İşləri İdarəsi
- 23.«Pirallahı» Dəniz Qazma İşləri İdarəsi
- 24.Siyəzən Qazma İşləri İdarəsi
- 25.«Bulla» Dəniz Kəşfiyyat Qazma İdarəsi
- 26.Tamponac İdarəsi
- 27.«Xəzərdənizneftdonanma» İdarəsi
- 28.«Azərdənizneftinşaat» tresti
- 29.«Xəzərdənizneftqaztikinti» tresti
- 30.«Dənizneftqazlayihə» Dövlət Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu
- 31.Azərbaycan Neft və Qaz Sənayesi Dövlət Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu
- 32.Xəzər Fəhlə Təchizatı Ticarət İstehsalat Müəssisəsi
- 33.Maddi-Texniki Təchizat İdarəsi
- 34.«Fontana qarşı Dağmə»dənizxilasətmə hərbişdirilmiş hissəsi
- 35.Kompleks Geoloji Kəşfiyyat və Topoqrafiya İdarəsi
- 36.Tədris Mərkəzi
- 37.Xəzər Dəniz Dalğj Qəza Xilasətmə İşləri İdarəsi
- 38.«Azərineftinformatika» Hesablama Mərkəzi
- 39.Dalma Qurğularının Təmiri və Kirayəsi üzrə Eksperimental İstehsalat Müəssisəsi
- 40.Neft Kəşfiyyatçılarının Birləşmiş Xəstəxanası
- 41.Azərbaycan Neft Təsərrüfatı Curnalının Redaksiyası
- 42.Sosial Xidmətlər İdarəsi
- 43.İxtisaslaşdırılmış Təmir Tikinti İdarəsi
- 44.Hərbişdirilmiş Mühafizə Dəstəsi
- 45.Rabitə İdarəsi
- 46.Dövlət Gəmi və Liman Nəzarəti Müfəttişliyi

Azərbaycan respublikası neft sektorunda fəaliyyət göstərən hasilat təyinatlı müştərək müəssisələrin təsnifat strukturu

«**Qarasu**» ƏŞ (*Azərpetyl*) - keçmiş Şirvanneft NQÇİ-yə məxsus Kəlamətdin və Mişovdağ yataqlarında istismarı reallaşdırır. Təsisçilər ABŞ «Monqrif» şirkəti - ARDNŞ. Əsas səhmlər paketi ABŞ-a məxsusdur.

«**Anşad-Petrol**» MM - keçmiş «Neftçalanef» NQÇİ-nin bazası əsasında yaradılmış, «Neftçala» və «Xıllı» yataqlarını əhatə etməklə, 1994-cü ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan-Türkiyə müştərək müəssisəsidir. Paylar 51% - ARDNŞ-ə, 49% - Türkiyənin «Atıl Doğan Petrol» şirkətinə məxsusdur.

«**Azgerneft**» MM - 1994-cü ildə «Balaxanıneft» NQÇİ-nin 7-ci neftqazçıxarma mədəni bazasında təşkil edilmişdir. Paylar ARDNŞ - 40%, Almaniya «Qrunvald İnterneşnl» LTD - 60%.

BMB OYL İNK - Ə.Əmirov NQÇİ-yə məxsus «Qaradağ», «Umbakı» və «Korgöz» yataqlarında işləmələri davam etdirmək məqsədi ilə «Prodakşin şerrinq» ABŞ-Azərbaycan müəssisəsi kimi, 1994-cü ildə yaradılmışdır. Qeyri səmərəli fəaliyyəti ilə əlaqədar müəssisə 2000-ci ildə bağlanmışdır.

«**Şirvanoyl**» MMM - 1997-ci ildə «Şirvanneft» NQÇİ-nin bazası əsasında yaradılmış Böyük Britaniya «İnterneyşnl Treyder» firması və ARDNŞ-in təşkil etdikləri Azərbaycan məhdud məsuliyyətli müştərək müəssisəsidir.

«**Muradxanlı**» Ko - «Muradxanlı», «Cəfərli» və «Zərdab» neft yataqlarının daxil olduğu blokun reabilitasiyası, kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatının pay bölgüsü haqqında ARDNŞ ilə Böyük Britaniyanın Ramko şirkəti arasında 1998-ci ildə yaradılmışdır. Paylar hərəyə 50%. Qazmada uğursuzluqlarla əlaqədar olaraq Muradxanlı Ko 2001-ci ildən fəaliyyətini tam dayandırmış, müəssisə yenidən «Azneft» İB-nin sərəncamına Muradxanlı İriləşmiş Mədəni kimi daxil olmuşdur.

«**Səlyanoyl**» LTD- Kürsəngi-Qarabağlı yatağı üzrə 2000-ci ildə Səlyanneft NQÇİ-nin bazasında yaradılmışdır. Paylar ARDNŞ 50%, Amerikada Hess Delta 20%, Frontera 30%.

«**Qobustan**» LTD – 1998-ci ildə ARDNŞ-lə ABŞ şirkətləri arasında müqaviləyə əsasən «Cənubi-Qərbi Qobustan» blokuna daxil olan «Şıxzərgərli», «Şeytanud», «Bürgüt», «Donquzduq», «Nardaran», «İlxıçı», «Qərbi Hacıvəli», «Sundi», «Şərqi-Hacıvəli», «Turağay», «Kəvizədağ», «Qərbi-Duvannı», «Duvannı», «Solaxay» və «Daşgil» yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi məqsədi ilə təşkil olunmuşdur. Paylar ARDNŞ 20%, Yunion Texas 40%, Komonvels 40%. Qobustan MM hələki tam olaraq fəaliyyətə başlamamışdır.

«**Pirsaat**» MM - 2003-cü ildə ARDNŞ və Çin Xalq Respublikasının dövlət neft kompaniyası arasında «Pirsaat» yatağının işlənməsi üzrə bağlanmış müqaviləyə əsasən yaradılmışdır. Müqavilə Azərbaycan sonuncu olaraq neft tarixinə 22-ci sayla daxil olmuşdur. «Pirsaat» MM - şərti olaraq adlanır. Təşkilatlanma prosesi keçir.

Azərbaycan Respublikasında 1994-2003-cü illərdə hasilatın pay bölgüsü təyinatlı neft müqavilələrinin təsnifat strukturu

Azəri, Çıraq, Günəşli neft yataqları ilə müqavilə 29.09.94-cü ildə bağlanmış, 12.12.1994-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 11,5-20 milyard ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 700 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: Lukoyl - 10%, Statoyl - 8,5633%, İtochi - 3,9205%, TPAO - 6,75%, BP/AMOKO - 34,14%, Delta-1,68%, YUNOKAL - 10,0489%, EKSSON - 8,0006%, PENZOL - 4,8175%, RAMKO - 2,0825%, ARDNŞ - 10%.

Qarabağ neft yatağı ilə müqavilə 10.11.1995-ci ildə bağlanmış, 23.02.1996-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 1,2 milyard ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 50-100 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: AJİP - 5%, Penzoyl - 30%, ARDNŞ - 7,5%, Lukoyl - 7,5%, LUKAÇİP - 50%.

Şah-Dəniz yatağı üzrə müqavilə 04.06.1996-cı ildə bağlanmış, 17.10.1996-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 4,0 milyard ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 100 milyon ton neft və 1 trilyon m³-ə yaxın təbii qaza bərabərdir. Pay bölgüsü: TPAO - 9%, NİOK - 10%, Elf - 10%, Lukoyl - 10%, Bi-Pi/Statoyl - 51%, ARDNŞ - 10%.

Dan-Ulduzu, Əsrəfi neft yatağı ilə müqavilə 14.12.1996-cı ildə bağlanmış, 07.03.1997 ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 1,5 milyard ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 100 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: AMOKO - 30%, UNOKAL - 25,5%, Delta - 4,5%, Itochi - 20%, ARDNŞ - 20%.

Lənkəran-Dəniz, Talış-Dəniz neft yatağı ilə müqavilə 13.01.1997-ci ildə bağlanmış, 30.06.1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 1,54 milyard ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 100 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: Elf - 40%, Total - 10%, ARDNŞ - 25%, OÇEK -10%, Demineks - 10%, Petrofina - 5%.

Yalama /D-222/ neft yatağı ilə müqavilə 03.07.1997-ci ildə bağlanmış, 10.12.1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 1,5 milyard ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 100 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ - 40%, LUKARKO - 60%.

Oğuz neft yatağı ilə müqavilə 01.08.1997-ci ildə bağlanmış, 05.12.1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 800 milyon ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 75 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ - 50%, Mobil - 50%.

Abşeron neft yatağı ilə müqavilə 01.08.1997-ci ildə bağlanmış, 05.12.1997 ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 3,5 milyard ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 150-300 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ - 50%, Total - 20%, Şevron - 30%.

Naxçıvan neft yatağı ilə müqavilə 01.08.1997-ci ildə bağlanmış, 05.12.1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 500 milyon ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 75 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ - 50%, Eksson- 50%.

Kürdaşı yatağı üzrə müqavilə 02.06.1998-ci ildə bağlanmış, 30.07.1998 ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 2,0 milyard ABŞ dolları, proqnoz ehtiyatlar 90-120 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-50%, AJİP-25%, TPAO-5%, PEPSOL-5%, MİTSUI-15%.

Cənub-Qərbi Qobustan neft yatağı ilə müqavilə 02.06.1998-ci ildə bağlanmış, 27.11.1998-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 250 milyon ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 30-60 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ - 20%, Yunion Texas - 40%, Komanvels - 40%.

İnam neft yatağı ilə müqavilə 21.07.1998-ci ildə bağlanmış, 28.12.1998-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 3,75 milyard ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 150-250 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ - 20%, AMOKO - 25%, Monument - 12,5%, SFK - 12,5%.

Muradxanlı neft yatağı ilə müqavilə 21.07.1998-ci ildə bağlanmış, 27.11.1998-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 700 milyon ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 50-80 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: «ARDNŞ» ilə Ramko Enerji /Muradxanlı/ limited, Ramko və ARDNŞ-nin Ortaq Neft Şirkəti /ONŞ/ hərəyə 50%-dir.

Alov, Araz, Şərqi neft yatağı ilə müqavilə 21.07.1998-ci ildə bağlanmış, 23.03.1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 9,0 milyard ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 150-300 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ - 40%, BP/AMOKO - 15%, Eksson - 15%, Statoil - 15%, TPAO - 10%, Alberta Enerji Kompani - 5%.

Kürsəngi, Qarabağlı neft yatağı ilə müqavilə 15.12.1998-ci ildə bağlanmış, 16.03.1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 800 milyon ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 30-80 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ - 50%, Amerada Hess/Delta - 20%, Frontera - 30%.

Yanan-Tava, Atəşgah, Muğan-Dəniz neft yatağı ilə müqavilə 25.12.1998-ci ildə bağlanmış, 17.06.1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 2,3 milyard ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 100 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ - 50%, İtochi - 7,5%, İNPEX - 12,5%, CAPEX - 22,5%, TUYKOKU - 7,5%.

Savalan, Dalğa, Lerik-Dəniz, Cənub neft yatağı ilə müqavilə 27.04.1999-cu ildə bağlanmış, 27.04.1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 4,5 milyard ABŞ dolları, proqnoz ehtiyatlar isə 100-120 milyon ton neftə bərabərdir. Payçılar ARDNŞ-50%, Mobil - 30%, «Bölüşdürülməyən hissə» - 20%.

Zəfər, Məşəl yatağı ilə müqavilə 27.04.1999-cu ildə bağlanmış, 08.05.2000-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 5\$ milyard, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 120-150 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: Eksson - 30%, Konoko - 20%, ARDNŞ - 50%.

Padar neft yatağı ilə müqavilə 27.04.1999-cu ildə bağlanmış, 08.05.2000-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar dollarla 400 milyon ABŞ dolları, proqnoz ehtiyatlar isə 120-150 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ - 20%, Kura Valleb LTD - 50%.

Mişovdağ-Kəlaməddin neft yatağı ilə müqavilə 12.09.2000-ci ildə bağlanmış, 02.05.2001-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Pay bölgüsü: Petoyl - 35,7%, ARDNŞ - 15%, Karasu Development Kompani LTD 49,3%.

Zıx-Hövsan neft yatağı ilə müqavilə 11.03.2001-ci ildə bağlanmışdır. Pay bölgüsü: Lukoyl - 49%, ARDNŞ -51%.

Pirsaat neft yatağı ilə müqavilə 04.06.2003-cü ildə ÇİN dövlət neft kompaniyası ilə ARDNŞ arasında bağlanmışdır.

Əlavə 6

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsalının strukturu

/ümumi yekuna görə faizlə/

Fəaliyyət sahələri	1998	1999	2000
<i>Sənaye üzrə, cəmi</i>	100	100	100
<i>Xam neft və təbii qaz hasilatı, neft və qaz hasilatı ilə əlaqədar xidmətlər</i>	32,3	46,8	53,4
<i>Metal filizlərinin hasilatı</i>	0,01	0,01	0,01
<i>Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri və karxanaların işlənməsi</i>	0,3	0,2	0,1
<i>Qida məhsulları və içkilərin emalı</i>	3,7	3,1	2,6
<i>Tütün məmulatları istehsalı</i>	0,2	0,2	0,5
<i>Toxuculuq məmulatları istehsalı</i>	2,5	1,3	0,9
<i>Geyim istehsalı, xəzİN bəzənməsi və rənglənməsi</i>	0,4	0,1	0,2
<i>Dərinin aşılınması və hazırlanması, dəri məhsullarının istehsalı</i>	0,3	0,1	0,1
<i>Oduncaq, ağaj və tıxaj məmulatlarının istehsalı /mebeldən başqa/</i>	0,2	0,1	0,1
<i>Selliuloz, kağız məmulatlarının istehsalı</i>	0,01	0,02	0,01
<i>Nəşriyyat işi, poliqrafiya sənayesi, çap materiallarının dərij edilməsi</i>	0,3	0,4	0,2
<i>Koksun və neftayırma məhsullarının istehsalı</i>	28,6	18,2	18,4
<i>Kimyəvi maddə və məhsulların istehsalı</i>	3,4	3,5	3,4
<i>Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı</i>	0,4	0,2	0,1
<i>Digər qeyri -mineral maddələrin istehsalı</i>	1,5	0,9	0,8
<i>Əsas metalların istehsalı</i>	0,6	0,2	0,1
<i>Maşın və avadanlıq istisna olmaqla hazır metal məmulatlarının istehsalı</i>	0,7	0,6	0,3
<i>Digər kateqoriyalara daxil edilməyən maşın və avadanlıqların istehsalı</i>	1,9	1,0	1,1
<i>Dəftərxana, mühasibat və elektron-hesablama maşınlarının istehsalı</i>	0,03	0,01	0,01
<i>Digər kateqoriyalara daxil olmayan elektrik maşınları və cihazlarının istehsalı</i>	0,5	0,2	0,2
<i>Radio, televiziya, rabitə cihazları və avadanlığının istehsalı</i>	0,04	0,1	0,04
<i>Tibb cihazların, dəqiq və optik alətlərin və saatların istehsalı</i>	0,2	0,1	0,06
<i>Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı</i>	0	0	0,01
<i>Digər nəqliyyat avadanlığının istehsalı</i>	0,7	0,8	1,9
<i>Mebel və digər kateqoriyalara daxil edilməyən hazır məmulatın istehsalı</i>	0,2	0,2	0,2
<i>Təkrar emal</i>	0,01	0,06	0,06
<i>Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı</i>	21	21,6	15,2

Əlavə 7

Azərbaycan respublikasında tikinti obyektləri üzrə investisiya qoyuluşu

/faizlə/

İllər	Maddi istehsal	Qeyri-maddi istehsal	Cəmi
1995	54,7	45,3	100
1996	77,5	22,5	100
1997	77,6	22,4	100
1998	83,7	16,3	100
1999	87,8	12,2	100
2000	81,8	18,2	100
2001	88,0	12,0	100
2002	87,5	12,5	100

**Sənaye innovasiyalarının forması və iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə
texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər**

/milyon manat/

Sənaye sahələri /illər üzrə bölgədə/	Məsraflər /cəmi/	Məhsul	Texnoloji
Bütün sənaye			
1999	117724	117724	x
2000	5437,1	4498,1	939,0
2001	51482,3	39251,8	12231,0
Hasilat sənayesi			
1999	3021,0	3021,2	x
2000	5273,2	4401,2	872,0
2001	4359,6	4359,6	x
Emal sənayesi			
1999	114703,0	114703,0	x
2000	163,9	96,9	67,0
2001	47122,7	34892,2	12231,0

Azad iqtisadi zonaların növləri, tipik ölçülər və imtiyazlar sistemi

AİZ-lərin növləri	Ölçülər /km ² /	Gömrük sərhədləri	İmtiyazlar bazası	Regional əhatə dairəsi
<i>Azad Ticarət Zonası</i>	3-5- qədər	mütləq	gömrük	<i>İnkişaf etmiş ölkələrdə nəhəng nəqliyyat qovşaqları</i>
SƏNAYE-İSTEHSAL				
<i>«dəqiq»</i>	1-2-yə qədər	yoxdur	gömrük	<i>Braziliya, Puerto-Riko, Meksika, Filippin, Karib hövzəsi</i>
<i>Sənaye parkları</i>	0,1-0,5 1-20	mütləq deyil	gömrük	<i>Meksika</i>
<i>Sənaye-istehsal</i>	1-4	mütləqdir	gömrük	<i>ABŞ</i>
<i>Kiçik biznes zonaları</i>	0,01-3	yoxdur	maliyyə, vergi	<i>Yaxın Şərq, Hindistan, Argentina, Fransa</i>
<i>Elmi-istehsal,</i>	2-20	mütləq deyil	vergi	<i>Cənub-Şərqi Asiya</i>
<i>Offşor maliyyə mərkəzləri</i>	0,05-0,1	yoxdur	vergi	<i>Qonqonq, Sinqapur, Karib hövzəsi</i>
KOMLEKS				
<i>Xüsusi iqtisadi</i>	16-330	mütləq	vergi, gömrük, maliyyə	<i>ÇXR</i>
<i>«Manaus» formatlı xüsusi recimli ərazi</i>	220000 /10000 qədər imtiyazlanır	zona hissəsi üçün mütləq	vergi, gömrük, maliyyə	<i>Braziliya «Manaus», Argentina «Yanar torpaq»</i>
<i>Mühüm iqtisadi zonalar</i>	ərazi-inzibati sərhəd-lərdə /şəhər, rayon/	mühüm iqtisadi, lokal zonalar üçün mütləq	vergi, gömrük, maliyyə	<i>Rusiya /Kaliningrad vilayəti/</i>

QAYNAQLAR

1. Qurani kərim.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı. 1995.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qanun və qərarlar toplusu. Bakı. 1991-2003-ci illər
4. Abdullayev Z.S., Abbasov A.B. Neft sənayesinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi. Bakı. 2000.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I-X cildlər. Bakı. 1976-1985.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı. 2003.
7. Azərbaycanın sənayesi /*statistik məcmuə*/. Bakı. 2003.
8. Abdullayev Z.S. Yeni təsərrüfatçılıq şəraitində sənaye ehtiyatlarından səmərəli istifadənin əhəmiyyəti. Bakı. 1997.
9. Abdullayev Z.S., Bağırova Z.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı. 2003.
10. Atakişiyev M.C. Qazmada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri. Bakı. Elm. 1998.
11. Atakişiyev M.C. Qazmada istehsal potensialından səmərəli istifadə problemləri. Bakı. 1998.
12. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı. «Nasir» 2002.
13. Əliyev A.Ə., Şəkəraliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti». Bakı. «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı. 2002.
14. Əliyev A. H., Abbasov Ə.M., Qasimov Ə.C. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının aktual problemləri. Bakı «Ozan nəşriyyatı». 2003.
15. Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı. 1997.
16. Əliyev H.Ə. Qayıdış Bakı. 1997.
17. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı. 1997.
18. Əliyev İ.H., Muradverdiyev A. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV cilddə. Bakı. 1997-1998.
19. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı. Bakı. 1999.
20. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadiyyat: düşüncələr. baxışlar. Bakı. 2002.
21. Hacızadə E.M. Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri. Bakı. Elm. 1998.
22. Hacızadə E.M. Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı. Elm, 2000.
23. Hacızadə E.M., Paşayev T.Ə. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri. Bakı. Elm. 2000
24. Hacızadə E.M. Azərbaycanın təbii qaz potensialı: reallıqlar və virtual cizgilər. Bakı. Elm. 2001.
25. Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli, Bakı. Elm. 2002.
26. Hüseynov T.Ə., Sənayenin iqtisadiyyatı. Dərslük. 2000.
27. Kazımlı X.H. Xalqın böyük xilaskarı. Bakı. 2001.
28. Quliyev N.R., Əhmədov N.H. Maliyyə qloballaşması. 2002-ci ildə ADİU-də büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfrans. Bakı. 2003.
29. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Rzayev Z.H., Kəlbəliyev Y.A. Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Bakı. Ozan. 2001.
30. Məmmədov S.M. İnflyasiya və maliyyə bazarı. Bakı: 1998.
31. Müstəqil Azərbaycan. Statistik məcmuə, Bakı. Səda nəşriyyatı. 2001.
32. Nadirov A.A. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2001.
33. Nəbiyev N.Ə. İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji mühit. Bakı. 2000.
34. Nəsibli N. Azərbaycan geopolitikası və neft. Bakı. 2000.
35. Paşayev T.Ə. Azərbaycanda vergilər. Bakı. 2001.
36. Şəkəraliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı. 2000.
37. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin «iqtisadi möcüzə»si. Bakı, 2001.
38. Səmədzadə Ş.Ə., Musayev V.R., Seyfullayev İ.Z. Sahibkarlığın əsasları. Bakı. 2002.

39. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия. 2003.
40. Абалкин Л.И. Россия-2015: Оптимистический сценарии. М.: ММВБ. 1999.
41. Абросимов А.А. Экология переработки углеводородных систем. М.: Химия. 2002.
42. Агаева А.А. Экономическая эффективность геолого-разведочных работ на нефть и газ в Азербайджане. Баку. Элм. 1972.
43. Бараз В.И. Добыча нефтяного газа. М.: Недра. 1983.
44. Байбаков Н.К. Моя родина - Азербайджан. М.: ООО «Газоил пресс». 2001.
45. Бекаев Л.С., Марченко С.В., Пинегин С.П. и другие. Мировая энергетика и переход к устойчивому развитию. Новосибирск. Наука. 2000.
46. Богданчиков С.М., Перчик А.И. Соглашение о разделе продукции. М.: «Нефть и газ», 1999.
47. Бройде И.М. Финансы нефтяной и газовой промышленности. М.: Недра. 1990.
48. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. М.: Наука. 1977.
49. Войтов А.Г. Экономика, М.: Маркетинг. 2000.
50. Гаджиев Ф.Ш. Анализ использования производственных мощностей в промышленности. Баку. Азербайджанское Государственное Издательство. 1993.
51. Гараев И., Казымлы Х., Новрузова З. Теория цены и ценообразования. Баку. 2001.
52. Гейм Дж.Б., Рич Р.К. Политология. М.: Издательство «Весь Мир». 1997.
53. Голуба А., Струкова Е. Экономика природных ресурсов. М.: 1998.
54. Гумбатов Г.Г., Гаджизаде Н.А., Керимов К.С. Некоторые аспекты управления нефтяной промышленности в современных условиях. Баку. Элм. 2000.
55. Гусейнов В.А. Каспийская нефть. Экономика и геополитика. М.: ОЛМА-ПРЕСС. 2002.
56. Ермилов О.М., Миловидов К.Н.. Стратегия развития нефтегазовых компаний. М.: 1998.
57. Забелин С., Кортен Д., Медоуз Д., Норберг-Ходж Х., Шуберт К. Глобализация или устойчивое развитие. М.: СоЭС. 1998.
58. Зоря Е.И., Царатели Д.В. Инструменторий делового человека словарь-справочник. М.: Паритет Граф. 2000.
59. Империя Нобелей: история о знаменитых шведах, бакинской нефти и революции в России /*Брита Осбринк; Пер. со швед. Т.Доброницкой*/. М.: Текст. 2003.
60. Иностраннные инвестиции и СРП в России: Законодательство, комментарии, судебная практика /*Под ред. В.Г.Нестеренко*/. М.: ООО «Нестор Академик Паблишерз» 2002.
61. Ковалев В.В. Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиции, анализ отчетности. М.: Финансы и Статистика. 1996.
62. Костельс Мануель. Информационная эпоха. Экономика, общества и культура. М.: ГУ ВШЭ. 2000.
63. Кругман А.Р., Обстфельд М. Международная экономика: Теория и политика. М.: ЮНИТИ. 1997.
64. Крюков В.А., Севастьянова А.Е., Токарев А.Н., Шмат В.В. Региональные аспекты реформирования налоговой системы в нефтегазовом секторе России Новосибирск. СО РАН. 2001.
65. Кудинов Э.С. Экономические проблемы развития топливно-энергетического комплекса Российской Федерации, в двух томах, М.: Недра. 1996.
66. Кудров В.М. Мировая экономика, М.: Издательство БЕК. 1999.
67. Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика. Баку. 2000.
68. Кулинцев И.И. Экономика и социология труда М.: Центр экономики и маркетинга-1999.
69. Линник Л.К. Налоговое регулирование при пользовании недрами в России и зарубежных странах. М.: ВНИИВС. 2002.
70. Мирзаджанзаде А.Х. О пути в XXI век, Баку. ИПП «ОСКАР». 2001.
71. Мирзаджанзаде А.Х., Алиев Н.А., Юсифзаде Х.Б., Салаватов Т.Ш., Шейдаев А.Ч. Фрагменты разработки морских нефтегазовых месторождений, Баку. Элм. 1997.

72. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Этюды нефтяной концепции Азербайджана, Баку. 1994.
73. Мурадов Ш.М. Проблемы занятости в Азербайджане в условиях глобализации. *«Qloballaşma prosesində Qafqaz və Orta Asiya»*. Azərbaycan Respublikası prezidenti H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı, 2003.
74. Мэтьюс М.Р., Перера М.Х.Б. Теория бухгалтерского учета. М.: Аудит. ЮНИТИ. 1999.
75. Основы экономической теории. Политэкономия учебных род редакции Д.Д.Московина. М.: Наука. 2000.
76. Нефтяная промышленность СССР. 1980 г. М.: ВНИИОЭНГ. 1981.
77. Нефтяная промышленность Азербайджана за 50 лет Советской власти. Баку. АЗНТО НГП. 1970.
78. Нефть и газ на старте XXI века: Сборник докладов научно-технической конференции. Уфа. 2001.
79. Николаева С.А. Принципы формирования и калкулирования себестоимости, М.: Аполитики-Пресс, 1997.
80. Никоненко И.С., Васильев Ю.Н. Газодобывающие предприятие как сложная система М: ОАО. Недра-1998.
81. Нитецкий В.В., Зайнетдинов Ф.В. «Практикум общего аудита». М: ДЕЛО. 2000.
82. Переработка нефти и рынок нефтепродуктов в России 1998г. Ежегодный справочных. М.: ИАЦ «КОРТЕС». 1999.
83. Перчик А.И. Правовое обеспечение сырьевой безопасности: от стереотипов к реальности. М.: ГУП. 2003.
84. Повестка дня на XXI век. М.: СоЭС. 1998.
85. Пол Хейне. Экономический образ мышления. М.: «Дело». 1992
86. Рогинский С.В. Государство и нефтегазовый комплекс: опыт Норвегии и России. М.: ИМЭМО РАН. 2002.
87. Самоухин А.И., Шишов А.Л. Теория и практика бизнеса, М.: «Русская Деловая Литература». 1997.
88. Самульсон П.Э., Нордхаус В.Д. Экономика, М.: «Вильямс». 2000.
89. Сафаров Г.А. Экономические проблемы эффективности производства в нефтегазодобыче и методы их решения. Баку. Элм. 1997.
90. Слуцкий М.Л. Внутренний аудит предприятие. Санкт-Петербург. «Феникс». 2000.
91. Современные проблемы геологии нефти и газа / Отв. ред. Е.Б.Грунис, Н.А.Крылов. М.: Науч. мир 2001.
92. Сорос Джордж. Кризис мирового капитализма. М.: ИНФРА-М. 1999.
93. Сосна С.А. Концессионные соглашения: Теория и практика. М.: ООО «Нестор Академик Паблицерз». 2002.
94. Социально-экономическая география зарубежного мира. М.: Крон-Пресс. 1998.
95. Статистика. М.: ИНФРА-М. 2000.
96. Тейл.Г. Экономические прогнозы и принятие решений. М.: Статистика. 1991.
97. Тищенко В.Е. Организация, планирование и управление предприятия нефтяной и газовой промышленности, М.: Недра, 1986.
98. Томсон Л.Д., Джонк М.Д. «Основы инвестирования». М.: Дело. 1999.
99. Шаммазов А.М., Мастобаев Б.Н. Очерки по истории нефтяной индустрии СССР. Уфа. УГТУ. 1999.
100. Щелкачев В.Н. Отечественная и мировая нефтедобыча. История развития, современное состояние и прогнозы. М.: «Нефть и газ». 2001.
101. Экономика предприятия. *под редакцией проф. Н.А.Сафронова*. М.: Юристъ. 1999.
102. Юзбашева.Г.З. Структурная перестройка экономики Азербайджана на современном этапе. Баку.1997.

103. <http://www.ek-lit.agava.ru/smitsod.htm>.
104. <http://www.ek-lit.agava.ru/ricsod.htm>.
105. <http://www.energystrategy.ru/journal.htm>.
106. <http://www.Ilham-Aliev.com>.
107. <http://www.kortes.com>.
108. <http://www.socar-cc.com>
109. <http://www.Neftegaz.ru>.
110. <http://www.petroleum-economist.com>.
111. <http://taxes.gov.az>
112. <http://www.mfe.az>
113. <http://www.worldoil.com>. World
114. <http://www.citek.ru>
115. <http://www.oil-industrii.ru>
116. Azərbaycan MEA - İqtisadiyyat xəbərləri. Ş.M.Muradov. Azərbaycanın əmək potensialı və ondan istifadənin sosial iqtisadi strategiyası. №3-4 Bakı. 2001.
117. Azərbaycan neft təsərrüfatı. Rüstəmov R.İ. Neft müqavilələri ilə əlaqədar Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin yenidən təşkili və inkişaf konsepsiyası. Bakı. 1996. №6.
118. Azərbaycan neft təsərrüfatı. Hacızadə E.M. Milli energetik strategiya və onun formalaşması aspektləri. Bakı. 2003. №7.
119. Известия НАН Азербайджана - серия экономики. Алескерев А.К., Ахвердова С.Г. Внешнеэкономические отношения Азербайджанской Республики с мировым сообществом. №1-2. 2001.
120. Нефть России. Андрианов.В.В. Гадание на нефти. М.: №4. 2003.
121. Нефтегазовая Вертикаль. Ходоровский М.М. Надо ждать удобных ситуаций. М.: №4, 2003
122. Нефтяное хозяйство. Иршинская Л.И. Оценка диверсификационных проектов нефтяной компании. М.: №3, 2003.

NEFT İQTİSADİYYATI SFERASINDA GENİŞ İŞLƏDİLƏN SPESİFİK İSTİLƏH VƏ ANLAYIŞLAR LÜĞƏTİ

Agent - /latınca *agent, agentis* - mövcud hərəkətdə olan/ praktikada agetlər sövdələşmələri, kommersiya əməliyyatlarını yerinə yetirən icraçılardır. Agent konkret hüquqi və fiziki şəxs ola bilər. Hüquqi şəxs qismli agent *prinsipal*, əmtəənin satışını reallaşdıran kommersiya agenti *delkredere* adlanır.

«**Ayı**» - qiymətlərin eniş taktikası quran investor.

Akkreditiv - pul sənədidir: hər hansı şəxsin adına yazılır və həmin şəxsin sənəddə göstərilən məbləği kredit müəssisəsindən, bankdan almaq hüququnu təsdiq edir. Akkreditiv müəyyən müddət üçün bankda açılır və adətən, müəssisə və təşkilatlar arasında nağdsız hesablaşmalarda və kommersiya əməliyyatları üzrə beynəlxalq hesablaşmalarda istifadə edilir.

Aksiya /səhm/ - aksioner cəmiyyəti kapitalına məlum payın daxil edilməsini göstərən və qazanı payı - dividend şəklində gəlirin hissəsini almağa ixtiyar verən qiymətli kağızdır.

Aksiz vergisi - /lat. *accidepe - kəsmək, biçmək*/. Xüsusi istehlak mallarının satıcıları tərəfindən dövlətə ödənilən vergi növüdür. Bu verciyə vətən və xarici mallar cəlb edirlər.

Akvatoriya - su hövzəsinin üst qatı və yaxud da onun ayrıca götürülmüş hissəsidir.

Aleator sazişlər - risk edilmiş sazişlər deməkdir.

Alpari - valyutanın, veksellərin və sair qiymətli kağızların bazar kursunun nominal dəyərinə uyğunluğunu əks etdirir.

Alternativ xərclər - təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün mövcud xərclərin sərf olunmasının iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə əlverişli olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi zəruriliyindən irəli gəlir. İqtisadi ehtiyatları mümkün təsərrüfat fəaliyyətindən hansına yönəltmək məsələsi həll edilərkən alternativ xərclərdən istifadə edilir. Məsələn sahibkar öz pulunu müxtəlif cür, həm mövcud istehsalın genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına, texnika ilə yenidən təhcizinə, həm də yeni növ istehsalın təşkili üçün istifadə edə bilər. Seçmək üçün bu kəmiyyətlərin hər biri alternativ xərclər kimi müqayisə edilməlidir.

Amalqamisiya - cəmiyyətlərin, korporasiyaların, birliklərin və digər təsərrüfat subyektlərinin vahid aksioner cəmiyyətində birləşməsi deməkdir.

Amplituda - uzaqlaşma, vüsət, genişlik ölçü mənalərini ifadənləndirir. İqtisadi termin kimi də işlədilir. İqtisadi inkişafın amplitudası.

Amortizasiya - əsas vəsaitlərin və digər aktivlərin istehsal olunan məhsulun xərclərinə hissəvi qatılması metodu olub, onların sonrakı istifadəsi üçün istehlak əvəzlənməsini təmin edir. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi fiziki və mənəvi olan iki aşınma formasında reallaşır. Fiziki aşınma əsas vəsaitlərin istehlak dəyərinin itirilməsi, əmək prosesində texniki-iqtisadi və sosial xarakteristikasının pisləşməsi və ya uzunmüddətli istifadəsiz qalması nəticəsində baş verir. Fiziki aşınma faktiki xidmət müddətinin normativ xidmət müddətinə nisbəti ilə ölçülür.

Antiinflasiya siyasəti - inflasiyanın qarşısını almaq və onu tənzimləmək məqsədini güdür. Bunun üçün iki üsuldan: inflasiyaya uyğunlaşmaq və sərt tədbirlər həyata keçirmək

üsullərindən istifadə edilir. Birinci üsul məhsulların qiymətlərinin artmasına müvafiq olaraq əhali gəlirlərinin artırılmasını, ikinci üsul isə güzəştli kreditlərdən istifadə olunmasını, dövriyyəyə əlavə pul buraxılmasının məhdudlaşdırılmasını və sairə nəzərdə tutur.

Antiklinal – neft-qaz yataqları yerləşən süxurların yığılma formalarından biri olub, neftin toplanması üçün ən əlverişli forma hesab edilir. Antiklinal qarışıqlarla əlaqədar olan neft-qaz yataqları tektonik qırılmalarla pozulmamış və tektonik qırılmalarla pozulmuş inki növü vardır. Geoloji tapıntıda neft məhz antiklinal düzümə toplanır.

Aralıq məhsul - gələcəkdə emal olunacaq və ya bir neçə dəfə təkrar satılacaq məhsul /iş, xidmət/ nəzərdə tutulur. Aralıq məhsul il ərzində maddi məsrəflərə yönəldilən ümumi ictimai məhsulun bir hissəsidir. İctimai məhsulun qalan hissəsi isə son ictimai məhsulu əmələ gətirir.

Arbitraj - qiymət fərqi rəğmən mənfəətin alınması prosesi. Məsələn eyni səhmlər müxtəlif bircalarda eyni vaxtda fərqli dəyərdə satılır. Alış və satış fərqi isə digər bircaya nisbətə mənfəət imkanlıdır.

Arbitraj prosedurası - arbitraj araşdırmaları qaydası deməkdir. Ümumiyyətlə, arbitraj tərəflərin razılığı ilə, yaxud səlahiyyətli orqan tərəfindən yaradılmaqla əmlak mübahisələrinə və müqavilə qabağı mübahisələrə baxan orqandır.

Artma - uçot dövrü qurtarmazdan əvvəl olmuş hadisələr və əməliyyatlar nəticəsində uçot dövrü qurtarıqdan sonra ödəniləcək və ya alınacaq gözlənilən məbləğlər deməkdir.

Asfalt - dağ qətranı kimi bəlli olan asfalt, qədim yunan dilində sadəcə *asfalt*, romalıların dilində isə *bitulin* adlanır. Təbii asfaltın aşkarlıq tarixi neftin tapıntısı qədər qədimdir. Qeyd olunmalıdır ki, ilk asfalt yollar XIX əsrin ortalarında Paris və Londonda salınmışdır.

Aromorfaz - təkamül prosesində orqanizmin struktur və funksiyalarının mürəkkəbləşməsi mənasını verir. Aro-yüksəlmək, morfoz – forma. Aromorfoz məncə yüksək forma deməkdir. İqtisadi terminologiyada işlədilir.

Audit - /latınca *auditus* - qulaq asmaq/ Bütün yoxlanış tipi və məqsədlərini ifadə edən auditin təyinatı son dərəcə genişdir. Predmetini maliyyə-mühasibat hesabatlarının faktları, əsas aparıcı qayəsini müstəqillik prinsipi təşkil edən audit, material-texniki, intellektual və mənəvi əlamətləri özündə cəmləşdirərək optimal dayanaqlı nəzarəti həyata keçirir. Korrupsiya ilə beynəlxal mübarizədə biznes şərtləri və qaydalarının dəyişməsinin siyasətdə də təzahür etməsi auditin praktiki reytingini daha da yüksəltmişdir. Konkret şəxs - *auditor* adlanır. Audit ümumi təyinatda xarici, təşkilatdaxili, dövlət və digər formalaşmaqda olan subaudit təsnifatına malikdir. Xarici audit müqavilə və könüllülük prinsipli, daxili audit mərkəzi orqanın təftişi, dövlət audit isə müvafiq dövlət orqanlarının keçirdikləri auditdir. Parlamentlər yanında fəaliyyət göstərən Hesblama Palatası ən ali audit funksionallığına malikdir.

Auksioan - /hərrac, latınca *auctio* - *onis* – artırma, qiymətin artırılması yolu ilə satış/ əvvəlcədən müəyyən edilmiş yerdə və dövrdə bir sıra əşyaların ayrı-ayrı hissələrlə, şifahi ticarət yolu ilə ümumi aşkarlıq şəraitində satılması nəzərdə tutulur. Auksionun könüllü və məcburi növləri vardır. Könüllü auksion öz əmtəəsini daha sərfəli satmaq istəyən şəxslər tərəfindən təşkil edilir. Məcburi auksionlar isə məhkəmə və dövlət orqanları tərəfindən borclarını verə bilməyənlərin, yaxud vermək istəməyənlərin əmlakını, müsadirə edilmiş əmtəələri və yükləri, girov qoyulub vaxtında geri götürülməyən mülkiyyəti, haqqı vaxtında ödənilməyən əmtəələri və digər mal-matirial qiymətlilərini satmaq məqsədi ilə təşkil olunur.

Autsayderlər - bir qayda olaraq, heç bir inhisarçı birliklərə daxil olmayan kiçik və orta müəssisələrdir.

Avizo - bank, kommertiya, mühasibat təcrübəsində əsasən bir kontragentdən digərinə göndərilən hesablama əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi haqqında rəsmi məlumatdır.

Avtarkiya - öz gücünə istinadən iqtisadiyyat qurma. İqtisadiyyat model spektrində avtarkiya, açıq iqtisadiyyat və dünya bazarı kimi konfigurativ sistemə malikdir.

Banklar - /italyanca *banco* – masa, oturacaq mənasını ifadə edir. İlk olaraq İtaliyada pulları skamiyalarda mübadilə edərtilər./ pul vəsaitlərinin toplanılması, kreditlərin verilməsi, pulla hesablaşmaların həyata keçirilməsi, dövriyyə üçün kredit vəsaitlərinin emissiyası, müxtəlif qiymətli kağızların buraxılması kimi funksiyaları yerinə yetirən xüsusi iqtisadi institutlardır. Adətən, banklar pul-kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi yolu ilə kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Həyata keçirdikləri əməliyyatların xarakterinə görə onlar emissiya və kommertiya, vəsaitlərin xarakterinə və verilən kreditlərin müddətinə görə uzunmüddətli və qısa müddətli kreditlər verən banklara, mülkiyyətin xarakterinə görə - dövlət, səhmdar, kooperativ, bələdiyyə və qarışıq banklara, təsərrüfat əməliyyatlarına görə - sənaye, ticarət, aqrar, beynəlxalq, əhaliyə xidmət edən /əmanət/ banklarına bölünür. Azərbaycanda bank sistemi üç əsas qrupdan: mərkəzi bankdan, kommertiya bankından və ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutlarından ibarətdir. Hazırda banklar bəşəri sivilizasiyanın dəyərli iqtisadi texnoloji nailiyyəti olaraq, böyük tarixi tapıntılar sırasında dayanır. Dünyada saysız, hesabsız banklar içərisində orta hesabda yalnız iki mini etibarlılıq reytingdə yüksəkdə dayanır. Siyahının önündə isə çoxmilyardlı kapitalla Almaniyanın Doyçe bankı on məşhur digər bankla birlikdə gedir. Pul qabı mənasında şərh edilən alman mənşəli birca isə banklara nisbətə miqdar cəhətdən daha az saylıdır.

Banknotlar - bazar iqtisadiyyatında emissiya bankları tərəfindən buraxılan faizsiz istiqraz kağızları olub, kredit pulların əsas növüdür. Banknotlar malların, veksellərin girov qoyulması ilə bankların ssuda əməliyyatları qaydasında buraxılır və ssuda müddəti qurtardıqdan sonra banka qaytarılır. Dövlət xərclərinin ödəmək üçün buraxılan banknotlar kağız pullara çevrilir.

Bank-müxbir - başqa banklarla işgüzar əlaqələrdə olan və onların tapşırığı ilə müəyyən maliyyə əməliyyatlarını yerinə yetirən bankdır.

Bank təminatı - pul öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün bank zəmanətidir. Bu o deməkdir ki, əgər müştəri göstərilən müddətdə borcunu ödəmirsə bank öhdəliyi öz üzərinə götürərək ödəməni öz hesabına icra edir.

Barrel - neft və neft məhsullarının qeyri-metrik sistemdə ölçü vahididir. Barrel normal temperatur və təzyiq şəraitində 42 ABŞ qallonu - 158987 litr deməkdir. 1 barrel = 0,136 t. Neft, 7,3 barrel = 1 ton neft, 6,29 barrel = 1 m³ təbii qaza bərabərdir. Azərbaycan nefti «Azərilayt»ın 1 barreli 0,1365 tona bərabər tutulur.

Barter sazişi - /fransızca *barater* - dəyişmək/ əmtəyə pulla ödənilməyən natural mübadilədə sahibkarlıq hüququ verməklə dəyərin və qiymətin balanslaşdırılması əsasında aparılan idxal-ixrac əmtə mübadiləsi əməliyyatıdır.

Barca - sualtı təmir üçün qazma avadanlığı və nefti qısa məsafəyə daşımaq üçün özü hərəkət etməyən gəmi.

Bazar - ayrı-ayrı əmtəələr və xidmətlər üzrə satıcılarla alıcıların birgə fəaliyyəti mexanizmi olmaqla iqtisadi münasibətlərdə tələblə-təklifin məcmusu, hər hansı əmtəə üzrə bir qrup adamların sövdələşməsi ilə baş verən sıx fəaliyyət münasibətləri və əmtəə və əmtəə-pul mübadiləsi formasıdır. Bazarın əmtəələr və xidmətlər bazarı, istehsal vasitələri bazarı, iş qüvvəsi bazarı, elmi-texniki işləmələr, innovasiya və patent bazarı, valyuta, maliyyə-qiyətli kağızlar bazarı, mənzil bazarı; informasiya məhsulları bazarı kimi növlərini fərqləndirirlər. Joğrafi vəziyyətinə görə bazarlar - müvazinətli bazar, əmtəə artıqlığı olan bazar, defisitli bazar, azad rəqabətli bazar, inhisarçı bazar, qarışıq və oliqopolik bazar, geniş çeşidli əmtəələr bazarı; qarışıq əmtəələr bazarı; topdansatış və pərakəndəsətış bazarlarına təsnifləşdirilir.

Bazar qiyməti - bazarlarda tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi nəticəsində əmələ gəlir. Tələb və təklif arasında tarazlıq səviyyəsinə uyğun qiymət, tarazlıq qiyməti adlanır. Tarazlığın səviyyəsi və qiyməti göstərir ki, bazarda bir-birinə qarşı əks qüvvələr kimi çıxış edən tələb və təklifin səviyyələri necə uyğunlaşmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı - azad təsərrüfatçılıq mənasını daşıyır. Bazar iqtisadiyyatının üç modelini fərqləndirirlər: 1) liberal bazar iqtisadiyyatı modeli - xüsusi mülkiyyətin iqtisadiyyatda payının çox olması və üstün mövqe tutması ilə, təsərrüfat qanunvericiliyinin bazar subyektlərinin tam sərbəstliyini təmin etməklə onların dövlət tərəfindən ola biləcək təsirindən qorunması ilə, dövlət tənzimlənməsinin məhdud xarakter daşması və əsasən makroiqtisadi prosesləri əhatə etməsi ilə, əhalinin bir çox zəruri yaşayış problemlərinin həll edilməsindən dövlətin təcrid edilməsi ilə, sosial məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilən xərclərin qalıq xarakter daşması ilə, ümumi milli məhsulda dövlət büdcəsinin payının az olması ilə və sairə xarakterizə olunur; 2) sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı - çox və ya az dərəcədə dövlət sektorunun olduğu qarşılıqlı iqtisadiyyatın olması ilə, nəinki makroiqtisadi proseslərin, hətta bazar subyektlərinin fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ilə, dövlət tərəfindən əhaliyə qeyri-istehsal sahəsindəki xidmətlərin pulsuz göstərilməsi, ailə gəlirlərindən asılı olmayaraq cəmiyyətin bütün üzvlərinin bu xidmətdən istifadə etməsi üçün sosial təminat yaradılması, hər bir vətəndaşa pulsuz təhsil, səhiyyə xidməti alması hüquqlarının həyata keçirilməsinə təminat verilməsi ilə, işsizlərin sayının minimuma endirilməklə əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi ilə, ümumi milli məhsulun tərkibində dövlət büdcəsinin xüsusi çəkisinin çox olması və sair ilə səciyyələnir; 3) sosial-demokrat yönümlü bazar iqtisadiyyatı - sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli ilə demək olar ki, eynidir. Buna baxmayaraq, bu model üçün dövlət mülkiyyətinin həddən artıq çox olması xarakterikdir. Bazar iqtisadiyyatının bu modeli ən çox İsveçdə tətbiq olunduğundan ona bəzən İsveç modeli də deyilir.

Bazar infrastrukturunu - dedikdə, iqtisadiyyatın ümumi quruluşunun bazar sistemində xidmət edən və onun fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaradan tərkib hissəsi nəzərdə tutulur. Bazar infrastrukturunun ən mühüm tərkib üsürləri kimi əmtəə, fond, valyuta və əmək bircaları, lizinq kampaniyaları, banklar, auksionlar, yarmarkalar çıxış edirlər.

Bazar fondları - şəxsi istehlak üçün daxili bazarda əhaliyə təklif edilən malların məcmusudur. Onlar bir çox istehlak predmetləri üzrə mal ehtiyatlarının əsas hissəsini, məsələn, mebellərin 80%-dən çoxunu, dəri ayaqqabıların və tikiş məmulatlarının 90%-ni təşkil edir. Bazar fondları həcminə və strukturuna görə bir tərəfdən istehsal həcmi, mal təyinatı ilə, digər tərəfdən - əhalinin alıcılıq fondlarının həcmi ilə əlaqələndirilir.

Benisifar - pulu akkreditiv və ya digər bank əməliyyatı üzrə alan.

Benzin - yüngül karbohidrogenlərin qarışıqı olub 30-250 dərəcə selsidə qaynayan mayedir. Onu neftin kreninq üsulu ilə emalından alırlar. Benzinin keyfiyyəti onun oktanlıq dərəcəsi ilə ölçülür. Yüksək keyfiyyətli benzin əldə etmək üçün onu şaxtadan qoruyucu elementlərlə zənginləşdirirlər. Ən keyfiyyətli benzin qeyri-etil tərkibli benzindir. Benzinin iqtisadi həyatda oynadığı rol genişdir. Alman mühəndisləri Dayemler və Benz daxili yanma mühərrikini kəşf edənə qədər benzin təhlükəli tullantı olaraq heç bir əhəmiyyət daşımırdı. Onu sadəcə lüzumsuz çıxdaş kimi xaric edir və ya yandırırıldı. Müasir zamanda isə benzin mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti olan enerjidaşıyıcısına çevrilmişdir.

Beynəlxalq kredit - borc kapitalının ölkələr arasında hərəkəti və fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq verilən kredit növüdür. Kreditor və borc alan rolunda banklar, iri şirkətlər, xüsusi sahibkarlar, dövlət idarələri, hökumət, həmçinin beynəlxalq və regional təşkilatlar çıxış edə bilirlər.

Bentonit – qazma qatışıqına əlavə edilən təbii gil növü.

Bitum - geoloji baxışda bitum bərk formalı qətranı xatırladır. Bu səbəbdən də onu qədim zamanlarda eləcə dağ qətranı da adlandırmışlar. O zamanlardan başlayaraq bitumdan inşaat materialı kimi istifadə olunmuşdur. Nisbətən yumşaq bitumlar dəyərli karbohidrogeni məmulatı hesab olunur. Nefti nemalı prosesində süni bitum da alınır. Ondan yolların çəkilişində istifadə edilir.

Biznes - /ingiliscə *business* – məşqul, qayğılı/ gəlir götürməyə yönəldilmiş iqtisadi fəaliyyətdir. Miqyasına rəğmən nəzəri və praktiki təsnifata görə biznes kiçik, orta və böyük fəaliyyət qruplarına ayrılır. Hər bir biznes qrupu öz maraqlarından çıxış edərək müvafiq iqtisadi davranış münasibətləri və strategiya əsasında fəaliyyətini tənzimləyir. Böyük biznes dövlətin iqtisadi və texniki gücünü nümayiş etdirir. Orta biznes daxili iqtisadi konyukturadan asılı olaraq qrupu daxilində rəqabətə istinad edən prinsiplər əsasında təşəkkül tapır. Kiçik biznes isə əsasən daxili bazara köklənən əmtəə və xidmətləri reallaşdırır. Biznes istehsal, kommersiya və maliyyə növlərinə də ayrılır.

Birbaşa istehsal xərcləri - müəssisənin çəkdiyi xərclərin bir hissəsi məhsulun hazırlanması prosesi ilə bilavasitə bağlıdır və birbaşa uçot metodu ilə ayrı-ayrı məmulat növlərinin maya dəyərinə daxil ola bilər. Birbaşa xərclərə aiddir: xammal və materialların alınmasına çəkilən xərclər, yarımfabrikatların kənarından satın alınmasına çəkilən xərclər, istehsal işçilərinin əsas və əlavə əmək haqqı, texnoloji alət və tərtibatların alınmasına və bərpaasına çəkilən xərclər, yeni növ məhsul istehsalının mənimsənilməsi ilə əlaqədar olan xərclər və digər xüsusi xərclər.

Birbaşa xarici investisiyalar - sahibkar kapitalının uzunmüddətli kapital qoyuluşunu təmsil edən investisiya formasıdır ki, bu, xarici əmanətçinin sərhəddən kənar müəssisələrinin fəaliyyəti üzərində nəzarətini təmin edir. Xarici müəssisələrin əldə etdiyi bütün gəlirlərin investor tərəfindən idarə olunmasına imkan yaradır.

Birca - /alman sözü olub pul qabı və ya pul kisəsi mənasını ifadələndirir/ dedikdə əmtələrin alqı-satqı prosesi ilə məşqul olan bazarın təşkilati forması nəzərdə tutulur. Bununla belə birca, bazarın digər növlərindən fərqli olan bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, bircada alqı-satqı əməliyyatları bilavasitə istehsalçı və istehlakçı arasında deyil, öz əlində hər hansı bir əmtəəyə olan tələb və təklifi mərkəzləşdirilmiş vasitəçilər - ticarət agentləri, dəllarlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bircalar digər bazar növlərindən, məsələn, yarmarkalardan və auksionlardan fərqli olaraq daim fəaliyyət göstərir, konkret iş yeri və iş saati vardır. Bircalarda alqı-satqı əməliyyatları brokerlər və dilerlər tərəfindən həyata keçirilir. Bircanın əmtəə, fond, valyuta və əmək növlərini fərqləndirirlər.

Birca kursu - birca fondunda tədavüldə olan qiymətli kağızların dəyəridir. Birca kursu ssuda faizi səviyyəsi ilə həmin qiymətli kağızların gəlirlilik səviyyəsi arasındakı nisbətə təyin olunur.

Birca qiymətləri - ayrı-ayrı bircalar tərəfindən müstəqil surətdə təyin olunur. Bircalarda təyin edilən qiymətlər, keyfiyyəti, həcmi və göndərmə müddəti vahid şəkllə salınmış şəraitdə həyata keçirilən real müqavilələrin qiymətləridir.

Bonus - kontrakt sahəsindən istifadə hüququna malik olmaq üçün verilən haqq deməkdir.

Bonifikasiya - əgər malın keyfiyyəti müəyyən edilmiş müqavilədəki keyfiyyətdən yüksək olursa, malın qiymətinə müqavilədə şərtləşdirilmiş əlavədir.

Borc vəsaiti - müəssisənin dövlət və digər ixtisaslaşdırılmış banklarda müvəqqəti istifadə üçün aldığı pul vəsaitidir. Mövcud qaydaya uyğun olaraq borc vəsaiti yalnız müəyyən şərtlərlə, konkret məqsəd və müddət üçün verilir. Müddət nəzərə alınmaqla borc vəsaiti qısamüddətli və uzunmüddətli borclara bölünür.

Briqada podratı - əməyin təşkili və stimullaşdırılmasının mütərəqqi formasıdır. Podrat briqadası müdiriyyət ilə briqada arasında bağlanmış müqavilə əsasında fəaliyyət göstərir. Briqada podratı tikintidə, sənayedə, nəqliyyatda, kənd təsərrüfatında yaradılır.

Broker - /ingilis və fransızca *brocour* vasitəçi, kiçik ticarətçi/ bircada əmtəə, qiymətli kağızlar və valyuta bircasında vasitəçilik edən şəxsdir. Broker ona almaq və satmaq tapşırığı verənin adından və onun hesabına fəaliyyət göstərir, vasitəçiliyə görə müəyyən gəlir əldə edir.

Brokerac - bircada aksiyaların və ya başqa qiymətli kağızların sahibi və ya gələcək sahibinin tapşırığı ilə səhm və qiymətli kağızların alınması və ya satılması deməkdir.

Büdcə - /latınca *bulga*, fransızca *bougette* - hər iki dildə kisə, sandıq/ cari il üçün gəlir və xərclərin pul ifadəsində hesablanmış nisbətə bölgüsü sistemidir.

Cari qiymətlər - müəyyən vaxt dövründə məhsul göndərişinin həyata keçirildiyi qiymətlərdir. Onlar bir müqavilənin yerinə yetirilməsi müddətində bazar konyukturundan asılı olaraq dəyişə bilərlər.

Çarter - /latınca *charta* - kağız sənəd/ nəqliyyat vasitələrinin icarəyə verilməsi haqqında müqavilədir, fraxtı təstiqləyən sənəd.

Çatdırılma məntəqəsi - karbohidrogenlərin sahildəki işlənmə və saxlanma terminalında qoyulmuş məsrəf ölçən cihazın çıxış flansı və ya quyunun ağızı ilə həmin çıxış flansı arasında podratçının tövsiyyələri əsasında rəhbər komitə tərəfindən vaxtaşırı təyin edilən hər hansı digər nöqtə, yaxud nöqtələr deməkdir.

Coğrafi /məkan/ vəziyyətinə görə bazarlar - Buraya yerli, regional, milli, iri regionlararası və dünya bazarları daxildir. Bunların bir-birindən olan fərqləri adlarındakı müxtəliflikdə aydın ifadə olunur.

Çıxarıla bilən ehtiyatlar - hazırkı məqamda strukturda mövcud neft-qaz ehtiyatının çıxarıla bilən hissəsi.

Çətin çıxarıla bilən ehtiyatlar - geoloji və rentabellik baxımdan çətin çıxarıla biləcək ehtiyatlar.

Debet - ikitərəfli cədvəl formasında olan mühasibat hesabının sol tərəfidir. Pul vəsaitlərinin, əmtəə-material sərvətləri /məsələn, hazır məhsul, bitməmiş istehsal, material, yanacaq və sair/ ehtiyatlarının vəziyyətini və hərəkətlərini qeyd etmək üçün istifadə olunan hesablarda debetdə hər ayın əvvəli üçün nəzərə alınan mövcud sərvətlər və ay ərzində onların daxil olması göstərilir.

Debit - /fransızca *debit* - sərif/ vahid zamanda təbii və süni mənbələrdən alınan maye və qazın həcmi. Neft-qaz sənayesində geniş tətbiq olunur. Quyunun məhsuldarlığının əsas göstəricisidir.

Debitor - borclu deməkdir; hüquqi və fiziki şəxslərin müəssisəyə, təşkilata, idarəyə pul borcu ola bilər. Başqa sözlə, ünvanına yüklənib göndərilmiş malların dəyərini ödəməyən alıcı müəssisə, ezamiyyət və əməliyyat-təsərrüfat xərclərinə görə avans almış fəhlə və ya qulluqçu, aşkar edilmiş israfçılıq, əksikgəlmə və sair hallara görə haqq-hesab verən maddi məsul şəxs debitor ola bilər.

Defisit - qıtlıq, nəyinsə azlığı, maliyyə sahəsində gəlirlər üzrə xərclərin artması nəticəsində zərər, çatışmama deməkdir.

Deflyasiya - /latınca *deflatio* - genişlənmə, şişirtmə/ artıq kağız pulların tədaviyən çıxarılması ilə pul kütləsinin azaldılmasıdır. Bu, əksər hallarda pul islahatlarından öncə baş verir.

Depressiya - /latınca *depressio* - kiçilmə, dərinləşmə/ iqtisadi eniş prosesi İqtisadi tsikl dörd fazanı: eniş, depressiya, canlanma və yüksəlişi əhatə edir. Yüksəliş iqtisadi inkişaf əyrisinin yüksək nöqtəsi depressiya isə onun aşağı həddidir. Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, ən müdrik depressiya iqtisadiyyat üçün gərəkli ola bilər. Belə vəziyyət iqtisadi sistemi daha səmərəli və canlı işləməyə vadar edir. Vurğulanmalıdır ki, depressiya yeni iqtisadi tsiklik başlanğıcıdır.

Deklarasiya /bəyannamə/ - latınca ərizə, bəyannamə deməkdir. Deklarasiyanın gömrük /sərhəddi keçmək üçün qiymətli əşyaların adları, sayı, qiyməti, qablaşdırma növü və sairini göstərilməklə gömrükxanaya təqdim edilən ərizə/, poçt /sərhəddən kənara göndərilən pul və qiymətli paketlərə əlavə edilmiş poçt sənədi/ vergi /gəlirinin, əmlakının və sairin miqdarı haqqında verginin ödənilməsinə cəlb olunan şəxsin ərizəsi/ kimi növləri vardır.

Dekompozisiya metodu - idarəetmə nəzəriyyəsində sistemin sadələşdirilməsi geniş təhlil obyektini kimi şərh olunur. Onun köməyi ilə sistem tərkib və sistemaltı hissələrə, məqsəd və məqsədaltı tapşırıqlara və digər törəmə qruplara bölünərək bir-birindən asılı olmadan həll edilir. Sonradan onlar arasında rabitə, uzlaşma aparılır. Bu sistemli təhlilin ikinci fazasında daha mühümdür. Burada sistemin elementlərinin qarşılıqlı əlaqəliliyi müəyyən edilir.

Dekort - vaxtından əvvəl ödənilmiş məbləq üçün və ya malın kəmiyyəti və keyfiyyəti sazişin şərtlərinə uyğun gəlmədi hallarda həmin malın qiymətinə edilən güzəştlərdir.

Demerc - gəminin limanda şərtləndirilmiş müqavilədən əlavə boş dayanması üçün yük sahibinin gəmi sahibinə ödədiyi cərimədir.

Demonopolizasiya - tədarükçülərə öz şərtlərini diqtə edən bir məhsul istehsalçısının dövlət və ya başqa inhisarı ləğv etməsidir.

Dempinq - /ingiliscə *dompen, dumpen* – atmaq, düşmək, əldən salmaq/ qəsdən ucuzlaşdırılmış eksport-malların xarici bazarda daxili bazara nisbətən öz dəyərindən ucuz qiymətə satılmasıdır.

Denonasiya – bir dövlətin o birisinə aralarında bağlanan müqavilənin ləğv edilməsi barədə xəbərdarlıq mənasını daşıyır.

Depozit - müəssisələrin və ayrı-ayrı fiziki şəxslərin, kredit banklarının müvəqqəti sərəncamına həvalə olunan pul məbləği və ya qiymətli kağızlardır. Əmanətə görə əldə edilən gəlir vergilərdən və rüsumlardan azaddır. Dövlət, əmanətin gizli saxlanılmasına, mühafizəsinə və ilk tələblə verilməsinə təminat verir.

Deponent - latınca kənaraqoyma deməkdir. Məsələn, deponir olunan əmək haqqı üç il ərzində tələb olunmadıqda, büdcəyə keçirilir.

Deponirləmə - kredit idarələrinə saxlanılmağa təhvil verilən pul məbləqləri, qiymətli kağızlar və sair sərəvətlərdir.

Deport - fond bircalarında qiymətli kağızların kurs fərqi almaq məqsədilə, onun kursunun aşağı düşməsinə çalışan alverçilərlə bir müddətə bağlanan birca sazişidir.

Denominasiya - /latınca – *denominatio* adın dəyişməsi/ inflasiya zamanı hesablaşmaları sadələşdirmək üçün pulların dəyərin müvafiq əmsallar üzrə kiçildilməsi prosesi.

Diler - dedikdə, fond bircasının agent kimi ayrıca şəxs, firma nəzərdə tutulur. Əgər broker alqı-satqıda yalnız vasitəçilik edir və buna görə gəlir əldə edərsə, diler həm də sonradan daha baha qiymətə satmaq məqsədilə qiymətli kağızlar alır. Bundan başqa, dilerlər bir-birilə, brokerlərlə, bilavasitə alıcı və ya satıcılarla sövdələşmələrə girə bilirlər. Bəzi hallarda ayrı-ayrı kommersiya bankları da diler kimi çıxış edə bilirlər.

Dilerçilik – dəllal firmasının öz xüsusi vəsaitləri hesabına həyata keçirdiyi aksiyaların alınması və satılması üzrə əməliyyatlar mənasını daşıyır.

Differensial kömrük tarifi – eyni mal və ya ərzaq üçün gömrük rüsumları müxtəlif vergi tarifləri üzrə alınır.

Direkt-kost sistemi - xərcləri daimi və dəyişən sektorlara ayırır. Dəyişən və daimi xərclərin diferensiasiyasından kənar vəhdəti klassik uçot sistemini və marjinal gəlirin formalaşmasını xarakterizə edir. Direkt-kost iqtisadi termin kimi maya dəyərinə yalnız birbaşa daimi xərclərin əlavə edilməsi zamanında yarandığından belə adlanmışdır. Sonradan maya dəyərində dəyişən xərclərin qətiyyətli mövqə tutması bu adlanışda qeyri dəqiqliyi aşkara çıxarmışdır. İndi Qərb iqtisadi məkanında bu sistem yeni terminaloci məzmun alaraq dəyişən xərcləri ifadə edən «Verbil-kost» adlanır.

Disfunksiya - funksiya pozuntusu deməkdir.

Diversifikasiya - istehsalın bir-biri ilə əlaqəsi olmayan növlərinin eyni zamanda inkişafı deməkdir.

Divident - /latınca *dividendus* - bölgüyə düşən/ vergiləri ödədikdən, istehsalın genişləndirilməsi üçün məbləğləri ayırdıqdan, ehtiyatlar doldurduqdan, istiqraz faizləri verdikdən və direktorları mükafatlandırdıqdan sonra hər il səhmdarlar arasında bölüşdürülən səhmdar cəmiyyətlərinin gəlir hissəsi.

Dizacio - pulların, veksellərin və digər növ qiymətli kağızların nominal qiymətlərinin bazar kursundan aşağı düşməsinə xarakterizə edir.

Dizel yanacağı - yüngül neft yanacağı.

Dotasiya - gəliri cari məsrəflərini ödəyə bilməyən müəssisələrə dövlət büdcəsindən ayrılan təxsisatlardır. Planlı-zərərli işləyən müəssisələrin sayının azalması dotasiyanın həcmi azaldır.

Doktrina - nəzəriyyədən fərqli olaraq əvvəlcə qoyulmuş prinsiplərdən real hadisə, proses, faktorlardan irəli gəlir.

Dövlət krediti - borc verən və ya kreditor rolunda dövlət özü çıxış edir. Əsas formaları dövlət istiqrazlarından, qısamüddətli xəzinə öhdəliklərindən, əhalinin əmanət kassaları və banklar vasitəsilə dövlətin qiymətli kağızlarının alınması üçün xərclənən əmanətlərindən və sairədən ibarətdir.

Dövriyyə vəsaitləri - istehsal dövriyyə fondları ilə tədavül fondlarının cəmindən ibarətdir. Bu nisbət 4:1-ə bərabərdir.

Dövlətsizləşdirmə - birbaşa təsərrüfat idarəçiliyi funksiyalarının dövlətdən alınaraq, mülkiyyətin xarakterində heç bir dəyişiklik etmədən müvafiq vəzifələrin müəssisələrə verilməsi, şaquli təsərrüfat əlaqələrinin üfüqi təsərrüfat əlaqələri ilə əvəz olunmasıdır. Başqa sözlə, dövlətsizləşdirmə iqtisadiyyatda dövlətin rolunun azaldılması deməkdir.

Ehtiyatlar - təsbit edilmiş vaxt ərzində yatağın kəşf olunmuş hissəsindən reallaşmış hasilat miqdarını hesaba almayan, komməriya baxımından çıxarılması mümkün sayılan karbohidrogenlərin həcmi ehtiva edir. Ehtiyatlar kateqoriyasının təyinatında işləmə planı, hasilat proqnozu, fiskal şərtlər, hüquqi təminat və bazarla bağlı tələblər kimi onların iqtisadi qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada layihənin komməriya baxımından lüzumluluq və faydalığı ilə ehtiyatların təsdiq edilmə meyarları da şərtləndirilir. Ehtiyatlar öyrənilmə dərəcəsinə görə təsnifatı - ehtiyatlar **A, V, S₁, S₂**, resurslar **S₃, D₁, D₂** olaraq yeddi kateqoriyaya bölünür. Resurslar – təsbit edilmiş vaxt ərzində qiymətləndirilərək yatağın kəşf olunmuş hissəsindən qalıq və ya hasil edilən karbohidrogenlərin çıxarıla bilən həcmi /kəşf edilmiş resurslar/ ilə kəmiyyəti qiymətləndirilərək hələ ki, aşkarlanmamış /kəşf edilməmiş resurslar/ karbohidrogenlərin cəmindən ibarətdir.

Ekologiya - son bir neçə onillikdə meydanı genişlənsə də, elmi sferada onun ilk görüntüləri XIX yüzillikdə təzahür etmişdir. Yunan mənşəli ev, yaşayış yeri və bu kimi analogi anlayışları ifadələndirən «ekos» məfhumunu ilk dəfə klassik darvinizm nümayəndəsi Ernest Hekkel 1866-cı ildə elmi dövriyyəyə buraxmışdır. Öncə bitkilərin, canlı orqanizmlərin həyat birliklərinin, ətraf mühit problemlərini tədqiqat predmeti seçən ekologiya, karbohidrogen erasının XX əsrdə yüksəliş tapan templəri və bu əsnada insanın təbiətə təsirinin artması fonunda ekosistemin və biosferin bütün qatlarını inhisara alan çağdaş bir elmə çevrilmişdir. Ötən əsrin 70-ci illərində Avroatlantik məkanda sənaye yenidənqurması epoxası ərəfəsində ekologiya predmet spektrini genişləndirərək daha dolğun bəşəri və sosial mahiyyət kəsb etmişdir. Ekoloji problemlərin artan təsir gücü əksər elmlərin ekologizasiyasına gətirmişdir.

Ekspert qiyməti - bilavasitə ölçüyə gəlməyən proseslərin, hadisələrin kəmiyyətə qiymətləndirilməsidir; mütəxəssislərin rəyinə əsaslanır. Rəyin dürüst olması ekspertin fərdi keyfiyyətindən asılıdır. Proqnozlaşdırma təcrübəsində fərdi və kollektiv ekspert qiymətlərindən istifadə olunur.

Eksport /ixrac/ - /latınca *exporto* - aparırım/ beynəlxalq ticarətin tərkib hissəsi olaraq əmtələrin xaricə göndərişi. Müasir dünyada eksport prosesi əmtəə ilə yanaşı kapital, investisiya, xidmət sferalarını da əhatə etmişdir.

Eqalitarizm - dövlətdə yaşayan bütün vətəndaşların faktiki material bərabərliyin yaradılması cəhdi kimi baxılır.

Elmi-texniki potensial - cəmiyyətin qarşısında duran elmi-texniki inkişaf vəzifələrinin həlli üçün nəzərdə tutulan kadr, maddi-texniki, informasiya və təşkilati ehtiyatların məcmusunu xarakterizə edir. Elmi-texniki potensialın inkişafı, ondan səmərəli istifadə, ETT-nin sürətləndirilməsinin, tədqiqatların intensivləşdirilməsinin, elm-texnika-istehsal tsiklinin qısaltılmasının mühüm şərtidir.

Emissiya - dövriyyədə pul kütləsinin artmasına gətirib çıxaran pul nişanlarının dövriyyəyə buraxılması mənasını daşıyır.

Enbarqo - dövlət hakimiyyəti tərəfindən qızılın, valyutanın, malların, sərvətlərin ixracı və idxalının qadağan edilməsi və ya digər dövlətə məxsus olan əmlakların saxlanılması, xarici gəmilərin öz ölkəsinin limanına daxil olmasının qadağan edilməsi deməkdir.

Energetika ehtiyatları - dedikdə, xalq təsərrüfatında istifadə edilən enerji daşıyıcıları nəzərdə tutulur. Energetika ehtiyatları növlərinə görə */neft, neft məhsulları, qaz, hidroenerji, elektrik enerjisi və sair/, istifadəyə hazırlıq üsuluna görə /təbii, zənginləşdirilmiş, işlənmiş, başqa şəkllə salınmış/, alınma üsuluna görə /kənardan, öz istehsalı/* və digər əlamətlərə görə təsnifləşdirilir.

Enonometriya tətbiqi iqtisadi fənn kimi iqtisadi obyekt və proseslərin qarşılıqlı rəhbərliyini riyazi-statistik və model kontekstində öyrənir. Enonometriya iqtisadi riyazi modelləri öyrənir ki, statistik səciyyə daşıyır və araşdırmağa imkan verir. Belə ki, hər dəyişən enonometrik modelə təyin olunmuş statistik indikator xasdır. Hansı ki bu və ya digər dəqiqlik ilə təsərrüfat mexanizminin hər hansı bir tərəfi ölçülür. Bu mexanizmlər üzərində qurulmuş modellər yüksək praktiki dəyərə malikdir. Bu modellər dövlətin iqtisadi siyasətinin qurulmasında, firmanın bazar strategiyasında istifadə olunur. Enonometrik axının görkəmli nümayəndələri nobel laureatları. R.Friş. Y.Tinberqen və V.Leyontev hesab edilir. V.Leyontevin xərclər-buraxılış modeli, R.Friş və Y.Tinberqenin tədqiqatları nəticələri, Kobba-Duqlasın istehsal funksiyası və digər miqyaslı ekonometrik işləmələr orta və uzun müddətli həcmli makro modellərin fundamental əsasını təşkil edir.

Etatizm - fransızca «eta» sözündən yaranan, «etatizm» dövlət mənasını ifadə etməklə siyasi-iqtisadi müstəvidə «dövlətçilik» anlamı kimi, tətbiqini tapır. Termin olaraq XIX əsrin sonunda isveç burcu liberalı Nyuma Dro tərəfindən ədəbiyyata gətirilmişdir. İlk başlanğıcda dövlət mərkəziyyətçiliyi prinsipi mənasında, sonradan, imperializm dövründə burcu dövlətinin iqtisadi funksiyalarının güclənməsi ilə əlaqədar olaraq kapitalist ölkələrinin təsərrüfatının inkişafında dövlətin iqtisadi siyasətinin rolunu səciyyələndirən istilah kimi istifadə olunmuşdur.

Əlavə dəyər - dedikdə, istehsal prosesində yaradılmış məhsulun dəyərinə mövcud müəssisənin real payı başa düşülür. Başqa sözlə, müəssisənin işçilərinin əmək haqqı, mənfəəti və əsas fondların amortizasiyası əlavə dəyərin həcmi müəyyən edir.

Əmək resursları - müəssisənin potensial fəhlə qüvvəsini, *personal* muzzdla işləyən daimi, qeyri-daimi, ixtisaslı və qeyri-ixtisaslı tam, *kadrlar* isə əsas ixtisaslı ştat və daimi işçi heyətini əhatə edir.

Əməliyyat şirkəti - podratçının adından neft-qaz əməliyyatları aparmaq üçün müəyyən məqamda təyin edilmiş şirkət deməkdir.

Əməliyyatlar məsrəfi - kontrakt sahəsində və ya onunla əlaqədar gündəlik neft-qaz əməliyyatları çərçivəsində bilavasitə, yaxud dolayısı ilə çəkilmiş məsrəflər, o cümlədən karbohidrogenlərin çıxarılmasına, təmizlənməsinə, oyaılmasına, təzyiq göstərilməsinə, toplanmasına, emalına, saxlanılmasına, hazırlanmasına, yola salınmasına və çatdırılma məntəqəsinədək nəql edilməsinə, texniki xidmətə və inzibati idarəetməyə çəkilən məsrəflər, habelə ləğv etmə işləri ilə bağlı ödənişlər deməkdir.

Əmtəə bircası - nümunələr və standartlar əsasında topdansatış formasında, yəni iri həcmərlə alqı-satqı əməliyyatlarını həyata keçirir. Əmtəə bircasında ticarət əməliyyatları onun ümumi yığıncağı tərəfindən təsdiq edilmiş ticarət qaydalarına uyğun aparılır. Konkret olaraq buraya sövdələşmələrin aparılması üsulları, əlaqələrin növləri, onların qeydə alınması və uçotu qaydaları, əmtəələrə məzənnə qoyulması qaydası, birca ticarəti pozmağa görə sanksiyalar və sair öz əksini tapır.

Əmtəələr və xidmətlər bazarı. Buraya müxtəlif ərzaq məhsulları, şəxsi istehlak əmtəələri, məişət, kommunal, nəqliyyat xidmətləri, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə üzrə pullu xidmət bazarları daxildir.

Əsas istehsal fondları - istehsal potensialını təyin edən mühüm göstərici kimi, əmək vəsaitlərinin dəyərində əks olunur. Milli sərvətin çox dəyərli hissəsini təşkil edən əsas fondlar, həm də ümumi təkrar istehsal prosesinin həlledici şərti, əmək məhsuldarlığını, istehsalın səmərəliliyini, iqtisadi qüdrəti artıran mühüm amil kimi də çıxış edir. Onun spesifik əlaməti müəyyən istehsal tsikli ərzində aşınma ölçüsünə istinadən dəyərini tədricən hazır məhsulun üzərinə köçürülməsindədir. Bu çox dəyərli proses nəticəsində nizamnamə kapitalı avanslaşdırılır, əsas kapitalın pula, onun da yenidən əsas kapitala çevrilməsi reallaşır.

Əsaslı məsrəflər - əməliyyat məsrəfləri istisna olmaqla kontrakt sahəsində və ya onunla əlaqədar çəkilmiş maliyyə məsrəfləri deməkdir.

Faktoring - maliyyə sistemidir, bu sistemə müvafiq olaraq, mal tədarükçüsü ödəmənin böyük hissəsini dərhal almaq, borcların tam ödəməsinə zəmanət vermək, hesabların idarə olunması xərclərini azaltmaq məqsədilə ilə faktoring kompaniyalarının ticarət sazişləri üzrə qısamüddətli tələblərdə başqasına güzəştə gedir. Faktoring üzrə kreditin müddəti, adətən, 90 gündən 120 günə qədər olur, faiz norması isə rəsmi uçot normasından 2-4% çoxdur. Faktoring kompaniyalardan yığılan xidmətlərə görə ödəmə müqavilə dəyərinin 2%-nə qədərini təşkil edir.

Fenomen - iqtisadi hadisələrə hissi qavrayış fenomen adlanır. Məsələn pul münasibətləri. Fenomen elə qeyri-adi hadisədir. Ağilla dərk edilən hadisələr *noumen* adlanır. Məsələn qanunlar, trend, meyllər hansı ki konkret siması yoxdur. Noumenlər iki yerə bölünür: qanunlar və sair.

FİFO - /first-in-first-out/ vaxt üzrə ilkin alınmış istehsal ehtiyatlarının maya dəyərinə daxil edilməsi metodu.

Fiksal inhisar - vasitəli vergi qoyulma formalarından biridir. Bütçə gəlirlərini almaq məqsədilə dövlətin istehsalat və hər hansı kütləvi istehlak mallarının satılması üzərindəki müstəqil hüququdur.

Fiktiv kapital - kapitalist ölkələrində müəyyən gəlirə ixtiyarı olan müxtəlif növlü qiymətli kağızlardır.

Fil yataqlar - super neft-qaz yataqları.

Firmanın reputasiyası - qudvil, daimi müştərilər dairəsi, ticari markası, personalın ixtisas dərəcəsi, istehsal üsulu, nou-xau, müəlliflik hüquqları səmərəli təşkilatın fəaliyyət atributlarıdır.

Fond bircası - dedikdə, qiymətli kağızların /məsələn, səhmlərin, istiqrazların və sairin alqı-satqısının həyata keçirildiyi bazar nəzərdə tutulur. Fond bircalarının əsas vəzifəsi qiymətli kağızların normal tədavülünün təmin olunmasından, məzənnənin müəyyənləşdirilməsindən və aşkarlandırılmasından, beləliklə də qiymətli kağız bazarının iştirakçılara lazımı şərait yaratmaqdan və onların fəaliyyətini tənzimləməkdən ibarətdir. Fond bircasında qiymətli kağızların alqı-satqısı onlara olan tələb və təklifin təsiri altında tez-tez dəyişən birca kursu əsasında həyata keçirilir.

Fors-majör - müqavilələrə daxil olan və nəzərdə tutulmayan səbəblər üzündən öhdəliyi yerinə yetirmədiyinə görə məsuliyyətdən azad olmağı qabaqcadan nəzərdə tutan şərtidir.

Forvard - çatdırılma müddətindən asılı olmayaraq qiymətləri təsbit edilən müqavilə forması.

Franko - satış şərtinə görə satıcı malı müqavilədə müəyyən edilmiş yerə öz hesabına çatdırmağa zəmanət verir. Bu halda maşın qiymətinə onun gətirilmə və sığorta xərcləri daxil edilir, franko-zavod, franko-yük maşını, franko-anbar və sairə fərqləndirilir.

Franko-komissiya - hər hansı bir kommersiya tapşırığının pulsuz yerinə yetirilməsidir.

Franşiza - sığorta müqaviləsinin şərti, buna əsasən sığortaçı müəyyən məbləqdən yuxarı olmayaraq zərərin əvəzini ödəməkdən azad edilir.

Fraxt - /holland *vrecht. vracht* - yük və daşınma üçün haq/ gəmi icarəsi. Nəqliyyat vasitələri sahibinə yüklərin, yaxud sərnişinlərin daşınmasına görə verilən haq və hüquq. Fraxt anlayışı müxtəlif nəqliyyat vasitələri ilə həyata keçirilən daşımalara tətbiq edilsə də ən çox dəniz daşımalarında istifadə olunur

Friksion işsizlik - zəruri və müəyyən mənada arzu olunan işsizlikdir. Adətən, friksion işsizliyə iş axtaranlar və əmək qabiliyyətli olanlar-aid edilir.

Fyuçer sazişi - çatdırılma müddətləri müəyyən edilən müqavilə forması olaraq real malın mütləq alınmasını nəzərdə tutmayan əmtəə bircasında bağlanan razılaşma deməkdir.

Hasilatın ümumi həcmi - neft-qaz əməliyyatları üçün işlədilmiş həcmələr çıxılmaqla hər hansı təqvim kvartalında kontrakt sahəsindən alınmış xam neft və sərbəst təbii qaz hasilatının ümumi həcmi deməkdir.

Hesablama balansı - hər hansı bir ölkənin digər ölkələrdə müəyyən müddətə və ya müəyyən tarixə olan ticarət, kredit və başqa əlaqələri prosesində tələb və öhdəliklər həcmi əks etdirir.

Həll ağacı - qəbul olunacaq qərar alternativləri və addımları məhdud olduqda tətbiq edilir. Çox addımlı qərar qəbulu prosesinin optimallaşdırılması həll strukturu, sxemi. Struktur problemlərin həllin təhlilində qəbul olunur.

Holdinq - vahid strukturun birləşməsi, müəssisələrin səhmlər paketinə nəzarəti həyata keçirən idarəetməni təmin edən təşkilat formasıdır. Belə təşkilatın səciyyəvi xüsusiyyəti onun çoxamilli, kompleksli təsisat olunmasıdır. Holdinq dövləti və qeyri-dövləti sistem əsasında yarana bilər.

Holland sindromu - müxtəlif səviyyədə və müxtəlif illərdə Norveç, İngiltərə, Meksikada yaşanmışdır. Şimal dənizində Hollandiyanın 1960-70-ci illərində təbii qaz hasilatına başlayaraq, sonradan artıq qazın ixracatını reallaşdırmış, ölkə büdcəsini və iqtisadiyyatını bilməyərəkdən təbii qazın inhisarına buraxmışdır. Təbii qaz hasilatı ilə bağlı yerdəyişməyə məruz qalmış gəlir artımı qeyri-ticari əmtəənin istehsal tələbi və artımının genişlənməsinə gətirmiş, ənənəvi ixracat yönümlü emal sənayesi sahələrində istehsalın məhdudlaşdırılmasını və ölkədə çatışmayan əmtəələrin idxalının yüksəlişinə səbəb olmuşdur. Dünya bazarına çıxış və ondan asılılıq şəraitində qiymət meyilləri ölkəni çətin vəziyyətə düşürmüşdür. Böyük sosial problemlərlə müşayiət olunan vəziyyət əhalinin gəlirlərinin aşağı düşməsinə törətmişdir. Vəziyyətdən çıxışda isə yenidən qeyri-ticari əmtəə istehsalının məhdudlaşdırılmasına və resursların xammal ixracatı sahəsindən əks axını əvvəlki vəziyyətə qayıdışına səy edilmişdir.

Horizont - ardıcıl mərhələdə bir və ya bir neçə süxur qatının yaranışı.

Xalis Milli Məhsul /XMM/ - milli iqtisadiyyatın real göstəricisi kimi il ərzində istehsal və istehlak etdiyi əmtəə və xidmətlərin dəyərini əks etdirir. Deməli, ÜDM və ÜMM-dən il ərzində tutulmuş amortizasiya ayırmalarını çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissəyə XMM deyilir.

Xarici effektlər - üçüncü tərəfə xeyir və zərər gətirən fəaliyyət. Zərər aspekti daha çox ekologiya ilə bağlıdır. Müsbət aspektlər isə daha çox sosial sahəni əhatə edir. Xarici effektlərlə bağlı problemin həllinə iki cür yanaşma var. İqtisadi rifah nəzəriyyəsinin banilərindən biri professor A.Piqu /1877-1959/ problemin həllində vergi kontekstində dövlətin rolunda, neoinstitusionolist R.Kouz /1910/ isə məsələyə bazar münasibətlərinin genişləndirilməsi və onun daxil etdiyi transsaksiyon xərclər alətində həllini görür.

Xarici ticarət balans - müəyyən müddətə ölkəyə ixrac və idxal edilən malların dəyərinin nisbətini xarakterizə edir.

Xecirləmə - valyuta riskinin sığorta edilməsinin müxtəlif metodlarını qeyd etmək üçün bank, birca və kommersiya təcrübəsində istifadə olunan termdir.

Xərclər-buraxılış - riyazi-iqtisadi modeli istehsal və məhsul bölgüsünün sahələrarası balansına, konkret olaraq isə məhsulun dəyəri ilə onun buraxılışının pul ifadəsində xərclər məbləğinin müqayisəsinə əsaslanır.

Xraizmatik liderlər: - imkanları transsaksiyon rəhbərlərdən üstün olan bu tip liderlər işçiləri adi səviyyədə çox daha intensiv əməklə yüksəltmək bacarığına malikdirlər. Xraizmatik liderliyin mənbəyini əsas üç prinsip təşkil edir ki, bunlar da aşağıdakılardır: işçilərə gələcək görünüşün dəqiq bölgüsünü vermək; kollektivin müdafiə etdiyi korporativ dəyərlər yaratmaq; işçilərlə qarşılıqlı etibarlı təlim etmək. Tereza ana, Martin Lüter Kinqlə yanaşı Adolf Hitler də xraizmatik liderlər kateqoriyasına aid edilir. Xraizmatik liderlik sovet cəmiyyətində də, xüsusən təsərrüfat rəhbərlərinin partiya funksionerlərinin simasında da intişar tapmışdır.

İdarəetmə uçotu - maliyyə uçotunun genişləndirilmiş formasıdır. İdarəetmə uçotunun məqsədi rəhbərliyi idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində lazımı informasiyalarla təmin etməsi təşkil edir. Bu uçot təşkilatda mövcud mühasibat sisteminə paralel şəkildə və əlavə məlumatların istifadəsi ilə mühasibat uçotu sistemi çərçivəsində formalaşır.

İqtisadi artım - həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verən, kəmiyyətə çox və keyfiyyətə yaxşı əmtəə və xidmətlərin istehsalı nəzərdə tutulur. İqtisadi artım müəyyən müddət ərzində istehsal edilmiş ümumi milli məhsulun və ya xalis milli məhsulun faizlə artımını və ya onların adambaşına düşən kəmiyyətini əks etdirir və ekstensiv və intensiv inkişaf yollarla əldə edilir.

İqtisadi sistem - iqtisadiyyatın başlıca probleminin həllinin təşkili və idarə edilməsinə görə, mövcud məhdud resurslardan istifadə olunması səviyyəsinə görə, həmçinin cəmiyyət və onun üzvlərinin tələbatının ödənilməsinə görə, bir-birindən fərqlənən iqtisadi şəraitin və amillərin məcmusudur. İqtisadi sistemin dörd növünü - bazar, inzibati-amirlik, qarışıq və ənənəvi növlərini fərqləndirirlər.

İqtisadi artımın bazar sistemi - insanların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, onların aktivliyinin artırılması və tələbatlarının ödənilməsi üçün iqtisadi resursların səmərəli seçilməsinə və istifadəsinə imkan verir. Bazar sisteminin ən vacib üsurləri tələb, təklif, qiymət və rəqabətdən ibarətdir. Bu üsurlərdən birinin mövcud olmaması bazar sisteminin fəaliyyətini dayandırır və öz yerini digər sistemə verir.

İqtisadi artımın qarışıq sistemi - resursların bölgüsünün müxtəlif formalarının tətbiqinə əsaslanır. İnzibati sistemdə resursların bölgüsündə mərkəzi plan orqanları, bazar sistemində sahibkarlar, qarışıq sistemdə isə həm mərkəzi plan orqanları, həm də sahibkarlar iştirak edirlər. Bu sistemin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyat nə özü-özünə tənzimlənir, nə də ki, mərkəzləşdirilmiş formada həyata keçirilir.

İqtisadi artımın ənənəvi sistemi - dedikdə, milli adət və ənənələrə, həmçinin etik qaydalara və dini etiqadlara əsaslanaraq iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi prosesi nəzərdə tutulur.

İqtisadiyyatın sektorları - 1.Kənd, meşə təsərrüfatı, ovçuluq, balıqçılıq. 2.Sənaye və tikinti. 3.Xidmətlər, ticarət, nəqliyyat, rabitə, təhsil, elm və sair. Çox vaxt birinci və ikinci sektorlar material istehsal sektoru adlanır. Bununla belə sektorlar real və maliyyəyə bölünür. Real sektor əmtəə və xidmətləri əhatə edir. Beynəlxalq çevrədə iqtisadiyyat üç sektora təbənnüm olunur. 1.Dövlət. 2.Özəl-kommersiya. 3.Mənfəət götürməyən üçüncü sektor adlanan qeyri-hökumət təşkilatları qrupu.

İqtisadiyyat elminin şəcərə düzümü - /*ekonomika*/ /yunanca *oikonomike* ev təsərrüfatının idarə olunması sənəti/ İqtisadiyyat elminin məzmun alması prosesi Avropa müstəvisində orta əsrlərdən start götürür. İngilis Ulyam Petti /1623-1687/ siyasi statistikanın yaradıcısı iqtisadiyyatın Kolombu adlanır. İlk kapital yığımının qanunauyğunluqlarını öyrənən iqtisadi təlim - italyanca səttri mənası tacir anlamını verən merkantalizm iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi tərəfgirliyindən çıxış edir. Məhdudiyyətlərlə müşayiət olunan merkantalizmə Fransada daha çox riayət olunmuşdur. İqtisadi nəzəriyyənin genoloci şəcərəsi öz kökünü digər istiqamətdə Fransua Kene /1694-1774/ simasında fiziokratlar adlanan fransız iqtisadçılarının yeni iqtisadi məktəbin yaranması ilə tapır. F.Kene ilk makroiqtisadi modelin yaradıcısı kimi, fiziokratlar və merkantalistlərdən fərqli olaraq özünü iqtisadçı adlandıran ilk alim olaraq iqtisadi tədqiqatı tədavi sferasından istehsala gətirərək kapitalist istehsal sisteminin elmi təhlilinin əsasını yaratmışdır. Hər iki mərhələdən bəhrələnən şotland Adam Smit /1723-1790/ iqtisad elmində inqilab edərək, klassik siyasi iqtisadın təməlini qoymuşdur. David Rikardo /1772-1823/, Tomas Maltusun /1766-1834/ simasında şəcərə sağ və sol qollara ayrılmışdır. Rikardo təlimi sonradan həm marksist, həm də neoklassik nəzəriyyənin təməlinə dayanmışdır. Maltusdan isə Kenenin nəzəriyyəsi qidalanmışdır. Bu şəcərə yenidən müasir iqtisadi nəzəriyyə sosialist iqtisadiyyatı və keçid iqtisadiyyatı əlaqəsində yaxınlıq əldə etmişdir.

İmitasiya - bədəl, bənzətmə, saxta.

İmport - /latınca *importo* - daxil edirəm/ görünən, görünməyən və kapitalın importu adlanan üç böyük kateqoriyaya ayrılır. Görünən import real əmtəələrin hərəkəti kimi xarijdən alınan məhsulların ölkəyə gətirilməsi və daxili bazarda satılmasını ifadə edir. Görünməyən import isə xidmətlər sferasında ehtiva olunur. Buraya konkret olaraq ölkə vətəndaşlarına xarici kompaniyaların xidmətlər göstərməsi, xarici banklara pul qoyuluşları, xarici firmalardan alınan turist yollanışlarının alınması və digər müvafiq təyinatlı xidmətlər aiddir. Kapital importuna isə xarici investorların milli müəssisələrin səhmdarlarına çevrilməsi, onların müvafiq istiqamətli müxtəlif layihələrdə investisiya qoyuluşları ilə çıxış etmələri şamil olunur. Bütün import kateqoriyaları eksportla birlikdə ölkənin tədiyyə balansını təşkil edirlər. Ticarət balansına isə eksport və importun ilk iki kateqoriyası aid olunur. Müsbət ticarət balansı ölkənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşı olduğunu ifadə edir. Bu sırada Yaponiya ölkəsi ənənəvi olaraq yüksək müsbət balansla - profisitə malikdir.

İnhisar - /*monopoliya*/ - /yunanca *monos* - vahid, + *poleo* - satıram/ rəqabət meydanında tək hakimiyyətlik.

İndeksasiya - inflyasiya şəraitində pul tələblərinin və müxtəlif gəlirlərin real miqdarını saxlama xüsusiyyətidir.

İnnovasiya - texnika və texnologiyanın yeni növlərini təmin edəcək bir proses kimi vəsaitlərin iqtisadiyyatda yerləşdirilməsi deməkdir. Geniş mənada innovasiya elmi-texniki, intellektual potensialı səfərbər edərək səmərəliyin və digər iqtisadi fərqlənmələrə nail olmanı əhatə edən tədbirlər sistemidir. Texnologiya istehsalı sferasında və idarəetmədə yeni yaranışları ifadə edən latın mənşəli isim kimi innovasiya /latınca *innovare*/ yeniləşmə mənasında interpretasiya olunur. İlk dəfə innovasiya termini Amerika iqtisadçısı Yozef Şumpeterin /1883–1950/ 1912-ci ildə yazdığı «İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi» əsəri ilə dövrüyyəyə çıxarılmışdır. İnnovasiya anlayışını ixtira və kəşf terminlərindən fərqlənir. Burada ümumiliklər qədər də yetərli müxtəlifliklər vardır. Kəşf və ixtira əvvəllər mövcud və ijtimayət üçün aşkar olmayan, kordinal və inqilabi mexanizmləri ifadə edərək yeni fundamental həqiqətlərin təsdiqinə əsaslanır. Məqsədyönlü, dəqiqləşdirilmiş, kollektiv nəticənin məhsulu olaraq innovasiyanın məramı daha çox praktiki tətbiq səciyyəlidir. İqtisadi inkişafın ölçüsü artdıqca innovasiya anlayışı daha məzmunlu əhəmiyyət kəsb edir. İnnovasiya əvvəllər yalnız texnologiya sferası ilə məhdudlaşdırsa, müasir zamanda o, istehsal idarəeməsinin təşkilatı metodlarını da əhatə dairəsinə qatmışdır.

İnsan kapitalı - insanın gələcək əmək gəlirlərinin çıxılmış dəyəri. Bilik, ixtisas, səriştə, təhsil insan kapitalının indikatorlarıdır.

İnstitutsional - anlayışı XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da yaranmışdır. İnstitutsional latın sözü olan «*institut*» ifadəsindən əmələ gəlmişdir və bu ad altında cəmiyyətdə qəbul olunmuş, həmçinin qanun formasında məhkəmləndirilmiş müəyyən adətlər, qaydalar və təsisatlar nəzərdə tutulur. İnstitut anlayışı olduqca genişdir, o həm dövlət, korporasiya, həmkarlar təşkilatı kimi, həm rəqabət, inhisar, vergi kimi, həm sabit təfəkkür tərzini kimi və həm də hüquqi normalar kimi şərh edilir.

İnstitusionalizm - müasir mərhələdə postsosialist transformasiyasının nəzəri mənbəyi kimi də baxılır. O, iqtisadi təfəkkür və düşüncəni istiqamətləndirir. Burada iqtisadi qərarların qəbulunda - institutlar, dövlət, qanunçuluq, ictimai təşkilatlar, strukturlar, ənənə və sair iqtisadi, qeyri-iqtisadi xarakterli təsisatlar mühüm rol oynayaraq, iqtisadi münasibətlər şəbəkəsində əhəmiyyətini nümayiş etdirir. İqtisadi münasibətlərin subyektlərini, şəxsi maraqlarını öyrənməyə etiraz edən

institusionalizm ictimai motivlərə, insanların davranışlarına üz tutur və bazarın avtomatik tənzimlənməsi konsepsiyasını tənqid edir.

İnstitusional işsizlik - əmək bazarının qeyri-səmərəli fəaliyyəti zamanı əmələ gəlir, yəni boş iş yerləri haqqında tam informasiya verilməyəndə informasiya sistemi işsizlik səviyyəsini olduğu kimi əks etdirmir. Belə bir şəraitdə işsizlərə yardım artırılır və gəlirlərə görə vergilər isə aşağı salınır.

İnteqrasiya - /latınca *integratio* - bərpa olunma, *integrationis* - tam, vahid/ Müasir dünyada ölkələrini təsərrüfatlarının obyektiv birləşmə prosesi. Onun ali məqsədi iqtisadi artım teplərin davamlılığına rəğmən əldə olan resurslardan maksimal dərəcədə effektiv istifadəni təmin etməkdir. İnteqrasiya mühüm forması kimi ölkə təsərrüfatının beynəlmilləşməsi nəticəsində onun dünya təsərrüfatının bir hissəsinə çevrilməsidir. İnteqrasiyanın əlaməti kimi iqtisadiyyat sferasında ümumi siyasətin formalaşdırılması və reallaşdırılmasıdır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya əsas beş mərhələdən keçir: *azad ticarət zonası, gömrük ittifaqı, ümumi bazar, iqtisadi ittifaq və iqtisadi və valyuta ittifaqı*. Müvafiq inteqrasiyanın beş pilləsini hələlik Avropa Birliyi keçmişdir.

İntervensiya - /latınca *intervenire* - qarışmaq/ bu termin iqtisadi sferaya siyasətdən daxil olmuşdur. İqtisadiyyatda intervensiya təsərrüfat və iqtisadi həyata məqsədyönlü təsir, dövləti müdaxilə ilə bağlıdır. Dövlətin iqtisadi intervensiyası özəlləşdirmə, reprivitizasiya, defelyasiya və sair iqtisadi alət və mexanizmlərlə reallaşdırılır. İntervensiya olmadan dövlət iqtisadiyyatda təzahür edən disproporsiyaları tənzimləyə və təjrid edə bilməz. İqtisadi liberalizmin banisi nobel laureatı Fridrix fon Xayek dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin qəti əlehdarı kimi tanınır. Özünün bu sahədəki, radikalizmində alim dövlətin hətta kredit-pul siyasətindən çəkinməyi tövsiyyə etmiş, pulların buraxılışı, emissiyasını şəxsi əllərə verilməsi təşəbbüsündə bulunmuşdur.

İnteqrir İdarəetmə Sistemləri /İİS/ - kompyuter texnikası vasitələri və müvafiq proqramlar əsasında qurulur, istehsal prosesin optimallaşdırılmasında, əksər texniki problemlərin həllində və eyni zamanda daxili audit şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədini daşıyır. Bu effektivlik istehsal və idarəetmə prosesinə lazım olan bütün mümkün informasiyaları vahid bazada akkumulyasiya edərək idarəetmə sisteminin səmərəliliyini qaynaqlandırır. İİS sistemində məlumatlar mübadiləsinin biznes-sistem və Avtomat İdarəetmə Sistemləri /AİS/ arasında şaquli kəsişmələri vardır.

İnflyasiya - /latınca *inflatio* - şişirtmə/ dövriyyədə olan kağız pul kütləsinin artımı nəticəsində pulların dəyərinin kəskin aşağı düşməsi prosesi. Hiperinfilyasiya inflyasiyanın son kəskin tuğyanıdır. Termin ilk dəfə Şimali Amerikada 1861-1865-ci illərdə baş verən vətəndaş müharibəsində işlədilmişdir. Sonrada inflyasiya termini Avropada geniş yayılmışdır. Lakin infilyasiyanın tarixi pulların meydan gəldiyi zamanlarla hesablanır. İnflyasiya mürəkkəb sosial-iqtisadi hadisə olub, hər bir ölkənin iqtisadiyyatında ciddi problem kimi çıxış edir. O, iqtisadiyyatda hər hansı bir səbəbdən yaranan və davam edən bərabərsizliyin göstəricisidir. Başqa sözlə, bilavasitə kağız pulun hərəkəti ilə bağlı olan və yaranan bir prosesdir. İnflyasiyanın əsas səbəbləri büdcə kəsininin mövcudluğu, pul tədaviyyə qanununa əməl olunmaması, sərmayə qoyuluşlarının həcmi, əmək haqqının əmək məhsuldarlığına nisbətən üstün artması, pul-kredit və vergi sahəsində düzgün olmayan siyasətin aparılmaması, azad rəqabətin inhisarla əvəz olunması, iqtisadiyyatın hərbişdirilməsi və xarici-iqtisadi amillər əks etdirir.

İnformasiya məhsulları bazarı - Bu xüsusi növ bazardır və buraya kitabların, qəzetlərin, şəkillərin, müxtəlif yönümlü reklamların və digər bir sıra informasiya məlumatlarının alqı-satqısı daxildir. Bu bazara intellektual səciyyəli məhsullar bazarı da deyilir.

İnsayder - maliyyə və digər bu kimi informasiyalara girişi olan fərd.

İnteraktiv lider - konsensus şəraitində işləməyə meyilli olan interaktiv rəhbərlər əsasən qadınları əhatə edir.

İnvestisiya - /latınca *investment* geyindirmək mənasında/ ən ümumi formada investisiya pulların daha böyük pullar əldə edilməsi məqsədi ilə istifadəsidir. Pulların daşınmaz əmlaka sənaye və xidmətlər sferasına qoyuluşu bir *başə investisiya* adlanır. Belə hal investora müəssisənin idarə edilməsi və nəzarətinə imkan verir. *Portfel investisiyalar* isə müəssisələrə bir başə nəzarət etməyə imkan vermir. Belə halda investor səhm sahibi olmaqla mənfəət dividenti əldə edir. Investor rolunda dövlət, özəl kompaniya və ayrıca biznesmen iştirak edə bilər. Buna görə də investisiyalar dövlət və özəl kateqoriyalara bölünür.

İnvariant- dəyişməz kəmiyyət, miqdar.

İnzibati-amirlik sistemi - iqtisadiyyatın idarə edilməsində və planlaşdırılmasında sərt inzibatçılığa üstünlük verilən, təsərrüfat subyektlərinin hüquqları məhdudlaşdırılan iqtisadi sistem. Əvvəllər keçmiş SSRİ-də, Şərqi Avropa ölkələrində, hazırda isə Kubada və bir sıra Asiya dövlətlərində fəaliyyət göstərir.

İpoteka - əmlakın, yəni torpağın, evlərin və digər tikililərin girov qoyulması olub borc pul üçün təminat rolunu oynayır.

İpotka krediti - əmlakın girov qoyulması əsasında verilən kreditdir. Kredit verənlərin mənafeyini təmin etmək məqsədilə girov qoyulmuş əmlakın, alınmış borc ödənilənə qədər, satılmasına qadağan qoyulur və bu haqda ipoteka katabında qeydiyyat aparılır. Alınmış borc və onun faizi vaxtında ödənilməzsə, girov qoyulmuş əmlak üzərində mülkiyyət hüququ kreditora keçir.

İstəblişment - cəmiyyətdə dayanıqlı, möhkəm vəziyyət. İqtisadi, ictimai institutların və təşkilatların cəmiyyətdə üstün hakimiyyəti.

İstehlak edilmiş milli gəlir - dedikdə, il ərzində istehsal edilmiş milli gəlirdən təbii fəlakətin törətdiyi itgilərin, məhsulların saxlanılmasındakı ziyanların, xarici ticarət saldosunun fərqləndirilməsi başa düşülür.

İstehsal faktorları - istehsal xərcləri deməkdir.

İstehsal edilmiş milli gəlir - dedikdə, il ərzində yeni yaradılmış əmtəə və xidmətlərin ümumi həcmi başa düşülür.

İstehsal vasitələri bazarı. Buraya əmək predmetləri və əmək vasitələri, onların tərkibinə daxil olan bütün kompleks şeylər daxildir. Məsələn, daşınmaz əmlaklar, əmək alətləri, xammal və materiallar, energetika resursları, faydalı qazıntılar bazarı.

İstehsal xərcləri - məhsul /iş, xidmət/ hazırlanmasına çəkilən canlı və maddiləşmiş əmək məsrəflərinin məcmusudur. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində dəyər formasında çıxış edir. İctimai istehsal xərcləri və müəssisənin əmtəə istehsalına çəkdiyi pul məsrəfləri fərqləndirilir. İctimai istehsal xərclərinə istehlak edilmiş istehsal vasitələrinin keçirilmiş dəyəri və bütün yeni yaradılmış dəyər daxildir. Bu xərclər əmtəə dəyərinə bərabərdir və əmtəənin qiymətini müəyyənləşdirərkən nəzərə alınır. Müəssisənin əmtəə istehsalına çəkdiyi pul məsrəfləri əmtəənin

dəyərindən azdır. Bu xərclər məhsulun maya dəyəri kimi çıxış edir; maya dəyərində isə istehlak edilmiş maddi ehtiyatlara və işçilərin əməyinin ödənilməsinə çəkilən xərclər daxil edilir. İstehsal xərclərinin birbaşa, dolayı, şərti-dəyişən, şərti-daimi, əsas, əlavə, sadə, kompleks, son hədd növlərini fərqləndirirlər.

İstehsal dövriyyə fondları - istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal, özü ehtiyacları üçün istehsal edilmiş yarımfabrikatlar /detal, yığma, konstruksiya və s./ və gələcək dövrün xərclərinin /yeni məhsul istehsalı üçün xərclər-bu xərclər gələcəkdə istehsal olunacaq məhsul xərclərinə aid edilir./ cəmində ehtiva olunur.

İşlənməyən təsdiqlənmiş kəşfiyat ehtiyatları - xüsusi kapital qoyuluşları tələb etməyən mövcud quyularda olan ehtiyatlar.

Kampaniya - hər hansı bir aksiya keçirməyin tədbirlər kompleksi.

Kanselinq – kirayə edilmiş gəminin yüklənməsi üçün limana gəlişinin son müddəti. Vaxt keçdikdə kirayəçinin müqaviləsini və həmçinin müqavilə aktını pozmağa ixtiyarı vardır.

Kapital - latın və alman dilində baş əmlak mənasını ifadələndirir.

Kapitalizm - /latınca *capitalis* - baş, əsas, başçı/ şəxsi mülkiyyət və azad rəqabətin hökm sürdüyü iqtisadi sistem. Daha çox Avropa, ABŞ, Yaponiya, Avstraliyada intişar tapmışdır. Kapitalizm termini digər iqtisadi termin *kapitaldan* başlanğıc alır. Onun ilk əlamətləri Qədim Romada müşahidə olunmuş və ticarətin, sənayeləşmənin, bank işinin təşəkkülü ilə XV əsrdə daha təzahürlü gerçəkliyə çevrilmişdir. XVII əsrin sənaye inqilabı kapitalist münasibətlərinin inkişafında yeni amil olmuşdur. Kapitalizm azad sahibkarlıq və yaxud «xalis kapitalizm» formasında nisbətən XIX əsrdə Böyük Britaniya iqtisadiyyatında görünmüşdür.

Karbohidrogen – molekulları yalnız karbon və hidrogen atomlarından ibarət üzvü birləşmələr. Neft, təbii qaz və kondensat karbohidrogenlər sinfinə aiddir.

Karbohidrogenli qaz - tərkibində karbohidrogenli qarışıqların 50%-dən çox olduğu təbii qaz.

Kerosin - nefti nemalı prosesində qazoyl və qaz formalı komponentlər arasından alınan yüngül distilyat.

Kleymslər - tədarük edilmiş malların vəziyyəti və ya keyfiyyəti ilə əlaqədar çatışmazlıqlarda alıcının satıcıya iddiaları, tələbləri və şikayətləri deməkdir.

Kliring - qarşılıqlı tələb və öhdəliklərin hesablanması yolu ilə nağdsız hesablamalar sistemidir. Ölkə daxilində kliring, hesablama ödəmələri vasitəsilə yerinə yetirilən banklar arasında nağdsız hesablamalar sistemini özündə əks etdirir. Xüsusi olaraq beynəlxalq hesablamalarda yaranan kliringlər dövlətlər arasında bir-birinə olan borclarının ödənişi haqqında razılaşmalar formasında həyata keçirilir. Kliring qarşılıqlı tələblər hesablamaları yolu ilə xarici ticarət əməliyyatlarında da tətbiq olunur.

- **Kobba-Duqlas modeli** - istehsal həcmində istehsal əsas faktorları-əmək və kapitaldan asılılığını ifadə edir. Bu modelə görə istehsal həcmi iki faktorla kapital /istifadə olunan istehsal vasitələri/ və əməyin miqdarı ilə təyin olunur.

Kommersiya - /latınca *com* - birlikdə, əlaqəli *merx/mercisri/* əmtəə və xidmətlər ticarəti.

Kommersiya krediti - haqqının ödənilməsi müddəti təxirə salınmaqla bir sahibkar tərəfindən digərinə əmtəələr formasında verilən kreditdir, borcdur. Onun obyektı əmtəə kapitalıdır. O, bilavasitə dövriyyə prosesinə, əmtəələrin istehsal sferasından istehlak sferasına doğru hərəkətinə xidmət edir. Kommersiya kreditinin məqsədi əmtəələrin və onlarda maddiləşmiş mənfəətin reallaşdırılmasını sürətləndirməkdir. Kommersiya kreditinin əsas aləti vekseldir.

Kompaniya - /latınca *som-s*, birlikdə + *panis* - çörək/ iqtisadi termin, firma təşkilat.

Kompressor - quyuya vurulmaq üçün sıxılmış qaz istehsad edən xüsusi qurğu.

Kompensasiya sazişi - malların qarşılıqlı tədarükü və ya hər hansı digər formada kontragentlərin marağının qarşılıqlı təmin edilməsi deməkdir. Kompensasiya sazişləri əsasında bağlanmış müqavilədə ödəmələr qismən valyuta ilə, qismən də malın qarşılıqlı tədarükü ilə bir müqavilə çərçivəsində əvvəlcədən nəzərdə tutula bilər. Kompensasiya sazişlərini adi barter yolu ilə maldəyişmədən fərqi bundan ibarətdir.

Konosament - dəniz daşımaları müqavilələrinin şərtlərini əhatə edən sənəddir.

Konsaltinq - satıcı və alıcılara müəssisələrin iqtisadi fəaliyyəti haqqında məsləhət vermə mənasında işlədilir.

Konsiqnasiya - sərbəddən kənarında malların komsiyon satışı formasıdır.

Konsorsium – kommersiya iştirakçılarının təşkilati-hüquqi birlikləri formalarından biridir.

Konsern - mülkiyyətin və nəzarətin vəhdətini xarakterizə edən birləşmə formasıdır. Konsernə daxil olan müəssisələr sərbəst deyillər, onlara konsernə başçılıq edən baş təşkilat tərəfindən nəzarət olunur.

Konsern - müstəqil müəssisə və təşkilatların birliyi olub, ümumi iştirakçılıq sistemi ilə maliyyə resurslarını və istehsalı reallaşdıraraq, iştirakçı tərəfləri «şaquli» və ya «üfiqi» formada birləşdirir. Şaquli birlik istehsal prosesini rəbitəli xarakterlə bağlılıqda olan müəssisələr, üfiqi birlik isə qarşılıqlı əlaqəliyi olmayan müxtəlif sahələrin, təşkilatların birləşməsidir. Konsern həm də öz növbəsində hüquqi şəxs olmaqla, səhmdar cəmiyyət holding, şaquli və üfiqi inteqrasiya olunan qurumlara bölünür.

Konsessiya - iqtisadi anlamda dövlət və ya bələdiyyəyə mənsub təbii sərvətlərin, müəssisələrin və digər təsərrüfat obyektlərinin təsibit olunmuş müddətdə müqavilə əsasında istismara verilməsi formasıdır.

Kontrakt sahəsi - təsviri və konturları əhatə edən sahə deməkdir. Bu sahə özündə bağlanmış kontraktın qüvvədə olacağı müddət ərzində hər vaxt işlənilə bilən sahədən tutmuş qazmanın texniki cəhətdən mümkün olan bütün dərinliklərinədək olan işləri əhatə edir.

Kontokorrent - vahid hesabdır ki, bankın müştəri ilə bütün əməliyyatları nəzərə alınır. Kontokorrent bir tərəfdən bank ssudalarını və müştərilərinin hesabından onun tapşırığı ilə bütün ödəmələri, digər tərəfdən isə müştərilərdən banka daxil olan əmanət, ssudanın qaytarılması və sair kimi mədaxil olan vəsaitləri özündə əks etdirir.

Kontroferta - ilk təklifdə göstərilən şərtlərlə deyil, digər şərtlərlə müqavilə bağlanması təklifinin qəbul edilməsi haqqında müraciətdir.

Konvensiya rüsumları - dövlətlər arasında müqavilə və ya sazişlər üzrə müəyyən olunan kömrük rüsumları mənasını daşıyır. Konvensiya rüsumlarının stavkaları müəyyən bir qayda olaraq, dövlət tərəfindən birtərəfli qaydada müəyyən edilmiş adi kömrük tarifi stavkalarından aşağı olur.

Köçürmə veksəl - bir şəxsin /kreditorun/ digərinə müəyyən məbləğin üçüncü şəxsə verilməsi haqqında yazılı əmrini özündə əks etdirir. Köçürmə vekseli verən şəxs - *trassant*, ödənişi həyata keçirməli olan şəxs - *trassat*, pulu almaq hüququ verilən şəxs isə remitent adlanır. Köçürmə vekselin obyektə əmtəə kapitalıdır.

Kotirovka - fond bircalarında qiymətli kağızların kursunun müəyyən olunması, mal bircalarında mallara qiymət qoyulması və onların birca bülletenlərində dərc olunmasıdır.

Kovernot - broker tərəfindən sığortaya verilən arayışdır ki, burada riskə gedən sığorta idarələrini göstərməklə, onların sığorta müqavilələrinin bağlanması təsdiq olunur. Kovernotun verilməsi brokeri sığortacıya sığorta cəmiyyətinin polisini təqdim etməkdən azad etmir.

Kredit - */latınca creditum - o, inanır, o borc verir/* faiz ödəmək şərtilə pul və ya əmtəə formasında verilən borcdur. Kreditin hərəkəti zamanı kreditorla borc alan arasında müəyyən iqtisadi münasibətlər baş verir. Kreditin iki növünü: *qısamüddətli* və *uzunmüddətli* növlərini fərqləndirirlər. Kreditin dövlət, kommersiya, veksəl, istehlak, ipoteka, kommunal, kənd təsərrüfatı və beynəlxalq formaları vardır. Müasir dünyada kredit borc kapitalının hərəkətinin bir forması və biznesin inkişaf stimuludur. Bazar iqtisadiyyatında bütün təsərrüfat fəaliyyəti kredit sistemi üzərində qurulur.

Krekinq - İngilis mənşəli krekinq sözü tərcümədə */cracking/* ayrılma mənasını ifadə edir. *Termik* və *katalik* olaraq krekinq prosesi iki tiplidir. Termik krekinq 550 dərəcə və 4-6 atmosfer təzyiqlərdən aparılır. Katalik krekinqdə isə katalizatorlardan istifadə olunur və proses 500 dərəcə istilik altında həyata keçirilir. Emalın hansı tip üzrə aparılmasının səmərəliliyini mütəxəssislər müəyyən edirlər. Emal prosesində neft 300-360 dərəcə qızdırıldıqda qaynayır, ən aşağı qatda mazut, ən yüksəkdə benzin buxarı, növbəti pillədə qazoyl, 170-230 dərəcədə isə kerosin və liqroin yığılır. İlk emalda neftdən 5%-ə qədər, emal keçdikdən sonra mazutdan yüksək təzyiqlə altında 50 atmosferdə, 450-500 dərəcə temperaturda benzin alınır.

Kros-kurs - bir valyuta kursunun bir valyuta kursunun digər valyuta kursuna olan nisbəti əsasında müəyyən edilən iki valyuta kursları arasındakı əlaqə deməkdir.

Kupon - kağızın kəsilmiş talonudur.

Kupyur - kağız pullarda, banknotlarda, istiqraz vərəqələrində və digər qiymətli kağızlarda göstərilən nominal dəyərdir.

Kurs - aksiyalar, istiqraz vərəqələri və başqa qiymətli kağızların alış və satış qiymətləridir.

Kvazi pullar - Beynəlxalq valyuta fondunun metodologiyasına görə kommersiya banklarında olan müddətli və zəmanətli əmanətlərdə nağdsız formada pul vəsaitləri mənasında işlədilir.

Qaz anbarları - İlk yeraltı qaz anbarları ABŞ-da intişar tapmışdır. Artıq XX əsrin 70-ci illərində ABŞ-da belə anbarların sayı 200-ü və orada saxlanılan qaz həcmi 125 milyard m³-i aşmışdır. SSRİ-də ilk yeraltı qaz anbarı 1958-ci ildə Kuybışev şəhərində tükənmiş qaz yatağında düzəldilmişdir. Respublikamızda isə artıq bir neçə onillikdir ki, təbii qazın müvafiq üsulla

saxlanması Bakı şəhəri yaxınlığında təşkil edilmiş Qaradağ və Qalmaz iri yeraltı qaz anbarları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu anbarların ümumi aktiv həcmi 3 milyard kub metrdir. Ümumiyyətlə, yeraltı qaz anbarlarından iri qaz yataqlarının mövcud olduğu yerlərdə istifadə edilir. Bu zaman həmin yataqların hermetivliyi ciddi nəzərə alınmalıdır. Əks halda yerdə vurulan qaz kənara çıxdıqda böyük itgilərə səbəb ola bilər. Nəzəri-elmi əsaslandırma və sınaq edilmiş praktikaya görə meqapollərdə, ümumiyyətlə, energetik ehtiyacları təbii qaz istehlakına standartlaşdırılmış şəhərlərdə bu yanacaq növünə olan tələbin 10% miqdarında anbar ehtiyatının olması zəruridir.

Qazholder - qazı toplamaq, saxlamaq və qaz kəmərlərinə, yaxud qaz emalı qurğularına vermək üçün stasionar polad quruluş. Qaza tələbat azaldıqda artıq qaz qazholderə yığılır və tələbat artıqda işlədilir. Lakin miqyas artıqca qazholderlərin imkanları məhdudlaşır. Daha böyük həcmli qazların saxlanması üçün yeraltı qaz anbarlarından istifadə edilir.

Qazıma - neft-qaz və kondensatın hasilatı üçün yer qabığının süxurlarının qazıma aləti ilə dağıtmaqla quyu. Lağım və şaxta lüləsinin qazılması prosesi.

Qazıma qurğusu - qazma prosesini tam miqyaslı aparmaq üçün xüsusi avadanlıqlarla təhciz olunmuş qurğu. Müasir dəniz qazma qurğularının nomenklatur təsnifatı genişdir. Buraya daha mütərəqqi və inkişaf tapmış standartlı **FPS** - üzən istismar sistemi, **FPSS** - yarım daldırılmış istismar sistemi, **TLP** - dartılan dayaqlı platforma. **FPSO** - neft hasilatı, saxlama və məhsuldarlığı yüksəltmə qurğusu və digərləri də daxildir.

Qazkondensat – təbii qaz birləşmələrinə malik maye karbohidrogen.

Qazoyl - neftin emalı zamanı sürtgü yağları ilə kerosin arasında aralıq komponent. Dizel yanacağının alınmasında istifadə edilir.

Qeyri-bazar sektoru – bazar sferasına istinad olunan qeyri-səmərəli təşkilatlar, zərərli işləyənlər mənfi yönümlü əlavə dəyər yaradanları əhatə edir.

Qeyri-maddi aktivlər - uzun müddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş hər bir material-əşya mahiyyətinə malik olmayan, lakin dəyər qiyməti olan gəlir gətirən hüquqi vəsaitlərdir. Bunlara aşağıdakılar aiddir: elmi nailiyyət, ədəbiyyət, incəsənət üzrə müəlliflik və şəriklik hüququ, elektron-hesablayıcı kompyuter proqramları, patent ixtira, seleksiya nailiyyətləri, faydalı modelləşdirmə hüququ, ticarət-xidmət nişanları, lisenziyalar, «nou-xau» torpaq sahələrindən, təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqları, təşkilatı xərclər, firmanın qiyməti və sair.

Qiymət - əmtəənin dəyərinin pulla ifadəsidir. Əmtəənin dəyərini pulla ifadə etmək üçün nağd pulun olması heç də zəruri deyildir, yəni dəyərin pulla ifadə edilməsi ideal xarakter daşıyır. Əmtəənin dəyərinin pulla ifadə olunması nəinki keyfiyyət, eyni zamanda kəmiyyət müəyyənliliyinə də malikdir. Mövcud əmtəələrin miqdarı müəyyən miqdarda qızıl kəmiyyətinə bərabər olmalıdır. Əmtəələrin və qızılın kəmiyyət ölçüsü pulun texniki funksiyası olan qiymətlər miqyası ilə əlaqədardır. Dəyərin azalması ilə, bir qayda olaraq, malın qiyməti də azalır, onun artması ilə isə artır.

Qiymətin növləri - olduqca müxtəlifdir və belə bir hal onların təsnifləşdirilməsini zəruri edir. Adətən, qiymətlər xidmət etdiyi iqtisadi dövriyyənin xarakterinə, franko növlərinə, fəaliyyət müddətinə, ərazi əlamətlərinə, təsbit olunması qaydalarına görə təsnifləşdirilir. Xidmət etdiyi iqtisadi dövriyyənin xarakterinə görə qiymətlər sənaye məhsullarına olan topdansatış qiymətləri,

tikinti məhsullarının qiymətləri, yük və sərnişin nəqliyyatı tarifləri, pərakəndəsətiş qiymətləri, kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiymətləri və əhaliyə pullu xidmətə olan tariflərə bölünür. Franko növlərinə görə qiymətlər franko-anbar, franko-vaqon və digər bu kimi formada fəaliyyət göstərirlər. Fəaliyyət müddətinə görə qiymətlərin sabit, cari, sürüşkən, mövsümi, mərhələli növləri fərqləndirilir. Müəyyən edilməsi qaydasına görə təsbit edilən, müqavilə, tənzimlənən və sərbəst qiymətlər fərqləndirilir.

Qızıl kəsim – «ilahi proporsiya». Parçanın bütün uzunluğunun onun böyük hissəsinə olan nisbəti, onun da böyük hissəsinin kiçiyinə nisbətində bərabərdir. 0,618 və ya təxminən 5\8. Appollon Belvoderskiyin heykəli Parfeon və ümumiyyətlə əksər kitabların perepletu qızıl kəsimekdir.

Qloballaşma - /latınca *globus* - kürrə/ dünya təsərrüfatının, əmtəə və xidmətlərin, kapital və işçi qüvvəsinin, biliyin təcəssümündə vahid bazara çevrilməsi. Mahiyyətcə beynəlmilləşmənin yüksək fazası kimi o, həm də müəyyən mənada dünyada yoxsulluğun artmasına zəmin yaradır və bu əsnada yerlərdə çoxlu protestlərlə müşayiət olunur. Qloballaşdırma həm də daha çox kriminal sindikatlara gəlir gətirir. Son illərdə dünyanın əksər regionlarında, xüsusən Avroatlantik məkanda, hətta bir çox üçüncü ölkələrdə belə qloballaşma obrazlı deyimində xalq tərəfindən daşqalaq edilir. Qloballaşma və ya franız kökdə *mondializm* «ənənəviçiliklə» əks qütbə dayanır. Mondinalizmin məqsədini yalnız qlobal ideoloji məkfurədə, irqi, milli dini təsnifat olmadan və sonda hətta cinsi bölgüyə də etiraz edən prinsiplər təşkil edir. Əlbətdə burada etiraz ediləcək çılğın məqamlar yetərlidir.

Qlobalistika - qloballaşmanı tədqiq edən elm sahəsi.

Qudvil - firmanın işgüzar reputasiyası və ya onun bazar qiyməti ilə balans dəyərinin fərqi.

Quyunun əsaslı təmiri – tikilmiş quyunun təmizlənməsi və bərpası üçün təkrar girişli təmir.

Quyunun karotacı - qazma zamanı quyu haqqında tam informasiyanın alınması prosesi. Belə informasiya qazması keçilmiş quyu və süxur haqqında mükəmməl geoloji məlumat verir.

Laq - vaxt etibarı ilə bir hadisənin onunla bağlı digər hadisəyə nisbətən geridə qalmasını, yaxud onu ötüb keçməsinə əks etdirən göstəricidir.

Leveric - geniş iqtisadi ampulada çıxış edən leveric anlayışı əsasən təsbit olunmuş və olunmamış gəlirlərdə, qiymətli kağızlara kapital qoyuluşuna, əmtəə ehtiyatlarının kapital məbləğinə, xüsusi kapitalın borc kapitalına nisbəti kimi çoxməzmunlu mahiyyət daşıyır. Leveric həm də təşkilatın investisiya siyasətinin səmərəliliyinin, maliyyə və istehsal riskinin dərəcəsini qiymətləndirən iqtisadi metoddur. Praktiki prizmada levericə istehsal-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin nisbi dəyişməsinə təsir edən iqtisadi alət kimi də yanaşılır. Çoxnövlü olmasına baxmayaraq, əsasən üç - *istehsal, maliyyə və maliyyə-istehsal* formasında çıxış edir.

Ləğvətmə işləri fondu - ARDNŞ ilə podratçı arasında razılaşma əsasında yaradılır. Bu fonda qoyulmuş bütün pul vəsaitinin əvəzi əməliyyat məsrəfləri üzrə ödənilir. Ləğvətmə işləri fondunun həcmi bütün əsaslı məsrəflərin 10%-dən artıq ola bilməz.

Loqistika - material təminatının bütün sferasını: qablaşdırma, hazır məhsul, istehlakçıya çatdırma və sair əhatə edən nəqliyyat, təchizat, ehtiyatlara nəzarət informasiyaların işlənməsi sahəsində planlaşdırılmanın tərkib hissəsini olan təlimdir. Loqistik xərclər, loqistik zəncir, loqistik əməliyyat, informasiya axını, loqistikanın əsas tədqiqat obyektlərindəndir.

Liberal, Liberalizasiya - /latınca libiral *liberalis* – azad, libiralizm *liberalis* müstəqil/ latın mənşəli liberal isminin paronimləri liberalizasiya və liberalizm bir başa tərcümədə azad mənasını ifadə edir. Lakin bu istilahlər iqtisadi sferada ayrı-ayrı anlayışlarda təcəssüm olunur. Liberalizasiya azad ticarətdə meyl artımını, liberalizm isə bazar iqtisadiyyatının bazisi olmaqla bu prosesləri öyrənən iqtisadi nəzəriyyəni tərənnüm edir. İqtisadi müstəvidə liberalizasiya bazar iqtisadiyyatının alternativ ifadə variantında da işlənir. Liberalizm isə sərt dövlət tənzimlənməsi siyasəti «komanda iqtisadiyyatı» terminin antonimi kimi də çıxış edir. İqtisadi liberalizm XVIII əsrdə Adam Smit təlimindən başlanğıc alır. XX əsrin 30-cu illərində Böyük depressiyadan sonra isə onun yeni formatlı axını, neoliberalizm meydana gəlmişdir. Bu isə o deməkdir ki, biznes sferasında böhrandan çıxmağın oyun qaydalarını dövlət müəyyən edir. Müasir zamanda liberalizm anlayışı əhəmiyyətli dərəcədə təbəllüdatlara uğramışdır. Lakin onun şəxsi mülkiyyət, azad sahibkarlıq və azad rəqabət kimi əsas prinsipləri dəyişməz olaraq qalır.

LİBOR - London banklararası depozitlər bazarında dollar təklifləri dərəcələrinin orta ədədi qiyməti kimi hesablanan faiz dərəcəsi deməkdir. Bu dərəcə hər gün Londonun «Faynensl Tayms» qəzetində dərij edilir.

LİFO - /last-in-first-out/ vaxta görə sonuncu alınmış istehsal ehtiyatlarının maya dəyərinə daxil edilməsi metodu.

Likvidlik - mövcud borcların vaxtında ödənilməsi, balans aktivlərinin pul öhdəliklərinə çevrilməsi bacarığı ilə ölçülür və qısa müddətli borcların, onun dövriyyə aktivləri ilə ödəniş ölçüsünü əks etdirir. Təşkilatın real vəziyyəti ümumi göstəricilər üzrə illik yekunlar - mühasibat balansı əsasında təhlildə qiymətini alır.

Lizinq - /latınca *laxare* - azad etmək/ dedikdə, istehlakçının sifarişi əsasında əmlakı satın almaqla onu istehlakçıya vermək məqsədilə həyata keçirilən xidmət növü nəzərdə tutulur. Lizinq müqaviləsinin obyektı kimi istehsal vasitələri - istehsal təyinatlı binalar, maşınlar, dəzgahlar, nəqliyyat vasitələri və digər əmlak ola bilər. Lizinq müqaviləsinin subyektləri öz əmlakını lizinq müəssisələrinə satan hüquqi və fiziki şəxslər, əmlakı satın almaqla onu icarəyə verən lizinq müəssisələri, əmlakı icarəyə götürən hüquqi və fiziki şəxslərdən ibarətdir. Lizinq iştirakçısı kimi üç tərəf - satıcı, lizinq müəssisəsi və icarəçi çıxış edirlər.

Lisenziya - /latınca ixtiyar, icazə deməkdir/ ayrı-ayrı şəxslərin və təşkilatların patentlə mühafizə olunan ixtiralarından, texniki biliklərdən, təcrübədən, istehsal sirtindən, ticarət markasından istifadə etmələrinə verilən icazədir.

Maastrix meyarları /maastrix sazişləri/ - Avropa Birliyinə daxil olmaq istəyən dövlətlər üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan iqtisadi şərtlər kompleksini ifadə edir. Şərtlər kompleksinə aşağı inflyasiyaya nailolma, dövlət maliyyəsinin normallaşdırılması, dayanaqlı valyuta kursları və müvafiq kiçik faizlər şamildir. Bu tələblər AB sazişinin təsbit olunmuş tələblərində və onun protokollarında əksini tapmışdır.

Makler - fond, mal və valyuta bircalarında sazişlərin bağlanması vasitəçi deməkdir.

Makroekonomika – lakonik interpretasiyada milli iqtisadiyyat. Hər bir ölkənin və regionun iqtisadiyyatının bütövlükdə öyrənilməsi, araşdırılması və təhlili. Makroiqtisadiyyat səviyyəsində cəmiyyətin, ölkənin, milli iqtisadiyyatın, ən başlıca iqtisadi normaları dayanır. Burada ictimai məhsulun məcmuu, milli gəlirin kəmiyyəti, onların artımı və bölgüsü, sosial tələbatların ödənilmək səviyyəsi kimi problemlər öyrənilir.

Maliyyə - /fransızca *financia* əldə olan vəsait, kəlif/ pul vəsaitləri fondlarının bölgüsü, yenidən bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər sistemidir. Bu münasibətlər dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər, həmçinin dövlətlər arasında baş verə bilər.

Maliyyə dayanaqlığı - səmərəli ödəniş sisteminin yaradılması, kreditorlar. büdcə ilə hesablaşmalarının optimal sxem üzrə aparılması əsas konturagentlərlə operativ qarşılıqlı təmas, iqtisadi alətlərindən rəşional istifadə maliyyə möhkəmliyini gücləndirən şərtidir.

Maliyyə məsrəfləri - LIBOR məbləğinin dördü biri hissəsinin üstəgəl illik 4%-in hər təqvim kvartalinin axırında əsaslı məsrəflərin və əməliyyat məsrəflərinin ödənilməmiş saldosu ilə hasili deməkdir.

Maliyyə planı - məqsədi maliyyə resurslarının mümkün həcmnin təyinatı, maliyyə göstəriciləri üzrə ehtiyat və kapitalın proqnozlaşdırılmasıdır. Maliyyə planlaşdırılmasının mühüm cəhəti təsərrüfatlaşan obyektin gəlir və xərclər mərkəzini təyin edən strategiya ilə bağlıdır. *Gəlir mərkəzi* təsərrüfatlaşan subyektə maksimal mənfəət gətirən bölməni əhatə edir. *Xərc mərkəzi* isə az rentabelli qeyri-kommersiya xarakterli, lakin təsərrüfat-ticarət prosesində mühüm rol oynayan bölmədir. Bir çox Qərb firmaları maliyyə planlaşdırılmasında «iyirminin-səksənə» qaydasına üstünlük verirlər. Burada 20% kapital xərci, 80% mənfəət verməlidir. Qalan 80% kapital isə 20% mənfəətə bərabərdir. Bu prinsip köhnə istismar sahələrində maliyyə və mənfəət planlaşmasında rəhbər tutulması, müvafiq mədən komplekslərində eksperiment layihələrin tətbiqində sınaqması da məqbul hesab edilməlidir. Qəbul olunmuş praktikaya görə maliyyə planlaşdırılması, adətən beşillik müddətə müəyyən edilir. Bununla yanaşı perspektiv, cari və operativ planlaşdırma da həyata keçirilir.

Maliyyə resursları təşkilatın cari və geniş təkrar istehsal xərclərini və habelə maliyyə öhdəlikləri, iqtisadi stimullaşdırmanı nəzərdə tutan sərəncamda olan pul vəsaitləridir.

Maliyyə uçotu - maliyyə-mühasibat hesabatlarının tərtibi üçün lazımı məlumatların alınması uçotu. Bu üçot məlumatları həm daxili və həm xarici informasiya istifadəçiləri üçün də gərəklili hesab olunur. Maliyyə uçotunda təsərrüfat əməliyyatları yalnız pul ifadəsində mühasibat uçotu hesablarında baş verən tarixə yazılır. Bu üçotun mühüm prinsiplərindən biri maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsinin daimliyi və dövrülüyüdür.

Maye və sıxılmış qaz - Maye qaz əsasən propan-butan qazlarının mayeləşməsindən alınır. Propan və butan, o cümlədən, onların qatışıqları bir neçə atmosfer təzyiqində çox asanlıqla maye halına keçirirlər. Qazlardakı bu xüsusiyyət qaz sənayesinin ayrıca bir sahəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Propan-butan qarışığı adi otaq temperaturunda 3-5 atmosfer təzyiqində maye halındadır. Daha dəqiq isə propan üçün 25 selsi hərərat və 10 atmosfer təzyiq, butan üçün isə eyni hərəratda 2 atmosfer təzyiq lazımdır ki, onlar maye halına keçsinlər. Butan-propan qarışığının istilikvermə qabiliyyəti metan qazından üç dəfə yüksəkdir. Propan və butan qazalın və neftayırma zavodlarında istehsaldan keçərək alınır. Belə sıxılmış qaz maye qaz adlanır və xüsusi hermetik balonlara yığılaraq istehlak olunur. Bundan başqa təbii metan qazını sıxmaqla maye halına gətirmək mümkündür. Bunun üçün onun soyudulmasına ehtiyac vardır. Soyutma proseslərə ammiyak və etilen kimi reagentlərdən istifadə olunur. Təbii metan qazının sıxılmasında *drossellənmə* metodundan istifadə olunur. Drossellənmə qazın maye seli kanalının daralmış hissəsindən keçərkən təzyiqin azalması effektidir. Əsasən bu metoddan qazların mayeyə çevrilməsində istifadə olunur. Maye qaz ətraf mühitin hərəratından asılı olaraq ya buxarlanır, ya da maye halına keçir və qaz halına keçdikdə 230-270 dəfə öz həcmi artırır. Bu propan-butan qaz qarışığının 1 m³-in orta istiliktörətmə qabiliyyəti 25 min kilokalori təşkil edir. Maye qazdan səmərəli istifadə etmək üçün qazın temperaturu mənfə 20-250 selsiyə qədər aşağı salınır və onun

tərkibinə tələb olunan qədər hava vurmaqla hava-qaz qarışığından ibarət təbii qazı əvəz edən yanacaq qazı alınır. Alınan qazın istilik-törətmə qabiliyyətinə görə fərqlənmir və bu hava-qaz qarışığını istənilən mümkün ərazidə xüsusi qurğularda istehsal edərək mövcud qaz şəbəkələrinə vermək mümkündür.

Marketing - /latınca *mercare* - ticarət, alış-veriş etmək/ menejmentin yaradıcılıq funksiyası olmaqla firma xaricində yaranan meyillərin, onun istehsal tələblərinə təsir edən amillərin məcmusudur. Bir sənət kimi, marketing istehlakçıya yüksək tələbli əmtəə və xidmətlərin təklifini verməklə, qiymətin düzgün təyin olunmasını, satış kanalını seçmək və reklamı təşkil etməni gerçəkləşdirir. Obrazlı deyimdə əgər bazar alıcı və satıcının görüş yeridirsə, marketingin fəaliyyəti onların görüşünə kömək etməkdən ibarətdir. Konkret bazarın problem və perspektivlərini, tələblərini kompleks öyrənmək, müəssisənin imkanları çərçivəsində əmtəə assortimentini planlaşdırmaq, bazar tələbi ilə müəssisə imkanlarının üst-üstə düşməsi ilə tələbi formalaşdırmaq, satış tədbirlərini və əməliyyatlarını təmin etmək, planlaşdırmaq marketingin əsas funksiyalarını ehtiva edir.

Marca - malların qiyməti, qiymətli kağızların kursu və sair göstəricilər arasındakı fərqi qeyd etmək üçün ticarət, birca sığortası və bank təcrübəsində işlədilən termindir. Ticarət təcrübəsində marca dedikdə, adətən, malların alınma qiyməti ilə satılma qiyməti arasındakı fərqi nəzərdə tutulur.

Medio - latın sözü olub, birca sazişlərinin ayın ortasına yerinə yetirilmə müddətidir.

Memorandum – xarici ticarət təcrübəsində yaddaş qeydiyyatıdır.

Menecer - /mürəkkəb ingilis sözü istehsal və insanları idarəetmə fənləri ifadə edir/ idarəetmə mənasını daşıyır. Top menecer isə baş menecer deməkdir.

Meqaekonomika /interekonomika/- dünya təsərrüfatı.

Mezoekonomika - makroiqtisadiyyatın yarım sistemləri olub, bir-biri ilə üzvi bağlı sahələr kompleksidir. Məsələn, aqrar-sənaye kompleksi, aqrar-biznes, hərbi-sənaye kompleksi və sair. Bunların maddi əsasını əmək bölgüsü və kooperativləşmə təşkil edir.

Meta - sazişin şərtlərinə müvafiq olaraq, onun iştirakçılarının gəlirləri və ziyanları tən yarı bölünməsi mənasını daşıyır.

Mənfəət - müəssisənin ən mühüm sərvəti, əlavə və ehtiyat enerji qaynağı kimi bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi səmərəni, maliyyə resurslarının, müxtəlif təyinatlı fondların fundamental əsasını təşkil edir. Gəlirlərdən xərclər çıxıldıqda mənfəət yaranır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin əldə edilməsi istehsalın bilavasitə məqsəd və məramında ifadə olunaraq onun sonrakı davamlı fəaliyyətinin qarantı, rəqabət və riski mülayimləşdirən faktor kimi çıxış edir. Fəaliyyət nəticəliyindən asılı olaraq mənfəət əsas və ondan kənar reallaşmadan əldə edilən və sair daxilolmalar, cərimələr, müamillələr, valyuta məzənnəsi kimi, kateqoriyalara bölünür. Bununla belə, mənfəətin əldə edilməsi başlıca şərt olsa da, onun təminat perspektivi həmişə müsbət nəticəli olmur. Maya dəyəri ölçüləri daxilolmaları üstələdikdə, maliyyə nəticəliyi mənfəətin əksinə olaraq zərərlə bitir. Məhz buna görə də, planlaşdırma pozitiv istiqamətlə yanaşı neqativ amilləri də nəzərə almalıdır.

Mənfəət karbohidrogenləri - əməliyyat məsrəflərinin əvəzi ödənilməsi üçün lazım olan xam neftin və sərbəst təbii qazın miqdarıdır.

Mərhələli qiymətlər - əvvəlcədən müəyyən edilmiş şkala üzrə məhsulların ardıcıl aşağı salınan hədləridir, qiymətləridir.

Məsrəflərin əvəzinin ödənilməsi - podratçının neft-qaz əməliyyatlarına məsrəflərinin əvəzinin ödənilməsi üçün kontrakt sahəsində hasil edilmiş karbohidrogenlər payının podratçıya ayrılması prosesi deməkdir. Əvəzi ödənilən məsrəflər dedikdə, gələcəkdə əvəzi ödənilməsi məsrəflər, əvəzi ödənilmiş dedikdə isə əvəzi ödənilib qurtarmış məsrəflər nəzərdə tutulur.

Mikroekonomika - lakonik interpretasiyada ukladların iqtisadiyyatı. İstehsalın, xidmətin müəssisə, firma səviyyəsində araşdırılması, təşkili və idarəedilməsi deməkdir. İqtisadiyyatın özəyini təşkil edən müəssisə, firmada istehsal və xidmətin daha səmərəli qurulması məqsədləri seçilir, az xərclərlə daha çox və keyfiyyətli məhsul buraxılışına çalışılır. Bu dairədə istehsal xərcləri. Mənfəət, qiymət. Əmək haqqı, tələb və təklif kimi iqtisadi amillər və kateqoriyalardan daha konkret şəkildə istifadə olunur və idarəetmədə daha çevik formalar seçilir.

Miqrasiya - /latınca *migratio* - köçmə, yerləşmə/ insanların bu və ya digər səbəblərdən bir yerdən başqa yerə köçməsi prosesi. Öz ölkəsindən getmə *emiqrasiya* əks proses isə immiqrasiya adlanır. Miqrasiya daxili və xarici növlərə malikdir. Onun səbəbləri müxtəlif ola bilər. Əksərən iqtisadi vəziyyətlə bağlıdır.

Motivasiya - psixoloqlar motivasiyanı daxili və xarici olmaqla, iki hissəyə ayırırlar. Daxili motivasiya özünün imkanlarını reallaşdırmaq, bilik və bacarığını inkişaf etdirməklə əlaqəlidir. Xarici motivasiya isə kənar faktorların, əsasən əmək şəraiti, sosial təminatlar, karyera, mükafatlandırma ilə bağlıdır. Motivasiyanı stimulyə və motivlər əhatə edir. Stimulyə adətən, maddi təminatla əmək haqqında ifadə olunur. Motivə isə daxili təhrik etmə gücü, istək, orientasiya və sair aiddir. Təcrübə göstərir ki, səmərəlilik burada hər iki faktorların müvafiq toplusunda daha yüksəkdir.

Monoqram - müəssisənin müəyyən institutların standartlarına uyğun müvafiq icazəsi ilə məhsul istehsal etmək səlahiyyəti verilən imtiyaz və reytingdir. O, istehsal məhsulunun birbaşa beynəlxalq bazara çıxışında əhəmiyyət kəsb edən sertifikat nümunəsidir.

Monopsoniya qeyri-təkmil rəqabətdə bir alıcıya qarşı çoxlu satıcının durması və ya başqa ifadədə ancaq bir istehlakçının bazarı forması. Bu zaman qiyməti alıcı qoyur. Onun maraqlı cəhəti isə monopoliya ilə monopsoniyanın eyni vaxtda, eyni məkanda görünməsidir. Ümumiyyətlə, praktiki prizmada xalis monopoliya və xalis monopsoniya uzlaşması nadir hadisədir.

Mühasibat uçotu - /ərəbcə mühasib saymaq mənasını ifadələndirir. Mühasib termini bir sıra dillərdə, o cümlədən rus dilində buxqalter kimi işlənir. Buxqalter alman dilində «kitab saxlayan» mənasını verir/ müəssisənin təsərrüfat vəsaitini və vəsaitin mənbəyini müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti və onun nəticələri, hesablaşma, kredit və maliyyə münasibətlərini özündə əks etdirir. Mühasibat uçotunda təsərrüfat əməliyyatları icrasının müşahidə vasitəsi sənəddir. Mühasibat uçotu statistik və operativ uçotdan uçot məlumatlarının işlənməsi və istifadə edənə ötürülməsi ilə fərqlənir. Təsərrüfatlaşan subyektdə mühasibat uçotu təsərrüfat fəaliyyətdən başqa onun ictimai tərəfini öyrənən statistik uçotdan dar, təsərrüfat fəaliyyətinin yalnız ayrı-ayrı tərəflərini öyrənən operativ uçotdan geniş imkanlara malikdir. Müəssisənin təsərrüfat əməliyyatlarının öhdəliklərinin və əmlakı haqqında məlumatlar mühasibat uçotunda əhatəli və fəsiləsiz olmalıdır. Belə vəziyyət statistik və operativ uçotda məcburi deyildir.

Mövsümi qiymətlər - müəyyən vaxt /mövsüm/ müddətində fəaliyyət göstərirlər və həmin mövsüm ərzində dəyişməz qalır.

Müqavilə qiymətləri - tərəflərin razılığına görə, bir qayda olaraq, dövlətlərarası və ya hökumətlərarası ticarət müqavilələri əsasında müəyyən edilir. Onlar müvafiq göndərmə və ödəmə şərtləri ilə müəyyən keyfiyyətli əmtəyə həqiqi qiymət səviyyəsini əks etdirir. Lakin, müqavilə qiymətləri haqqında məlumatlar kommersiya sirri olduğundan onlar haqqında məlumat əldə etmək çətin olur.

Müəssisənin topdansatış qiyməti - məhsul istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsulu istehlakçılara satdığı qiymətlərdir. Müəssisə və təşkilatlar öz məhsullarını reallaşdırarkən öz istehsal və reallaşdırma xərclərini ödəməli, həmçinin bazarda fəaliyyət göstərməyə imkan verən mənfəət əldə etməlidirlər. Odur ki, müəssisənin topdansatış qiymətinin kəmiyyəti xərclərin həcmindən /maya dəyərindən/, mənfəətdən, qiymətə əlavələrdən /güzəştlərdən/ və əlavə dəyər vergisindən ibarətdir.

Müflisləşmə - borclunun borc öhdəçiliyini yerinə yetirə bilməməsinin məhkəmə yolu ilə müəyyənləşdirilməsidir. Müflisləşmənin rəsmi şəkildə elan olunduğu gündən borclu öz əmlakını müstəqil şəkildə idarə etmək və sərəncam vermək hüququndan məhrum olur.

Müstəqil tarif - başqa dövlətlərlə müqavilə bağlamadan hər hansı dövlətin birtərəfli tərtib etdiyi gömrük rüsumu.

Nağdsız hesablaşma - kredit müəssisələrində hesaba köçürmələr və qarşılıqlı tələblərin hesabı deməkdir.

Neft - türk mənşəli isim kimi dünyanın bir çox məmləkətlərində neft, Avropa arealında isə müasir məqamda petroleum adlanan korbohidrogen tərkibli, təbii aqreqat halı maye strukturlu olan üzvi maddənin tarixi qədim və zəngindir. Neft işıltı mənasını verən qədim fars mənşəli söz *nafta* kimi də interpretasiya olunur. Əsasən qonur-qara, sarı-yaşıl çalarlı, müxtəlif konsistentli, uçucu və qaz quruluşlu maddələri özündə cəm edən, çox zaman texniki interpretasiyada dağ yağı və ya dağ qətranı da adlanaraq şərh verilən neftin qəbul olunmuş nəzəriyyəyə görə maqmatik proseslər nəticəsində yüksək temperatur və təzyiqlə təsirlənən çökmə süxurlarında səpələnən üzvi maddələrin qalıqlarından əmələ gəlməsi ehtimal olunur. Lakin neftin mənşəyi haqqında mübahisələr doğuran müxtəlif hipotetik yanaşmalar mövcuddur. Çağdaş zamanda *tellurik qeyri-üzvi*, *kosmik*, *bitki qalıqlarından yaranış üzvi*, *heyvan qalıqlarından yaranış üzvi* qəbul edilən dörd istiqamət əsas götürülür. Vulkanik hərəkətlər nəticəsində, yüksək temperatur şəraitində buxar və karbon qazının, kömür anhidridi və qələvi metalların qovuşması ideyasına köklənən tellurik qeyri-üzvi hipoteza Q.Devi, D.Mendeleev, P.Bertelo tərəfindən irəli sürülərək inkişaf etdirilmişdir. Kosmoqonik hipotezaya /İ.Kant, P. Laplas/ görə isə neftin yaranışı yer qabığının dərinliklərində toplanan ağır metalların yüksək təzyiqlə altında su çatlarını keçərək formalaşması və korbohidrogen tərkibli maddələrin qaz halından mayeyə keçidi kimi təzahürlərlə bağlıdır. A.Lekerye, C.Dobrenin və başqalarının bitki qalıqlarından yaranış üzvi nəzəriyyəsinə görə torfun qonur kömürə, onun daş kömür və antrasitə keçidi, növbəti mərhələdə korbohidrogen ayrılımları ilə neftin əmələ gəlməsini şərtləndirir. Heyvan qalıqlarından yaranış üzvi hipoteza isə A.Enqelerin təcrübələrindən sonra daha da möhkəmlənmişdir.

Neft-qaz əməliyyatları - karbohidrogenlərin kəşfiyyatı, qiymətləndirilməsi, işlənməsi, çıxarılması, hasilatı, sabitləşdirilməsi, hazırlanması, oyaılması, təzyiq göstərilməsi, toplanması, saxlanması, yüklənib göndərilməsi, çatdırılma məntəqəsində nəql edilməsi və kontrakt sahəsində hasil edilmiş karbohidrogenlərin marketinqi və kontrakt sahəsində ləğətmə işləri ilə bağlı bütün əməliyyatlar deməkdir.

Neftliqazlı əyalət - neftliqazlı sahələrin birliyi.

Neft quyusu - neft-qaz və kondensatın hasilatı üçün qazılan spesifik quyusu. Dünyada ən dərin quyusu 1985-ci ildə 12261 metr olmaqla Rusiyada Kola yarımadasında qazılmışdır. İlk dəniz quyusu isə 1896-cı ildə ABŞ-da Kaliforniyada qazılmışdır. O, 250 metr sahildən kənarında qazılmışdır. İlk platformada qazılan quyusu isə 1932-ci ildə Abşeronda qazılmışdır.

Neft-qaz əməliyyatları məsrəfləri - əməliyyat məsrəfləri və əsaslı məsrəflər deməkdir; neft-qaz əməliyyatları məqsədləri üçün podratçının faktik çəkdiyi bütün məsrəfləri əhatə edir.

Neft kimyası – neft və neft məhsullarının öyrənmə sahəsi.

Neft yataqları - formalaşmış təsnifata görə neft-qaz rayonları, zona, sahə və hövzələrə (*bir neçə min km²-dən 1 milyon km²-ə*) bölünür.

Neftin marker növləri – Neft yüngül /0,65-0,87/ q/sm/, orta /0,871-0,910/ və ağır /0,910-1.05 q/sm/ kimi qruplaşdırılır. İstilik qabiliyyəti 43,7-46,2 mc/kq/10 400-11 000 kkal/kq. Tərkibindəki kükürdün miqdarına görə neft azkükürlü /0,5%-ə qədər/ kükürlü /0,5-2%/ və yüksək kükürlü /2%-dən çox/. Tarixə nəzər yetridikdə görürük ki, haçansa bazarda neftin qiymətinin ABŞ-ın çox məşhur neft oliqarxi «Standartoyl» müəyyənləşdirirdi. Sonradan ABŞ-da bu işi Texas dəmiryolu komitəsi, digər ölkələrdə isə neft inhisarçıları müəyyən etdilər. Bir qədər sonra isə qiymətqoymada hakimiyyət OPEK-in alınə keçdi. İndi isə belə təyinat hər gün ani olaraq vurğulandığı kimi, aparıcı neft birjalalarının ticarət zalında, açıq bazarda treyderlərlə alıcıların birbaşa qarşılıqlı təmasında, Yer kürəsinin müxtəlif ərazilərindən kompyuter ekranlarına gətirilən üsul və vasitələrlə həll edilir. İPE Avropa üçün brent, Asiyada SİMEX Sinqapur-Dubay, Amerikada isə NYMEX Nyu-York-Qərbi Texas qarşılıqlı marker növünün satışını reallaşdırır. Bununla belə, bu əsas neft markerləri ilə yanaşı digər əhaliddə növlər də mövcuddur. Layt markasından olan bizim vətən nefti isə dünya bazarlarına «Yurols» adlı Rusiya neft qarışığı toplumunda xüsusi «Azərilayt» adı ilə çıxarılır. İrili-xırdalı olmasına baxmayaraq, fərqli növlər qlobal bazarda neftin qiymətləndirilməsində iştirak etmirlər. Səudiyyə Ərəbistanının bənzərsiz neft nəhəngi «Qafar» yatağından dünya neftinin 75-nin hasil edilməsinə baxmayaraq, «yüngül ərəb nefti» kimi adlanan bu növün qiymətyaratmada marker nümunəsi titulu yoxdur. Ümumi götürüldükdə dünya bazarında brent markalı neft dominant üstünlüklərə malikdir.

Neft quyularının təsnifatı - 1. Dayaq - strukturun geoloji quruluşunun təyinatı üçün qazılır. 2. Axtarış quyuları - münasib neft yataqlarının ətrafında qazılır. 3. Kəşfiyyat - aşkarlanmış yataqlarının sərhədləri müəyyənləşdirmək üçün qazılır. 4. İstismar quyuları. 5. İnceksiya

Neft tankeri - neft daşıyan xüsusi gəmi. Dünyada ilk neft tankeri 1878-ci ildə «Zaroastr adlı tanker Xəzərdə hərəkət etmişdir. İlk okean tankeri isə 3 min ton tutumlu Almaniyanın Qlyukauf gəmisi olmuşdur. Əsl tanker bumu XX əsrin ortalarında başlamışdır. Fransızlar tutumu 550 min ton olan fransız gəmisi inşa etmişlər, sonralar isə yapanlar 565 min ton olan tanker düzəltmişlər.

Neftin hasilat metodları – əsasən 3 tipik forması 1-ci, 2-ci və 3-cü metodları vardır. Birinci yalnız təbii yolla hasilat. İkinci lay təzyiqini sünü yollarla artırmaqla hasilat. Üçüncü xüsusi reagentlər və texnologiyalar vasitəsi ilə hasilat.

Neftliqazlı rayon - eyni şarit və düzümdə olan yataqlar birləşməsi.

Neftliqazlı sahə - neftliqazlı rayonların birliyi.

Neoliberalizm - iqtisad elmində istiqamət - iqtisadiyyatın özünün tənzimlənməsi və artıq nizamlanmasını rədd edən prinsip əsasında qurulur. Milton Fridmen, Fridrix Fon Xayik və Almaniyanın müharibədən sonrakı baş naziri Lüdviq Erxartın kimi tanınmış neoliberalaların nəzəri postulatları reyqanomika və tetçerizm adlanan kursların formalaşmasında istifadə edilmişdir.

Nəqletmə kəməri - neft neft məhsulları və təbii qazın nəql etmə sistemi. İlk neft nəqletmə kəməri 1865-ci ildə «Standartoyl» Şirkətinin ABŞ-ın dəmiryol maqnalılarının asılılığından qurtarmaq üçün salınmışdır. 1897-1907-ci ildə Bakı və Batumi arasında salınmış neft kəməri zamanın ilk və nəhəng gəmilərdən sayılırdı. Hazırda dünyada ən nəhəng neft nəql kəməri uzunluğu 5300 kilometr olan 1964-81-ci ildə salınmış dostluq neft kəməridir.

«Nobel qardaşları yoldaşlığı» şirkətini – İsveçli biznesmenlər Lüdviq, Robert və Alfred Nobel qardaşlarının 1879-cu ildə, Bakıda yaratdıqları dünyada ilk şaquli integrasiya olunan kompaniya. Dünyada ilk neft tankeri, dəmiryolu sistemləri, metal neft saxlama rezervuarları nobel qardaşları tərəfindən düşünülmüş və ixtira olunmuşdur.

Nou-Xau - beynəlxalq sazişlərin obyektə olan texniki biliklərin müxtəlifliyini səciyyələndirən ifadədir. Geniş mənada «nou-xau» - texniki biliklərin, istehsalatın xüsusi bacarıq və sirlərinin məcmusudur və patent müdafiəsi ilə təmin edilməmiş ixtiraların həyata keçirilməsidir.

Offşor - /ingiliscə of/off - ordan, *schore* - sahil, tam mənada sahilədən kənar/ termin II Cahan savaşından sonra Qərbi Avropa ölkələrinə ABŞ-ın «Marşal» planı üzrə yadımı nəticəsində yaranmışdır. Bu plana görə ABŞ-la aktiv əməkdaşlıq edən ölkələrə yardım edilmiş, istehsal etdikləri mallar dollar hesabı ilə alınmış və onların büdcə təsisatları subsidiyalar, istiqrazlar vasitəsi ilə müdafiə olunmuşdur. Müasir zamanda offşor terminindən kontinental şelfdə neft-qaz hasilatını reallaşdıran kompaniyalar daha çox istifadə edirlər. İqtisadçılar isə geniş mənada offşor terminindən azad iqtisadi və maliyyə zonaları kontekstində istifadə edirlər.

Oliqopsnoiya - Pay bölgüsü genişliyi bazar qiymətlərinin dəyişməsində əks olunan bir neçə alıcının iştirak etdiyi sahəvi bazar tipi.

Onkol saziş - malın tədarük edilməsi sazişi şərtlərinə görə alıcıya ixtiyar verilir ki, onun seçib götürdüyü mala, alıcının malı seçdiyi gün, bu mala təcili bircanın müəyyən etdiyi qiymətə müvafiq olaraq özü qiymət təyin etsin.

Opsion - dəniz daşımalarının yüklənməsi və ya boşaldılması şərtləridir.

OPEK - neft ixracatçısı ölkələri təşkilatı. Dövlətlərarası iqtisadi-siyasi təşkilat kimi 1960-cı ildə Bağdatda təsis olunmuşdur. Təşkilatın nizamnaməsi 5 il keçdikdən sonra Karakasda qəbul edilmişdir. OPEK-in məqsədi təşkilat üzvi ölkələrin neft siyasətinin unifikasiyası. Səmərəli istehsal və ticarətin təşkili, dünya neft qiymətlərinin tənzimlənməsi, ekoloji missiya və sair təşkil edir. Hazırda OPEK-ə 12 dövlət: Əlcəzair, Venesuela, Qabon, İndoneziya, İraq, İran, Qatar,

Kuveyt, Liviya, Niqeriya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Səudiyyə Ərəbistanı daxildir. Digər ölkələrin assosiativ üzvlüyü OPEK nizamnaməsində əksini tapmışdır.

Operativ uçot - daxili uçot sistemidir. O, təsərrüfat proseslərinə nəzarət və onları operativ idarə etmək üçün aparılır. Muqavilə prosesi və öhdəlikləri marketinq, iş və xidmətlərin hazırlanması operativ uçotu səciyyələndirən cəhətlər sırasındadır.

Optimallaşma - ən yaxşı seçim.

Ortaq şirkət - elə şirkət və ya hər hansı hüquqi şəxsdir ki, göstərilən tərəf həmin şirkətin və ya hər hansı digər hüquqi şəxsin ümumi yığınağında səslərin 50%-dən çoxunu təmin edən səhmlərin bilavasitə və ya dolayısı ilə sahibidir.

Overdraft - cari hesabdən ayrıca ödəmələr formasında bankın bu hesab sahibinə verdiyi kreditin məbləğidir. Belə kreditin miqdarı, onun təminat forması, ödənişlərin müddəti və digər şərtlər bank və cari hesab sahibi arasındakı razılaşmalar üzrə aparılır.

Overtaym - gəminin yüklənməsi və boşaldılması ilə bağlı nəzərdə tutulmuş iş vaxtından əlavə vaxtlara görə işçilərə verilən haqqdır.

Ödəmə balansı - hər hansı bir ölkəyə xarijdən daxil olan valyuta gəlirləri ilə elə həmin ölkənin müəyyən müddət vaxt keçdikdə icra etdiyi ödəmələr arasındakı qarşılıqlı münasibətdir.

Ödənişqabiliyyətlilik - mühüm maliyyə iqtisadi amil kimi daha çox çəkiyə malikdir. O, operativlik, maneərliliyin təminatçısı kimi çıxış edərək istehsalın fasiləsizliyini, səmərəliliyi, uzun və qısa müddətdə öhdəliklərin reallaşdırılmasını gerçəkləşdirir və maliyyə riski, iflas ehtimallığını ölçüləndirən əlavə kapitalın cəlbəedilməsi imkanlarını səciyyələndirir.

Ödəməmələr - real bazar ölkələrində sürəkli borclar terminologiyada təsbit olunmur. Milli iqtisadiyyatda işlədilən «ödəməmələr» və «qeyri-ödənjlər» termini də Sovetlər İttifaqının maliyyə sistemindən miras qalmış vaxtı ötmüş debitor və kreditor borclarını mənalandıran rus - «*neplateci*» sözünün milli tərcümə variantıdır. Lakin onun ensiklopedik interpretasiyası isə borclunun kreditorla hesablaşmadan, o cümlədən, akseptdən, vekseldən tədiyyəçinin imtina etməsi, digər anlamda ödəmə və ayırmaların daxil olmamasını ifadələndirir.

Ökzülər - qiymətli kağızların və valyutaların artırılma kursunda iştirak edən birca dəlalları sazişlərinin icra edilməsi anında səhmlərin artırılma kursu hesabına, yəni gəlirin kurs fərqiindən çıxarılması məqsədilə sazişlərin bağlanılmasında qeyd olunmuş kurs üzrə səhmlər alırlar. Bu termin öküzlərinin zərbi istiqamətinə bənzətmə yolu ilə, yəni aşağıdan yuxarıya yaranmışdır.

Özəlləşdirmə /privitizasiya/ - /latınca *privatus* - şəxsi/ dövlət mülkiyyətini şəxsi əllərə verilməsi. Milliləşdirmə prosesinin əksi.

Panel tədqiqatlar - sadə interpretasiyada tədqiqat aparmaq üçün seçilmiş insanlar qrupu. Burada mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəyyən zaman kəsiyində fasiləsiz olaraq hər bir komanda üzvündən fasiləsiz informasiya alınır.

Pablik rileyşnz - /*public realations* ingilis dilindən tərcümədə «ictimai əlaqələr», «ictimai münasibətlər», «kütlə üçün hekayət» kimi, mənalara ifadələndirir/ yaranışı və inkişafı cəmiyyət qanunları, ictimai ənənə və tələblərlə şərtlənmişdir. ABŞ-da geniş intişar tapan demokratik

prinsiplər və vətəndaş cəmiyyətinin yetginliyi pablik rileyşnzin yaranış zərurətini diqtə etmişdir. Firma ilə cəmiyyət arasında idarə edilən kommunikasiya prosesi kimi, pablik rileyşnz ictimaiyyətə sosial lüzumlu, təbliğat xarakterli olmayaraq özünün fəlsəfi qayəsi, kommertiya və digər məqsədləri informasiya edir. Burada başlıca şərtlərdən biri də ictimaiyyətlə əlaqələrdə milli mentalitet elementlərinə müvafiq olan əlaqələr sistemini yaratmaqdan ibarətdir.

Parafirləmə - iştirakçıların nümayəndələri tərəfindən razılaşıdırılmış mətnlərin axırında, bəyən onun hər bir vərəqində müqavilələr, danışıqlar nəticəsində işlənmiş razılaşmanın təsdiq edilmiş formasıdır.

Paritet - latınca bərabərlik deməkdir.

Paritet İstehlak Qabiliyyəti /PİQ/ - müxtəlif ölkələrin valyutalarının, pul vahidlərinin müqabil nisbəti. Əsas əmtəə və malların alışı üzrə təyinat tapır.

Patent - ixtiraya verilmiş və mühafizə obyektinin müəyyən müddət ərzində istifadəsində patent sahiblərinin qeyri-adi hüququnu təsdiq edən mühafizə sənədidir.

Patent rüsumu - ixtiraların sənaye nümunələrinin, faydalı modellərin patentləşdirilməsi ilə, həmçinin patent qanunları əsasında müəyyən edilmiş qaydada və miqdarda ticarət nişanlarının qeyd edilməsi ilə əlaqədar funksiyaları yerinə yetirilməsinə görə patent idarəsindən alınan yığımdır.

Pərakəndə satış qiymətləri - qiymətlərin əmələ gəlməsi prosesinin son mərhələsinin nəticələri və xalq istehlakı məhsullarının faktiki satış qiymətləridir. Bu qiymətlərlə məhsullar birbaşa istehlak sferasına daxil olur. Pərakəndə satış qiyməti kəmiyyətə sənaye topdansatış qiyməti ilə ticarət əlavələrinin /güzəştlərinin/ məcmusundan ibarətdir.

Podratçı - birlikdə bütün podratçı-öhdəlik götürmüş tərəflər deməkdir. Subpodratçı podratçı və ya əməliyyat şirkəti ilə birbaşa və ya vasitəli müqavilə üzrə, yaxud onların adından tərəflər arasında bağlanmış sazişlə əlaqədar mallar göndərən, işlər görən, yaxud xidmətlər göstərən hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxs deməkdir.

Polifunksional - /*poli*- çaxlu *mononun* əksi/ -çox və geniş funksional mənasını ifadələndirir.

Preferrensiyalar - ayrı-ayrı ölkələrin və ya bir ölkənin malları ölkəyə idxal edildikdə onların bir hissəsinə və ya hamısına münasibətdə dövlətlər tərəfindən təyin olunmuş xüsusi, imtiyazlı daha üstün gömrük rüsumlarıdır.

Prinsip - latınca əsas, başlanğıc deməkdir.

Prioritet – üstün, öncə deməkdir.

Prifiks - müəyyən edilmiş elə bir qiymətdir ki, onu aşağı salmaq və ya yuxarı qaldırmaq olmaz.

Prokurist - bəzi ölkələrdəki ticarət müəssisələrinə vəkil edilmiş istənilən hər cür sazişləri bağlamaq üçün qeyri-məhdud səlahiyyəti olan şəxsdir.

Prolonqasiya - müqavilənin, razılaşmaların iş müddətinin uzadılması mənasını daşıyır.

Protekrat - iqtisadi, siyasi asılılıq formasıdır, yəni hər hansı bir ölkə öz müstəqilliyini saxlamaqla daha böyük dövlətdən asılı olur.

Proteksionizm - xarici malın birbaşa və vasitəli məhdudlaşdırılmasının müxtəlif formalarından istifadə edilməklə milli iqtisadiyyatın sahələrini xarici rəqabətlərdən mühafizə məqsədi ilə aparılan siyasətdir.

Prodakşin şerrinq - neftqazçıxarmada xarici kapitalın cəlbində geniş yayılmış xüsusi forma hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişdir. Belə əməkdaşlıq bir çox ölkələrdə, xüsusən də Rusiyada tətbiq edilir. Bu ölkədə «Prodakşin-şerrinq», hasilatın pay bölgüsü üzrə əməkdaşlıq müvafiq adla ifadə olunan 1995-ci ildən fəaliyyət göstərən xüsusi qanunla tənzimlənir. Mövcud praktikaya əsasən belə fəaliyyət aşağıdakı nəzəri sxem üzrə təsbit olunur. Neft hasil edən müəssisə dövlətlə sazişə girərək bir çox ödənişlər və vergilər müqabilində hasil edilən məhsulun pay bölgüsü imkanını qazanır və yalnız mənfəətdən vergi ödəyir. Hər bir saziş yerli şəraiti nəzərə almaqla fərdi xüsusiyyətli tərtib olunur. İnvestorun payına düşmüş hasil edilən neft həm daxili, həm də xarici bazarda reallaşa bilər. Mübahisələr iqtisad məhkəmələrində həllini tapır.

Proteksionizm - /latınca *protectio* - himayəçilik, müdafiə/ iqtisadi himayəçilik. Milli biznesin xarici bazarlarda genişlənməsi şəraitinin yaradılması.

Pul - istehsal olunan əmtəələrin dəyərini və xidmətlərin /işlərin/ ifadə olunması formasıdır. Pul vasitəsilə əmtəələr və xidmətlər dəyişdirilir. Tarixən əmtəə tədavülündə ümumi ekvivalent kimi pul rolunu duz, dəri, fil sümüyü və sair oynamışdır. Daha sonralar gümüş, qızıl və kağız pullar meydana gəlmişdir.

Rabat - iri dəstələrdə /partiyalarda/ alınan malları təqdim etdikdə malın qiymətindən aşağı enmək mənasında işlədilir.

Radikal iqtisadi keçid - Şərqi Avropa ölkələrində neoliberal əsaslara söykənən intensiv, xüsusən də Polşada klassik formada «şok terapiyası», Çin və Macarıstanda təkamüllü evalyusiya «qradualizm», MDB məkanında da, o cümlədən, Azərbaycanda da /1992-1993-cü illərdə/ «şok terapiyası» yönümdə bazara tez radikal keçid tendensiyası yaşanmışdır.

Rielter - daşınmaz əmlak satan.

Reyting - sinfə, dərəcəyə aid olan qiymətdir.

Refinansə - yeni qiymətli kağızların buraxılışı ilə köhnə borcların bağlanışının investisiya sxemi.

Reklam - malların satış bazarlarında alıcılara təsir vasitəsidir.

Reklamasiya - tədarük edilən məhsulun və ya görülən işin lazımsız keyfiyyətinə və ya növünə dair şikayət ərizəsidir.

Rekvizit - saziş və ya sənədin tərkibində formal elementlərin yekunu. Bu elementlər olmadıqda onların hüquqi qüvvəsi itir.

Rekvirent - notariusə vekseli protest etmək tələbi ilə müraciət edən veksəl sahibidir.

Remiz - birca dəllalları və qiymətli kağız alıcıları arasında vasitəçi olmaq istəyən şəxsə birca dəllalları tərəfindən verilən komissiyon mükafatıdır.

Remiza - köçürmə vekseli yolu ilə pulların ödənilməsidir.

Remissiya - hesab üzrə ödəmələrdə edilən güzəştlərdir.

Remitent - xeyrinə ilk köçürmə vekseli /tratta/ yazılan şəxsdir.

Renovasiya - təzələmə, yenidən başlama deməkdir.

Renta - iqtisadi kateqoriya kimi, yaranışının feodal cəmiyyətində təşəkkül tapdığı qəbul edilən rentanın sosial iqtisadi təbiətini, kəndlinin izafi məhsulveriminin torpaq mülkiyyətçisinin mənimsəməsi forması təşkil edir. İqtisadi məzmun daşımaqla təbii ehtiyatlarla bağlı əldə edilən gəlirdə ifadə olunan renta, iqtisadçı təfəkküründə məhdud ehtiyatlar kontekstində torpaqdan və digər təbii resurslardan istifadə haqqının qiymətini xarakterizə edir. Məhz torpağın, təbii resursların unikal təklifliliyi şərti, onların təsbit olunmuş miqdarı renta tədiyyələrini əmək haqqı, mənfəət və faizlərdən ayıran xüsusiyyətdir. Torpaq təbiətin ödənişsiz sərvəti kimi istehsal xərcləri ilə ilk baxışda heç bir funksional əlaqəsi olmasa da, onun münbitliyinin doğurduğu renta ödənişləri fərdi istehsalçı üçün xərclər yaradar. İjtimaiyyət üçün konkret olaraq xərc hesab edilməyən renta məhsul artıqlığı təsəvvürünü canlandırırsa da istifadənin alternativ variantları müqabilində o, məhz ödənişlərin xərcləri kimi çıxış edir. Renta mükafat olmaqla xərclərin dəyəri ilə bazar qiymətləri arasında fərq kimi, böyük səylərin, ustalığın nəticəsi deyil, sadəcə səxavətli irsiyyətdən qaynaq alır.

Rentinq - qısamüddətli avadanlığı almağa icarədarın ixtiyarı olmadan maşın və avadanlıqların icarəyə verilməsi mənasında işlədilir.

Represamiya - bir dövlət tərəfindən başqasının qeyri-qanuni hərəkətlərinə cavab olaraq tətbiq edilən məcburi sanksiyalardır.

Report - müəyyən müddətdən sonra almaq öhdəçiliyi ilə yeni, daha yüksək kursla qiymətli kağızların satılması üzrə təcili birca sazişidir.

Repyuting - istehsalçının kompleks hərəkətlər və ya işgüzar reputasiya mexanizminin yaratdığı repyuting adlanır. Repyuting stil, imij, işgüzar reputasiya və qudvil /*reputasiyanın qiyməti*/ kimi komponentləri əks etdirir. Məqsədini müştərini anlamaq, onun arzu və tələblərini öyrənmək məramları təşkil edən repyutingə, həm də «menejment-marketing-repyuting» formalı bazar mexanizminin zəncirini yaradan tərkib hissə kimi də təyin etmək olar. Təşkilatın reputasiyasının qiyməti çox yüksək ola bilər. Belə ki, «Koko- Kola» kompaniyasının ticarət nişanı 3 milyard, «Kemel» firmasını 2,5 milyard, Kristal zavodunun «Staliçnaya» arağını isə 100 milyon dollar qiymətləndirir. Elə sahibkarlar vardır ki, onların faksimilinin qiyməti milyon dollarlar məbləğində dəyərləndirilir və bəzən bu məbləq məxsusi material aktivlərini belə bir neçə dəfə üstələyir.

Restruktizasiya - iqtisadi səmərəni və bazar rəqabətinin yüksəldilməsi istiqamətində geniş dairəli tədbirlər sistemi. Restruktizasiyanın çoxşaxəli metodları daha çox təşkilati və maliyyə elementlərini cəm edən qruplar üzrə ümumiləşir.

Retorsiya - hüquqlarının toxunulmasına cavab olaraq, bir dövlətin digər dövlətə və ya onun vətəndaşına məhdudlaşdırıcı tələblərin tətbiq edilməsidir.

Retorno - sığortaçı ona verilən hüquqa əsasən bağladığı sığortadan imtina etdikdə, sığorta edən idarə tərəfindən tutulan sığorta mükafatının hissəsidir.

Resipient - hər hansı gəlir əldə edən dövlət, fiziki və hüquqi şəxs.

Revalvasiya - pul vahidindəki qızıl tərkibinin rəsmi surətdə artırılması və ya başqa ölkələrin xarici valyutalarına münasibətdə milli valyuta kursunun artırılmasıdır.

Rəqabət - /latın latın sözü olub «toqquşma» və ya «bəhsləşmə» mənasını daşıyır/ nəticəsində istehsalçı və istehlakçılar bərabər imkanlara malik olmalarına baxmayaraq, bu imkanlardan daha səmərəli istifadə etməklə qalib gəlmək istəyi həmişə onları istehsalın nəticəsini yaxşılaşdırmağa stimullaşdırır. Rəqabət bir tərəfdən istehsalçıların öz aralarında, ikinci tərəfdən, istehsalçılarla istehlakçılar arasında, üçüncü tərəfdən isə istehlakçıların öz aralarında mənafeələrinin reallaşması uğrunda mübarizəsini əks etdirir.

Riqidlik - /latınca *rigidus* hərfi tərcümədə bərklik, möhkəmlik kimi məna daşıyır/ iqtisadi sistemin, əmtəə və xidmətlərin yüksək dayanıqlıq istehsal xərcləri ilə xarakterik olan vəziyyətidir. Müxtəlif elm sahələrində onun tətbiq mahiyyəti də fərqlidir. Koqnitiv, effektiv və motivasiyalı təsnifatda yeni situasiya tələblərinə, proqram dəyişikliklərinə hazırsızlıq kimi mahiyyət daşıyan riqidlik, tam üst-üstə düşməyə də çox zaman konservatizmlə də paralel anlaşılır. Müasir iqtisad elmində də riqidlik spesifik məzmununda dövriyyə çıxır. Riqidlik iqtisadi düşərgədə digər mənada istehsal xərclərinin qiymət dəyişməsinə verdiyi reaksiyasıdır. O, monetar amillərin təsiri ilə yaranan qısamüddətli mərhələdə qiymətlərin qeyri-elastikliyinə də fərqli xüsusiyyətə malikdir. Burada qeyd olunan yüksək dayanıqlı xərclər o, xərclərdir ki, onların ayrı-ayrı məsrəf elementlərini və ümumi strukturunu endogen təsirlər vasitəsilə kiçik azaldılması mümkün deyildir.

Risk - /portuqal sözüdür. Dənizçilər gəmidə təhlükə yaranda, qaya və rifilləri görəndə risk deyiblər/ təsərrüfat həyatında müəyyən qərar və hərəkətlər nəticəsində mənfi təzahürlü hadisələrə qarşılaşma ehtimalını şərtləndirir. Uğuru əldən vermək, çətin vəziyyətlə rastlaşmaq, mənfəət əvəzinə zərər çəkmək riski səciyyəli cəhətlərdəndir. Siyasi, maliyyə, iqtisadi, bank, kredit, valyuta, faiz və digər bu kimi növləri vardır.

Royalti - lisenziya razılaşmalarının fəaliyyəti dövründə lisenziat tərəfindən hazır məhsulun qiymətindən ayırmalar şəklində, ya da məhsul vahidindən yığım formasında verilən mükafatdır.

Roma klubu - məqsəd və məramı küreyi ərzin resurslarının fiziki məhdudluğu ilə bağlı «bəşəri çətinliklər»in elmi təhlilini aparmaq, planetar kritik situasiyalarda «həyəcan təbili» səsləndirmək, «işlərin idraklı gedişinə» nail olmada ictimaiyyətə «qlobal tarazlığın» əldə edilməsində hansı ölçü və tədbirləri gerçəkləşdirmək yollarını göstərmək və habelə ümumilikdə problemin həllində müvafiq metodika vermək dayanır. Siyasi doktrinalar formalaşdırmayan elm, təhsil, ətraf mühit və iqtisadiyyatla bağlı aktual məsələlər üzrə dialoqa çağırış edən Roma klubu bəşəriyyət qarşısında dayanan çətin problemləri aşkarlaması və onun həlli strategiyasını işləmək kimi, şərəfli missiyanı həyata keçirir. «Qlobal düşün lokol hərəkət et» prinsipini 30 ildən çox rəhbər tutaraq 1968-ci ildən fəaliyyət göstərən klubun üzvləri sırasında çoxsaylı sahibkarlar, siyasi xadimlər, alimlər, etibarlı ekspertlər, mədəniyyət nümayəndələri, yüksəkvəzifəliyərlər vardır.

Sabit qiymətlər - müəyyən müqavilə üzrə məhsul göndərişi müddətində dəyişməyirlər.

Sadə veksəl - borc verən tərəfindən kreditorun adına verilmiş, üzərində məbləği, verilmə yeri, ödəniş vaxtı göstərilmiş veksəl öhdəliyidir.

Saldo - müəyyən aralıq vaxtda pul daxilolmaları ilə xərcləri arasındakı fərkdir. Beynəlxalq hesablaşmalarda saldo idxalatla ixracatın həcmi arasındakı fərkdir.

Sanasiya - iqtisadi böhranlar dövründə müəssisələrin iflasının qarşısını almaq və ya rəqabətçilik qabiliyyətini artırmaq məqsədilə, onların maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üzrə aparılan tədbirlər sistemidir. Başqa sözlə, sanasiya müəssisənin maliyyə durumunun sağlamlaşdırılması deməkdir.

Saziş - tərəflərin qarşılıqlı surətdə razılaşdırma və imzalaya biləcəkləri hər cür yazılı əlavələr, təzələmələr, əvəzəmələr və ya dəyişdirmələr deməkdir.

Sensor – hiss edən.

Sertifikat - bu və ya başqa faktı təsdiqləyən sənəddir. Müxtəlif mənalarda işlədilir. Məsələn sertifikat malın hansı ölkədən gəlməsini göstərir, sığortalı sertifikatı sığorta müqaviləsi şərtlərini saxlayır. Çəkili sertifikat malın hər dəstinin çəkisi göstərilməklə onun təsnifatlı cədvəli qurulur, keyfiyyət sertifikatı malın keyfiyyətini təsdiqləyir.

Servis rəhbərlər - ideya məqsədləri ilə yanaşı, daha çox öz işçilərinin tələblərini ödəməyə sərf etməklə fərqlənirlər.

Səhmdar Cəmiyyət - öz səhmləri müqabilində məsuliyyəti nəzərdə tutan geniş əməkdaşlıq formasıdır. Onun ilk təzahürü İngiltərədə 400 il öncə düz 1600-cü ildə görünmüşdür. Böyük tarixi yol keçən səhmləşmə prosesi postsovet məkanında iqtisadi yeniləşmədə ən geniş yayılan və əhəmiyyəti ilə seçilən struktur forması olmuşdur. Bununla belə, səhmdar cəmiyyət imkan verir ki, onun iştirakçılarının maraqları baxımından resursların daha səmərəli istifadə edilsin. Səhmdar cəmiyyət dünya praktikasında bazar təsisatlı iri müəssisənin əsas təşkilat forması kimi çıxış edir. O, özəl mülkiyyətin birliyi əsasında iqtisadiyyatın təşkilində mühüm iqtisadi mexanizmdir.

Sənaye ehtiyatları - neft-qaz yataqlarının layihələşdirilmiş işləmə ehtiyatları.

Sənayenin topdansaş qiymətləri - istehsalçı müəssisələrin və yaxud topdansaş təşkilatlarının məhsullarına görə ödədikləri qiymətlərdir. Bu qiymətin tərkibinə müəssisənin topdansaş qiyməti, təchizat-saşı əlavələri /güzəştləri/, aksiz və əlavə dəyər vergisi daxildir.

Sərbəst dönərli valyuta - dollar və yaxud beynəlxalq bank aləmində hamılıqla qəbul edilmiş digər sərbəst dönərli xarici valyuta deməkdir.

Sərbəst təbii qaz - təbii səmt qazı olmayan təbii qaz deməkdir.

Şərti yanacaq - 1 ton şərti yanacaq /şy/ dünya standartı 7000 k\k ABŞ-da və Qərbdə orta energetik tələbat k\k ilə ölçülür. 1 ton neft 1,43 ton şəti yanacağa bərabərdir. 1000 m³ təbii qaz 1,16 şy. Beynəlxalq Energetika Agetliyi /BEA -Paris/ özünün nəşr etdirdiyi «Energetik statistika» bülletenində neftin qaza çevriliş əmsalını, ton ekvivalent neft /ten/ görə 1 ton neft = 1,0-1,03 ten və əksinə 1000 m³ qaz = 0,9 ten kimi təsdiqləyir.

Sindikət - sahibkarlar birliyidir. Bu birliyə daxil olan müəssisələrin istehsalat və hüquqi sərbəstliyini saxlamaqla, bütün kommertiya fəaliyyətini həyata keçirir.

Sintetik neft - İlk dəfə sintetik nefti qonur kömürdən almışlar. I Dünya müharibəsində yanacaq qıtlığı keçirən almanlar bu texnologiyayı mükəmməl mənimsəmiş və yetərli miqdarda sintetik neft istehsalına nail olmuşlar. Hazırda sintetik neft istehsal xammalı çeşidini yanar şistlər də qoşulmuşlar. Onların planetdə ehtiyat miqyaslılığı neftdən 2-3 dəfə çoxdur. Hazırda yanar şistlərdən Braziliya, Kanada və digər ölkələrdə sintetik neft alınır.

Sığorta bazarı - maliyyə-pul münasibətlərinin xüsusi bir bölməsidir. Burada bazar münasibətlərinin obyektini kimi spesifik bir əmtəə alqı-satqı əməliyyatlarının iştirakçılarında göstərilən sığorta xidməti çıxış edir.

Softlaşma - bir hadisə kimi qeyri-material resurslarının, o cümlədən, müxtəlif-servis xidməti, cəmiyyətin intellektual potensialı, işçi qüvvəsi və kadr hazırlığı konsaltinq, ekspert, idarəetmə sənətkarlığının iqtisadi inkişafın amilinə çevrilməsi kimi xarakterizə etmək olar.

Solo-veksel - ödəməni icra etməyə borclu olan bir şəxsin imzası ilə vekseldir.

Son hədd xərcləri - növbəti /sonuncu/ məhsulun hazırlanmasına sərf olunan xərclərin kəmiyyətini xarakterizə edir. Əgər məhsul istehsalı bir-bir artarsa, son hədd xərclərinin kəmiyyəti ümumi istehsal xərclərinin qonşu kəmiyyətlərinin fərqi kimi; yox, əgər məhsul istehsalı çox miqdarda artıqda isə həmin kəmiyyət ümumi xərclərin artım miqdarının məhsul buraxılışının sayının artmasına olan nisbəti kimi müəyyən edilir.

Sovet neft hasilatının tarixi mərhələləri - 1.1919-28-ci illər - Qafqaz mədənlərinin bərpası, 2.1929-40-cı illər - Qafqaz neftinin artımı və Volqa boyunda «1-ci Bakının açılışı», 3.1941-45-ci illər Böyük Vətən müharibəsi illəri - Volqa-Ural əyalətinin əhəmiyyətinin artımı, 4.1946-70-ci illər - Qafqaz yataqlarının potensialının bərpası və 2-ci Bakının, o cümlədən, yeni yataqların işlənməsi, 5.1971-ci ildən başlanır-Qərbi Sibir yataqlarının işlənməsi dövrlərini əhatə edir.

Sövdələşmə qiymətləri - adətən, sövdələşmələr bağlanarkən tətbiq edilir. Bəzən faktiki sövdələşmə qiymətləri təklif qiymətlərindən xeyli fərqlənir.

Spot - əmtəənin təcili verimi və ona müvafiq ödənişi əks etdirir.

Ssuda - rus sözü olub elə kredit deməkdir.

Staqnasiya - iqtisadiyyatda, ticarətdə sıfır, mənfəi iqtisadi artım və ya durğunluq deməkdir.

Staqflyasiya - iqtisadiyyatda istehsal səviyyəsinin inkişafının dayanmasının və hətta aşağı düşməsinin arasıkəsilməz qiymət artımının sürətləndirilməsi ilə əlaqələndirilməsidir.

Standart-kost - daxili auditin tərkib hissəsi kimi, standart-kost smeta nəzarətini rəhbər tutur. Faktiki göstəricilərin təsbit edilmiş standartlarda smeta fərqliliyinin müəyyən olunması, mənfəət və xərclər baxımından mümkün korrektələri qeydiyyata standart-kost sisteminin ana xəttini, əsas struktur komponentini təşkil edir.

Statika - sükunət, dinamika.

Statistika - /italyanca *stato*, latınca *status* - dövlət/ iqtisadi informasiya və göstəricilərin toplanması, emali və təhlili prosesi.

Statistik uçot - kütləvi müşahidə, müqayisə, qruplaşdırma, təhlil, statistik məlumatların alınması və işlənməsini ifadə edir. Burada ölçü sistemi çoxşaxəli və genişdir.

Stividor - nəqliyyat-ekspeditor təşkilatları barədə tətbiq olunan ümumi addır.

Stok-Not - eksportyor tərəfindən satışa təklif olunan meşə materiallarının bəzi növlərinin xüsusiyyətini xarakterizə edən ifadədir.

Strateji planlaşdırma - statistik, normativ, balans və ekspert metodlarını əks etdirən planlaşdırma strateji aspektdə komplekslik, sistemlilik kimi prinsipal əsaslarda qurulan təyinatı ilə seçilir. Strateji planlaşdırma üç əsas mərhələdə: diaqnostika, məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi və təyinatı, tədbirlərin - strategiyanın işlənməsi və reallaşmasında ehtiva olunur. **Struktur işsizlik** - istehlak tələbinin tərkibində və istehsal texnologiyasında baş verən dəyişikliklər nəticəsində əmələ gəlir. Çünki belə dəyişiklik bəzi ixtisaslara olan tələbi azaldır və ya ümumiyyətlə heç tələb olmur.

Subsidiya - /latınca *subsidium* - kömək, yardım/ milli istehsalın müdafiəsi və inkişafı üçün dövlətin ayırdığı vəsait. Dotasiya və qrant kimi növləri vardır.

Subvensiya - yerli orqanlara və ya ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinə müəyyən məqsədlər üçün verilən dövlət maliyyə yardımı formasıdır.

Subkomitent - istehsalçının malın satılmasını həvalə etdiyi şəxs.

Sublisenziya - lisenziyaların üçüncü şəxsə satılmasında lisenziyata verilən hüquqdur.

Sürüşkən qiymətlər - uzunmüddətli istehsal dövrünə malik olan məhsullarla ticarət sövdələşmələrində istifadə edilir.

Swift - beynəlxalq ödəmələri kompyüter şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirməkdə avtomatlaşdırılmış sistemdir.

Svop - ingiliscə dəyişmə deməkdir, yəni müəyyən müddətdən sonra geriye dəyişmək öhdəçiliyi ilə milli valyutanın xarici valyutaya dəyişməsi üzrə əməliyyat mənasını daşıyır və mərkəzi banklar arasında həyata keçirilir. Kontraktın xüsusi tipi. Burada hər iki tərəf müəyyən intervalda tədiyyə mübadiləsi edir.

Şaquli İntegrasiya olunan Təşkilat /ŞİT/- axtarış və kəşfiyyatdan son istehlakçıya - yanacaq doldurma məntəqəsinədək tsikli əhatə edən konqlomerat təşkilat. 1879-cu ildə Bakıda «Nobel qardaşları yoldaşlığı» Neft Şirkəti ilk ŞİT hesab olunur. 1882-ci ildə ABŞ-da «Standartoyl» timsalında bu nümunə təkrar olunmuşdur. Bir çox xüsusiyyətlərinə görə ARDNŞ-də ŞİT təyinatlıdır.

Şirkətlər alyansı - üç tarixi mərhələni əhatə edərək: köhnə ittifaqlar - tarixi ənənəyə əsaslanır, ikinci dalğalı alyanslar - daha mütəşəkkil biznesə və idarəetmə mexanizmlərinə əsaslanır, şəbəkəli alyanslar - partnyorların sayı, ərazi müxtəlifliyi texnoloji həlqənin mürəkkəbliyi ilə fərqlənir və daha mükəmməl menecer hazırlığı tələb edir. Hər üç alyans növü zəmanəmizdə paralel inkişaf tapsa da daha çox strateji alyanslar adlanan ikinci və üçüncü növ alyanslar mütərəqqi hesab edilir.

Taym-çarter - ticarət gəmisinin və ya onun hissəsinin müəyyən müddətə /adətən 12 aydan çox olmayaraq/ icarəyə verilməsi barədə dəniz müqaviləsidir.

Taymşit - xarici dəniz daşımaları zamanı gəminin yüklənməsi və ya boşaldılmasına gedən faktiki vaxtın müddəti qeyd edilən dəniz sənədidir.

Tantyema - gəlirdən faiz növündə səhmdar cəmiyyətinin, bankın, sığorta kompaniyalarının direktorlarına və ali qulluqçularına verilən mükafatdır.

Telyakel - mal gəlib çatdıqda və ya alıcıya təqdim edilməklə təhvil verildikdə, keyfiyyətdən asılı olmayaraq, onun axırncı qəbul edilməsinə əsasən, beynəlxalq ticarətdə alış-satış müqaviləsinin şərtləri deməkdir. Belə şərtlər xüsusilə auksiyon satışlarında tətbiq olunur.

Tender - müəyyən malın tədarükü və ya potensial iştirakçılara ticarət təşkilatları tərəfindən göndərilən müəyyən xidmətlərin yerinə yetirilməsi barəsində təklifləri əks etdirən sənəddir.

Təbii qaz - yanacaq növü kimi ekoloji üstünlüyü ilə yanaşı, həm də əksər texniki-iqtisadi imkanları, energetik qüvvəsilə də digər karbohidrogen resurslarına nisbətə fərqli mövqedədir. Yanarkən hiss verməməsi, tullantı yaratmaması, məşəlinin asanlıqla tənzim olunması, müxtəlif görüntü hallarına salınması və bu baxımdan da atmosfərə, ətraf mühitə zərərli təsirlər gətirməməsinin minimallığı onun ekoloji aspektdə cəlbediciliyini artıran xüsusiyyətidir. Rəngsiz və çox zaman da qoxusuz olan təbii qazın texniki-iqtisadi parametrləri müqayisəli təhlil obyektinə çevrildikdə ekoloji və energetik keyfiyyətlərlə bərabər bu, üstünlüyü işıqlandıran fiziki xüsusiyyətləri də önə çəkilir. Karbohidrogenli əqrabaları arasında ən yüksək istilikötərmə qabiliyyətliliyi ilə fərqlənən təbii qaz müvafiq gücü torf və yanar şistlərdən 3-4, oduncaq və daş kömürdən 1,5 dəfə, neftdən isə orta hesabla 1000 kilokalori artıq miqdardır. Konkret olaraq təbii qazın istilikötərmə gücü orta göstəricidə 12000 kkal/kq hesablanır. Qazın 2000 dərəcə selsili yüksək istilikvermə qabiliyyəti onun keyfiyyətli energetik və texnoloji səmərəli yanacaq növü kimi geniş tətbiqini təmin etmişdir. Təbii qaz sərvətləri üç kateqoriyada *qazlı yataqlarda olan təbii qaz, səmt qazı və qazkondensat* klassik təsnifatı vardır: Dünyanın ən iri təbii qaz hasilatçısı Rusiyada səmt qazının payı 10-15%, respublikamızda isə 3-4% təşkil edir. Səmt qazın həcmi neftin tərkibindəki miqdarı ilə ölçülür. Praktikada əsasən *1 ton neft=200 kub metr qaz* formulundan istifadə olunur. Neftli qaz və yaxud səmt qazı neftlə birgə hasil edildiyindən neft ehtiyatlarının və hasilatın artımı dinamikasına təsir edir. Hesablamalar göstərir ki, kapital qoyuluşlarının səmərəliliyi neftli qazın yığılı və emalının təşkilində təbii qaza nisbətə yüksəkdir. Neftli qazdan alınan əmtəəlik məhsulun orta yağlılığı təbii qaza nisbətə 2,2-2,4 dəfə çox və bu məhsulun alınmasında kapital qoyuluşu təbii qaza nisbətə 2,1-2,3 dəfə azdır. Əlahiddə qaz və qaz kondensatı yataqlardan hasil edilən təbii qazdan fərqli olaraq neftli qaz etan, propan-butan və pentan fraksiyalı tərkiblərlə daha zəngin səciyyəvidir. Əksər yataqlarda neftli qazın 60-70%-ni müvafiq fraksiya təşkil edir. Bu xüsusiyyətli neftli qaz yanacaq dəyəri ilə yanaşı xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində daha əhəmiyyətli xammal kimi qiymətləndirilir. Neft qazından alınan sıxılmış qaz kimya sənayesinin əsas xammalıdır və burada neftli qazı təbii qazla əvəz etmək qeyri mümkündür. Bununla belə, bütün sıxılmış qazlar da yüksək iqtisadi əhəmiyyətli material kimi, olefin karbohidrogenlər, xüsusən də, etilen, propilen və butilenin alınmasında piroliz xammalını təşkil edir. Neftli qaz mühərrik yanacağının istehsalında, həmçinin lay təzyiqinin saxlanılmasında da əhəmiyyətlidir.

Təbii işsizlik - əhalinin təbii artımı ilə bağlıdır. Bu növ işsizliyin aradan qaldırılması üçün əhalinin səmərəli artımı təmin edilməlidir və iqtisadi sabitlik bu artıma uyğun olmalıdır. Belə bir ideal səviyyəyə uyğun gələn işsizliyə təbii işsizlik deyilir.

Tədiyyə balansı - əmtəə, kapital və xidmət ixracı idxal ilə birlikdə ölkənin tədiyyə balansını təşkil edir.

Təklif - dedikdə, satıcının müəyyən dövr ərzində hər hansı bir əmtəəni müəyyən qiymətə, müəyyən kəmiyyətə satmaq arzusu və imkanı başa düşülür. Təklifin əsas hissəsini əmtəə təklifi təşkil edir və o, bazarda əhalinin ödəmə qabiliyyətli tələbinə qarşı durur. Təklif istehsalla bağlı olsa da, o, öz həcminə görə istehsaldan azdır.

Tələb - dedikdə, alıcının müəyyən dövr ərzində hər hansı bir əmtəədən müəyyən qiymətdə və kəmiyyətdə əldə etmək arzusu və ya imkanı nəzərdə tutulur. Tələb alıcıların tədiyə qabiliyyəti ilə məhduddur, o müəyyən pul vasitələri ilə təmin olunur və əhali lazımı hallarda həmin pul vasitələrini əmtəə /xidmət/ alınması üçün sərf edir. Tələb istehsalla bilavasitə əlaqədar olduğundan, istehsaldan əvvəl mövcud olmur.

Təqvim ili - Qriqori təqvimi üzrə yanvarın 1-dən başlanan və ondan sonrakı dekabrın 31-də qurtaran 12 ardıcıl aydan ibarət dövr deməkdir.

Təşkilati struktur - təsərrüfatlaşan obyektə çoxşaxəli təşkilati strukturlar xasdır. Beynəlxalq təcrübəyə müvafiq departamentləşmədə törəmə istehsal qurumlarını əhatə edən *xətti*, yaxud *iyerarxik*, aparıcı şöbələr prinsipində xüsusiləşən *funksional* və nəhəng təşkilatlara xas menecer idarəetməsinə əsaslanan *diviziyon*, xarici təsirlərə, yeniləşməyə meyli ilə fərqlənən *adaptiv* - yaxud *üzvü* strukturlar təsnifatı vardır. Digər bir təsnifatda adi şöbə bölgüsü - *funksional ənənəvi joğrafi və məhsul buraxılışı üzrə qruplaşmış diviziyon* və bunların vəhdətini əks etdirən *matrissa* strukturu ilə yanaşı *komandalı* - xüsusi tapşırıqları koordinasiya edən və daha çox beynəlxalq əlaqələrdə əhəmiyyətli olan *broker* tənzimli şəbəkəli strukturlar da mövcuddur. Hər bir struktur özünəməxsus təşkilata müvafiqdir və burada müsbət və mənfi cəhətlər mümkün və yetərli ola bilər. Kiçik müəssisələrə xətti quruluş istisna olmaqla, bütün digər təşkilatlarda bu strukturların heç biri xalis şəkildə idarəetmə mexanizminə çevrilmişdir. Bununla belə, əksər müəssisələr qarışıq idarəetməni həyata keçirirlər.

Tədavül sferası - kapital və istehsal fondlarının dövriyyəsidir. Merkantelizmə görə sərvətlər tədavül sferasında ticarətdə baş verir.

Tədavül fondları - anbarda hazır məhsul, yüklənmiş və yolda olan məhsul, pul vəsaitləri və məhsul istehlakçılarının hesablarında olan vəsaitlərin cəmindən ibarətdir.

Təsdiqlənmiş /subuta yetmiş/ yataqlar - fiziki ölçüləri və ehtiyatları qiymətləndirilmiş neft-qaz yatağı.

Təsdiqlənmiş /subuta yetmiş/ ehtiyatlar - geoloji və texniki informasiyalar əsasında iqtisadi cəhətdən mümkün çıxara biləcək karbohidrogen ehtiyatları.

Təsdiqlənmiş kəşfiyyat ehtiyatları - mövcud quyulardan mümkün iqtisadi üsullarla hasil edilə biləcək ehtiyatlar.

Təsdiqlənmiş kəşfiyyat işləmə ehtiyatları - kəşf olunmuş və işləmə prosesində olan və ya xüsusi texnologiyalarla mövcud quyulardan hasil edilən ehtiyatlar.

Ticarət balansı - əmtəə və xidmətlərin ixracı və idxal birlikdə ölkənin ticarət balansını təşkil edir.

Traktasiya - sazişlərin bağlanmasında əlaqədar olanların, alıcıların və ya satıcıların imkanını aydınlaşdırmaq məqsədilə malın satılması və ya alınması haqqında ilkin təklif deməkdir.

Transaksiya - siyasi-hüquqi saziş, sövdə, qarşılıqlı güzəşt, hər hansı məqsəd üçün icra olunan bank əməliyyatı, pul vəsaitinin köçürülməsidir.

Transsaksiyon rəhbərlər: - işçilərə tapşırıqları izah etmək, mükafatlandırma, sosial tələbləri ödəmək qayğısı transsaksiyon rəhbərə xas olan xüsusiyyətlərdəndir. Əməksevərlik, təmkinlilik, açıqdüşüncəli səmərəli fəaliyyətlə iftixaretmə, qaydalara, normativlərə nöqsansız riayət, təşkilat qarşısında borcu fədakarlıqla yerinə yetirmək transsaksiyon rəhbərin xarakter arsenalını təşkil edən elementlərdəndir.

Transformasiya olunan liderlər - menecerlər və təşkilat rəhbərləri istehsal funksiyalarını yerinə yetirməklə məşğul olsalar da, bəzən bu iki işin bir əldə cəmlənməsinə zərurətlər yaradır. Bu tələbləri transformasiya olunan liderlər yerinə yetirirlər. Bir növ xraizmatik liderləri xatırlasalar da əsasən strateji dəyişikliklər zamanı rəhbərliyə cəlb edirlər.

Transfert - pulun bir maliyyə idarəsindən başqasına və ya ölkədən ölkəyə köçürülməsi deməkdir.

Transmilli Korporasiyalar /TMK/ -/latınca *trans* dolayı, sərhəddən kənar, *natio* - irq, millət, *corporatio* - birlik/ konqlamerant, çoxmilli, multnasiona, transnasiona qlobal korporativ, xüsuslu nəhəng beynəlxalq qurumlar. Təsiredici nüfuzları, çoxmilyardlıq investisiya qüdrətləri ilə qloballaşma prosesini stimullaşdırırlar. Hərtərəfli mühafizə sistemləri, yüksək maddi-texniki baza ilə təhciz edilmiş elmi-tədqiqat institutları, laboratoriyaları, konstruktor büroları TMK-nın artan potensialını, rəqabət qüdrətini təmin edir. Belə strateji istiqamət milli kapitalın fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi, transmilli kapitalın maraqlarının qloballaşması ilə və əvəzlənməsini gerçəkləşdirir. Hazırda dünya təsərrüfatının mühüm mexanizmi kimi onlar ÜDM-in 20-25%-nə malik olmaqla beynəlmilləşmənin əsas hərəkətverici qüvvəsinin özəyində dayanırlar.

Trassant - köçürmə vekseli-traktını verən şəxs.

Trassat - köçürmə vekseli-tratta üzrə ödəməyə borclu olan şəxs.

Tratta - köçürmə vekselidir.

Tranzit - /latınca *transitus* - keçmə/ sərnəşin, yük və əmtəələrin bir məntəqədən digərinə üçüncü məntəqə vasitəsi ilə daşınması.

Triplikat - sənədin üçüncü nüsxəsi.

Tsiklik işsizlik - istehsal durğunluğu zamanı özünü büruzə verir. Əmtəələrə və xidmətlərə olan məcmu tələb azaldıqda məşğulluq ixtisara salınır, işsizlik isə artır. Bəzən bu növ işsizliyi tələb defisitliyi işsizliyi də adlandırırlar.

Uçot - təşkilatın təsərrüfat həyatında bütün sisteminin ümumi görünüşünü səciyyələndirən vasitə kimi, çıxış edir. Uçot işi cəmiyyətin hesablaşma apardığı erkən zamanlardan, təxminən 6 min il öncə mövcud olsa da, ikili yazılış sistemi üzərində qurulan mühasibat uçotunun ilk siptomları XIII əsrdə İtalyan riyaziyyatçısı Luka Poçollinin /1445-1517/ «Hesabın, həndəsənin məbləği, nisbətələr və münasibətlər» əsərində görünmüşdür. Uçotun təşkilində hazırda dördpilləli: birinci pillə *qanunlar*, ikinci *standartlar*, üçüncü *metodik göstərişlər*, dördüncü işləmə sənədlərini əhatə edən *normativ sənədlər* məcmuyu mövcudur. Bazar iqtisadiyyatı sistemində uçotun əsas beş növü və forması maliyyə, idarəetmə, statistik, operativ və mühasibat uçotu.

Üçüncü tərəf - elə fiziki və ya hüquqi şəxs deməkdir ki, o, tərəf və ya hər hansı tərəfin ortaq şirkəti deyil.

Ultimo - bank təcrübəsində ayın, rübün və ya ilin axırını bildirən termindir.

Unifikasiya - müxtəlif növ məhsulların, hissələrin, qovşaqların və digər konstruksiya elementlərinin, tətbiq edilən materialların, texnoloji proseslərin səmərəli şəkildə eyni hala salınmasının təmin edilməsidir. Unifikasiya istehsalın seriyalılığının yüksəldilməsinə, yüksək məhsuldar və avtomatlaşdırılmış vasitələr və onları hazırlayan mütərəqqi texnologiyalar tətbiq edilməsinə, istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperativləşdirilməsinin dərinləşməsinə səbəb olur. Unifikasiya nəticəsində əmək və maddi ehtiyatlara qənaət edilir, yeni məhsul növlərinin işlənməsi və mənimsənilməsi vaxtının və onun hazırlanmasının istehsal tsiklinin müddəti qısaldılır, əmək məhsuldarlığı, məhsulun keyfiyyəti və istehsalın səmərəliliyi yüksəldilir.

Ümumi gəlir - maddi istehsal xərcləri ilə mədaxil arasındakı fərkdir. Əmək haqqını və təmiz gəliri özündə birləşdirir.

Ümumi daxili məhsul /ÜDM/ - ümumi milli məhsul kimi, istehsal və xidmət sferasının nəticəsini əks etdirir. O, il ərzində iqtisadiyyatda son məhsul və xidmətlərin həcminin dəyərini göstərir.

Ümumi daxili məhsulun deflyator indeksi - ABŞ-ın ümumi məhsulu üçün qiymətlər deflyasiyasının indeksi deməkdir və o ABŞ Ticarət Nazirliyinin İqtisadi Təhlil Bürosu tərəfindən «Müasir təsərrüfat fəaliyyətinin ijmali» adlı kvartallıq nəşrdə elan edilir.

Ümumi milli məhsul /ÜMM/ - mövcud ölkədə və onun xaricində öz daxili resursları hesabına il ərzində istehsal olunan bütün son hazır əmtəələrin və xidmətlərin dəyərinin məcmusudur.

Urbanizasiya - şəhərlə bağlı olan cəmiyyətin inkişafında şəhərlərin rolunun artmasını göstərən tarixi proses olub, əhalinin sosial-peşə, demoqrafik strukturunu, həyat tərzini, mədəniyyətini, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsini, məskunlaşması məsələlərini özündə birləşdirir.

Utilitar yanaşma - faydalılıq nöqtəyi nəzərindən yanaşma.

Valyuta - hər hansı dövlətin pul nişanəsidir. Məsələn, Azərbaycanda - manat, Türkiyədə –lirə, ABŞ-da - dollar, Rusiyada - rubl valyutadır. Xarici dövlətlərin pul nişanı, həmçinin xarici pul vahidləri ilə ifadə olunan beynəlxalq hesablaşmalarda tədavül və ödəmənin kredit vasitəsi xarici valyutadır. Valyuta münasibətləri nisbi müstəqilliyə malik olub, tədiyə balansı, valyuta kursu, kredit və əməliyyatlar üzrə hesablaşmalar vasitəsi ilə həyata keçir. Valyuta münasibətləri ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələrinin və onlar arasındakı beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsində əsas rol oynayır. Valyutalar işlənmə qaydasından asılı olaraq tam çevrilən, qismən çevrilən və çevrilməz valyutalara ayrılır. Yevro, ABŞ dolları supervalyuta hesab olunur.

Valyuta və qiymətli kağızlar /maliyyə/ bazarı. Buraya valyutaların, səhmlərin, istiqrazların, çeklərin, akkreditivlərin, veksellərin və digər pul öhdəliklərini yerinə yetirən bilən qiymətli kağızların sərbəst alqı-satqısı daxildir.

Valyuta bircəsi - valyuta kursu əsasında iki bir-birindən fərqli pul vahidlərinin mübadiləsini həyata keçirir. Valyuta bircəsində həm azad, həm də rəsmi valyuta kursu fəaliyyət göstərir. Rəsmi valyuta kursu əsasında dövlətin bütün valyuta əməliyyatları aparılır. Bu kurs həm də valyuta bircələrinin iş saatından kənar vaxt ərzində də həyata keçirilən bütün valyuta əməliyyatları üçün əsas meyar hesab edilir.

Veksel - qanunauyğun formada tətbiq olunmuş və onun sahibinə müəyyən müddət keçdikdən sonra üzərində göstərilən məbləği ödəməyi öhdəsinə götürən şəxsdən şəxsiz tələb etmək hüququ verən xüsusi yazılı borc öhdəliyidir.

Veksel krediti - banklar tərəfindən veksel sahiblərinə və təchizatçılar tərəfindən alıcılara verilən kredit növüdür. Bu növ kredit fəaliyyətdə olan sahibkarların əmtəələrin reallaşdırılması prosesində bir-birinə verdikləri kommersiya kreditinin inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. Onlar hesablaşmalar üçün nağd pul əvəzinə borc öhdəliklərindən, yəni veksellərdən istifadə edirlər. Veksellər sadə və köçürmə veksellərə ayrılır.

Vertlyuq – qazma kolonu və ya borusunun fırlanan birləşməsi.

Verifikasiya prinsipini - biliyi təcrübə, müşahidə və eksperimentin verdiyi məlumatlarla tutuşdurmaq yolu ilə yoxlamaq.

Vəhşi pişik» - Amerikan neftçilərinin 19-cu əsrdə dövrüyyə buraxdığı qarqon ehtimalla qazılmış quyu adlanırdı.

РЕЗЮМЕ

Начало освоения крупных перспективных углеводородных ресурсов Каспия заложило основу новой эры в возрождении национальной экономики и привело к разработке нефтяной стратегии республики. На фоне новой геополитической ситуации начатые реформы в нефтяном секторе, потерпев значительные усовершенствования, ныне вступают в более активную стадию. В этой связи возрастает актуальность усиления разработки научных базовых основ в экономической модернизации нефтяном хозяйстве республики. Исходя из сложившейся реальности авторы монографии *«Модернизация экономической структуры нефтяного хозяйства»* Э.М.Гаджизаде и З.С.Абдуллаев провели соответствующие исследования и анализ дальнейшего реформирования нефтегазового комплекса страны и модификаций её экономической системы. Для более рациональной организации производства в исследовательской работе разработаны приоритеты концепции управления и государственного урегулирования отрасли, рекомендованы альтернативные рыночные механизмы в усовершенствовании проведенных экономических реформ.

В достижении намеренных целей авторы в системном и ситуационном подходе, в принципах верификации провели собственные расчеты в контексте сравнительного и корреляционного анализа. Исследованы проявления и перспективные особенности углеводородной эпохи, значения нефти и газа, геоэкономические аспекты и размещение в мире углеводородных ресурсов. Проведён ретроспективный обзор нефтегазовой промышленности Азербайджана, роль национальной нефтяной стратегии в обеспечении улучшения и усиления рентабельности комплекса. В работе показаны пути выхода на дальнейшее устойчивые развития, обеспечивающие экономический рост, разработку новых принципов хозяйствования, расширение институциональных реформ, формирование энергетической доктрины, индустриальной политики и концепции эффективного использования растущего газового потенциала. Указано и обосновано значение в реформировании национальной нефтяной промышленности, создания более эффективного инвестиционного климата, привлечения национальных предпринимателей, рационального использования средств нефтяного фонда. В обеспечении дальнейшего роста эффективности отрасли, соответствующим национальным и государственным интересам, также проанализированы и обоснованы необходимость проведения новых структурных изменений в ГНКАР, превращение её в реальном корпоративном фундаменте в полную вертикально-интегрированную организацию, даны конкретные научно-практические рекомендации усовершенствования фискальной политики, применение инновационных достижений и других прогрессивных экономичечких технологий.

Монография состоит из 4-х частей и 12-и глав. Для более разяснения отраслевых технико-экономичечких понятий в книге представлена эксклюзивный общирный словарь специфических терминов.

Полученные результаты в работе могут быть использованы не только в дальнейшей модернизации нефтегазового комплекса как ведущей, частичной, алтернативной основе, а также в проведении более широких исследований в этой области, подготовке нефте-экономической литературы и учебных пособий.

«Modernization of economical structure of the oil industry»**E.M.Hacizadeh, Z.A.Abdullayev****SUMMARY**

The beginning exploration of great perspective hydrocarbon resources in the Caspian Sea have laid the base of the new age of reviving of the National Economy and creating the oil-strategy in the republic. On a background of a new geopolitic situation the started reforms in oil sector, having suffered significant improvements, nowadays enter more active stage.

In this connection the demand of actual increase of the elaboration on the scientific bases in grounds in economical modernization in the oil-field economy of the republic. The authors of the monography carried out the corresponding researches and analyses for the further reforming of oil and gas complex of the country and modified its economical system. Alternative market mechanizm in improvement are proposed for this economical reforms for the further rational management of the economy in research works in elaboration in the field regulated .For more rational management of economy in this work the priority conception of management and state field regulation of the field the alternative marketing mechanism in the system of modifying of the stated economic reforms have been recommended.

To achieve the intended goals carried out their own calculations in the context of comparative and correlation analyses. The fields of show and perspective peculiarities of hydrocarbon age, the significance of oil and gas, geoeconomical aspects of their distribution in the world have been studied. The retrospective survey oil and gas industry of Azerbaijan, the role of the national Azerbaijan, strategy in strengthening and improvement of the profitability of the complex have done. The paper also sows the ways for future of sustaynable development that guarantees the economic rise, elaboration of the new principles of economy, the institutional reforms, forming of the energy doctrine, industrial policy and conception of an efficient utilization of increasing gas potential.

The peculiarities of efficiency in the national reforming of the oil industry, creation of more efficient investment climate, involvment of national rational utilization of the owner, rational utilization of petrol fund in supplying of the efficiency rate of the field as well as existing national and state interest as well as it is based on the necessity of change in SOCAR changing it real corporative fundament in full vertical-integrating base organization. The exact scientific-practical suggestions of the fiscal policy, applying innovational achievements and other progressive economical technologies has been also stated.

Monography consist of 4 parts and 12 chapters. For more explanation of the field technical volumable vocabulary specific term is presented.

The obtained results can be used not only further modification of the oil and gaz complex but also as in carrying out wider researches in this field, preparation of oil and gaz literature and trainig appliances.

Texniki redaktoru

Sevda Mikayılqızı

Kompüter tətibatçısı

Allahverdiyev N.A.

Korrektor

Mehdizadə S.A.

**Elşən Mahmud oğlu Hacızadə
Zahid Süleyman oğlu Abdullayev**

**NEFT TƏSƏRRÜFATININ
İQTİSADİ STRUKTURUNUN MODERNİZASİYASI
(monoqrafiya)**

Yığılmağa verilmişdir: 09.08.2003. Çapa imzalanmışdır: 21.08.2003.
Formatı 60 x 84 ¹/₁₆. Həcmi 32 ç.v. Sayı 300. Qiyməti müqavilə yolu ilə

«Ziya-Nurlan» mətbəəsində çap edilmişdir